

Molnár András

**Oroszország és a közép-ázsiai regionális energia-biztonsági
komplexum**

Nemzetközi Tanulmányok Intézet

Témavezető:
Dr. Marton Péter, PhD
egyetemi adjunktus

2018
© Molnár András
MINDEN JOG FENNTARTVA

Budapesti Corvinus Egyetem

Nemzetközi Kapcsolatok

Multidiszciplináris Doktori Iskola

Nemzetközi és biztonsági tanulmányok alprogram

**Oroszország és a közép-ázsiai regionális energia-biztonsági
komplexum**

doktori értekezés

Molnár András

Budapest

2018

Tartalomjegyzék

Tartalomjegyzék	2
Ábrák, táblázatok jegyzéke.....	5
Rövidítések jegyzéke.....	6
Köszönetnyilvánítás	7
1.Bevezetés	8
1.1 A kutatás módszerei, adatforrások, hipotézisek.....	10
1. 2 A disszertáció felépítése.....	13
2. Elméleti háttér	16
2.1 A „klasszikus” biztonsági komplexum elmélet.....	18
2.2 A regionális biztonsági komplexum elmélet.....	22
3. A poszt-szovjet regionális biztonsági komplexum	26
3.1 A közép-ázsiai regionális biztonsági komplexum.....	30
3.2 Oroszország és Közép-Ázsia a Szovjetunió felbomlását követően	32
3.2.1 Kazahsztán.....	37
3.2.2 Üzbegisztán	42
3.2.3 Türkmenisztán	47
3.2.4 Kirgizisztán	51
3.2.5 Tádzsikisztán	55
4. Közép-Ázsiai: regionális komplexum vagy szub-komplexum?	61
4.1 A közép-ázsiai RSC 2001 előtt	62
4.1.1 Határok	63
4.1.2 Polaritás	64
4.1.3 Biztonsági dinamika	64
4.2 Közép-Ázsia 2001 után	66
4.2.1 Határok	66
4.2.2 Polaritás	67
4.2.3 Biztonsági dinamika	68
5. A regionális energiabiztonsági komplexum.....	70
5.1 Az energiabiztonság koncepciója.....	70
5.2 Az energiabiztonsági komplexum koncepciója	73
6. A szovjet földgázipar története	77

6.1 A vezetékhálózat kiépülése	77
6.1.1 Buhara régió-Taskent-Csimkent-Frunze-Alma-Atta vezeték.....	82
6.1.2 Bukhara-Ural vezeték	82
6.1.3 A Közép-Ázsia- Központ vezetékhálózati rendszer	83
6.1.4 Közép-Ázsia-Kína vezetékhálózati rendszer	84
6.1.5 Korpeje-Kordkuy vezeték	87
6.1.6 Dauletabad–Salyp Yar vezeték.....	88
6.2 A Szovjetunió földgáz tartalékai és kitermelése	88
6.3 A szovjet földgázipar technológiai háttere.....	90
6.4 A szovjet földgázipar intézményi háttere.....	94
7. A poszt-szovjet közép-ázsiai földgáz szektor.....	96
8. Földgáz tartalékok, kitermelés, feldolgozás és tárolás	101
8.1 Kazahsztán	101
8.1.1 Karachaganak	107
8.1.2 Tengiz.....	108
8.1.3 Kashagan	109
8.1.4 Zhanazhol	111
8.1.5 Imashevskoye	112
8.1.6 Középes és kis mezők.....	112
8.2 Üzbegisztán.....	113
8.2.1 Gazli-Bukhara-Mubarek-Karshi gáztartomány	118
8.2.2 Karakalpakisztán.....	119
8.2.3 Fergana-medence.....	121
8.3 Türkmenisztán.....	122
8.3.1 Galkinish gáztartomány.....	128
8.3.2 Dauletabad.....	129
8.3.3 Lebap körzet.....	130
8.3.4 CNPC kontrakt terület - Bagtjarlik PSA	131
8.3.5 Délnyugat Türkmenisztán - Balkan körzet.....	133
8.3.6 Kaszpi tengeri mezők	133
9. Belső piac és Közép-Ázsián belüli földgáz kereskedelem.....	134
9.1 Kazahsztán	134
9.2 Üzbegisztán.....	138
9.3 Türkmenisztán.....	141

10. Közép-ázsiai földgáz export és tranzit	143
10.1 Kazahsztán	143
10.1.1 A kazah gázexport jövőbeli alakulása	146
10.1.2 A kazah-országi földgázipari kapcsolatrendszer	148
10.2 Üzbegisztán	150
10.2.1 Kazahsztán	152
10.2.2 Tádzsikisztán	153
10.2.3 Kirgizisztán	154
10.2.4 Oroszország	155
10.2.5 Üzbegisztán jövőbeli földgáz exportja	157
10.3 Türkmenisztán	158
10.3.1 A türkmén-országi-ukrán földgáz háromszög	160
10.3.2 Irán	166
10.3.3 Kína	168
10.3.4 Türkmenisztán jövőbeli földgáz exportja	169
11. A közép-ázsiai energiabiztonsági komplexum	171
11.1 Határok	172
11.2 Polaritás	173
11.3 Biztonsági dinamika	174
11.4 A közép-ázsiai földgázipari RSC 2009 után	176
11.5 Polaritás	179
11.6 Biztonsági dinamika	191
12. Összefoglalás	183
Mellékletek	204

Ábrák jegyzéke

1. ábra	A Szovjetunió földgázvezeték hálózata az 1960-as évek elején	80
2. ábra	Kazahsztán földgáz kitermelése kazah adatok alapján 1990-2014	103
3. ábra	Kazahsztán földgáz fogyasztása a BP adatai alapján 1990-2014.....	104
4. ábra	Kazahsztán földgáz lelőhelyei és gázipari infrastruktúrája.....	106
5. ábra	Üzbegisztán földgáz kitermelése 1991-2014	114
6. ábra	Üzbegisztán földgáz lelőhelyei és gázipari infrastruktúrája	116
7. ábra	Az Aral tó déli részének szénhidrogén mezői.....	121
8. ábra	Türkmenisztán földgáz kitermelése 1990-2014	125
9. ábra	Türkmenisztán földgáz lelőhelyei és gázipari infrastruktúrája	127
10. ábra	Kazahsztán földgáz fogyasztása 1991-2014	136
11. ábra	Üzbegisztán földgáz fogyasztása 1991-2014	140
12. ábra	Türkmenisztán földgáz fogyasztása 1990-2014.....	142
13. ábra	Kazahsztán földgáz exportja 2000-2014.....	145
14. ábra	Üzbegisztán földgáz exportja 1991-2014.....	151
15. ábra	Türkmenisztán földgáz fogyasztása 1991-2014.....	160

Rövidítések jegyzéke

BP	British Petrol
CIA	Központi Hírszerző Ügynökség
CNPC	Kínai Nemzeti Petróleum Vállalat
EBESZ	Európai Biztonsági és Együttműködési Szervezet
ENSZ	Egyesült Nemzetek Szervezete
EIA	Energiainformációs Hivatal
ETE	Egyesült Tádzsik Ellenzék
FÁK	Független Államok Közössége
IEA	Nemzetközi Energiaügynökség
ISAF	Nemzetközi Biztonsági Közreműködő Erő
IMU	Üzbegisztáni Iszlám Mozgalom
IPCP	Egyéni Partnerségi Együttműködési Program
KBSz	Kollektív Biztonsági Szerződés
KBSzSz	Kollektív Biztonsági Szerződés Szervezete
KMG	KazMunayGas
KPO	Karachaganak Petróleum Operátorok
LPG	Autógáz
MW	Megawatt
NATO	Észak-atlanti Szerződés Szervezete
NSZK	Német Szövetségi Köztársaság
OPEC	Kőolaj-exportáló Országok Szervezete
PSA	Kitermelés Megosztási Megállapodás
RESC	Regionális Energiabiztonsági Komplexum
RSC	Regionális Biztonsági Komplexum
RSCT	Regionális Biztonsági Komplexum Elmélet
SzSzK	Szovjet Szocialista Köztársaság
SzSzSzK	Szovjet Szocialista Szövetségi Köztársaság
TTP	Türkmenisztán Transzkontinentális Vezeték
SVR	Külföldi Hírszerző Szolgálat
USA	Amerikai Egyesült Államok
WTO	Kereskedelmi Világszervezet

Köszönetnyilvánítás

Disszertációm soha nem készülhetett volna el tanárain, családom és barátaim segítségével és támogatása nélkül. A továbbiakban a teljesség igénye nélkül szeretném külön kiemelni néhányukat. Elsőként szeretném megköszönni témavezetőm, Dr. Marton Péter munkáját, aki minden konzultáció és beszélgetés alkalmával újra és újra hasznos tanácsokkal és ötletekkel látott el. Szeretném megköszönni édesanyámnak és édesapámnak, hogy megteremtették a feltételeket számomra ahhoz, hogy doktori tanulmányokat folytassak. Édesanyámnak, hogy számtalanszor elolvasta írásaimat és segítő megjegyzésekkel látott el. Édesapámnak pedig, hogy megtanította a kemény és kitartó munka tiszteletére és szeretetére, ami átsegített az írás legnehezebb fázisain. Szívből köszönök nektek mindent.

Külön köszönet illeti Dr. Losoncz Miklóst, akinek lenyűgöző egyetemi órái tereltek a tudományos kutatás, és végső soron doktori tanulmányok folytatásának irányába, míg Dr. Deák András és Dr. Rác András inspiráló előadásai és írásai tovább mélyítették és erősítették ezen elhatározásomat. Szeretném továbbá kifejezni köszönetemet Hanni Thomanak, akinek segítségével nélkül csupán nehezen, vagy egyáltalán nem sikerült volna hozzáférnem olyan tanulmányokhoz, folyóiratokhoz és könyvekhez, amelyek idehaza egyáltalán nem elérhetőek.

Nem tudom Önöknek megjósolni Oroszország lépéseit. Az egy rejtélybe burkolt titok egy enigmába zárva. Azonban talán van hozzá egy kulcs, ami nem más, mint az orosz nemzeti érdek.¹

Winston Churchill

1. Bevezetés

A XXI. század elejére a fosszilis energiahordozók az irántuk való kereslet dinamikus növekedése következtében a globális és regionális politikai, gazdasági és katonai versengés tárgyává váltak. Ennek eredményeként felértékelődött azon országok stratégiai jelentősége, amelyek számottevő kőolaj és földgáz² tartalékokkal rendelkeznek, ezáltal az erőforrások feletti rendelkezés megszerzésére törekvő hatalmak közötti rivalizálás színterévé téve őket. Ez figyelhető meg napjainkban a fosszilis energiahordozóban gazdag három közép-ázsiai³ állam, Kazahsztán, Üzbegisztán és Türkmenisztán esetében. Egyfajta XXI. századi „nagy játszma”⁴ van kibontakozóban, amelynek során Oroszország, Kína, az Amerikai Egyesült Államok és az Európai Unió verseng a térség erőforrásainak megszerzéséért.

Disszertációm e négy szereplő közül Oroszország Közép-Ázsiával kapcsolatos biztonság és energiapolitikáját vizsgálja a Szovjetunió felbomlása és Vlagyimir Putyin második miniszterelnöki megbízatásának vége közötti időszakában, azaz az 1991. december 26-a és a 2012. május 7-e közti időszakot tekinti át. Mivel a dolgozat tárgyát képező két kutatási témakör történeti gyökerei, valamint a kutatási időszakban kezdődő, azonban azon túlmutató események és folyamatok láncolata – és sok

¹ I cannot forecast to you the action of Russia. It is a riddle wrapped in a mystery inside an Enigma. But there may be a key, and that key is Russian national interest. (A magyar nyelvű változat a szerző saját fordítása.) Churchill, Winston [1939]: The Russian Enigma, BBC rádióadás, London, 1939. október 1.

² A kőolaj és földgáz több millió évvel ezelőtt tengerekben és óceánokban élő mikroszkopikus nagyságú növények és állatok maradványaiból jött létre. Életük során ezek a mikroszkopikus élőlények a napból nyert energiát elraktározták sejteikben szénmolekulák formájában. Miután elpusztultak, maradványaik a tenger fenékeire süllyedtek, és egyéb szerves üledékekkel és baktériumokkal együtt ott lerakódtak. Minél több üledék rakódott le, annál nagyobb lett az alsó rétegekre nehezedő nyomás, és emiatt az ott uralkodó hőmérséklet. Az így létrejött közegekben a nyomás nagysága és a hőmérséklet, valamint a biomaszák egyéb tulajdonságai határozzák meg, hogy ezekből a lerakódott szerves anyagokból évmilliók során kőolaj vagy földgáz keletkezik. Kisebb hőmérsékleten és állati biomaszból elsősorban kőolaj, míg magasabb hőmérsékleten és növényi eredetű biomaszák esetében inkább földgáz keletkezik. Létrejöttüket követően a kőolaj és a földgáz az őket körülvevő közet mikroporisain keresztül felfelé „vándorol”, egyes esetekben akár egészen a felszínig, míg más esetben megállítja őket egy olyan, számukra szerkezete miatt áthatolhatatlan réteg, mint az agyag vagy tömör szikla. Ezekben a „csapdáknak” találhatók napjaink kőolaj és földgáz lelőhelyei.

³ Közép-Ázsia a szerző értelmezésében az alábbi öt országot jelenti: Kazahsztán, Kirgizisztán, Tádzsikisztán, Türkmenisztán és Üzbegisztán. Ez megegyezik a napjainkban széles körben elterjedt Közép-Ázsia meghatározással, eltér azonban a térség szovjet-orosz definíciójától, amelybe a mai Kirgizisztán, Tádzsikisztán, Türkmenisztán és Üzbegisztán területe tartozott bele, Kazahsztáné azonban nem.

⁴ A „Nagy Játzsma” - más néven „Great Game” - kifejezés a közép-ázsiai vezető szerepért Oroszország és Nagy-Britannia között a 19. században lezajlott vetélkedésre utal. Kezdetének az 1813-as orosz-perzsa szerződést, míg lezárásának az 1907-es angol-orosz egyezményt szokták tekinteni.

esetben azok releváns következményei - a vizsgált időszakon kívülre esnek, ezért amikor és amennyiben szükséges azok ismertetése és elemzése is megtörténik. Fontos kikötés, hogy csak a bilaterális energetikai kapcsolatok vizsgálata során annak csupán egyik szegmense, a földgáz ágazatot kerül elemzésre, míg a kőolaj szektor - jóllehet szintén jelentős tényező Közép-Ázsia és Oroszország energiapolitikai kapcsolatrendszerében - nem képezi dolgozatomban tárgyát.

Az Oroszországgal és Közép-Ázsiával kapcsolatos elemzések során napjainkban divatos realista és neorealista elméletektől eltávolodva disszertációm a Barry Buzan és Ole Waever által kidolgozott regionális biztonsági komplexum elmélet (Regional Security Complex Theory - RSCT) koncepciójának és összefüggéseinek alkalmazására épül. Ez több szempontból is a dolgozat hozzáadott értékének alapjául szolgál. Egyrészt mivel Buzan és Waever legutóbb a 2003-ban – azaz közel egy és fél évtizede - megjelent *Régiók és hatalmak – a nemzetközi biztonság struktúrája*⁵ című könyvükben elemezték utoljára a közép-ázsiai régiót az RSCT alapján, ezért több mint időszerű a regionális biztonsági komplexum elmélet térségre vonatkozó megállapításainak felülvizsgálata, és az azóta eltelt időszak eseményeinek elmélet alapján történő értékelése.

Másrészt lehetőséget ad arra, hogy a mainstream elméletektől eltérő – a témával foglalkozó szakirodalom által mindez ideig szinte alig alkalmazott - megközelítés és szempontrendszer alapján vizsgáljam a XXI. században mind nagyobb stratégiai jelentőségre szert tevő földgáz kereskedelem politikai, gazdasági és fizikai aspektusait Oroszország és Közép-Ázsia vonatkozásában, új dimenziót nyitva ezáltal az RSCT alkalmazásának szektorális és földrajzi kombinációja terén.

A magyar és idegen nyelvű szakirodalom szinte kivétel nélkül *in medias res* módon, hasonló gondolatmenetet követve vizsgálja az Oroszország és Közép-Ázsia államai közötti földgázipari kapcsolatrendszert. Legtöbbször már az első oldalakon ismertetik az országok földgáz készleteinek nagyságával kapcsolatos különböző becsléseket, az energiahordozó külpiacra jutásuk főbb útvonalait, valamint az abból fakadó bi- és multilaterális politikai, gazdasági és stratégiai előnyöket illetve hátrányokat. Mindeközben a legritkább esetben kerül sor kifejezetten az energetikai kapcsolatok elemzésére szolgáló politikaelméleti háttér felállítására és alkalmazására. Amennyiben mégis sor kerül rá, az szinte kizárólag a realista vagy neorealista látásmód mentén valósul meg.

Jelen dolgozat szerzője szembe kíván menni ezekkel a trendekkel, mivel úgy látja, hogy – különösen egy doktori disszertáció esetében – nem elégséges és célravezető az ilyen egysíkú megközelítés és elemzés mód. Éppen ezért „a dolgok közepébe vágva” típusú megközelítést elkerülendő, előbb el kívánom helyezni a közép-ázsiai-orosz kapcsolatrendszert az orosz külpolitika több dimenziós történeti koordináta rendszerében, és csak azt követően térek rá a biztonsági és földgázipari korreláció részletes vizsgálatára.

⁵ Buzan Barry, Waever Ole [2003]: *Regions and Power: The structure of international security*, Cambridge University Press, Cambridge

1.1 A kutatás módszerei, adatforrások

Disszertációm alapvetően szekunder kutatáson alapul, annak eredményeit tükrözi. Témájának multidiszciplináris jellegéből adódóan a dolgozat elkészítése az általam elsősorban képviselt nemzetközi kapcsolatok diszciplína mellett megkövetelte földrajzi-geológiai, műszaki-gázipari, valamint közgazdasági ismeretanyag elsajátítását és alkalmazását is. Ennek megfelelően a felhasznált irodalom rendkívül szerteágazó.

Első csoportját az elsősorban angol, kisebb részben pedig német, magyar és orosz nyelvű monográfiák, szakmai és ágazat specifikus könyvek és folyóiratok, valamint a különböző kutatóműhelyek által publikált elemzések – különös tekintettel az Oxford Institute for Energy Studies anyagaira - jelentik.

A források második csoportját azok az online elérhető napi- és hetilap cikkek, valamint folyóiratok és tanulmányok jelentik, amelyek elsősorban a közelmúlt, és a legújabb kori történelmi események nyomon követése szempontjából bírnak kiemelt jelentőséggel. Jóllehet ezek egy része nem az adott téma szakértőjének tollából származó másod vagy harmadlagos forrásanyag – és éppen ezért hibáktól, leegyszerűsítésektől és általánosításoktól sem mentesek – mégis nélkülözhetetlenek bizonyultak disszertációm elkészítése során. Amellett, hogy sok esetben lényeges részinformációkat tartalmaznak, több alkalommal vezettek releváns elsődleges forrásanyag felleléséhez is, amire disszertációm elkészítése során mindvégig törekedtem.

Ugyancsak hasznos információkhoz jutottam a poszt-szovjet energetikai szektorral foglalkozó kutatók által készített konferenciaanyagokból, valamint konferenciákon, nyári egyetemeken, tanulmányutakon – Kazahsztán, Azerbajdzsán, Nagy-Britannia, Ukrajna, stb - való részvételeknek köszönhetően.

Emellett első kézből származó, primer információk megszerzése céljából igyekeztem kapcsolatba lépni minden általam vizsgált ország nemzeti energetikai vállalatával, valamint az azokat felügyelő minisztériumokkal, szabályozó hatóságokkal. Sajnálatos módon megkereséseimre vagy egyáltalán nem reagáltak, vagy ha mégis, adatigénylésem szinte kivétel nélkül – a kazah nemzeti energetikai vállalatot leszámítva - elutasításra került.

A források negyedik körét a vizsgált közép-ázsiai országokban tevékenykedő hazai, orosz és egyéb külföldi energetikai vállalatok hivatalos honlapjain elérhető jelentések, közlemények, éves beszámolók, sajtóanyagok, projektleírások, statisztikai adatok képezik. Ezek különösen az egyes közép-ázsiai földgázipari projektek technikai-technológiai háttere, valamint az azokhoz kötődő up-, mid- és downstream⁶ tevékenység lépéseinek megismerése szempontjából bírnak elsődleges

⁶ Az upstream tevékenység a földalatti földgáz lelőhelyek utáni kutatást, feltáró kutak fúrását, kitermelő kutak létesítését és üzemeltetését jelenti. A midstream tevékenység a felszínre hozott földgáz szállítását (vezeték, vasút, hajó vagy közút), tárolását, valamint a nyers földgáz nagykereskedelmi értékesítését jelenti. A downstream tevékenység a kitermelt

információtartalommal. Mindemellett a közép-ázsiai országok energiaügyi minisztériumai, kormányzatai honlapjai is értékes – jóllehet sok esetben szűkszavú és töredékes - információval szolgáltak a földgázipari projektek háttérét, aktuális állását, valamint az azzal kapcsolatos politikai álláspontot illetően. Ennél korlátozottabban, sőt egyes esetekben – Türkmenisztán - szinte egyáltalán nem állnak rendelkezésre nemzeti forrásból származó statisztikai adatsorok a közép-ázsiai országok földgáz tartalékaira, kitermelésére illetve exportjára vonatkozóan. Emiatt azok vizsgálata során kénytelen voltak nemzetközi forrásokra hagyatkozni. Ennek során a British Petrol (BP) Statistical Review of World Energy, az Oil and Gas Journal, a Német Szövetségi Földtudományi és Természeti Erőforrások Intézet, az OPEC (Annual Statistical Bulletin), az Amerikai Energiaügyi Minisztériumhoz (US Department of Energy) tartozó Energy Information Administration (EIA) és a Nemzetközi Energiaügynökség (International Energy Agency – IEA) valamint a Központi Hírszerző Ügynökség (CIA) vonatkozó adatbázisaira támaszkodtam. Külön szükséges kiemelni, hogy az egyes államok földgáz készleteinek, kitermelésének és exportjának összevetése és vizsgálata során – annak koherenciája, valamint hosszú távú adatsorainak elérhetősége miatt - a BP által szolgáltatott adatokra támaszkodom, azokat használom. A többi, imént felsorolt forrásból származó adatot elsősorban tájékoztató jelleggel közlöm, mivel gyakran a BP, vagy egymás adatait részlegesen átvéve közölnek statisztikákat. Szintén a BP adatainak használata melletti érvként hozható fel, hogy tapasztalatom szerint a fosszilis energiahordozókkal foglalkozó elemzések túlnyomó része a Statistical Review of World Energy-re hagyatkozik, azt használja referenciapontként.

Disszertációmban a földgáz mennyiségét jellemzően milliárd (bcm) illetve billió (tcm) köbméterben⁷ adom meg, amennyiben ettől eltérek, azt minden esetben helyben jelzem. Ennek során a BP adatainak használatával kapcsolatban két technikai jellegű kikötés megtétele szükséges. Egyrészt, hogy a British Petrol és Közép-Ázsia államai – köszönhetően a Szovjetunió örökségének – eltérő módon számolják a földgáz térfogatmennyiségét. A BP esetében a normál köbméter a +15°C-os hőmérsékletű és 1 atmoszféra nyomású gáz térfogat mennyisége, míg Kazahsztán, Üzbegisztán és Türkmenisztán esetében ezt +20°C-on és 1 atmoszféra nyomáson mellett számolják. Ebből következik, hogy a közép-ázsiai adatok minimum 7 százalékkal nagyobbak, mint a BP értékei. Sok esetben azonban ennél jóval jelentősebb eltérések tapasztalhatóak a nemzeti forrásból származó, és a British Petrol adatai között, ami már nem magyarázható kizárólag az eltérő térfogatmennyiség számításával.

Másrészt a Közép-Ázsia államai által a földgáz tartalékok nagyságára vonatkozó osztályozási rendszer is eltér a nemzetközi szinten széles körben elfogadott, BP által is alkalmazott eljárástól,

földgáz feldolgozását, valamint az így előállított termékek marketingjét és nagy, valamint kiskereskedelmi forgalmazását jelenti.

⁷ A „bcm” az angol billion cubic meter – milliárd köbméter, míg a „tcm” a trillion cubic metre – billió köbméter rövidítése. Az angol nyelvű kifejezések rövidítésének használata széles körben elterjedt a magyar nyelvű elemzések körében is.

amely a készleteket bizonyított (*proved* - A), valószínűsíthető/várható (*probable* - B), és lehetséges (*possible* - C) kategóriákba sorolja azokat.⁸ Ezzel szemben Kazahsztán, Üzbegisztán és Türkmenisztán a szovjet-országi gyakorlat szerint három fő (A,B,C) és több alcsoportba – (C 2 és 3) valamint (D1 és 2) - sorolja a földgáz készleteket, nagyobb teret hagyva ezáltal a részletes, kiértékelt és elemzett adatok által alá nem támasztott, feltételezett földgáz mennyiségek tartalékok körébe történő bevonásának.⁹ Az A és B kategória a nemzetközi besorolásban megközelítőleg a bizonyított (*proved*), a C1 kategória a valószínűsíthető/várható (*probable*), míg a C2 valamint a D1 és D2 kategória a lehetséges (*possible*) kategóriának feleltethető meg.

Ahogy azt már korábban említettem disszertációm a Szovjetunó felbomlása és a 2012. május 7-e közötti időszakot vizsgálja, azonban elsősorban a földgázipari kapcsolatok terén a 2000-es évek

⁸ A bizonyított/*proved* tartalékok azok a földgázmennyiségek, amelyek nagysága a geológiai és mérnöki adatok elemzése alapján ésszerű bizonyossággal megbecsülhető, és azokkal kapcsolatban kijelenthető, hogy az adott gazdasági valamint technikai-technológiai körülmények, és kormányzati előírások mellett gazdaságosan kitermelhetők. A valószínűsíthető/*probable* készletek azok a nem bizonyított tartalékok, amelyek meglétét és kitermelhetőségét a geológiai és mérnöki adatok elemzését követően inkább valószínűnek és lehetségesnek, semmint nem meglévőnek és kitermelhetetlennek tartanak. Legalább 50%-os valószínűséggel kell rendelkezniük azzal kapcsolatban, hogy a ténylegesen kitermelhető földgáz mennyisége megegyezik vagy meghaladja a becsült bizonyított és valószínű tartalékok összegének nagyságát. A lehetséges/*possible* készletek azok a nem bizonyított tartalékok, amelyekről a geológiai és mérnöki adatok elemzése alapján kijelenthető, hogy kitermelésükre kevesebb esély mutatkozik mint a valószínűsíthető tartalékok esetében. Legalább 10% -os valószínűséggel kell rendelkezniük, hogy a ténylegesen kitermelhető földgáz mennyisége megegyezik vagy meghaladja a becsült bizonyított és valószínű tartalékok összegét. Ezzel kapcsolatban bővebben lásd: Society of Petroleum Engineers - Petroleum Reserves Definitions, <http://www.spe.org/industry/petroleum-reserves-definitions.php> (Letöltve: 2017. július 4.)

⁹ Az „A” kategóriába azokat a tartalékokat sorolják, amelynek lelőhelyét részletesen, annak típusára, formájára és méretére vonatkozóan elemezték, és részletes adatok állnak rendelkezésre a földgáz telítettség szintjére, összetételére, a mezőben uralkodó fiziológiai viszonyokra, a rétegnyomásra, a földgáz, a gáz kondenzátum és a nyersolaj egyensúlyra, stb vonatkozóan.

A „B” kategória azokat a tartalékokat jelenti, amelyek nagyságát a lelőhelyen (vagy annak egy részén) végzett, különböző mélységű próbafúrásokból nyert földgáz mennyiségének alapján határozták meg. A lelőhely típusára, formájára, méretére, a földgáz telítettség szintjére, a mezőben uralkodó fiziológiai viszonyokra, a rétegnyomásra, a földgáz, a gáz kondenzátum és a nyersolaj egyensúlyra vonatkozóan elegendő információ áll rendelkezésre ahhoz, hogy a mező fejlesztésére vonatkozó részletes projektterv elkészíthető legyen.

A „C” kategóriába azokat a tartalékokat sorolják, amelyek nagyságát a geológiai feltáró munkálatok során gyűjtött adatok alapján kerülnek megbecsülésre, és ezek alapján elkészíthető a mező teljes vagy részleges előzetes feltárására és kiépítésére vonatkozó projektterv. A C2-es kategóriába azok a feltételezett lelőhelyek tartoznak, amelyek már bizonyított, magasabb kategóriába tartozó földgázlelőhelyekkel azonos földrajzi formációban helyezkednek el, és létezésére geológiai és geofizikai kutatások alapján következtetni lehet. A C3-as kategóriájú tartalékok jövőbeni próbafúrások elvégzésére előkészített, ismert földgázlelőhely régióban található mezők, amelyek elhelyezkedése geológiai és geofizikai vizsgálatok alapján hozzávetőlegesen meghatározásra került.

A D1-es kategóriájú tartalékok azok a készletek, amelyek nagyságát egyrészt geológiai és geofizikai kutatások eredményei, másrészt pedig az ugyanabba a régióba, adott esetben ugyanabban a földrajzi formációban található már feltárt mezők készleteinek, és kitermelési adatainak nagysága alapján becsülnék meg. A D2-es osztályú tartalékok nagyságát általános geológiai paraméterek, és az azok alapján más, hasonló adottságokkal rendelkező, már feltárt és kiépített földgáz lelőhelyekre vonatkozó tartalék becslések alapján határozzák meg. A földgáz tartalékok kategorizálásával kapcsolatban bővebben lásd: Society of Petroleum Engineers [2005]: Oil and Gas Reserves Committee (OGRC) - Mapping Subcommittee Final Report, 2005. december, p. 14-16. http://www.spe.org/industry/docs/OGR_Mapping.pdf (Letöltés időpontja: 2017. július 5.)

Novatek [2017]: Classification of Reserves, <http://www.novatek.ru/en/press/reserves/> (Letöltés időpontja: 2017. július 5.)

végén kezdődő, a tárgyidőszakon túlmutató infrastrukturális projektek és politikai döntések regionális energiabiztonsági komplexumra gyakorolt hatásai miatt a felhasznált források köre – ahogyan a dolgozat egyes részei is - meghaladja ezen időszakot. Ilyen volt például a Közép-Ázsia-Központ földgázvezeték három ágának lefektetése és üzembe helyezése, vagy a türkmén földgáz Oroszországi exportjának előbb jelentős csökkenése, majd pedig teljes megszűnése. A disszertációban az alábbi öt hipotézist fogalmazom meg:

- H1: A Szovjetunió felbomlását követően az orosz katonai alakulatok közép-ázsiai jelenlétének köszönhető, hogy a régió biztonsági dinamikája nem kapcsolódott össze Afganisztánéval, megteremtve ezáltal a közép-ázsiai regionális biztonsági komplexum déli határát.
- H2: A Közép-Ázsia államait és Oroszországot is sorai között tudó nemzetközi regionális katonai-biztonsági szervezetek a Szovjetunió felbomlását követően nem járultak hozzá számottevő mértékben Oroszország közép-ázsiai katonai befolyásának erősödéséhez, emiatt napjainkig a bilaterális orosz-közép-ázsiai együttműködés a meghatározó a régió biztonsági dinamikájának alakítása szempontjából.
- H3: A 2001. szeptember 11-i terrortámadásokat követő amerikai jelenlét Közép-Ázsiában közép és hosszú távon Oroszország regionális katonai-stratégiai pozíciójának megerősödéséhez vezetett.
- H4: A Szovjetunió felbomlása után Közép-Ázsia előbb egy Oroszország körül szerveződő földgázipari szub-komplexummá, a 2000-es évek végétől kezdődően pedig egy olyan önálló komplexummá fejlődik, amelyben orosz és kínai átfedés érvényesül.
- H5: Közép-Ázsia jelentős földgáz tartaléka és kitermelése ellenére rövid és középtávon nem fog meghatározó szerepet játszani a globális földgáz iránti kereslet kielégítése terén.

1.2 A disszertáció felépítése

Disszertációm nem csupán az alkalmazott elméleti koncepció, hanem gondolatmenete és struktúrája terén is igyekszik a mainstream elemzésektől eltérő megközelítést alkalmazni. Ennek során dolgozatom két nagy részre osztható. Az első rész az Oroszország és Közép-Ázsia államai közötti kapcsolatrendszer többdimenziós - politikai, katonai, gazdasági - vizsgálata a Szovjetunió felbomlásától 2012-ig. A második rész a Kazahsztán, Üzbegisztán és Türkmenisztán, valamint Oroszország között fennálló földgázipari kapcsolatrendszerét megvizsgálja. Dolgozatom ilyen jellegű felépítése mellett három érv szól. Egyrészt, hogy ezáltal elkerülhető a már említett in medias res jellegű megközelítés. Másrészt, hogy lehetővé teszi Buzan és Waever utolsó vizsgálata óta a közép-ázsiai régióban bekövetkezett események RSCT koncepcióján alapuló elemzését. Harmadrészt pedig lehetőséget ad a bi- és multilaterális energiapolitikai folyamatok izolálására és célzott elemzésére, miközben továbbra is nyomon követhető marad az általános politikai és az energetikai kapcsolatok közötti esetleges korreláció, vagy éppen ellenkezőleg, azok eltérő dinamikája.

A disszertáció első, bevezető fejezete a kutatás témakörének és céljának meghatározását, az alkalmazott módszerek és adatforrások ismertetését, valamint a hipotézisek felvázolását követően bemutatja a dolgozat felépítését, az egyes fejezetek főbb tartalmi elemeit.

A második fejezetben a dolgozat elméleti háttérét jelentő, Barry Buzan és Ole Waever által megalkotott regionális biztonsági komplexum elmélet összefüggéseit mutatom be. A 2.1 fejezet azt vizsgálja, hogy a „klasszikus” biztonsági komplexum elmélet referencia objektumának számító államok hogyan viszonyulnak egymáshoz fenyegetettség és sebezhetőség kérdésében. Ennek során olyan tényezők szerepét tanulmányozom, mint a földrajzi távolság, az államközi kapcsolatok polaritása, valamint a hatalomeloszlásban bekövetkező változás. A 2.2 alfejezet az RSCT Buzan és Waever által történő továbbfejlesztésének eredményeként bekövetkezett államközpontú szemléletmód meghaladásának következményeit vizsgálja. Ennek során olyan tényezőket veszek számításba, mint a komplexumok struktúrájának homogenitása vagy heterogenitása, egy szektor vagy kérdéskör biztonságiasodásának folyamata, valamint ezek hatása az adott RSC biztonsági dinamikájára.

A harmadik fejezet a poszt-szovjet térség államainak Oroszországhoz fűződő politikai, gazdasági és katonai kapcsolatrendszerében végbement változásokat vizsgálja a Szovjetunió felbomlásától 2012-ig, követve a Buzan és Waever által alkalmazott, a poszt-szovjet regionális biztonsági komplexum négy alrégióra osztó megközelítését. Ennek során a dolgozat tárgyát közvetlenül nem képező, de a Buzan és Waever által a közép-ázsiai térség országaival ugyanazon RSC-be sorolt három régió – balti, nyugati, kaukázusi – államainak Oroszországgal fenntartott kapcsolatainak a csak főbb állomásai kerülnek áttekintésre. A Kazahsztán, Üzbegisztán, Türkmenisztán, Kirgizisztán, Tádzsikisztán és Oroszország közötti bi-és multilaterális kapcsolatok ellenben önálló alfejezetek keretében, részletesen kerülnek bemutatásra és elemzésre.

A negyedik fejezet az előző, Közép-Ázsia államai és Oroszország közötti kapcsolatrendszert vizsgáló részre alapozva elemzi a poszt-szovjet RSC közép-ázsiai régiójának határaiban, polaritásában és biztonsági dinamikájában a Szovjetunió felbomlása óta bekövetkezett változásokat. Ennek során, mivel a 2001. szeptember 11-i terrortámadásokat követően minőségi szempontból új fejezet vette kezdetét a régió államainak Oroszországgal fenntartott kapcsolatai terén, az azt megelőző és azt követő időszakot elkülönülten vizsgálom. Kiemelt jelentőséggel bír ez a fejezet abból a szempontból, hogy Buzan és Waever térségre vonatkozó megállapításainak felülvizsgálata, valamint a régió struktúrájában bekövetkezett változások elemzése alapján újra gondolja Közép-Ázsia poszt-szovjet RSC-ben betöltött helyét és szerepét.

Disszertációm ötödik fejezetében a dolgozat elméleti háttérét alkotó regionális biztonsági komplexum elmélet államközi energiapolitikai kapcsolatok leírására és elemzésére való alkalmazhatóságát vizsgálom. Ennek első lépéseként az energiahordozó exportáló valamint importáló államok oldaláról egyaránt áttekintem az energiabiztonsággal kapcsolatos legfontosabb koncepciókat

illetve tényezőket, majd pedig azokra építve felvázolom az energiabiztonsági RSC fogalmát. Ezt követően a dolgozat negyedik, regionális biztonsági komplexum elmélet alapvetéseit és összefüggéseit bemutató fejezetének gondolatmenete mentén haladva megvizsgálom az RSCT koncepciójának energiapolitikai megfeleltethetőségét. Ennek során az energetikai RSC lehetséges struktúrája, referencia objektumai, és polaritási viszonyai mellett az energetikával kapcsolatos kérdések biztonságiasodásának folyamata kerül elemzésre.

A hatodik fejezetben a szovjet földgázvezeték hálózat és földgázipar kiépülésének főbb szakaszai, állomásai kerülnek áttekintésre. Az 1940-es évek elejétől kezdődően nyomon követem a Szovjetunió földgázvezeték gerinchálózatának, és legnagyobb földgáz kitermelő régióinak infrastrukturális fejlődését és kitermelésbe való bekapcsolódásuk folyamatát. Ennek során előbb a szovjet földgázipar gyökereit jelentő ukrainai földgáz kitermelés felfutásának körülményeit mutatom be, majd pedig az újabb és újabb óriás lelőhelyek felfedezésének köszönhetően a Dél-Kaukázus, Közép-Ázsia, végül pedig Szibéria földgázipari jelentőségének alakulását vizsgálom. Ezt követően előbb a közép-ázsiai földgáz export szovjet időkben kiépült főbb export útvonalainak jellegzetességeit és sajátosságait tekintem át, majd pedig ugyanezt teszem a régió államainak 1991-es függetlenedését követően létrejött export útvonalak esetében. A 6.2 alfejezetben a közép-ázsiai régió egyes tagköztársaságainak földgáz tartalékaiban és kitermelésében 1960 és 1990 között bekövetkezett változását elemzem a régió belüli, valamint az össz-szovjet kitermelési és tartalék adatokkal való összevetés által. A 6.3 fejezetben a szovjet földgázipar technikai-technológia háttérét, - elsősorban a csővezetékek és kompresszorállomások előállításának kérdésre koncentrálna - fejlődését, és a Nyugattal szükségszerűséből kialakított kapcsolatrendszerének alakulását tekinti át. A 6.4 fejezet a szovjet földgázipar intézményi háttérének, struktúrájának alakulását vizsgálja.

A hetedik fejezetben a Szovjetunió felbomlását követően Közép-Ázsia újonnan létrejött államainak földgázipari szektorainak általános helyzetét, valamint az azokat érintő legnagyobb szervezeti, strukturális és technológiai kihívásokat tekintem át. Ennek során kiemelt figyelmet fordítok a földgáz ágazat nemzeti tulajdonba vételének, és a nemzeti földgázipari vállalatok létrehozásának folyamatára, valamint, hogy a régió államai milyen kihívásokkal szembesültek a kitermelt földgáz bel és külpiacon történő értékesítése során. Ezt követően Közép-Ázsia államainak külföldi partnerekkel történő kapcsolatépítésének folyamata kerül áttekintésre.

A nyolcadik fejezetben Kazahsztán, Üzbegisztán és Türkmenisztán földgáz tartalékainak és kitermelésének nagyságának alakulását, és a jövőben azt befolyásolni képes főbb tényezőket vizsgálom. Ennek során a Szovjetunió fennállásának időszakától kezdődően áttekintem és elemzem az egyes tagköztársaságok földgáz kitermelésének adatait, valamint a legnagyobb földgáz mezők és földgáz kitermelő régiók adottságait és sajátosságait, illetve azok szerepét az egyes országok földgázipara számára.

A disszertáció kilencedik fejezetében az egyes közép-ázsiai államok belső földgáz piacának sajátosságait, és a régió belüli földgáz kereskedelem jellegzetességeit tekintem át. Ennek során a földgáz fogyasztás történelmi dinamikáját, és az egyes kormányok jövőben tervezett, gázfogyasztás alakulására vonatkozó közép és hosszú távú célkitűzései és elképzelései, illetve az azt befolyásoló tényezők – úgy mint az egyes országok népességszámának, földgáz kitermelésének és fogyasztásának várható alakulása, valamint a hosszú távú földgáz export szerződésekből fakadó kötelezettségek kötelezettségek - kerülnek ismertetésre és elemzésre.

A tizedik fejezetben Kazahsztán, Üzbegisztán és Türkmenisztán földgáz export politikájának, struktúrájának és dinamikájának Szovjetunió felbomlása óta eltelt időben végbement változását vizsgálom. Ennek során a belső átviteli és elosztó hálózat sajátosságainak vizsgálatát követően az egyes országok főbb fellevevőpiacaival fenntartott földgázipari kapcsolatrendszer alakulásának főbb sarokpontjait tekintem át.

A tizenegyedik fejezetben az RSCT logikájának földgázipari kapcsolatokra történő alkalmazás által megvizsgálom a közép-ázsiai energiabiztonsági komplexum határaiban, polaritásában és biztonsági dinamikájában a Szovjetunió felbomlásától – a több szempontból is korszakhatárt jelentő - 2009 decemberéig tartó időszakot. A fejezet második részében az ezt követő időszak földgázipari eseményeit ismertetem és elemzem.

A disszertáció utolsó, tizenkettedik fejezetében összefoglalom a közép-ázsiai régió államainak a Szovjetunió felbomlásától napjainkig tartó időszakba a belső és külső biztonsági helyzetében, illetve földgázipari kapcsolatrendszerében bekövetkezett főbb eseményeit és változásait, majd pedig ellenőrzöm a felállított hipotézisek helytállóságát.

2. Elméleti háttér

A bevezetőben ismertetett, disszertációmban ellenőrizni kívánt hipotézisek azonosítását követően a dolgozat hozzáadott értéke szempontjából döntő fontosságú az Oroszország és Közép-Ázsia államai közötti politikai, katonai és földgázipari kapcsolatrendszer elemzésére egyaránt alkalmas politikaelméleti háttér meghatározása. Jelen értekezés szerzője amellet érvel, hogy a Szovjetunió felbomlását követően a közép-ázsiai-orsz kapcsolatok terén olyan komplex korreláció jött létre, amely szükségessé teszi azok bi- és multilaterális aspektusainak egyidejű figyelembe vételét, amelyre a legmegfelelőbb eszköz a Buzan és Waever által megalkotott regionális biztonsági komplexum elmélet.

Mindazonáltal érdemes megjegyeznünk, hogy a II. világháború végétől egészen a Szovjetunió széthullásáig a bipoláris hatalmi konstelláció következtében a régió specifikus megközelítés marginális szerepet játszott a Közép-Ázsiával kapcsolatos elemzések terén. Az érdeklődés hiánya a realista politikaelméleti látásmód hidegháború alatti primátusára vezethető vissza, amely elsősorban

az olyan „kemény” biztonságpolitikai területekre koncentrált, mint az elrettentés, a fegyverkezési verseny, vagy a befolyási övezetek kérdése, és csekély figyelmet fordított az olyan „puha” biztonsági kérdésekre, mint az energiapolitika.

A legitim hatalomgyakorlás kizárólagos megtestesítőjeként a realizmus az államot helyezte a nemzetközi kapcsolatok középpontjába, és a stratégiai jelentőségű kérdéseket az állam biztonságára gyakorolt befolyásuk szempontjából vizsgálta. A realista doktrína szerint, mivel egyedül az állam képes szavatolni polgárai biztonságát, ezért nemzetbiztonsági szempontok felülírják az egyén, a csoport, és a civil társadalom érdekeit.¹⁰ Módszertani szempontból kritikaként fogalmazható meg ezzel a látásmóddal szemben, hogy csupán korlátozott mértékben alkalmas a racionális valóság leírására és magyarázására, illetve, hogy nem fordít kellő figyelmet a strukturális, pszichológiai, és belpolitikai tényezőkre, amelyek ugyanúgy befolyásolják egy állam magatartását a nemzetközi rendszerben, mint az erőegyensúlyra való törekvés.¹¹

Figyelembe véve a hidegháború és realista paradigma közötti szoros kapcsolatot, nem meglepő, hogy az előbbi vége az utóbbi hanyatlásához is vezetett. Mindez kitűnő lehetőséget kínált a nemzetközi kapcsolatok kutatói számára, hogy felülvizsgálják az egyes politikaelméleti irányzatok magyarázó képességének erősségeit és gyengeségeit, aminek eredményeként kétféle szemléletmód vált meghatározóvá a biztonsági tanulmányok terén. Egyrészt a szűkebb, továbbra is alapvetően a katonai erő primátusára összpontosító, államközpontú látásmód, másrészt pedig azok a kritikus irányzatok, amelyek elvetették a biztonsággal kapcsolatos kérdések katonai szférára történő korlátozását, és a felmerülő kérdéseket egyszerre több politikaterület figyelembe vétele alapján igyekeztek elemezni.

Dolgozatomban az utóbbihoz tartozó „koppenhágai iskola”, és annak neves képviselője, Barry Buzan által 1991-ben publikált *Emberek, államok és félelem*¹² című könyvében leírt regionális biztonsági komplexum elmélet alapján vizsgálom, hogy Oroszország és Közép-Ázsia államai között a Szovjetunió felbomlását követően kialakult politikai, biztonsági és energetikai interdependencia milyen sajátosságokkal rendelkező kapcsolatrendszer létrejöttéhez vezetett.

Az RSCT koncepcióját lefektető 1991-es alapmű mellett disszertációm az elméleti háttér tekintetében két további, Buzan és szerzőtársai által a regionális biztonsági komplexum elmélet továbbfejlesztésével kapcsolatos könyvére támaszkodik. Egyrészt az 1998-ban Ole Wæverrel és Jaap de Wilde-rel közösen publikált *Biztonság: az elemzés új keretei*¹³ című kötetre, amely szektorális

¹⁰ Baldwin A. David [1997]: The Concept of Security, Review of International Studies, Vol. 23 No. 1, p. 5- 26

¹¹ Stephen M. Walt [1991]: The renaissance of the Security Studies, In: International Studies Quarterly, Vol. 35, No.2, p. 211-239.

¹² Buzan, Barry [1991]: People, states and fear: An agenda for international security studies in the post-cold war era, Lynne Rienner Publishing, London

¹³ Buzan Barry, Wæver Ole, de Wilde, Japp [1993]: Security - A New Framework for Analysis, Lynne Rienner Publishing, London

alapon vizsgálja az RSCT alkalmazhatóságát, másrészt a 2003-ban Ole Wæverrel közösen írt *Régiók és hatalmak – a nemzetközi biztonság struktúrája* című könyvre, amely geopolitikai régiók és földrajzi szub-komplexumok szempontjából elemzi a nemzetközi rendszert.

Ahogy az a fentiekből is kitűnik, a regionális biztonsági komplexum elmélet a nemzetközi kapcsolatok vizsgálata során számos aktort és elemzési szintet különböztet meg. Éppen ezért minden, biztonsági kérdéseket a regionális biztonsági komplexum elmélet alapján vizsgáló dolgozat első lépése annak meghatározása kell, hogy legyen, hogy mely egységek alkotják az egyes elemzési szinteket, illetve, hogy azok milyen főbb tulajdonságokkal rendelkeznek. Jelen disszertáció e tekintetben elfogadja és alkalmazza Barry Buzannak a nemzetközi rendszer struktúrájáról alkotott, öt egymásra épülő szintet megkülönböztető elképzelését:¹⁴

Nemzetközi rendszer: Egymással kölcsönhatásban vagy egymástól függő helyzetben lévő egységek összessége, amely felett már nem helyezkedik el másik rendszerszerű szint. Jelenleg a Föld országainak összessége alkotja a nemzetközi rendszert.

Nemzetközi alrendszer: A nemzetközi rendszeren belüli egységek olyan csoportja, amelyek az egymástól való függés természete és dinamikája okán elkülönülnek a nemzetközi rendszer egyéb alrendszereitől. Alkothatnak területileg koherens (p.l. Közép-Ázsia), vagy inkoherens egységet (p.l. OPEC, OECD).

Több összetartó alegység összessége, amelyek kellő képen elhatárolódnak más egységektől. Buzan az államot tekinti a nemzetközi kapcsolatok alapegységének. Az egységen/államon belüli szervezetek vagy egyének olyan csoportja, amely képes befolyásolni az egység magatartását (p.l. lobbicsoportok, bürokratikus intézmények). A legutolsó szint, amelyen belül már nem létezik kisebb kategória (p.l. ember).

Dolgozatom következő fejezetében áttekintem a regionális biztonsági komplexum elmélet fejlődéstörténetét, alapelveit és összefüggéseit, amelyeket azt követően előbb politikai-katonai, majd pedig földgázipari szempontból alkalmazok a Közép-Ázsia államai és Oroszország közötti kapcsolatrendszer vizsgálatára.

2.1 A klasszikus biztonsági komplexum elmélet

A nemzetközi kapcsolatok többi elméletéhez hasonlóan a regionális biztonsági komplexum elmélet sem monolitikus képződmény, hanem több fejlődési szakaszból álló, az elemezni kívánt referencia objektum és az elemzési szint változásához rugalmasan alkalmazkodni képes

¹⁴ Buzan, Wæver, de Wilde [1993]: p. 5.

politikaelméleti látásmód. Buzan *Ember, állam és félelem*¹⁵ című könyvének első, 1983-as megjelenésekor a „klasszikus” biztonsági komplexum elmélet - a dél-ázsiai és a közel-keleti térségre alkalmazva - az államot állította az elemzés középpontjába, és annak politikai-katonai szektorokban betöltött szerepét vizsgálta. A bipoláris hatalmi konstelláció 1991-es megszűnése, és a nemzetközi kapcsolatok azt követő új alapokra helyezése szükségessé tette az elmélet tovább gondolását, aminek eredményeként a gazdasági, szociális és környezeti szektorok mellett olyan referenciaobjektumok is a vizsgálat tárgyává váltak, mint a multi és transznacionális vállalatok, valamint nemzetközi szervezetek.

A klasszikus biztonsági komplexum elmélet szerint a nemzetközi biztonság relációs kérdés, ami annak függvényében változik, hogy hogyan viszonyulnak egymáshoz államok fenyegetettség és sebezhetőség kérdésében. Az országok közötti kapcsolatok intenzitását első sorban a földrajzi távolság határozza meg, mivel a biztonságot vagy a biztonság hiányát előidéző tényezők rövidebb távolságra erősebben hatnak, mint nagyobb távolságra. Ebből következik, hogy az államok jobban tartanak közvetlen szomszédjaiktól, mint távoli hatalmaktól.¹⁶ Ez azonban nem jelenti automatikusan azt, hogy a függőség mértéke egyenes arányban csökken a távolság növekedésével, mivel léteznek olyan földrajzi tényezők, amelyek módosíthatják a függőség fokát. Ilyenek többek között az óceánok, tengerek, hegységek és sivatagok, amelyek akadályt képezhetnek, nehezítve ezáltal az államok közötti kapcsolattartást. Buzan az ilyen természeti képződmények által határolt területen fekvő, ez alapján más régióktól elhatárolható országok csoportját tekinti biztonsági komplexumnak, amelyet az alábbiak szerint definiál:

„A biztonsági komplexumok] államok olyan csoportja, amelyeknek biztonsággal összefüggő problémái olyan szorosan kötődnek egymáshoz, hogy azokat nem lehet egymástól függetlenül értelmezni.”¹⁷

A biztonsági komplexum tehát elemzők által a „realitás” leírására létrehozott kategória, amely pontosan meghatározott kritériumok alapján megfigyelhető és vizsgálható egységek összességét jelenti. Ennek megfelelően a biztonsági komplexum kifejezés nem alkalmazható államok mindennemű összefüggés nélküli csoportjának jelölésére és leírására. A komplexum egységei között léteznie kell biztonsági interdependencián alapuló, területiális jelleggel bíró olyan összetartó erőnek, amely elhatárolja a komplexum tagjait az őket körülvevő többi államtól. Ennek a megkülönböztető erőnek kellően erősnek kell lennie ahhoz, hogy megfelelően indokolja, hogy egyes államok miért,

¹⁵ Buzan Barry [1983]: *People, States and Fear - The National Security Problem in International Relations* Wheatsheaf Books, London.

¹⁶ Buzan, Waever, de Wilde [1993]: p.11.

¹⁷ Buzan, Barry [1983]: p. 106.

míg mások miért nem tagjai az adott biztonsági komplexumnak. Ez alapján Buzan a biztonsági komplexumok négy csoportját különböztetheti meg:¹⁸

Általános, amelyben a komplexum hatalmi struktúráját a regionális hatalmak interakciója határozza meg.

Központosított, amelyben egy nagy- vagy szuperhatalom hegemoniája érvényesül.

Nagyhatalmi, amelyben nagyhatalmak szembenállása elnyomja a komplexum belső hatalmi dinamikáját.

Szuperkomplexum, amely több olyan komplexumot foglal magába, amelyek között erős a biztonsági dinamika és interakció.

A biztonsági komplexumok a nemzetközi rendszer önálló struktúrával rendelkező tartós szereplői, ami lehetővé teszi, hogy azonosítsuk, elkülönítsük, és elemezzük a nemzetközi rendszeren belüli biztonságban betöltött szerepüket. Buzan a biztonsági komplexumon belüli rendező elvként az alábbi három tényezőt azonosítja:¹⁹

- Az egységek egymás közötti együttműködésének szintjét.
- Az egységek közötti kapcsolatok konfliktusosságának fokát.
- Az egységek közötti hatalommegosztás jellegét.

Mindezek alapján Buzan és Waever a hideg háború végét követően az alábbi tizenegy biztonsági komplexumot különbözteti meg: nyugat-afrikai és Afrika szarva (Kelet-afrikai) protokomplexum, európai, közel-keleti, közép-afrikai, észak-amerikai, dél-amerikai, dél-ázsiai, kelet-ázsiai, és a poszt-szovjet regionális biztonsági komplexum, valamint az ázsiai szuperkomplexum.²⁰

A komplexumok belső dinamikája szempontjából meghatározó, hogy az egységek közötti biztonsági interdependencia a két végpontot jelentő barát-ellenség spektrumon hol helyezkedik el, illetve, hogy melyik irányba gravitál. A spektrum pozitív végpontját a plurális biztonsági közösség jelenti, amelyben az államok kizárják erőszak alkalmazásának lehetőségét egymással fenntartott kapcsolataik alakítása során. A spektrum negatív végpontját a – katonai eszközök alkalmazását is magába foglaló - konfliktusos kapcsolatok jelentik, amely során az interdependencia az egymástól való félelem és kölcsönös fenyegetettség érzéséből fakad. A két végpont között helyezkednek el a biztonsági rezsimek, amelyekben az államok jöllehet potenciális veszélyforrásként tekintenek

¹⁸ Buzan Barry, Waever Ole [2003]: p. 55-61.

¹⁹ Buzan Barry, Waever Ole, de Wilde Japp [1993]: p. 13.

²⁰ A hideg háború végét követő biztonsági komplexumokkal kapcsolatban lásd a hatodik számú mellékletet.

egymásra, azonban kölcsönös megállapodások és szerződések révén csökkenteni igyekeznek a biztonsági dilemmát jelentő nézeteltérések és veszélyforrások mértékét.²¹

Mivel az országok között, és ebből kifolyólag a komplexumon belül sem konstans, hanem folyamatosan változó a hatalomeloszlás, ezért felmerül a kérdés, hogy az abban végbemenő változás hogyan befolyásolja az egész komplexum struktúráját. Buzan a biztonsági komplexumon belüli hatalmi átrendeződéssel kapcsolatban négy lehetséges kimenetelt azonosít:²²

A status quo változatlansága során a komplexum struktúrája - a hatalommegosztás jellege és az országok ellenségsége – alapvetően változatlan marad. Ez nem zárja ki a komplexumon belüli változás lehetőségét, annak mértéke azonban nincsen számottevő kihatással az egyes államoknak komplexumban elfoglalt hatalmi pozíciójára.

Belső átalakulás akkor következik be, ha egy komplexum külső határainak változatlansága mellett belső hatalmi struktúrája megváltozik. Belső átalakulás bekövetkezhet regionális politikai integráció, a barát-ellenség viszonyban, vagy a hatalommegosztásban végbemenő változás eredményeként.

Külső átalakulás akkor megy végbe, ha egy komplexum határai expanzió vagy retrakció következtében megváltoznak. A komplexum határainak kisebb mértékű változása nem feltétlenül van kihatással annak struktúrájára, meghatározó államok komplexumba való be illetve kikerülése azonban elkerülhetetlenül módosítja mind a komplexumon belüli hatalomeloszlást, mind pedig az egyes országok barát-ellenség percepcióját.

Átfedés akkor következik be, ha egy vagy több külső hatalom közvetlenül behatol a meglévő biztonsági komplexumba, elnyomva ezáltal az addig fennálló hatalmi struktúrát és dinamikát.

Összefoglalva tehát a biztonsági komplexumok az alábbi főbb ismérvekkel rendelkeznek:

- Kettő vagy több állam alkotja őket.
- Az államoknak földrajzi szempontból koherens egységet alkotnak.
- A komplexumot alkotó államok közötti kapcsolatok legfőbb ismérve a pozitív vagy negatív biztonsági interdependencia, amelynek erősebbnek kell lennie a komplexumot alkotó államok között, mint a komplexumba nem tartozó államokkal fenntartott kapcsolataik esetében.
- A biztonsági interdependenciának kiterjedtnek és tartósnak, azonban nem feltétlenül állandónak kell lennie.

²¹ Buzan és Waever biztonsági komplexumok belső dinamikájára vonatkozó elképzelése nagymértékben megfeleltethető Alexander Wendt szociálkonstruktivista alapokon nyugvó hobbszi, locki és kanti anarchia koncepciójának, amelyben a nemzetközi rendszer egységeit alkotó államok ellenségségeként, riválisként vagy barátként tekintenek egymásra. Wendt, Alexander [1999]: *Social Theory of International Politics*, Cambridge University Press, Cambridge p. 246-308.

²² Buzan Barry, Waever Ole, de Wilde Japp [1993]: p. 13.

2.2 A regionális biztonsági komplexum elmélet

A hidegháború vége és a Szovjetunió felbomlása mélyreható változásokhoz vezetett a nemzetközi kapcsolatok terén, ami kihatással volt a biztonsági komplexum elmélet államközpontú, politikai-katonai területre összpontosító látásmódjára is. Az USA és a Szovjetunió közötti ideológiai és hadászati vetélkedés vége, valamint számos új, független állam létrejötte a katonai szektorhoz nem kötődő olyan biztonságpolitikai kérdések és aktorok felértékelődéséhez vezetett, mint a környezeti, szociális, vagy gazdasági szféra, illetve a transz- és multinacionális vállalatok, valamint a nemzetközi szervezetek tevékenysége. Ennek megfelelően a nemzetközi kapcsolatok megváltozott dinamikájához való alkalmazkodás, valamint az elemzés kereteinek kibővítése érdekében szükségessé vált a biztonsági komplexum elmélet felülvizsgálata. Buzan és Wæver 2003-ban publikált *Régiók és hatalmak – a nemzetközi biztonság struktúrája* című könyvében vállalkozott erre a feladatra, és az alábbiak szerint módosították a regionális biztonsági komplexum fogalmát:

„Olyan egységek halmaza, amelyeknek a biztonsággal, vagy a biztonság hiányával, vagy mindkettővel kapcsolatos problémáik annyira összefüggnek, hogy azokat nem lehet megfelelően elemezni, vagy megoldani a másik (egységek)²³ figyelembe vétele nélkül.”²⁴

Ez az összetettebb megfogalmazás nem változtat a biztonsági komplexum elmélet eredeti koncepcióján, miszerint a biztonsággal vagy a biztonság hiányával kapcsolatos kérdések elsősorban regionális szinten jelentkeznek, perspektíva váltást jelent azonban az addigi, államközpontú, politikai-katonai szektorra összpontosító látásmódhoz képest, megnyitva az elemzés kereteit és tárgyát a nemzetközi kapcsolatok egyéb szereplői és szektorai előtt. Buzan és Wæver a nem államközpontú, és nem a katonai-politikai szektoron alapuló regionális biztonsági komplexumokat azok jellege alapján két csoportba sorolja.²⁵

A **homogén komplexumok** elmélete szerint biztonsági komplexumok hasonló tulajdonságokkal rendelkező egységek interakcióinak eredményeként szektor specifikus alapon szerveződnek, ami miatt a komplexumok vizsgálatához minden esetben külön elemzési keret felállítása szükséges. Ez lehetővé teszi a szektorális biztonsági dinamika felvázolását és vizsgálatát, megnehezíti azonban az egyes szektorok eltérő elemzési kereteinek szintetizálását, és az egyes ágazatok közötti kapcsolatokat felrajzoló, azt értelmező holisztikus kép megalkotását.

A **heterogén komplexumok** elmélete nem fogadja el a feltevést, miszerint regionális biztonsági komplexumok csak szektor specifikus alapokon szerveződhetnek, és feltételezi, hogy a komplexumok képesek eltérő minőségű aktorokat – államok, vállalatok, NGO-k, etc - két vagy több

²³ A szerző saját megjegyzése.

²⁴ Buzan Barry, Wæver Ole [2003]: p. 44.

²⁵ Buzan Barry, Wæver Ole, de Wilde Japp [1993] p. 16.

szektorokon átívelően integrálni. A heterogén komplexumok előnye, hogy lehetővé teszik az elemző számára a komplexum struktúrájával és az egyes szereplőknek abban elfoglalt pozíciójával kapcsolatos kép megalkotását. Hátránya, hogy a felrajzolt kapcsolati háló bonyolultsága okán a levont következtetések nem minden esetben tükrözik kellő pontossággal az egyes aktorok közötti interakció mozgatórugóit.

A komplexumok belső dinamikája szempontjából Buzan és Waever kiemelt jelentőséget tulajdonít a referencia objektumra ható tényezők percepciójában bekövetkező negatív irányú változásnak, amely meglátásuk szerint annak biztonságiasításához vezet. A szerzőpáros szerint egy körülmény akkor biztonságiasodik, ha a vélt vagy valós veszélyforrás elhárítása érdekében tett lépések a biztonságiasítást kezdeményező aktornak sikerül olyan elengedhetetlenül szükséges lépésként feltüntetnie, amely lehetővé teszi számára, hogy megkerülje a „normális” politikai ügymenetet annak kezelése során.²⁶ Ebből következik, hogy a biztonságiasítással kapcsolatos érvek jövő orientáltak és hipotetikus jellegűek, valamint, hogy általában két lehetséges kimenetelt vizionálnak. Egyrészt, hogy mi következhet be, ha nem kerül sor a fenyegetés elhárítását szolgáló lépések megtételére - azaz materializálódik a veszélyforrás – másrészt, hogy milyen következményei lehetnek az ellenlépések megtételének. Ha tehát a biztonságiasítás szemszögéből vizsgáljuk a regionális biztonsági komplexumokat, akkor az tekinthető adott földrajzi régió belül sikeresen biztonságiasított kérdések összességének.

A „kalsszikus” biztonsági komplexum elmélet az államközi kapcsolatok barát-ellenség skálán történő elhelyezkedését – polaritását - azonosította, mint a komplexumok jellegét és belső dinamikáját befolyásoló egyik legfontosabb tényező. A elmélet továbbfejlesztése során Buzan a komplexumon belüli meghatározó hatalmak egymáshoz és a komplexum többi egységéhez való viszonya, valamint a köztük lévő hatalommegosztás jellege alapján az alábbiak szerint tovább pontosította a regionális biztonsági komplexumok négyféle csoportjának ismérveit:²⁷

Az **általános regionális biztonsági komplexumot** egy vagy több meghatározó hatalmat is magába foglaló államok olyan csoportja alkotja, amelyek között a kapcsolatok jellegét és polaritását a wesztfáliai típusú katonai-biztonsági agenda határozza meg. Buzan ennek függvényében megkülönböztet uni- és multipoláris komplexumokat. Az általános biztonsági komplexumok legfőbb ismérve, hogy egységei között nincsen nagy- vagy szuperhatalmi státussal rendelkező állam, aminek következtében egyértelmű határvonal húzható a belső, regionális, és a külső, globális szintű biztonsági dinamika között. Az államok közötti viszony az egymással szembeni biztonsági percepció függvényében a barát-ellenség spektrum két végpontja között bárhol elhelyezkedhet – azaz lehet konfliktus formáció, biztonsági rezsim, vagy biztonsági közösség. Az általános RSC-ben a biztonságpolitika elsődleges mozgatórugója a régió belüli meghatározó hatalmak egymással

²⁶ Buzan Barry, Waever Ole, de Wilde, Japp [1993]: p. 23- 29

²⁷ Buzan Barry, Waever Ole [2003]: p. 51-60.

fenntartott kapcsolatának jellege, mivel elsősorban ez határozza meg a komplexumon államainak egymáshoz, valamint adott esetben külső hatalmakhoz való viszonyulását.

Buzan a **központosított regionális biztonsági komplexum** esetében két altípusát azonosít. Az első, amikor az RSC unipoláris, és nagy- vagy szuperhatalom is része a komplexumnak. Ez esetben egy kiemelkedő képességekkel és erőforrásokkal rendelkező állam dominálja a régiót, és az ország, ami egyébként regionális hatalomnak minősülne, nem rendelkezik kellő erővel ahhoz, hogy önálló hatalmi pólust képezve ellensúlyozza azt. Az ilyen RSC meghatározó hatalma nemzetközi státusából kifolyólag inkább globális, mint regionális orientációval rendelkezik, mindeközben a komplexum többi államának primer biztonságpolitikai megfontolásai továbbra is egymáshoz kötődnek. Ennek eredményként az általános biztonsági komplexumokhoz képest kevésbé hangsúlyos módon, de kialakul barát-ellenség jellegű polaritás a régió államai között. A központosított biztonsági komplexum másik formája olyan régiót jelent, amely nem egy nagyhatalom körül szerveződik, hanem az egységek között intézményi alapokon nyugvó integráció útján jön létre. A legjobb példa erre az Európai Unió, amely amellet, hogy magasan fejlett biztonsági közösséget alkot, nagyhatalmi státussal rendelkező globális aktor kvalitással is rendelkezik a nemzetközi kapcsolatok terén.

Mindkét központosított komplexumforma esetében megfigyelhető, hogy a regionális biztonsági dinamika szempontjából kiemelt jelentőséggel bír a meghatározó hatalmi pozícióval rendelkező államok egymással fenntartott kapcsolatának minősége.²⁸ Nagymértékben befolyásolja ezt a centrum országok dominanciájának foka – azaz a köztük és a komplexum többi állama közötti hatalmi asszimetria mértéke. Buzzan szerint minél inkább „imperiális” jellegű a központosított RSC annál nagyobb a valószínűsége, hogy a hatalomelosztásban bekövetkező változás széthullásához vezet.²⁹ A komplexum stabilitásának megőrzése véleménye szerint akkor biztosítható, ha az „imperiális központ” nyitott hegemonián alapuló kapcsolatot tart fent a régió többi államával, azaz lehetővé teszi számukra a komplexumon belüli bi- és multilaterális politikai folyamatokban való konstruktív részvétel minél magasabb fokát.³⁰

Az eddig ismertetett esetek mellett Buzzan a nagyhatalmak nemzetközi rendszerben való földrajzi elhelyezkedése alapján a regionális biztonsági komplexum további két típusát azonosítja:

Egyrészt a **nagyhatalmi biztonsági komplexumot**, amelynek polaritását minimum két nagyhatalom régióbeli jelenléte befolyásolja, másrészt pedig a **szuperkomplexumot**, amely két nagyhatalmi komplexum közötti biztonsági spillover eredményeként jön létre. A nagyhatalmi RSC-t két tulajdonsága különbözteti meg az általános és a központosított biztonsági komplexumoktól. Egyrészt, hogy az abban lezajló folyamatok közvetlen kihatással vannak a globális szintű biztonsági

²⁸ Az Európai Unió esetében ennek tekinthető a német-francia tengely.

²⁹ Buzan Barry, Waever Ole [2003]: p.56.

³⁰ Buzan Barry, Waever Ole [2003]: p. 58.

dinamikára, másrészt pedig, hogy a nagyhatalmak erő projektáló képessége intenzívebb interregionális kapcsolatok kialakulásához vezet, mint az általános vagy központosított RSC-k esetében.

Az ilyen intenzív, komplexumközi kölcsönhatások eredményeként alakulnak ki a szuperkomplexumok, amelynek középpontjában egy vagy több meghatározó nagyhatalom található. A szuperkomplexumok összetettebb biztonsági struktúrával rendelkeznek, mint más komplexumformák, mivel méretüknél és biztonsági dinamikájuknál fogva a regionális és globális szint közé ékelődve önálló elemzési szintet alkotnak. Buzzan szerint szuperkomplexumok akkor jönnek létre, ha az interregionális biztonsági kölcsönhatások erősebbnek bizonyulnak a regionálisnál, és ennek következtében a nagyhatalmi komplexumok külső transzformáció útján egyesülnek.³¹

A regionális biztonsági komplexum elmélet egyik, ha nem legfőbb hozzáadott értéke a „klasszikus”, katonai biztonságra összpontosító látásmódhoz képest, hogy az elemzés kereteinek új szektorok előtt történő megnyitása által lehetővé tette egyszerre több politika terület összefüggéseit figyelembe vevő regionális fókuszú elemzés megvalósítását. Buzan a szektorális alapú biztonsági elemzések alábbi öt típusát határozza meg:³²

- A katonai biztonságét, amelynek alapja egy állam másik állam szándékairól alkotott percepciója annak offenzív és defenzív képességeinek függvényében.
- A politikai biztonságét, amely az állami intézményrendszer stabilitásának és a kormányzati ideológia legitimitásának fokát jelenti.
- A gazdasági biztonságét, amely a nyersanyagokhoz és a nemzetközi tőke illetve árúpiachoz való hozzáférés megfelelő szintjét jelenti.
- A szociális biztonságét, amely a környezet, a nyelv, a kultúra, a vallási és nemzeti identitás és szokások megőrzésére és továbbadására való képességet jelenti.
- A környezeti biztonságét, amely a mindennemű emberi tevékenység kiindulópontjának számító helyi és a globális bioszféra megóvását jelenti.

A regionális biztonsági komplexum elmélet alapelveinek és összefüggéseinek ismertetését követően dolgozatom következő fejezeteiben a közép-ázsiai térség függetlenségének elnyerését követő fejlődését, az orosz külpolitikában elfoglalt helyét és szerepét, valamint a kazah-, üzbég-, és türkmén-orosz viszony alakulását tekintem át, majd pedig felvázolom Szovjetunió felbomlása óta eltelt két és fél évtizedben a közép-ázsiai RSC határaiban, polaritásában és biztonsági dinamikájában bekövetkezett változásokat.

³¹ Ez történt az 1990-es évek folyamán Észak-Kelet Ázsia és Délkelet-Ázsia között, megteremtve ezáltal az ázsiai szuperkomplexumot.

³² Buzan Barry, Waever Ole, de Wilde Japp [1993]: p. 8.

3. A poszt-szovjet regionális biztonsági komplexum

A poszt-szovjet térséggel foglalkozó elemzések az Oroszország és a Szovjetunió utódállamai közti kapcsolatrendszeret leggyakrabban aszimmetrikus, Moszkva túlhatalma által dominált struktúraként írják le, amelyben Oroszország, mint regionális hegemon hatalom, „bismarcki típusú dominanciára törekszik”.³³ Nem szabad azonban elfelejtenünk, hogy – ahogyan az az előző fejezet biztonsági komplexum típusait bemutató részéből is kitűnik – elméleti szempontból nem tekinthető anomáliának a csupán egy domináns hatalommal rendelkező komplexumforma. Ha a Szovjetunió felbomlását dekolonizációs folyamatként értelmezzük, amelynek eredményeként önálló állami múlttal nem minden esetben rendelkező országok jöttek létre, akkor nem meglepő, hogy ezen új államok primer biztonsági megfontolásai és kihívásai közvetlen szomszédaik mellett elsősorban Oroszországhoz kötődnek.

Buzan és Waever szerint a poszt-szovjet regionális biztonsági komplexum struktúráját és dinamikáját három tényező befolyásolja: egyrészt Oroszország területi expanziójának és retrakciójának történelmi folyamata és annak politikai, gazdasági, és kulturális következményei, másrészt Moszkva hatalom projektáló képességének foka, harmadrészt pedig a többi komplexummal fenntartott kapcsolatok intenzitása.³⁴ A poszt-szovjet RSC-n belül négy szub-régiót, a baltit, a nyugatit, a kaukázusit és a közép-ázsiaiit azonosítanak, amelyek közül az első három rövid bemutatását követően a dolgozat tárgyát képező közép-ázsiai struktúra kerül részletes elemzésre.

Balti térség államai - Észtország, Lettország és Litvánia – a Szovjetunió felbomlását követően kiváltak a szovjet-orosz érdekszférából, melybe a II. világháborút követően közel 50 évig tartoztak, és sikeresen integrálódott az európai biztonsági komplexumba. Döntő szerepe volt ebben, hogy 2004-ben mindhárom ország csatlakozott az Európai Unióhoz és a NATO-hoz, amelyekre függetlenségük és biztonságuk zálogaként tekintenek. Ennek ellenére a balti térség államainak biztonsági kockázatai továbbra is elsősorban Oroszországhoz, és a mindhárom országban nagy számba élő orosz ajkú kisebbséghez kötődnek.

Ezzel párhuzamosan orosz részről is biztonságpolitikai kihívásként tekintenek a balti államok EU és mindenekelőtt NATO integrációjára. Annak következtében ugyanis a kalinyingrádi enklávét szárazföldön megközelíthetetlené vált Oroszország számára, ami azonban még ennél is fontosabb, hogy rés keletkezett a nyugattal szembeni – földrajzi értelemben a Kaukázustól Murmanszkiig terjedő, a Szovjetunió felbomlását követően független országok láncolatából létrejött - ütközőzónán.

³³ Papayouan, A. Paul [1997]: Great powers and regional orders: possibilities and prospects after the Cold War, In: Lake, David és Morgan, Patrick: Regional Orders - Building Security in a New World. University Park, Pennsylvania State University Press, p. 125-139.

³⁴ Buzan Barry, Waever Ole [2003]: p. 397.

Napjainkban a balti-orosz egymás mellett élés modus vivendijét sporadikus politikai és gazdasági konfliktusok terhelik, tényleges katonai konfrontáció kialakulását azonban mind ez idáig sikerült elkerülnie a feleknek.

A nyugati államok csoportja - Fehéroroszország, Ukrajna és Moldova – kiemelt jelentőséggel bír Moszkva számára a poszt-szovjet regionális biztonsági komplexumban. Egyrészt mivel stratégiai szempontból Oroszország és legfontosabb partnere, az Európai Unió között helyezkednek el, másrészt pedig, mivel a hozzájuk fűződő évezredes politikai, gazdasági, és kulturális kapcsolatok identitásformáló erővel bírnak Oroszország számára.

Fehéroroszország katonai-stratégiai szempontból Moszkva egyik legfontosabb regionális partnere, mivel az Európai Unió és Oroszország közötti földrajzi tengely középpontjában helyezkedik el. A függetlenség 1991-es elnyerését követően a szovjet időszakból örökölt, Oroszországhoz fűződő szoros katonai, gazdasági, és infrastrukturális kapcsolat miatt a minszki vezetésben soha nem merült fel komolyan az Oroszországgal való szakítás és az Európai Unióba való integrálódás gondolata. Éppen ellenkezőleg, a felek az 1990-es évek folyamán három, a kapcsolatok elmélyítése szempontjából kulcsfontosságú szerződést is aláírtak. Egyrészt egy kölcsönös barátsági, jó szomszédsági és együttműködési megállapodást, másrészt egy vámunió létrehozásáról szóló egyezményt, harmadrészt pedig az orosz–belorusz államszövetség létrehozásáról szóló szerződést, amelynek célja közös gazdasági térség létrehozása, valamint a kül- és védelempolitika összehangolása volt.³⁵

Az Oroszországgal való szoros politikai együttműködést Belarusz számára mindenekelőtt gazdasági tényezők tették indokolttá. Az Alexandr Lukasenko vezette fehérorosz rezsim az általa folytatott Moszkva barát politikáért cserébe a piaci árnál jóval kedvezőbb feltételek mellett jutott orosz kőolajhoz és földgázhoz, valamint egyéb támogatásokhoz, és emiatt képes volt fenntartani elavult technológiát alkalmazó, nemzetközi szinten versenyképtelen gazdasági struktúráját.

Vlagyimir Putyin hatalomra kerülését követően azonban rövid időn belül jelentős változás következett be Moszkva és Minszk viszonyába. Az új orosz elnök egyrészt csökkenteni kívánta a Fehéroroszországnak nyújtott gazdasági támogatás mértékét, másrészt pedig az Oroszországba beolvadó Belarusz koncepcióját jelölte meg az orosz–fehérorosz együttműködés végcéljaként. Lukasenko elnök saját hatalmi pozíciójának védelme érdekében elzárkózott az integráció ilyen formája elől, aminek következtében 2003 elejére lényegében megfeneklett az államszövetség létrehozásának terve.

³⁵ Rác András [2013]: A belorusz-orosz viszony és a szuverenitás problémája, Külügyi Szemle, Budapest, 2013/3. pp. 3-17.

Az azóta eltelt időben a belorusz vezetés az ország politikai és szociális stabilitásának fenntartása érdekében kénytelen volt fokozatosan feladni katonai és energetikai szuverenitásának egyes elemeit Moszkva gazdasági szubvenciójáért cserébe.³⁶

Ukrajna 1991. augusztus 24-én kiáltotta ki függetlenségét, amelyet a decemberben megtartott népszavazás során a lakosság több mint 90%-a támogatott. Különösen nagy arány ez annak ismeretében, hogy az ország népességének mintegy ötöde – az ország keleti illetve déli, Fekete-tenger menti régióiban egy tömbben élő nagyjából 10 millió ember – orosz nemzetiségűnek vallja magát.

A Szovjetunió felbomlását követően az ukrán-orosz kapcsolatok terén az első konfliktus az 1954-ben az orosz tagköztársaságtól az ukránhoz csatolt Krím-félsziget hovatartozása, valamint az ott található szevasztopoli hadiflottabázis és flottaegységek státusa kapcsán robbant ki. Hosszas tárgyalásokat követően a felek 1997-ben megállapodtak, hogy az orosz fekete-tengeri flotta egységei – éves bérleti díj megfizetése ellenében - 2017-ig a bázison állomásozhatnak.³⁷

Az Oroszországból kiinduló és Ukrajna területén áthaladó kőolaj és földgázvezetékek a Szovjetunió fennállásának időszakában az ukrán és az orosz nép közötti barátság szimbólumának számítottak, a független ukrán állam létrejöttét követően azonban számos konfliktus forrásává váltak. Ukrajna földgázfogyasztásának 70-75%-a, míg kőolaj szükségletének közel 80%-a orosz forrásból származott, ami az Oroszországtól való jelentős mértékű függést eredményezett. A leszállított földgáz árának kiegyenlítése, és a jövőben szállítandó gáz árazása kapcsán a felek között több alkalommal nézeteltérés alakult ki, ami 2006 és 2009 januárjában oda vezetett, hogy Oroszország átmenetileg felfüggesztette az Ukrajnába irányuló gázszállítást. Moszkva azóta több alkalommal rendelt el szállítási stopot a Kijev által felhalmozott tartozásra hivatkozva, a legutóbbit 2015 novemberében.

Az ukrán külpolitika irányvonala szempontjából meghatározó a mindenkori elnök orientációja, azaz hogy Oroszországra vagy a Nyugatra tekint stratégiai partnerként. Jól szemléltetik ezt az elmúlt évek eseményei. A függetlenség elnyerését követően, ha lassan is, de Ukrajna közeledett az Európai Unió és a NATO felé, amelynek egyik fontos állomása az EU-val kötendő társulási szerződés 2013. decemberi aláírása lett volna. 2013. december 17-én azonban Viktor Jucszenko ukrán és Vlagyimir

³⁶Az orosz térnyerés Fehéroroszország energetikai szektorában a Moszkva és Minszk között 2006–2007 fordulóján kirobbant gázkonfliktust követően vette kezdetét. A Gazprom által követelt gázár emelés mértékének csökkentéséért cserében 2009-ig előbb a nemzeti földgázipari vállalat a Beltranszgaz 50%-a, 2012-re pedig a vállalat egésze került orosz kézbe. Belarusz katonai szuverenitásának csökkenésére jó példa az orosz-fehérorosz légvédelmi rendszer 2008-ban megvalósult integrációja. Rácz András [2013]: p. 11-13.

³⁷2010. április 21-én Viktor Janukovics ukrán és Dimitrij Medvegyev orosz elnök a Harkovi Egyezmény aláírásával megállapodott a Krím félszigeten található, Oroszország által használt haditengerészeti létesítmények bérleti idejének 2042-ig történő meghosszabbításáról, amiért cserébe Oroszország vállalata az Ukrajnának szállított földgáz árának mérséklését. A Krím félsziget annektálását követően Oroszország 2014. március 31-én egyoldalúan felmondta a szerződést. Clifford J. Levy [2010]: Ukraine Woos Russia With Lease Deal, The New York Times, 2010. április 21., http://www.nytimes.com/2010/04/22/world/europe/22ukraine.html?_r=0 (Letöltve: 2015. március 07.)

Putyin orosz elnök olyan megállapodást írt alá, amelynek értelmében Oroszország 15 milliárd dollár értékű pénzügyi segélyt, és az Ukrajnának szállított orosz földgáz árának 33%-os mérséklésében egyezett meg. Ezt követően Juscenko kihátrált társulási szerződés aláírása elől. Az ennek következtében Kijev főterén – Majdan tér – kialakuló kormányellenes tüntetése fegyveres összecsapássá eszkalálódott a rendfenntartó erők és az európai integrációs politika folytatását követelő tüntetők között, ami fokozatosan áterjedtek az ország nyugati régióira is. Ezzel szemben Kelet-Ukrajna két, többségében orosz nemzetiség által lakott régiójában – Donyeck és Luhanszk – szeparatista mozgalom bontakozott ki, amely nem ismerte el a kijevi kormányzat fennhatóságát, és az Oroszországhoz való csatlakozást tűzte ki célul. Mindeközben ismét felszínre került a Krím-félsziget hovatartozása körüli nézeteltérés a felek között. Ezúttal azonban nem politikai megoldás született, mivel 2014. február végén, március elején orosz csapatok elfoglalták a félszigetet, amely a 2014. március 16-án megtartott – nemzetközileg széles körben el nem ismert - népszavazás értelmében elszakadt Ukrajnától és csatlakozott Oroszországhoz. Az ukrán vezetés álláspontja szerint jelenleg háborús helyzet áll fent a központi kormányzat és az Oroszország által támogatott kelet-ukrajnai szakadárak között, míg Moszkva visszautasít mindennemű érintettséget a konfliktusban, és polgárháborúnak tekinti a harci cselekményeket.

Moldova függetlenségének 1991. augusztusi kikiáltását követően szinte azonnal feszültség alakult ki az ország külpolitikai orientációját illetően a többségi moldáv és a Dnyeszter folyótól keletre, Transznisztriaiban élő ukrán-orosz kisebbség között. Utóbbiak attól tartottak, hogy a megerősödő moldáv nacionalizmus a Romániával való egyesüléshez, és ezáltal a szovjet időkbeli örökölt privilégiumaik elvesztéséhez vezethet. Az ennek hatására fellángoló szecessziós törekvés végül fegyveres konfliktusban csúcsosodott ki, amelynek rövid, ám heves összecsapásokat követően a térségben állomásozó 14. orosz hadsereg beavatkozása vetett véget. Az érintett felek ezt követően három párti – moldáv, orosz és transznisztriai – békefenntartó erő térségbeli állomásoztatásáról írt alá megállapodást, befagyasztva, semmint megoldva ezáltal a konfliktust.

A Kaukázust Buzan és Waever földrajzi szempontból egy északi és egy déli részre osztja. Az előbbi Oroszországon belül helyezkedik el, és Csecsenföldet, Dagesztánt, Ingusföldet és Észak-Oszétiát foglalja magába, míg utóbbi Örményországból, Azerbajdzsánból, Georgiából, Dél-Oszétiából és Abháziából áll. Az Észak-Kaukázus etnikai szempontból rendkívül összetett és sokszínű régió, ahol nem ismeretlen a vallási alapú radikalizáció. A térséget az elsősorban Dagesztánból és Csecsenföldről kiinduló destabilizáció állandó veszélye fenyegeti a helyi hatalmi elit politikai és vallási rivalizálásának következtében, ami könnyen áterjedhet a Kaukázus többi térségére káoszba taszítva ezáltal az egész régiót.

A Dél-Kaukázus biztonsági dinamikája szempontjából két szecessziós konfliktus bír kiemelt jelentőséggel. Egyrészt Dél-Oszétia és Abházia Georgiából történő kiválása, másrészt pedig az azeri-örmény konfrontáció Hegyi-Karabah hovatartozását illetően. Tovább bonyolítja a helyzetet külső

hatalomnak a régió konfliktusaiba történő közvetlen vagy közvetett beavatkozása, illetve arra való képessége. Ilyen többek között Oroszország – amely 2008-ban háborút vívott Georgia ellen elősegítendő Dél-Oszétia és Abházia elszakadását – Irán, Törökország, az USA valamint az Európai Unió.

3.1 A közép-ázsiai regionális biztonsági komplexum

A XIX. század elején Oroszország nagyszabású területi expanzióba kezdett Közép-Ázsiában, amelynek eredményeként a század végére ellenőrzése alá vonta a buharai, khivai és kokand kánóságokat, melyek megközelítőleg a mai Kazahsztán, Üzbegisztán és Türkmenisztán területén helyezkedtek el. Az 1920-as, 1930-as évek során megalakultak a kazah, üzbég, türkmén, tádzsik és kirgiz szovjet szocialista köztársaságok, melyek politikai, gazdasági és katonai téren integrálódtak a Szovjetunióba. A közös történelmi, kulturális és nyelvi gyökerek ellenére a tagköztársaságok közötti kapcsolatokat csupán minimális interakció jellemezte, mivel Moszkva saját előjogának tekintette azok koordinálását. Az ezt követő évtizedekben központilag irányított, feszített ütemű ipar és infrastruktúrafejlesztés, valamint kollektivizálás zajlott le a tagköztársaságokban, ami együtt járt a társadalom addigi szerkezetének jelentős átalakításával. Akár több tízezer főt számláló népcsoportok át és betelepítésére is sor került a régióban, ami napjainkban is érezhető etnikai konfliktusok forrását jelenti a térségben.³⁸

A szovjet blokk felbomlásának és a tagköztársaságok függetlenségének 1991-es kikiáltását követően Oroszország befolyása globális és regionális szinten egyaránt drasztikusan visszaszorult. A kelet-európai régió, a balti térség, valamint a Független Államok Közösségének (FÁK) tagállamainak³⁹ politikai, gazdasági és katonai életében betöltött, egykor megkérdőjelezhetetlen vezető szerepe szertefoszlott. Az 1990-es évek első harmada Oroszország számára a belső gazdasági és politikai transzformációs válság árnyékában ehhez a megváltozott regionális és globális realitáshoz való alkalmazkodás jegyében telt, melynek során elengedhetlenné vált az egyes régiókkal szembeni új orosz külpolitikai viszonyrendszer kialakítása.

Robert Gilpin 1981-ben megjelent *Háború és változás a világpolitikában* című könyvében az addig vezető pozícióját feladni, és emiatt külpolitikai revíziót végrehajtani kényszerülő állam szempontjából vizsgálja a nemzetközi rendszerben végbemenő változásokat, meglepően pontosan

³⁸ Becslések szerint 1937 és 1950 között 3,3 millió, több tucat eltérő etnikumhoz tartozó ember került be illetve áttelepítésre Közép-Ázsia öt szovjet tagköztársaságának területére. A legnagyobb létszámban ingriai finnek, németek, lengyelek, kurdok, koreaiak, kínaiak, harbini zsidó oroszok, karacsájak, cserkeszek, kalmikok, csecsenek, krimi tatárok, hámik, görögök, örmények és azeriek.

Bougai, Nikolai [1996]: *The deportation of peoples in the Soviet Union*, Nowa Science Publishers Inc, New York.

³⁹ A Független Államok Közösségének tagjai: Azerbajdzsán, Fehéroroszország, Kazahsztán, Kirgizisztán, Moldova, Oroszország, Örményország, Tádzsikisztán, Üzbegisztán. Türkmenisztán társult tag státuszával rendelkezik.

leírva a Szovjetunió egy évtizeddel később bekövetkező összeomlásának okait. Gilpin szerint egy hanyatló hatalom ameddig csak lehetséges igyekszik fenntartani a nemzetközi rendszer status quo-ját, idővel azonban elkerülhetetlen, hogy szakadék alakuljon ki ambíciói és tényleges hatalmi képességei között. Mivel ez hosszú távon fenntarthatatlan, ezért a külpolitikai és gazdasági kötelezettségvállalásainak felülvizsgálatára szükségszerűen sor kell, hogy kerüljön. Gilpin szerint a hanyatló államnak csökkentenie kell pozíciójának fenntartására fordított erőforrásait, törekednie kell az abból származó politikai veszteségek minimalizálására, és végső soron új alapokra kell helyeznie külpolitikáját.⁴⁰ Ennek sikeres megvalósítása megalapozhatja nemzetközi befolyásának későbbi ismételt növelését. A külső kötelezettségvállalás csökkentésének politikáját követte Mihail Gorbacsov utolsó szovjet, és Borisz Jelcin első poszt-szovjet orosz elnök is Közép-Ázsia viszonylatában. Ennek központi eleme volt a katonai együttműködés primátusán alapuló kapcsolatépítés visszaszorulása, amelynek helyébe fokozatosan a gazdasági kooperáció erősítése, azon belül is elsősorban az energiahordozó kereskedelem kérdése került.

Oroszország jóllehet azonnal elismerte az egykori közép-ázsiai tagköztársaságok függetlenségét – és ezzel együtt, hogy azok nem követik automatikusan Moszkva utasításait – azonban továbbra is „hátsó udvarának”, saját kizárólagos érdekszférájába tartozónak tekintette a régiót, és ennek megfelelően domináns szerepet kívánt betölteni annak politikai, katonai-biztonsági és gazdasági életében. Az orosz külpolitikai gondolkodást ennek megfelelően a Szovjetunió felbomlását követően is elsősorban a kemény, biztonságpolitikai megfontolások – terrorizmus, illegális migráció, szervezett bűnözés, narkotikum kereskedelem - uralták Közép-Ázsia tekintetében. Mindez nem meglepő, hiszen az 1990-es évek elején a kétoldalú gazdasági kapcsolatok terén legjobb esetben is csupán stagnálásról beszélhetünk. Jóllehet továbbra is Oroszország maradt a közép-ázsiai államok elsősorú kereskedelmi partnere, a szovjet időkhez képest azonban jóval alacsonyabb volumen mellett. A határon átnyúló kereskedelem jelentősen csökkent, a befektetések mértéke szinte nullára zsugorodott. A visszaesés oka nem csupán az újonnan meghúzott nemzeti (vám)határok létrejöttében keresendő, hanem az egyes árukra kivetett mennyiségi korlátozásokban, a vásárlóerő hiányában, valamint a barter kereskedelem növekedésében, és a valuták árfolyamának volatilitásában is.⁴¹

E téren változás a 2000-es évek elejétől, Vlagyimir Putyin hatalomra kerülését követően figyelhető meg a gazdasági, azon belül is elsősorban a bilaterális energiapolitikai kapcsolatok szerepének felértékelődésével. Éppen ezért szükséges az 1990 és 2000 közti évtized orosz Közép-

⁴⁰ Gilpin, Robert [1981]: *War and Change in World Politics*, Cambridge University Press, Cambridge, Longan és New York. p. 187

⁴¹ Az Oroszország által nyújtott hitelek továbbra is fontos szerepet játszottak a közép-ázsiai államok államháztartásaiban. 1992-ben Kazahsztán a bruttó nemzeti termékének (GNP) 25,1%-át, Türkmenisztánénak 67,1%-át, míg Üzbegisztánénak 69,2%-át tették ki. Syroezhkin, Konstantin [1999]: *The policy of Russia in Central Asia: a perspective from Kazakhstan*, In: Chufirin Gennady (ed.) *Russia and Asia: The Emerging Security Agenda*, Oxford University Press, p. 100-109.

Ázsia politika főbb irányvonalainak és mozgatórugóinak áttekintése, mivel ezen időszak képezi a térséggel kapcsolatos putyini külpolitika premisszáját.

3.2 Oroszország és Közép-Ázsia a Szovjetunió felbomlását követően

Annak ellenére, hogy az 1980-as években a közép-ázsiai szovjet tagköztársaságokban is növekvő igény mutatkozott a gazdasági, társadalmi és politikai reformok iránt, a Szovjetunió összeomlása nem volt kitörő örömmel fogadott esemény a régióban. Mivel a térség államainak vezetői rá voltak utalva a moszkvai föderális központtól kapott szubvenciókra, ezért tartottak a függetlenné válás negatív gazdasági következményeitől, különösképpen az ez által indukált esetleges társadalmi feszültségek kialakulásától. Az orosz politikai vezetés figyelmét azonban túlzottan lekötötték Oroszország saját gazdasági és politikai problémái, ezért nem tudott kellő figyelmet fordítani Közép-Ázsiai államaira.

Annak ellenére, hogy Közép-Ázsia része volt mind a cári Oroszországnak, mind pedig a Szovjetuniónak, a független, önérdek követő államokká töredezett régió újfajta kihívások elé állította az orosz külpolitika döntéshozóit. A Szovjetuniót követő első orosz kormány miniszterelnöke Jegor Gaidar⁴² a Közép-Ázsia iránti orosz elköteleződés csökkentését tartotta szükségesnek, mivel meglátása szerint a régió szubvencionálása túlzott terhet jelentett a súlyos gazdasági nehézségekkel küzdő Oroszország számára. A nem kormányzati, ám politikai szempontból befolyásos orosz Kül- és Védelempolitikai Tanács által 1992 augusztusában kiadott „Stratégia Oroszország számára” című dokumentum lényegében alátámasztva Gaidar nézeteit, azt tanácsolta az orosz vezetés számára, hogy Közép-Ázsiában a Kazahsztánnal fenntartott kapcsolatokra helyezze a hangsúlyt, a többi állam irányába pedig csökkentse elköteleződésének mértékét.⁴³ Mindeközben a külügyminiszter, Andrei Kozirjev figyelmét a Nyugattal fenntartott kapcsolat alakítása lekötötte le, aminek eredményeként az 1991-1992-es év orosz Közép-Ázsia politikáját legjobb esetben is a visszahúzódás és érdektelenség szavakkal lehetne jellemezni. Nem meglepő, hogy a formálódó orosz ellenzék Jelcint a közép-ázsiai orosz érdekek feladásával, és elhibázott külpolitikai koncepció követésével vádolta meg.⁴⁴

Meghallván a kritikus hangokat Jelcin és Kozirjev 1993 és 1995 között valamivel nagyobb figyelmet kezdett fordítani a Közép-Ázsiával kapcsolatos orosz nemzeti érdekek képviselésére, és a térségbeli orosz szerepvállalás növelésére. Ennek eredményeként az 1990-es évek közepére konszenzus alakult ki a politikai elit körében a Közép-Ázsiával kapcsolatos orosz külpolitika célkitűzéseit illetően – Moszkva regionális vezető pozíciójának megszilárdítása az Oroszország központú politikai, gazdasági és katonai integráció kezdeményezések fokozatos mélyítése által.

⁴² Jegor Gaidar 1992. június 15-e és 1992. december 15-e között töltötte be az ügyvivő miniszterelnöki posztot.

⁴³ Nezavisimaya gazeta [1992]: Strategiya dlya Rossii – Stratégia Oroszország számára, 1992. augusztus 19, p.4-5.

⁴⁴ Jonson, Lena [1994]: Foreign policy debate in Russia: In search of a national interest, Nationalities papers, Vol 22. No.1, p. 175-194

Az elérendő célok megléte azonban nem jelentette automatikusan a megvalósításhoz szükséges stratégia meglétét is. A Jelcin által 1995 szeptemberében jóváhagyott, a FÁK térségen belüli katonai és gazdasági integráció előmozdítását célzó elnöki rendelet dacára az orosz politikai vezetés körében nem volt egyetértés annak terén, hogy milyen irányvonal követése szolgálná legjobban az orosz nemzeti érdekek védelmét a régióban. Mi több, Moszkva Közép-Ázsiával kapcsolatos külpolitikáját erőteljesen befolyásolta a belső gazdasági reformfolyamat alakulása is, mivel Oroszország nem volt hajlandó semmiféle kötelezettséget vállalni, ami sértette volna saját gazdasági érdekeit, vagy túlzott mértékű források elvonását jelentette volna a központi költségvetéstől. Jól érzékelteti ezt Jelcin 1994 februárjában elmondott beszéde, amelyben hangsúlyozta, hogy "az integráció nem okozhat kárt Oroszországnak, vagy vezethet erőnk, anyagi, gazdasági vagy pénzügyi erőforrásaink túlzott igénybevételéhez."⁴⁵

Az orosz Közép-Ázsia politika új szakasza vette kezdetét miután heves belső támadásokat követően Jelcin felmentette Kozirjevet külügyminiszteri megbízatása alól, és 1996 januárjában a pragmatikus Jevgenyij Primakovot nevezte ki a minisztérium élére. Primakov, a külföldi hírszerző szolgálat (Sluzhba Vneshnei Razvedki - SVR) és az egyik legnevesebb moszkvai politikai és gazdasági kutatóintézet az IMEMO egykori vezetője, tudatában volt Oroszország külpolitikai ambíciói és a rendelkezésre álló erőforrások közötti szakadék mértékének.

Primakov kinevezése az orosz külpolitika prioritásrendszerének átalakulásához vezetett: hivatalba lépését követően egyértelművé tette, hogy nagyobb figyelmet kíván fordítani a poszt-szovjet térség államaira, azon belül is - az Ukrajnával és Fehéroroszországgal fenntartott kapcsolatok mellett - Közép-Ázsiára. Ennek megfelelően Primakov új – egyesek által Primakov doktrínának nevezett⁴⁶ – irányt szabott az orosz külpolitika számára, amelyben Közép-Ázsia az orosz közel külföld olyan részeként került meghatározásra, amelyben Oroszország speciális érdekekkel rendelkezik. Az addigi, a FÁK keretein belül történő multilaterális kooperáció helyett Primakov nagyobb hangsúlyt kívánt fektetni a bilaterális együttműködésre Közép-Ázsia államaival a mélyebb, funkcionális és probléma orientált párbeszéd létrejötte érdekében. Ez nem csupán retorikai, hanem gyakorlati szempontból is hangsúlyeltolódást eredményezett, ami azonban nem tükröződött vissza az orosz külpolitika intézményi struktúrája terén, a kozirjevi időszakhoz hasonlóan az továbbra is fragmentált maradt. A Közép-Ázsiával fenntartott kapcsolatok alakítása megoszlott a Külügyminisztérium és a Független Államok Közösségéért Felelős Minisztérium között. Ennek eredményeként az egyes politikaterületek felügyelete gyakran szervezeti duplikációhoz, és tisztázatlan illetékességi viszonyok kialakulásához

⁴⁵ Jonson, Lena [2004]: Vladimir Putin and Central Asia: The Shaping of Russian Foreign Policy, I.B.Tauris & Co Ltd, London, p. 44

⁴⁶ Lásd például: Cohen, Ariel [1997]: The „Primakov Doctrine”: Russia’s Zero-Sum Game With the United States, The Heritage Foundation No. 167., 1997. december 15, http://s3.amazonaws.com/thf_media/1997/pdf/fyi167.pdf (Letöltve: 2015. 02.21) Safranchuk, Ivan [2008]: The Competition for Security Roles in Central Asia, Russia In Global Affairs, Vol. 6., No. 1, p. 159-169

vezetett. Mindez jól érzékelteti az orosz külpolitikai struktúra gyengeségét és a koordináció hiányát Közép-Ázsia viszonylatában Jelcin elnökségének időszakában.

Vlagyimir Putyin hatalomra kerülését követően több belső és külső tényező együttes hatásának köszönhetően számottevő változás következett be Oroszország külpolitikai prioritás, intézmény és eszközrendszerében, ami kihatással volt az ország Közép-Ázsia politikájára is. A belső tényezők szempontjából a legfontosabb a Külügyminisztériumot az azóta eltelt időszakban irányító két miniszter, Igor Ivanov (1998-2004) és Szergej Lavrov (2004 -) személye és politikai kompetenciái voltak. Kozirjevvel és Primakovval ellentétben, akik miniszteri kinevezésüket megelőzően nem rendelkeztek külpolitikai tapasztalattal, Ivanov és Lavrov évtizedes gyakorlattal rendelkező, képzett karrier diplomaták voltak.⁴⁷ Míg Ivanov elsődleges feladatának Oroszország európai orientációjának erősítését tekintette, – ami óhatatlanul a közép-ázsiai régióra fordított figyelem csökkenését jelentette - addig Lavrov ahelyett, hogy egy meghatározott reláció mellett kötelezte volna el magát, érdek alapú koalíciók létrehozásán nyugvó, multivektorú külpolitika kialakítására törekedett, ami lehetővé tette számára az egymással versengő külpolitikai érdekek és orientációk közötti manőverezést.

Az orosz Külügyminisztériumon belül a Közép-Ázsiával fenntartott bilaterális kapcsolatokért felelős szervezeti egységet jelenleg a Putyin által 2005-ben kinevezett Grigorij Karasin külügyminiszter-helyettes irányítja. Érdemes megjegyezni, hogy a minisztérium soha nem rendelkezett a régióval fenntartott külgazdasági kapcsolatok koordinálásának és alakításának jogával, mivel az egy másik minisztérium – Ipari és Kereskedelmi Minisztérium – alá tartozik. Ennek megfelelően a Külügyminisztérium Közép-Ázsiával foglalkozó szervezeti egységei elsősorban bilaterális politikai kérdésekkel foglalkoznak, ami azonban nem jelenti azt, hogy specifikus energiapolitikai kérdéseket érintő témákban – ilyenek lehetnek például energetikai beruházásokkal kapcsolatos információgyűjtő és közvetítői feladatok, valamint energiadiplomáciai tevékenység folytatása - nem rendelkeznének illetékességgel. Ennek elemzésére jelen dolgozat szerzője nem vállalkozik, mivel az orosz Külügyminisztérium elutasította erre vonatkozó tájékoztatási kérésemet, a szakirodalom pedig nem szolgál e téren megbízható információkkal.

⁴⁷ Igor Ivanov 1973 és 1983 között különböző beosztásokban Spanyolországban teljesített diplomáciai szolgálatot. Ezt követően hazatért, és a Külügyminisztériumban dolgozott egészen 1991-ig, amikor kinevezték a madridi orosz nagykövetség élére. Szergej Ivanov diplomáciai karrierjét 1972-ben kezdte meg. Attaséi rangban a sri lankai orosz nagykövetségen látott el politikai feladatokat valamint a nagykövet személyes asszisztenseként és titkáráként is dolgozott. 1976-ban visszatért Moszkvába, ahol a Külügyminisztériumban folytatta pályafutását harmad, majd pedig másod rangú titkárként a nemzetközi gazdasági kapcsolatok főosztályán. 1981 és 1988 között tanácsadóként dolgozott a new yorki orosz ENSZ képviselőn. Ezt követően ismét a Külügyminisztériumban dolgozik, ahol 1990 és 1992-között annak nemzetközi szervezetekért és globális ügyekért felelős osztályát vezette. 1991 áprilisában kinevezték külügyminiszter helyettesnek, amely pozíciót egészen 1994-ig tölti be. Ekkor kinevezik az orosz ENSZ misszió élére. Lavrov Putyin első elnöki ciklusának végén került kinevezésre - 2004. március 9-én - az orosz Külügyminisztérium élére, és azóta is betölti ezt a tisztséget.

A külső tényezők esetében Oroszország 2000-es évek elejétől kezdődő gazdasági megerősödésére alapozott külpolitikai magabiztosságának növekedése, valamint Moszkva ez által indukált, világpolitikai befolyásának helyreállítására irányuló lépéseit érdemes kiemelni, amelyben Közép-Ázsia kiemelt helyet foglalt el. Oroszország fő exportcikkének számító nyersanyagok, mindenekelőtt a kőolaj és a földgáz világpiaci árának ezredfordulót követő dinamikus növekedése lehetővé tették új külpolitikai irányvonalak és célkitűzések megvalósítását, amelyekhez immáron rendelkezésre állt a megfelelő gazdasági háttér is. Ezzel párhuzamosan Moszkva felismerte, hogy ha vissza kívánja állítani a nemzetközi politikai életben betöltött szerepét és tekintélyét, annak nélkülözhetetlen eleme, mi több első lépése közép-ázsiai befolyásának helyreállítása kell, hogy legyen. Oroszország ezt a régió államaival fenntartott biztonságpolitikai, gazdasági és intézményi együttműködés szorosabbra fűzése által kívánta megvalósítani.

A közép-ázsiai térség országaival fenntartott védelmi és biztonsági együttműködés Moszkva számára kiemelt jelentőséggel bír, mivel arra, mint régióbeli befolyásának elsődleges megnyilvánulási formájaként és eszközeként tekint, ami összhangban áll a Kreml globális hatalmi státusz megemelésére irányuló célkitűzésével. Ennek jegyében Moszkva a 2000-es évek elejétől a gyakorlati együttműködés megteremtésére irányuló politikát követett, amelynek eredményei rövid időn belül realizálódtak. Így például 2001 augusztusában Biskekben felállításra került a FÁK terrorizmus elleni központja, 2002-ben a Kreml felajánlotta, hogy a Kollektív Biztonsági Szerződés Szervezetének tagállamai a piacnál kedvezőbb áron vásárolhatnak orosz fegyvereket, és ajánlatot tett a közép-ázsiai államok speciális katonai alakulatainak orosz támaszpontokon való képzésére, amelyet több ország igénybe is vett. A bilaterális katonai-biztonsági együttműködés szempontjából azonban a leglényegesebb, hogy a 2000-es évek folyamán szinte minden közép-ázsiai államban – Türkmenisztánt leszámítva – meghosszabbításra került az ott állomásozó orosz katonai alakulatok tartózkodási joga, vagy új orosz katonai bázis került felállításra.

Gazdasági szempontból az 1990-es évekhez képest Vlagyimir Putyin hatalomra kerülését követően jelentős orosz jelenlét és aktivitásnövekedés következett be a közép-ázsiai régióban. A térségben tevékenykedő orosz vállalatok elsősorban a kazah és üzbég, kisebb értékben pedig a türkmén kőolaj és földgáz ágazatra koncentráltak, a gazdaság egyéb szektoraiban az tőkekihelyezés mértéke messze elmaradt a fosszilis energiahordozó ágazatétól. Mindazonáltal a kőolaj és földgáz iparágon belül az orosz vállalatok, azon belül is elsősorban a Gazprom tevékenysége széles spektrumot fedett le, a szénhidrogén mezők utáni kutatástól, feltárástól és azok kitermelésétől kezdve egészen a felszínre hozott nyersanyag szállításáig, külpiaci értékesítéséig. Ugyanakkor látni kell azt is, hogy Oroszország számára a kőolaj és földgázipari együttműködés Közép-Ázsia államaival nem csupán saját regionális gazdasági jelenlétének és befolyásának növelésének eszközéül szolgált. Egészen a 2008-ban kezdődő globális gazdasági válságig Oroszország közép-ázsiai energiahordozók iránt folyamatosan növekvő kereslete három további tényező is ösztönözte: egyrészt saját

energiaszektorának modernizálására irányuló lépései miatti esetleges átmeneti kitermelés csökkenés ellensúlyozása, másrészt a dinamikusan növekvő belső, elsősorban földgáz iránti keresletének kielégítése, harmadrészt pedig export kötelezettségeinek teljesítése.⁴⁸ A gazdasági válság miatti, 2008 végétől kezdődő európai és orosz földgáz iránti kereslet csökkenés azonban feszültségek kialakulásához vezetett mindenekelőtt Oroszország és Türkmenisztán között. Moszkva számára már nem volt kifizetődő a nem sokkal a válság kirobbanását megelőzően a Közép-Ázsia államai számára biztosított, európai felvevőpiacokon uralkodó árat reflektáló földgázár megfizetése, ami – külső tényezőknek is köszönhetően - közép-ázsiai-orosz földgáz kereskedelem addigi rendszerének részleges felbomlásához vezetett.

Intézményi szempontból Moszkva az integráció új területeinek és formáinak létrehozását szorgalmazta, miközben továbbra is fenn kívánta tartani a már meglévő, azonban egyre inkább „politikai klub” jelleget öltő Független Államok Közösségét. Ennek megfelelően Oroszország több integrációs szervezet létrehozását kezdeményezte a 2000-es évek folyamán, úgy, mint a Kollektív Biztonsági Szerződés Szervezete, az Eurázsiai Gazdasági Térség, vagy az Eurázsiai Gazdasági Unió.

Annak ellenére, hogy az Oroszország és Közép-Ázsia államai közötti politikai, gazdasági és intézményi kapcsolatok Vlagyimir Putyin hatalomra kerülését követően jelentős fejlődésnek indultak, a régióval szemben képviselt orosz külpolitika sokkal inkább nevezhető ambivalensnek, mint sikertörténetnek. Pozitívumnak tekinthető, hogy Moszkva sikeresen járult hozzá az 1990-es évek során a régióban tapasztalható centrifugális tendenciákat megállításához, és erősítette meg saját pozícióját a térségben. A 2000-es évek elejétől egyértelműen rugalmasabbá, stabilabbá és konzisztensebbé vált Oroszország Közép-Ázsia politikája, ami elsősorban a régió stratégiai jelentőségének felismerésének, és a rá fordított erőforrások növekedésének volt köszönhető.

Másrészt viszont Moszkva Vlagyimir Putyin irányítása alatt sem volt képes a Szovjetunió megszűnését követően a közép-ázsiai régióban kialakult politikai, és még kevésbé a gazdasági vákuum maradéktalan betöltésére. Oroszország nem törekedett a régióval fenntartott gazdasági kapcsolatok teljes körű kiépítésére, hanem figyelmét és erőforrásait szinte kizárólag az energetikai szektorra fordította. Mindez azt a látszatot kelti, hogy Oroszország a régió „stratégiai jelentőségét” saját nagyhatalmi ambícióinak tükrében értelmezi és kezeli, és a kölcsönösen előnyös együttműködés csupán addig áll Moszkva érdekében, amíg abból ő profitálja a legtöbbet.

Az elkövetkező ország specifikus alfejezetekben áttekintem a közép-ázsiai régió egyes államainak Oroszországhoz fűződő kapcsolatrendszerében a Szovjetunió felbomlása óta eltelt közel két és fél évtizedben bekövetkezett legfőbb eseményeit, majd pedig ez alapján kísérletet teszek a közép-ázsiai RSC-ben bekövetkezett strukturális változások felvázolására és elemzésére.

⁴⁸ Paramonov, Vladimir és Stokov, Aleksey [2008]: The evolution of Russia's Central Asia policy, Defence Academy of the United Kingdom. Advances Research and Assessment Group 08/21, p. 12-15
https://www.files.ethz.ch/isn/92594/08_June.pdf (Letöltés időpontja: 2017. július 11.)

3.2.1. Kazahsztán⁴⁹

Függetlenségének 1991. december 16-án történt kikiáltása óta Kazahsztán Oroszország legfontosabb politikai, gazdasági és katonai szövetségese a közép-ázsiai régióban. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint, hogy az önállóság elnyerését követően a gazdasági összeomlás szélére került ország vezetése a krízisből való kilábalás, valamint a politikai és szociális stabilitás fenntartása érdekében komolyan mérlegelte az ország szuverenitásának önkéntes feladását, és konföderáció létrehozását Oroszországgal.⁵⁰

A Kazahsztánt 1991-óta irányító Nurszultan Nazarbajev⁵¹ a Szovjetunió utódállamai közötti integráció legfőbb szószólója, miközben országát a Kelet és Nyugat közötti történelmi, kulturális és földrajzi hídként, eurázsiai összekötő kapocsként határozza meg.⁵² Az elmúlt két és fél évtizedben Nazarbajev több, a poszt-szovjet térségre vonatkozó, Oroszország körül szerveződő integrációs elképzelést fogalmazott meg, amelyek elősegítették a kazah-orosz kapcsolatok progresszív fejlődését. Asztana és Moszkva hivatalosan 1992. október 22-én létesített egymással diplomáciai kapcsolatot, az együttműködés azonban már jóval ezt megelőzően, közvetlenül az önállóság elnyerését követően megindult a felek között, mivel, ahogyan azt Nazarbajev megfogalmazta:

„A függetlenség elnyerését követően Oroszország több lett számunkra, mint csupán egy szomszédos ország. El kellett fogadnunk a tényt, hogy az Oroszországgal fenntartott kapcsolat a következő évszázadban országunk biztonsága és stabilitása szempontjából kritikus fontosságú.”⁵³

Ennek megfelelően Kazahsztán támogatta az Oroszország által kezdeményezett, a Szovjetunió utódállamai közötti politikai együttműködés előmozdítását célzó Független Államok Közösségének, valamint az abban részes államok szuverenitását, biztonságát és területi egységét szavatolni hivatott Kollektív Biztonsági Szerződésnek (KBSz) létrehozását.⁵⁴

⁴⁹ Kazahsztán térképét lásd az egyes számú mellékletben.

⁵⁰ Vinokurov, Evgeny [2010]: The Evolution of Kazakhstan's Position on Relations with Russia in 1991- 2010, MPRA Paper, https://mpra.ub.uni-muenchen.de/22187/1/MPRA_paper_22187.pdf (Letöltve 2016.01.21)

⁵¹ Nazarbajev 1979 és 1984 között a Kazah Kommunista Párt Központi Bizottságának titkári tisztségét töltötte be. 1984-ben megválasztották a Kazah Szovjet Szocialista Köztársaság miniszterelnökévé, 1989-ban pedig a Kazah Kommunista Párt Első Titkárává. Az 1991. december 1-én megtartott elnökválasztást a szavazatok 91,5%-ának megszerzésével nyerte meg, és lett ezáltal az ország első poszt-szovjet elnöke, amely tisztséget azóta is betölti.

⁵² Vinokurov, Evgeny [2010]: p. 2.

⁵³ Vinokurov, Evgeny [2010]: p. 4.

⁵⁴ A Fehéroroszország, Oroszország és Ukrajna által 1991. december 8-án kötött Belavezsai Megállapodás - hivatalos nevén a „Megállapodás a Független Államok Közösségének létrehozásáról” - deklarálta a Szovjetunó megszűnését és a FÁK létrehozását annak jogutódjaként. December 21-én nyolc poszt-szovjet állam – Azerbajdzsán, Kazahsztán, Kirgizisztán, Moldova, Örményország, Tádzsikisztán, Türkmenisztán és Üzbegisztán – aláírta az Alma-Atai Egyezményt, amelyben kifejezték a FÁK-hoz való csatlakozási szándékukat, amely így tekinthető a szervezet kibővítéséről, vagy annak újra alapításáról szóló egyezménynek is. Utolsó államként Georgia csatlakozott a szervezethez 1993. december 3-án. (A 2008-as grúz-orosz háború miatt 2008. augusztus 18-án bejelentette kilépését a szervezetből, amely 2009. augusztus 18-án lépett hatályba.) A Kollektív Biztonsági Szerződést Kazahsztán,

A FÁK és a KBSz megalapításának sikerén felbuzdulva Nazarbajev 1994 októberében javaslatot tett a poszt-szovjet térség államai közötti, - az EU mintáján alapuló - szupranacionális politikai integráció létrehozására egy Eurázsiai Unió keretein belül. Moszkva azonban elutasította Nazarbajev ötletét, egyrészt, mivel annak struktúrája nem reflektálta volna Oroszország többi állammal szembeni gazdasági és katonai fölényét, másrészt pedig, mivel létrehozásának és működtetésének költsége túlnyomó részt Moszkvára hárult volna.⁵⁵ Az Eurázsiai Unió eredeti formájában tehát soha nem materializálódott, egyes elemei azonban bekerültek a Fehéroroszország, Kazahsztán, Kirgizisztán, és Oroszország elnökei által 1996. március 29-én a Gazdasági és Humanitárius Integráció Fokozásáról aláírt megállapodásába, valamint később az Eurázsiai Gazdasági Közösség struktúrájába.⁵⁶

A kazah-orosz kapcsolatok szempontjából két további, 1998 júliusában aláírt szerződés bír kiemelt jelentőséggel: egyrészt A 21. századra szóló örökös barátsági és szövetségi deklaráció - amelyhez hasonlókat sem Kazahsztán sem Oroszország nem írt alá egyetlen másik állammal sem – másrészt pedig a Kaszpi-tenger északi részének elhatárolásáról és a tengerfenék hasznosításának szuverén joggyakorlásáról szóló szerződés, amely megnyitotta az utat a Kaszpi tenger észak-nyugati része alatt található fosszilis energiahordozó készletek nagyobb volumenű kiaknázása előtt.⁵⁷

Vlagyimir Putyin hatalomra kerülését követően még szorosabb együttműködésen alapuló fejezet vette kezdetét a kazah-orosz kapcsolatok terén. Köszönhető volt ez nem utolsósorban annak, hogy a közép-ázsiai régió vezetői közül Nazarbajev a kezdetektől fogva fenntartások nélkül viszonyult az új orosz elnökhöz, elősegítve ezáltal Putyin autoritásának megszilárdulásához a régióban. Az azóta kialakult szoros kapcsolatrendszer mi sem érzékelteti jobban, mint, hogy Putyin és Nazarbajev 2002-óta minden évben négy szemközt találkozó keretében vitatja meg a két országot érintő bilaterális és nemzetközi kérdéseket.

Putyin elnöksége alatt a kétoldalú kapcsolatok első próbatételét a 2001. szeptember 11-i terrortámadások, valamint az arra adott kazah válasz jelentette. A szövetséges erők afganisztáni

Kirgizisztán, Oroszország, Örményország, Tádzsikisztán és Üzbegisztán hozta létre 1992. május 15-én Taskentben. Azerbajdzsán 1993. szeptember 24-én, Georgia, 1993. december 9-én, Fehéroroszország 1993. december 31-én csatlakozott a szervezethez. Alapítása óta több állam elhagyta a szervezetet (Azerbajdzsán és Georgia 1999-ben, Üzbegisztán 1999-ben és 2012-ben) míg Szerbia és Afganisztán 2013-ban megfigyelőként csatlakozott hozzá. Nygren, Bertil [2008]: *The Rebuilding of Greater Russia – Putin's foreign policy towards the CIS countries*, Routledge, Abingdon, p. 32.

⁵⁵ A tagállamok közötti politikai együttműködés és koordináció érdekében Nazarbajev javasolta az Államfők Tanácsának, a Kormányfők Tanácsának valamint a Külügyminiszterek Tanácsának felállítását, közös parlament megválasztását, illetve az adminisztratív feladatokat ellátó Kormányközi Titkárság létrehozását.

A gazdasági együttműködés szorosabbra fűzése érdekében Nazarbajev javasolta az Államfők Tanácsa alá tartozó, a tagállamok gazdasági minisztereit tömörítő Gazdasági Tanács felállítását, amelynek elsődleges feladata a nyersanyag export koordinálása lett volna. Emellett szorgalmazta a nemzeti valuták mellett egy szupranacionális szintű elszámolási egység bevezetését. Az Eurázsiai Unió döntéseit a minősített többség elve alapján hozta volna meg. Libman, Alexander és Vinokurov Evgeny [2012:] *Holding-Together Regionalism: Twenty Years of Post-Soviet Integration*. Euro-Asian Studies Series, Palgrave Macmillan, Basingstoke. p. 37-54.

⁵⁶ Vinokurov, Evgeny [2010]: p. 4.

⁵⁷ Libman és Vinokurov [2012]: p. 187

hadjáratának megindulását követően Asztana engedélyezte légterének használatát a tálibok elleni csapásmérés, valamint a harcoló alakulatoknak történő utánpótlás szállítása céljából. Az amerikai-kazah anti-terrorista kooperáció 2003 szeptemberében érte el csúcspontját, amikor a felek öt évre szóló katonai együttműködésről írtak alá megállapodást.⁵⁸ A Washington és Asztana közti együttműködés azonban nem volt negatív kihatással a kazah-orosz kapcsolatokra. Egyrészt mivel Moszkva is támogatásáról biztosította Washingtont anti-terrorista fellépése terén, és ennek keretében elfogadta az USA afganisztáni katonai jelenlétét, másrészt pedig, mivel Kazahsztán Oroszországgal is a biztonsági és védelmi jellegű együttműködés szorosabbra fűzéséről állapodott meg.⁵⁹

A 2000-es évek közepén két Közép-Ázsiában lezajlott konfliktus, valamint az azokkal kapcsolatos washingtoni állásfoglalás is a kazah-orosz kapcsolatok szorosabbra fűzéséhez vezetett, jóllehet közvetlenül egyik fél sem volt részese az eseményeknek. Egyrészt a kirgiz „tulipános forradalom” 2005 márciusában, amely Askar Akaev elnök bukásához vezetett, másrészt pedig a 2005 májusában az üzbegisztáni Andijanba történt véres incidens, amely során az üzbég biztonsági erők máig sem tisztázott körülmények között tüntetők közé lőttek halálosan megsebesítve közel 200 embert. Washington mindkét esetben erőteljes kritikát fogalmazott meg a térség állami vezetőinek autoriter politikai stílusa, valamint az emberi és demokratikus szabadságjogok érvényesülésének régióbeli hiányosságai miatt.⁶⁰ Ezzel szemben Oroszország a belügyekbe való be nem avatkozás fontosságát hangsúlyozta, ami érthető módon vonzóbb volt Kazahsztán - és a régió többi állama - számára.

Hasonlóképpen erősítette a kétoldalú kapcsolatokat, hogy Kazahsztán függetlenségének kikiáltása óta Moszkva nem fogalmazott meg kritikát Nazarbajev hatalomkoncentrációja, valamint közhatalom gyakorlási módszereivel szemben. A 2007. május 27-én elfogadott új kazah alkotmányt, amely eltörölte a Nazarbajev elnök újraválaszthatóságára vonatkozó korlátokat⁶¹ Moszkva az ország stabilitásának fenntartása, és hosszú távú biztosítása érdekében tett lépésként értékelte. Az EBESZ ellenben a parlamenti és elnökválasztásokkal kapcsolatban nem egy alkalommal a szavazás transzparenciájának és a sajtószabadság korlátozásának vádjával illette Nazarbajevet.⁶²

⁵⁸ Clarke, Michael E. [2015]: Kazakhstan's Multi-vector Foreign Policy: Diminishing Returns in an Era of Great Power "Pivots"?, The ASAN Forum, 2015. április 9, <http://www.theasanforum.org/kazakhstans-multi-vector-foreign-policy-diminishing-returns-in-an-era-of-great-power-pivots/?dat=March%20%E2%80%93%20April,%202015> (Letöltve: 2015.09.19)

⁵⁹ Legvold, Robert [2003]: U.S Policy Toward Kazakhstan, In: Legvold, Robert (ed): Thinking Strategically – The Major Powers, Kazakhstan, and the Central Asian Nexus, American Academy of Arts and Science, Cambridge, p. 67-107.

⁶⁰ Bohr, Annette [2010]: Central Asia: Responding to the Multi-Vectoring Game, In: Niblett, Robin: America and a Changed World - A Question of Leadership, The Royal Institute of International Affairs, London p. 109-125.

⁶¹ Az azóta megtartott két elnökválasztás során - 2011-ben és 2015-ben - Nazarbajev mintkét alkalommal a voksok több mint 80%-t szerezte meg.

⁶² Lásd például: OSCE [2015]: Republic of Kazakhstan Early Presidential Elections – OSCE/ODIHR Election Observation Mission Final Report, <http://www.osce.org/odihr/elections/kazakhstan/174811?download=true> (Letöltve: 2015.12.10)

Dimitrij Medvegyev és Vlagyimir Putyin pozíciócseréje az elnöki illetve miniszterelnöki székben a 2008. márciusi választásokat követően nem változtatott a szoros kazah-orosz kapcsolaton. Mindezt jól szemlélteti, hogy Medvegyev elnök első külföldi útja május 22-én Kazahsztánba vezetett, ahol a bilaterális kapcsolatokról szólva kifejtette:

„Asztana nem véletlenül az első főváros, amelyet orosz elnökként felkeresek. Oroszország nagyra értékeli a Kazahsztánnal fenntartott baráti és kölcsönösen előnyös stratégiai partneri kapcsolatot. Mi több, úgy gondolom, hogy nincsen még egy olyan szoros testvéri kapcsolat két ország között a világon, mint amilyen a orosz-kazah viszony.”⁶³

Oroszország ennek megfelelően a legfőbb támogatója volt Asztana 2010-es EBESZ elnökségi kandidálásának, amelynek elnyerését követően Kazahsztán lett az első közép-ázsiai ország, amely betöltötte ezt a tisztséget.

A szoros politikai és katonai együttműködés mellett mindkét ország számára a gazdasági kérdések alkotják a bilaterális kapcsolatok legfontosabb elemét. Oroszország és Kazahsztán gazdasági szerkezete nagymértékben hasonlít egymásra, mivel mindkét ország esetében a nyersanyagok, azon belül is a fosszilis energiahordozók kitermelése és exportja a gazdaság húzó ágazata. A két ország közötti gazdasági együttműködés közvetlenül a Szovjetunió felbomlását követően, jóval a diplomáciai kapcsolatok felvétele előtt megindult. Az 1990-es évek során azonban, mindenekelőtt Oroszország nyugati orientációjának és a közép-ázsiai régióra fordított figyelem hiányának köszönhetően, a gazdasági kapcsolatok csak lassú ütemben fejlődtek. Az együttműködés központi elemét a két ország nemzetgazdaságának interdependenciája és komplementer jellege alkotta, mindenekelőtt az infrastruktúra területén. Az 1990-es évek során Kazahsztán fő export cikkének számító fosszilis energiahordozók útja kizárólag Oroszországon keresztül vezetett a nyugati felvevőpiacokra, míg Oroszország csupán Kazahsztán területén keresztül tudott kapcsolatot tartani a többi közép-ázsiai állammal.

Felismerve, hogy a gazdasági egymásra utaltságból nem feltétlenül csak hátrányok, hanem előnyök is származhatnak, Nazarbayev elnök a moszkvai Lomonoszov egyetemen 1994. március 29-én tartott előadása során - az Európai Unió példáját szem előtt tartva - javaslatot tett az áruk, a szolgáltatások, a munkaerő és tőke szabad áramlásán, valamint a rubelen, mint közös valután alapuló gazdasági unió létrehozására. A poszt-szovjet térség államai hajlandóságot mutattak a gazdasági együttműködés fokozatos mélyítése iránt, amelynek első lépéseként Kazahsztán, Oroszország és Fehéroroszország 1995. január 20-án vámunió létrehozásáról írt alá megállapodást. Ezt követően az

ABC [2015]: Kazakhstan president Nursultan Nazarbayev wins re-election with 97.7 per cent of vote, 2015. április 27., <http://www.abc.net.au/news/2015-04-27/kazakhstan-president-wins-nursultan-nazarbayev-re-election-97pc/6425952>, (Letöltve: 2015. 12.10)

⁶³ Lillis, Joanna [2008].

elmúlt két évtized során a poszt-szovjet térség államai a gazdasági integráció számos, egymásra épülő formáját hozták létre, amelyek közül a legfontosabbak:⁶⁴

- Az 1996. március 29-én Fehéroroszország, Kazahsztán, Kirgizisztán, és Oroszország elnökei által a Gazdasági és Humanitárius Integráció Fokozásáról aláírt megállapodás.
- Az 1999. február 26-án Fehéroroszország, Kazahsztán, Kirgizisztán, Oroszország és Tádzsikisztán által Moszkvában aláírt megállapodás az Egységes Gazdasági Térség és Vámunió létrehozásáról.
- A 2000. október 10-én Asztanában Fehéroroszország, Kazahsztán, Kirgizisztán, Oroszország és Tádzsikisztán által létrehozott Eurázsiai Gazdasági Közösség.
- A 2007. október 16-án Fehéroroszország, Kazahsztán és Oroszország által aláírt szerződés az Egységes Vámterület létrehozásáról.
- 2012. január 1-én Fehéroroszország, Kazahsztán és Oroszország létrehozta az Eurázsiai Gazdasági Térséget.
- A gazdasági integrációs folyamat eddigi legmagasabb szintje 2015. január 1-én jött létre, amikor Fehéroroszország, Kazahsztán és Oroszország létrehozta az Eurázsiai Gazdasági Uniót.

A gazdasági együttműködés és integráció sikerei ellenére a közelmúlt eseményei beárnyékolják a kazah-orosz politikai kapcsolatokat. A 2014-es ukrajnai konfliktus, valamint az azt követően kialakult fegyveres összecsapások az ország keleti, Oroszországgal határos megyéiben nemzetbiztonsággal kapcsolatos aggodalmak kialakulásához vezetett Asztanában. Putyin elnök többször hangoztatott véleménye, miszerint Oroszország kötelessége, hogy megvédje a határain kívül élő oroszokat, valamint a Krím félsziget orosz annexiója érzékenyen érintette az ország északi, Oroszországgal szomszédos régióiban közel 4 millió orosz etnikumú kisebbséggel rendelkező Kazahsztánt. Mindeközben Moszkva is keveset tett a kazah aggodalmak eloszlatása érdekében, sőt mi több, Putyin 2014 augusztusában tett kijelentése, miszerint „a kazahok 1991 előtt soha nem rendelkezett önálló államisággal, és részei az orosz világnak”⁶⁵ tovább növelte a kazah aggodalmakat, és sűrűlődsökhöz vezetett Moszkva és Asztana között. Az azóta eltelt időben a kazah-orosz kapcsolatok normalizálódtak, kérdéses azonban, hogy hosszú távon Kazahsztán milyen következtetéseket vont le az eseményekből.

⁶⁴ Zabortseva, N. Yelena [2014]: Rethinking the Economic Relationship between Kazakhstan and Russia, Europe-Asia Studies, Vol. 66, No.2, p. 311-327

⁶⁵ Marat, Erica [2015]: How Russkii Mir Enters Central Asian Politics, Central Asia-Caucasus Analyst, Vol. 17 No.2, p. 10-14.

3.2.2 Üzbegisztán⁶⁶

A közép-ázsiai térség államai közül Üzbegisztán Oroszországgal fenntartott kapcsolatai fluktuált a legnagyobb mértékben az elmúlt két és fél évtized során. Az ország függetlenségének 1991. augusztus 31-én történt kikiáltását követően Taskent és Moszkva viszonyát évekig a távolságtartás és a politikai kapcsolatok alacsony intenzitása jellemezte. Mindez két tényezőre vezethető vissza. Egyrészt, hogy az országot 1990 óta irányító Islom Karimov elnök⁶⁷ a független üzbég külpolitika jegyében szoros kapcsolatot kialakítására törekedett az USA-val, másrészt pedig, hogy az ország katonai erejére alapozva – amely a legnagyobb a térség államai közül – regionális vezető szerep elérésére törekedett Közép-Ázsiában.⁶⁸

Üzbegisztán nyugati orientációjának legfontosabb pillérét a NATO-val, valamint az USA-val történő gyors és sikeres kapcsolatépítés jelentette. Az ország 1992-ben csatlakozott az Észak-atlanti Együttműködési Tanácshoz,⁶⁹ 1994-ben pedig a NATO Partnerség a Békéért (Partnership for Peace – PfP) programjához. Hasonlóképpen a nyugati orientáció erősítésének irányába tett lépésnek tekinthető, hogy Taskent 1999 áprilisában kilépett a FÁK térség államai közötti katonai együttműködés ösztönzését célzó Kollektív Biztonsági Szerződésből,⁷⁰ illetve, hogy még ugyanebben az évben csatlakozott az Oroszország regionális hatalmi pozícióját ellensúlyozni hivatott GUAM-hoz.⁷¹

Ezzel párhuzamosan az USA is hajlandóságot mutatott az Üzbegisztánnal történő biztonságpolitikai kapcsolatépítésre. Ennek jegyében Washington 2000-től kezdődően előbb katonai eszközöket bocsájtott Taskent rendelkezésére,⁷² a 2001. szeptember 11-i terrortámadásokat követően

⁶⁶ Üzbegisztán térképét lásd a második számú mellékletben.

⁶⁷ Karimovot 1983-ban az Üzbég SZSZK pénzügyminiszterének, 1986-ban pedig a Minisztertanács elnökhelyettesének nevezték ki. 1990. március 24-én választották meg az Üzbég SZSZK elnökévé, amely tisztséget az ország függetlenné válását követően is megtartott.

⁶⁸ Bohr, Annette [1998]: Uzbekistan - Politics and Foreign Policy, Royal Institute of Internal Affairs, London, p. 27.

⁶⁹ Ezt 1997-ben az Euro-atlanti Partnerségi Tanács váltotta fel.

⁷⁰ Üzbegisztán KBSz-ből való kilépésében közrejátszott az is, hogy Moszkva nem volt hajlandó segítséget nyújtani Taskentnek a szélsőséges iszlamista eszméket valló Üzbegisztáni Iszlám Mozgalom nevű terrorista szervezettel szembeni fellépése során. Ez arról győzte meg Karimov elnököt, hogy a Kollektív Biztonsági Szerződés nem jelent tényleges védelmi közösséget, s nem járul hozzá országa biztonságának növeléséhez.

Malashenko Alexey [2013]: The Fight for Influence: Russia in Central Asia, Carnegie Endowment for International Peace, Washington DC, p. 211.

⁷¹ A Georgia, Ukrajna, Azerbajdzsán és Moldova által 1997-ben létrehozott biztonsági közösség. Üzbegisztán csatlakozásával neve GUUAM-ra módosult.

⁷² 2000 februárjában az USA hadserege éjjellátó készülékeket, rádiókat és 16 katonai szállító eszközt bocsájtott az üzbég hadsereg rendelkezésére. Ugyanezen év novemberében az amerikai hadsereg további 20.000 dollár értékű használt katonai felszerelést adott át Üzbegisztánnak. 2001 márciusában az amerikai védelmi minisztérium logisztikai együttműködési megállapodást kötött Taskenttel. Lumpe, Lora [2010]: A Timeline of U.S. Military Aid Cooperation with Uzbekistan, Open Society Foundations, New York, 2010. október, p. 8. https://www.opensocietyfoundations.org/sites/default/files/OPS-No-2-20101015_0.pdf (Letöltve: 2016.01.12)

peidig Üzbegisztán vált a legfontosabb regionális szövetségesévé az al-Kaida ellen vívott afganisztáni hadjárata során.

Mi sem szemlélteti ezt jobban, mint az üzbég külügyminiszter 2001. szeptember 16-án tett deklarációja, miszerint országa „nyitott az anti-terrorista együttműködés minden formájára az USA-val, ide értve Üzbegisztán területének és légterének használatának engedélyezését az afganisztáni terrorista célpontok elleni csapásmérés érdekében.”⁷³ Ezt követően a két ország október 7-én megállapodást írt alá a terrorizmus elleni közös fellépésről, amelynek értelmében az USA 1500 katonát állomásoztathatott az üzbegisztáni Karshi-Khanabadban található katonai bázison, valamint használhatta annak repterét Afganisztánban harcoló csapatainak támogatására. Ellentételezésképpen Washington vállalta, hogy csapást mér az Afganisztánban az al-Kaida oldalán harcoló Üzbegisztáni Iszlám Mozgalom⁷⁴ (Islamic Movement of Uzbekistan – IMU) erőire. A felek 2002 márciusában stratégiai partnerségi és együttműködési megállapodást írtak alá, ami az üzbég-amerikai kapcsolatok csúcspontjának tekinthető.⁷⁵

Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy Üzbegisztán nyugati orientációja és távolságtartása Oroszországtól nem terjedt ki az üzbég-oroszl kapcsolatok gazdasági aspektusára, valamint a katonai együttműködés egyes specifikus eseteire. A Szovjetunió felbomlását követően az Üzbegisztán és Oroszország közötti gazdasági összefonódást nem lehetett egyszerűen feloldani, és helyettesíteni a nyugati államokkal kiépített kereskedelmi kapcsolatokkal. A csökkenő bilaterális kereskedelmi volumen ellenére az 1990-es évek során Üzbegisztán számára továbbra is Oroszország maradt a legfontosabb kereskedelmi partner.⁷⁶ A katonai és biztonságpolitikai együttműködés terén az Oroszországtól való elfordulás szintén nem volt teljes körű. Az önálló üzbég hadsereg felállítása és modernizálása az 1990-es évek során orosz katonai tanácsadók segítségével történt.⁷⁷

⁷³ Jonson, Lena [2006]: Tajikistan in the New Central Asia: Geopolitics, Great Power Rivalry and Radical Islam, I.B.Tauris, London, p. 57.

⁷⁴ Az Üzbegisztáni Iszlám Mozgalom egy 1998-ban Tahir Yuldashev iszlám ideológus, valamint Juma Nemangani egykori szovjet ejtőernyős tiszt által létrehozott militáns iszlám csoport, amelynek célja a sharija elvei alapján működő iszlám üzbég állam létrehozására.

⁷⁵ Az Abdulaziz Kamilov üzbég külügyminiszter és Colin Powell amerikai védelmi miniszter által aláírt stratégiai partnerségi és együttműködési megállapodásban az USA vállalta, hogy részt vesz az üzbég hadsereg modernizálásában, míg Üzbegisztán a politikai, gazdasági és társadalmi demokratikus transzformáció, valamint az emberi jogok nagyobb fokú védelmének megvalósítása mellett kötelezte el magát. Lumpe, Lora [2010]: p. 8.

⁷⁶ Az 1990-es évek során Üzbegisztán mindvégig Oroszországgal bonyolította le a legnagyobb volumenű kereskedelmet az export és import terén egyaránt. Nem változtatott ezen az 1998-as orosz gazdasági válság sem, amelynek következtében az orosz forrásból származó import szinte alig csökkent (1997-ben 15,9% 1999-ben 13,8%) míg az oda irányuló export nagymértékű visszaesés (1997-ben 24,6%, 1999-ben 13%) ellenére is, Oroszország maradt az üzbég termékek legnagyobb felvevőpiaca.

Apelt, Beate [2008]: Russland und Usbekistan: Sicherheitspolitische und ökonomische Beziehungen, Stiftung Wissenschaft und Politik, FG5, 2008/3, p. 5. http://www.swp-berlin.org/fileadmin/contents/products/arbeitspapiere/Apelt_Usb2_ks.pdf (Letölétve: 2016. január 10.)

⁷⁷ Mateo Fumagalli [2007]: Alignments and Realignment in Central Asia: the Rationale and Implications of Uzbekistan's Rapprochement with Russia, International Political Science Review, Vol 28, No. 23, 2007. p. 25

Az USA 2003-as iraki katonai intervencióját követően Washington számára az afganisztáni front másodlagos prioritássá vált, ami az emberi jogok üzbegisztáni érvényesülésének hiányosságai kapcsán megfogalmazott, mind erőteljesebb kritikával párosulva az üzbég-amerikai kapcsolatok fokozatos lehűléséhez vezetett. Mindazonáltal a 2003-as georgiai rózsás, és 2004-es ukrán narancsos forradalmak üzbég interpretációja szintén hozzájárult a bilaterális kapcsolatok terén nézeteltérések kialakulásához. Az USA szimpátiáját élvező színes forradalmak megingatták Taskentnek a Washingtonnal fenntartott szövetség stabilitásába vetett bizalmát, mivel az addigi status quo gyökeres megváltoztatása által azt a látszatot keltették, hogy egy esetlegesen Üzbegisztánban kialakuló, a nyugat rokonszenvét élvező színes forradalom képes lehet megdönteni Karimov elnök hatalmát. Mindebből a taskenti vezetés azt a következtetést vonta le, hogy az ellenzéknek tett legcsekélyebb engedmény pozíciójának meggyengüléséhez, és végső soron akár bukásához is vezethet.⁷⁸ Ennek megfelelően a 2004. március 28-án Bukharában, valamint április 7-én Taskentben az IMU terroristái által végrehajtott merényleteket követően az üzbég belbiztonsági szervek kemény fellépésére került sor több civil szervezettel szemben, amelyet az USA élesen bírált, és egyúttal olyan autoriter államnak titulálta Üzbegisztánt, ahol a „polgári jogok csupán rendkívül korlátozott mértékben érvényesülnek.”⁷⁹

Az üzbég-amerikai kapcsolatok terén a végleges szakításhoz azonban az andijani incidens vezetett, amelynek során az üzbég karhatalom a 2005. május 13-án kitört zavargásokat⁸⁰ erőszakkal leverte, 187 ember halálát okozva. Az USA és az Európai Unió egyaránt elítélte a történeteket, és fegyverzet embargó, valamint az üzbég vezetés tagjaival szembeni beutazási tilalom elrendelése mellett nemzetközi vizsgálóbizottság felállítását követelte az eset kapcsán. Moszkva ezzel szemben demonstratív módon a Karimov rezsim mellé állt, és az andijani eseményeket az iszlamista terrorizmus elleni szükségszerű fellépésként értékelte. Taskent amellett, hogy elutasította a vizsgálóbizottságra vonatkozó nyugati követelést, 2005. július 29-én felszólította Washingtont, hogy hat hónapon belül vonja ki katonai alakulatait a karshi-khanabadi katonai támaszpontról.⁸¹

Az USA-val fenntartott kapcsolatok megromlásával párhuzamosan megfigyelhető az üzbég-orosz viszony fokozatos javulása. Taskent 2005. május 5-én kilépett a GUUAM-ból, és még ugyanezen év augusztus 27-én stratégiai partnerségről szóló megállapodást kötött Oroszországgal, amely többek

⁷⁸ Dimitrov, Plamen [2007]: Geopolitical orientation of Kyrgyzstan and Uzbekistan after 11th September 2001, <http://www.viaevrasia.com/en/articles/central-asia-and-russia-eurasia> (Letöltve: 2016. 02.10)

⁷⁹ US Department of State [2005]: 2004 Country report on Human Rights Practices in Uzbekistan, Bureau of Democracy, Human Rights, and Labor, 2005. február 28. <http://www.state.gov/j/drl/rls/hrrpt/2004/41717.htm> (Letöltve: 2016.01.19)

⁸⁰ Az üzbég kormány állítása szerint az Üzbegisztáni Iszlám Mozgalom szervezte a megmozdulást, és a tüntetők célja eleve nem az alacsony életszínvonal és a korrupció elleni békés demonstráció volt, ahogyan azt a résztvevők állították, hanem a zűrzavarkeltés és végső soron a központi kormányzat megdöntése.

⁸¹ Az utolsó amerikai katona még a határidő lejárta előtt, 2005. november 22-én elhagyta az országot.

között előirányozta a két ország védelmi, külügy és belügyminisztereinek rendszeres konzultációját biztonságpolitikai kérdések kapcsán, valamint Moszkva vállalta, hogy részt vesz az üzbég hadsereg modernizálásában, és lehetővé teszi üzbég katonatisztek oroszországi képzését.⁸² 2005. szeptember 19-24. között a két ország hadseregének speciális egységei közös hadgyakorlatot hajtottak végre Üzbegisztánban, amelyben jóllehet csekély erők vettek részt, azonban jelentőségét mégsem szabad alábecsülni, mivel a Szovjetunió felbomlása óta ez volt az első alkalom, hogy orosz katonai alakulatok tartózkodtak az országban. Üzbegisztán 2005. október 7-én csatlakozott az Eurázsiai Gazdasági Közösséghez, valamint Taskent és Moszkva még ugyanezen év novemberében kölcsönös segítségnyújtásról szóló megállapodást írt alá, amely lehetővé tette Oroszország számára a karshikhani katonai bázis használatát. Az üzbég-orosz közeledés 2006. június 23-án érte el csúcspontját, amikor Üzbegisztán ismét csatlakozott a Kollektív Biztonsági Szerződés Szervezetéhez.

A 2000-es évek második fele az üzbég-orosz bilaterális kapcsolatok szempontjából a *modus vivendi* jegyében telt, az Oroszország központú, Üzbegisztánt is tagjai között tudó nemzetközi szervezetek esetében ellenben ez már koránt sem mondható el. Üzbegisztán 2008. október 16-án kilépett az Eurázsiai Gazdasági Közösségből,⁸³ és egyre passzívabb magatartást kezdett tanúsítani a Kollektív Biztonsági Szerződés Szervezetében is. Taskent nem csatlakozott a 2009-ben felállított Kollektív Gyorsreagálású Erőhöz,⁸⁴ amelynek feladata, hogy külső katonai támadás esetén segítséget nyújtson a megtámadott félnek, valamint, hogy fellépjen a közép-ázsiai régióban a nemzetközi terrorizmus és drogkereskedelem ellen.

Üzbekisztán végül 2012. június 28-án ismét kilépett – immáron második alkalommal – a Kollektív Biztonsági Szerződés Szervezetéből, ami Laruelle szerint két okra vezethető vissza. Egyrészt hogy Taskent nem tudott azonosulni a KBSzS által képviselt értékekkel és célokkal, mivel azok a független üzbég kül- és biztonságpolitikai stratégia megvalósítása ellen hatottak. Másrészt pedig Oroszország azon javaslata, hogy ha bármely régió kívüli állam katonai alakulatot kíván a szövetség egyik országának területén állomásoztatni, akkor ahhoz a KBSzS valamennyi tagállamának hozzájárulása legyen szükséges. Üzbekisztán számára ez elfogadhatatlannak bizonyult, mivel korlátozta volna külpolitikai mozgásterét a Nyugattal folytatott kapcsolatépítése terén.⁸⁵

⁸² Apelt, Beate [2008]: p.7.

⁸³ A kilépés okait illetően csupán találgatni lehet, mivel sem Karimov elnök, sem pedig az üzbég külügyminisztérium nem adott ki hivatalos tájékoztatást azzal kapcsolatban, hogy miért került sor a lépésre.

⁸⁴ Oroszország az Ivanovóban állomásozó 98. légi szállítási hadosztály valamint az Uljanovszkban állomásozó 37. légideszant dandárral járult hozzá a kollektív gyorsreagálású erő felállításához. Kazahsztán a Tardikorganban állomásozó 37. légideszant dandárt, míg Kirgizisztán és Tádzsikisztán egy-egy gyalogos zászlóaljat ajánlott fel. Gorenburg, Dimitrij [2014]: External Support for Central Asian Military and Security Forces, Stockholm International Peace Research Institute, p. 38. <http://www.sipri.org/research/security/afghanistan/central-asia-security/publications/SIPRI-OSFno1WP.pdf>, (Letöltve: 2015.12.27)

⁸⁵ Laruelle, Marlène [2012]: Factoring the Regional Impact of Uzbekistan's Withdrawal From the CSTO, GMF, http://www.gmfus.org/wpcontent/blogs.dir/1/files_mf/1345830436_Laruelle_Uzbekistan_Aug12.pdf (Letöltve: 2016.01.11)

Taskent KBSzSz-ből való kilépését követően rövidesen ismét az élénkülés jelei mutatkoztak az üzbég-amerikai kapcsolatok terén. Az USA kongresszusa 2012. szeptember 22-én eltörölte az országgal szemben még 2005-ben, az andijani incidenst követően bevezetett fegyver embargót, és ismét katonai eszközökkel látta el Taskentet,⁸⁶ miközben a szállítások ellentételezéseként ezúttal nem szabott semmilyen feltételt az emberi jogok Üzbegisztáni érvényesülésének javításával kapcsolatban. Mindez arra enged következtetni, hogy Washington elsődleges célja a Taskent és Moszkva közötti politikai és katonai szálak gyengítésére irányult.

Az ukrán-orosz konfliktus, valamint a Krím félsziget orosz annektálás kapcsán Taskent rendkívül kimért hangon szólalt meg. Még a Krím félsziget státusával kapcsolatos referendum – 2014. március 16. – előtt, március 4-én az üzbég külügyminisztérium nyilatkozatot tett közzé, amelyben aggodalmát fejezte ki a "valós veszélyekkel kapcsolatban Ukrajna szuverenitása és területi integritása kapcsán", egyúttal azt is megjegyezte, hogy „Oroszország több évszázados érdekeit figyelembe kell venni” a helyzet rendezése során.⁸⁷

2016. augusztus 29-én üzbég médiumok arról számoltak be, hogy a 78 éves Karimov elnököt agyi infarktust követően súlyos, életveszélyes állapotban kórházba szállították. Az elkövetkező négy napban hivatalos kommunikáció hiányában számtalan teória átviharzott az elnök egészségi állapotát illetően, mígnem szeptember 2-án hivatalosan bejelentették, hogy Karimov elhunyt. A temetési szertartás megrendezésével Shavkaat Mirziyoyevot⁸⁸, az ország miniszterelnökét bízták meg, akit az üzbég parlament megtartott alsó és felső házában 2016. szeptember 8-án megtartott közös ülésén ügyvivő elnökké neveztek ki. Mirziyoyev szeptember 16-án bejelentette, hogy még ugyanezen év decemberében elnökválasztást tartanak, amelyen a Liberális Demokrata Párt színeiben indulni kíván.⁸⁹ A 2016. december 4-én megtartott választásokat Mirziyoyev a szavazatok 88,6%-át megszerezve nyerte meg, és lett ezáltal Üzbegisztán második poszt-szovjet elnöke. Az új elnök – elődjéhez képest – rendkívül aktív külpolitikát folytat. A beiktatását követő hat hónapban kétszer látogatott el Kazahsztánba és Türkmenisztánba, valamint felkereste Oroszországot, Kínát és Szaúd-Arábiát is.

⁸⁶ Washington aknakereső berendezések, éjjelató eszközök valamint lehallgató készülékek kerültek átadásra Taskentnek. Malashenko Alexey [2013]: p. 211

⁸⁷ Dimitrov, Plamen [2007]: Geopolitical orientation of Kyrgyzstan and Uzbekistan after 11th September 2001, <http://www.viaevrasia.com/en/articles/central-asia-and-russia-eurasia>

⁸⁸ Mirziyoyev politikai pályafutása vidéken, Jizzakh tartományban kezdődött, amelynek 1996 és 2001 között kormányzója volt. Ezt követően 2001 és 2003 között Szamarkand régiót vezette egészen 2013 decemberéig, amikor Karimov elnök javaslatára a parlament kinevezte miniszterelnökké.

⁸⁹ RFE/RL [2016]: Uzbekistan's Acting President To Run In December Election, 2016. szeptember 16, <https://www.rferl.org/a/uzbekistan-mirziyoyev-running-december-election/27992694.html> (Letöltve: 2017. július 14.)

3.2.3 Türkmenisztán⁹⁰

Türkmenisztán sajátos helyet foglal el a poszt-szovjet közép-ázsiai régió térképén. Függetlenségének 1991. október 27-én történt kikiáltását követően az országban Saparmurat Nijazov elnök⁹¹ irányítása alatt Közép-Ázsia, és a világ egyik legautoriterebb rendszere jött létre. Az 1990-es évek elején a világ figyelmét mégis inkább Asgabat azon proklamációja keltette fel, miszerint az ország külpolitikája a nemzetközileg elismer pozitív semlegesség státusának elérésére irányul.⁹² E célját 1995. december 12-én érte el az ország, amikor az ENSZ Közgyűlés ad hoc határozatban⁹³ ismerte el Türkmenisztán semlegességét. Ez mérföldkönek számát Asgabat külpolitikája szempontjából, ami miatt érdemes megvizsgálnunk, hogy mit is jelent a semlegesség „pozitív” jelzővel ellátott türkmén koncepciója.

Mindenekelőtt hangsúlyoznunk kell, hogy Türkmenisztán semlegessége nem háború vagy nagyhatalmak közötti megegyezés eredménye, hanem az ország önkéntes elhatározásából fakad. A türkmén parlament által 1995. december 27-én elfogadott „Türkmenisztán külpolitikai koncepciója semleges államként”⁹⁴ című dokumentum három területet határoz meg, amely köré az ország vezetése a pozitív semlegességet építeni kívánta. Az első, a semlegesség olitikai dimenziója szorosan kötődik a Szovjetunió felbomlását követően a regionális és nemzetközi szereplőkkel - inkább bilaterális, mint multilaterális alapon - történő kapcsolatépítés igényéhez az ország nemzetközi rendszerbe való sikeres beilleszkedése érdekében. Ezt Asgabat a „kölcsonös tiszteleten és bizalmon alapuló, mindkét fél számára előnyös együttműködés keretei között”⁹⁵ kívánta megvalósítani. Az ezt megvalósítani hivatott lépések azonban nem kerültek nevesítésre. A külpolitikai koncepció második elemét a gazdaság képezte, amely azonban a politikai dimenzió függvényében került meghatározásra. Asgabat elképzelése szerint ugyanis csupán a nemzetközi politikai életbe való teljes körű integrálódást követően lehetséges a türkmén nemzetgazdaság progresszív expansziója, és bekapcsolódását a nemzetközi gazdaság vérkeringésébe. A türkmén semlegesség harmadik dimenzióját a humanitárius aspektus alkotja, amely azonban nehezen értelmezhető, mivel elsősorban

⁹⁰ Türkmenisztán térképét lásd a harmadik számú mellékletben.

⁹¹ Nijazov politikai pályafutása 1962-ben kezdődött, amikor csatlakozott a Türkmén Kommunista Párthoz. Ezt követően gyorsan emelkedett a ranglétrán, 1985-re már az első titkári pozíciót töltötte be. 1990. január 13-án a Türkmén Szovjet Szocialista Köztársaság Legfelsőbb Tanácsának elnökévé választották. A Szovjetunió felbomlását követően a Legfelsőbb Tanács Nijazovot nevezte ki átmeneti elnöknek, akit aztán az 1992-ben megtartott választásokon - egyedüli indulóként - az ország elnökévé választottak. Egy évvel később Türkmenbasinak, azaz minden türkmén vezetőjének kiállította ki magát.

⁹² Khramov, Victor [2001]: Turkmenbashi diplomacy: to the new world through neutrality (1991-2000), Türkmen döwlethabarlary Asgabat, p. 75.

⁹³ United Nations General Assembly [1995]: Maintenance of international security - A permanent neutrality of Turkmenistan [A/RES/50/80], 1995. december 12. <http://www.un.org/documents/ga/res/50/a50r080.htm> (Letöltve: 2016.02.07)

⁹⁴ Anceschi, Luca [2009]: Turkmenistan's Foreign Policy – Positive Neutrality and the consolidation of the Turkmen regime, Routledge, Abingdon, p. 25.

⁹⁵ Anceschi, Luca [2009]: p. 29.

az emberi jogok jelentőségével kapcsolatos retorikai megállapításokat tartalmaz, azok országon belüli érvényesülését elősegítő operatív lépéseket azonban már nem.

A „pozitív” jelző a türkmén külpolitika mindhárom dimenziója esetében proaktív magatartás szándékára enged következtetni a nemzetközi kapcsolatok terén. Ahogyan azonban azt a későbbiekben látni fogjuk, nem ez következett be. Ha megvizsgáljuk a türkmén külpolitika fejlődését az ország függetlenségének elnyerésétől napjainkig, megállapítható, hogy az lényegében változatlan maradt az elmúlt két és fél évtized során, azaz az 1995-ös koncepció elvei napjainkban is Asgabat külpolitikai látásmódjának alapját képezik.

Mindazonáltal a Szovjetunió felbomlását követően rövid ideig úgy tűnt, hogy Türkmenisztán valóban aktív, sőt kezdeményező külpolitikát kíván folytatni, ami Közép-Ázsia tekintetében a Független Államok Közösségének létrejötte érdekében végzett munkája igazol. Az 1991. december 8-án aláírt Minszki Megállapodás, amely deklarálta a Szovjetunió felbomlását és a FÁK létrejöttét, nem számolt a közép-ázsiai államok tagságával. Közvetlenül a szervezet létrehozását követően a türkmén külügyminisztérium jelentős erőfeszítéseket tett annak érdekében, hogy egységbe kovácsolja a közép-ázsiai térség államait a szervezethez való kollektív csatlakozása érdekében. Ennek csúcspontját az 1991. december 14-én Asgabatban megtartott államfői szintű találkozó jelentette, amelyet követően a régió államainak vezetői egységesen a FÁK-ba való belépés szándéka mellett foglaltak állást, amelyhez a három alapító állam – Oroszország, Fehéroroszország és Ukrajna – december 21-én hozzájárult. Ironikus módon ezt követően Türkmenisztán volt az az állam, amely a legkisebb aktivitást tanúsította a szervezet keretein belül, és végül 2005 augusztusában bejelentette, hogy a jövőben csupán társult tagként kíván részt venni annak munkájában.⁹⁶

Türkmenisztán a poszt-szovjet térségen belüli multilaterális politikai együttműködéshez hasonlóan az 1990-es és 2000-es évek folyamán nemzetgazdasági szuverenitásának fenntartására hivatkozva⁹⁷ elzárkózott a Szovjetunió utódállamai közötti gazdasági integráció különböző formáiban való részvétel elől is. Ennek megfelelően Asgabat nem csatlakozott az Eurázsiai Gazdasági Közösséghez, az Egységes Vámterülethez, az Eurázsiai Gazdasági Térséghez, majd pedig az Eurázsiai Gazdasági Unióhoz sem. A távolmaradás hátterében a gazdasági szuverenitás fenntartásának igénye mellett az ország külgazdasági kapcsolatainak a lehető legnagyobb mértékű, a FÁK térségen túlmutató földrajzi diverzifikálásának szándéka is meghúzódott. Mindez az Oroszországtól való lehető legnagyobb fokú távolságtartás elérését szolgálta, amelyre az asgabati rezsim hatalmának konszolidálásának és fenntartásának kulcsaként tekintett.

⁹⁶ Az oroszországi Kazanyban 2005. augusztus 26-án megtartott FÁK csúcstalálkozó során Niyazov elnök a résztvevő államok vezetői számára átadta „A semleges Türkmenisztán Független Államok Közösségében való tagságának alapelveiről” című dokumentumot, amelyben az ENSZ által elismert türkmén semlegesség, és az ország FÁK-tagsága közötti feloldhatatlan ellentétetre hivatkozva mindennemű előzetes konzultáció nélkül bejelentette, hogy Asgabat a jövőben csupán, mint társult tag kíván részt venni a szervezet munkájában. Anceschi, Luca [2009]: p. 104.

⁹⁷ Sakwa, Tichards és Webber, Mark [1999]: The Commonwealth of Independent States 1991-1998: Stagnation and Survival, Europe-Asia Studies, Vol 51, No. 3, 1999, p.379-415.

A Szovjetunió felbomlását követően és az 1990-es évek folyamán úgy tűnt, hogy a katonai együttműködés lehet az egyetlen terület a bilaterális kapcsolatok terén, ahol megmarad a szoros kötelék Moszkva és Asgabat között. Jóllehet Türkmenisztán már 1991 decemberében átvette az irányítást a területén állomásozó szovjet csapatok nagy része felett,⁹⁸ azonban az önálló hadsereg létrehozásához – mindenek előtt a szervezeti és irányítási struktúra létrehozása terén - szüksége volt Oroszország segítségére. Ennek megfelelően az 1990-es évek során Oroszország koncepcionális, operatív és technikai téren is támogatta Türkmenisztánt fegyveres erejének felállítása során. Mindazonáltal az együttműködés megmaradt kizárólag bilaterális alapon.⁹⁹ A Kollektív Biztonsági Szerződés Szervezetéhez való csatlakozást Türkmenisztán semlegességére történő hivatkozással elutasította, mivel Asgabat szerint a szervezet céljai és struktúrája ellehetetlenítenék az önálló türkmén hadsereg fenntartását. A korlátozott katonai kapacitással és képességekkel rendelkező Türkmenisztán így kívánta elkerülni, hogy önálló hadseregének létrehozását követően függő helyzetben maradjon a FÁK, és végső soron annak legnagyobb és legerősebb tagállamától, Oroszországtól. Asgabat attól tartott, hogy KBSzSz-en belüli vezető szerepét Moszkva arra kívánja felhasználni, hogy növelje katonai és politikai befolyását a közép-ázsiai régióban.¹⁰⁰

A Szovjetunió felbomlását követően szintén stratégiai jelentőségű kérdésként merült fel a Türkmenisztán határait őrző orosz alakulatok státusának kérdése. A Moszkva és Asgabat között 1993. december 22-én kötött megállapodás értelmében határozatlan ideig az Orosz Szövetségi Határőr Szolgálat 3000 fős kontingense látta el a türkmén szárazföldi és vízi határ felügyeletét, biztosítva ezáltal többek között a türkmén-afgán határszakaszt, amely a térség egyik neurális pontjának számított. A megállapodás azonban nem volt hosszú életű. Asgabat 1999 májusában egyoldalúan felmondta az 1993-ban kötött megállapodást, és az országból való távozásra szólította fel az orosz csapatokat, amelynek eredményeként ugyanezen év decemberében az utolsó orosz határőr is elhagyta Türkmenisztánt.¹⁰¹

Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy Türkmenisztán nem volt következetes a semlegesség doktrínájának alkalmazása során, mivel 1994. május 10-én csatlakozott a NATO Partnerség a Békéért programjához. A NATO és Türkmenisztán közötti együttműködés azóta az Egyéni

⁹⁸ Az 1991 decemberében Türkmenisztán területén található nagyjából 300 szovjet katonai egység – körülbelül 120000 fő – 65 százaléka türkmén, 25 százaléka orosz irányítás alá, 10 százaléka pedig leszerelésre került. Shishlevskiy, Vladimir [1994]: The evolution of Turkmenistan's armed forces, Asian Defence Journal, No. 7, Vol. 4, pp. 52.

⁹⁹ Ez alól csupán két esetben történt kivétel. Türkmenisztán csatlakozott egyrészt a Független Államok Közösségének Egységes Légvédelmi Rendszeréhez, amely a közös légtér felügyeletét és védelmét volt hivatott ellátni, másrészt pedig az Egyesült Légvédelmi Rendszer Megállapodásához, amelynek célja a tagállamok légtér használatának és felügyeletének összehangolása, valamint a légtérvédelmi információk cseréje volt. Brzezinski, Zbigniew és Sullivan, Paige [1996]: Russia and the Commonwealth of Independent States, Routledge, London, p. 543-545.

¹⁰⁰ Olcott Martha Brill, Aslund Anders és Garnett, W. Sherman [1999] Getting It Wrong - Regional Cooperation and the Commonwealth of Independent States, Carnegie Endowment For international Peace, Washington, p. 95

¹⁰¹ Peyrouse, Sebastien [2012]: Turkmenistan – Strategies of Power, Dilemmas of Development, M.E Sarpe Inc, London, p. 197

Partnerségi Együttműködési Program (Individual Partnership Cooperation Programme - IPCP) keretein belül zajlik, és elsősorban a biztonságpolitikai kérdésekhez kapcsolódó tudományos és környezeti kérdésekre koncentrál.¹⁰² Jóllehet Asgabat nem járul hozzá katonai alakulatok vagy infrastruktúra biztosításával a NATO által végrehajtott műveletekhez, a szervezetbe való belépése mégis arra enged következtetni, hogy a multilaterális katonai együttműködés önmagában nem feltétlenül ellentétes a türkmén semlegesség doktrínájával abban az esetben, ha az adott katonai szövetségnek Oroszország nem tagja. Alátámasztja ezt, hogy Türkmenisztán nem csatlakozott az Oroszországot is tagjai közt tudó, katonai vetülettel is rendelkező Sanghaji Együttműködés Szervezetéhez sem.

Az USA-t ért 2001. szeptember 11-i terrortámadásokat követő afganisztáni inváziójához Asgabat a semlegesség doktrínájára hivatkozva csak korlátozott mértékben járult hozzá, területén illetve légtérén kizárólag a humanitárius szállítmányok áthaladását engedélyezte.¹⁰³ A 2003-as iraki intervenciót Türkmenisztán egyáltalán nem támogatta, ahhoz semmiféle felajánlást nem tett.

Vlagyimir Puyin hatalomra kerülését követően a türkmén-országi kapcsolatok konstruktív fejlődése vette kezdetét, amelynek középpontjában a gazdasági kérdések, azon belül is elsősorban a földgázipari együttműködés állt. Türkmenisztán és Oroszország 2003. április 10-én 25 éves időtartamra szóló, fokozatosan növekvő mennyiségű türkmén földgáz Oroszország által történő átvételéről szóló megállapodást írt alá. Az egyezmény túlmutat a csupán gazdasági szempontú értelmezés keretein, mivel az Asgabat és Moszkva közti ritka érdek konvergencia esetének tekinthető.¹⁰⁴ Míg Türkmenisztán az ezredfordulót követően belpolitikai okok miatt¹⁰⁵ kialakult nemzetközi elszigeteltségén a Moszkvához fűződő viszony javítása állta kívánt változtatni, addig Oroszország számára az autoriter türkmén rezsimmel történő kapcsolatok erősítése az eurázsiai energiapiac feletti befolyásának növelésének lehetőségét jelentette.

¹⁰² NATO: NATO's relations with Turkmenistan http://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_50317.htm# (Letöltve: 1026.03.01)

¹⁰³ RFE/RL Turkmen Service [2001]: Turkmen Offer Humanitarian Corridor For Action Against Afghanistan, 2001. szeptember 24. <http://www.rferl.org/content/article/1347103.html> (Letöltve: 2016.03.01)

¹⁰⁴ Cohen, Ariel [2003]: The Putin-Turkmenbashi Deal of the Century: Towards an Eurasian Gas OPEC? Central Asia-Caucasus Analyst, 2003. május 7., <http://www.cacianalyst.org/publications/analytical-articles/item/8024-analytical-articles-caci-analyst-2003-5-7-art-8024.html> (Letöltve: 2016.03.01)

¹⁰⁵ Türkmen bel- és külpolitikai szempontból egyaránt fontos említést tennünk a 2002. november 25-én, máig ismeretlen fegyverek által Nijazov elnök ellen elkövetett merényletkísérletről. Az elnököt szállító gépkocsi karavánra Asgabat központjában gépfegyverből leadott lövéseket Nijazov jóllehet sértetlenül túlélte, azonban annak messzemenő politikai következményei voltak. Az esetet követően Asgabat az elkövetők felkutatására és megbüntetésére hivatkozva erőteljes akcióba kezdett a külföldön, mindnek előtt Oroszországban élő disszidensek ellen, akiket az akció hátterében sejtett. Maga Nijazov a merénylet kísérlet elkövetésével Boris Shikmuradovot az ország egykori külügyminiszterét, Saparmurat Yklimov volt mezőgazdasági miniszter helyett, Khudaiberdy Orazov volt központi bank elnököt, és Türkmenisztán volt ankarai nagykövetét Nurmammed Khanamovot vádolta meg. Eurasianet [2002]: Turkmen President Nizayov Survives Assassination Attempts, 2002. november 24. <http://www.eurasianet.org/departments/insight/articles/eav112502.shtml> (Letöltve: 2006. 03.01)

A türkmén állami média 2006. december 21-én bejelentette Saparmurat Nijazov elnök halálát. Még ugyanezen a napon a Türkmen Biztonsági Tanács és a Miniszterek Tanácsa Gurbanguly Berdimuhamedov¹⁰⁶ miniszterelnök-helyettest nevezte ki átmeneti jelleggel az ország élére. A 2007. február 11-én megtartott elnökválasztást¹⁰⁷ a szavazatok 89%-át megszerezve Berdimuhamedov nyerte meg, és lett ezáltal Türkmenisztán második poszt-szovjet elnöke. Az új vezető ezt követően ügyelve a türkmén semlegesség hagyományának megőrzésére óvatos külpolitikai nyitásra kezdett. Ennek keretében 2007-ben egyaránt ellátogatott a NATO brüsszeli központjába és Moszkvába, 2008-ban Németországot és Ausztriát, míg 2009-ben Üzbegisztánt, Iránt az USA-t és Oroszországot kereste fel. Ezzel párhuzamosan Türkmenisztán növelte aktivitását a regionális nemzetközi szervezetekben is, amelyek közül kiemelkedik, hogy csupán társult tag státusa ellenére 2012-ben Asgabat vállalta a Független Államok Közösségének elnöki tisztségének betöltését.

Az országban 2012-ben bevezették a többpártrendszert, azonban ez a 2012. február 12-én megtartott választások eredményének ismeretében - amelyet Berdimuhamedov a leadott voksok 97,14%-át megszerezve nyert meg – a legjobb esetben is csupán a Nyugat irányába tett jelképes gesztusnak tekinthető.

Türkmenisztán függetlenségének elnyerését követően Nijazov elnök irányítása alatt hosszú évekig elzárkózott a globális és regionális politikai, társadalmi, és gazdasági folyamatok elől. E téren nem következett be számottevő változás a Nijazov halálát követően megválasztott új elnök, Gurbanguly Berdimuhamedov vezetése alatt sem. Türkmenisztán várhatóan a jövőben is a világ egyik legzártabb, legautoriterebb rezsime marad, amely nem fogja feladni nemzetközileg elismert semlegességét, és nem fog csatlakozni egyetlen katonai vagy politikai integrációt célzó szervezethez sem.

3.2.4 Kirgizisztán¹⁰⁸

A domborzati viszonyai miatt Közép-Ázsia Svájcának is nevezett Kirgizisztán Askar Akajev elnök irányítása alatt, a poszt-szovjet térség egyik legszegényebb államaként 1991. augusztus 31-én kiáltotta ki függetlenségét.

Az ország területének közel 85%-át magashegységek borítják, ami a Szovjetunió felbomlását követően meghúzott, földrajzi adottságokat sok esetben figyelmen kívül hagyó határvonalával párosulva jelentős akadályt képez az ország külvilággal való kapcsolattartása során. Ebből következik, hogy Kirgizisztán messzemenően ráutalt három szomszédjára, Üzbegisztánra,

¹⁰⁶ Berdimuhamedov fogorvosként kezdte pályafutását, amit aztán politikai pályára cserélt, és a türkmén Egészségügyi és Gyógyszeripari Minisztérium vezetője lett. Miniszterelnök-helyettesté 2001-ben neveztek ki.

¹⁰⁷ A választásokon hat másik jelölt indult, azonban Berdimuhamedovhoz hasonlóan mindegyikük a Türkmen Demokratikus Párt tagja volt.

¹⁰⁸ Kirgizisztán térképét lásd a negyedik számú mellékletben.

Kazahsztánra és Kínára, valamint a Szovjetunió történelmi, politikai, és gazdasági hagyatéka okán Oroszországra. Mindez nagymértékben behatárolja az ország külpolitikai mozgásterét. Ahogyan azt Sari megfogalmazta:

„Kirgizisztán külpolitikáját két tényező határozza meg. Egyrészt, hogy az ország túl kicsi és szegény ahhoz, hogy külső segítség nélkül gazdaságilag fejlődjön, másrészt, hogy a világ instabil régiójában fekszik, ami miatt kiszolgáltatott számos negatív tényezőnek. Ez a két körülmény alapvetően befolyásolja Kirgizisztán külpolitikáját, különös tekintettel a régióban érdekelt nagyhatalmak, és közvetlen szomszédai esetében.”¹⁰⁹

A Szovjetunió felbomlását követően több szempontból is párhuzam vonható a kirgiz és az orosz külpolitika fejlődési pályája között. Az 1990-es évek közepéig mindkét ország a Nyugat irányába igyekezett nyitni külpolitikája terén, azt követően azonban fokozatos kiábrándulás és elfordulás vette kezdetét, jóllehet Kirgizisztán esetében ez kevésbé volt markáns mint Oroszország esetében.

Az ország az 1990-es évek folyamán csatlakozott a Nyugat által dominált olyan nemzetközi szervezetekhez, mint az ENSZ (1992), a Világbank (1992), a Nemzetközi Valutaalap (1992), vagy a WTO (1998). Ez utóbbinak a közép-ázsiai térség államai közül elsőként lett tagja. Mindemellett Biskek nem zárkózott el poszt-szovjet térség államai közötti regionális együttműködés elől sem, és csatlakozott a Független Államok Közösségéhez (1991) a Kollektív Biztonsági Szerződés Szervezetéhez (1994) valamint a Sanghai Együttműködés Szervezetéhez (1996) is.

Az 1990-es évek második felétől kezdődően Biskek azonban egyre inkább a nyugati államok, valamint Oroszország kritikájának kereszttüzebe került. Előbbiek azt vetették Akajev szemére, hogy csupán a retorika szintjén támogatja a demokratikus társadalmi és politikai reformok végrehajtását, a valóságban azonban autoriter rendszer kiépítésére törekszik.¹¹⁰ Oroszország ezzel szemben a Nyugat által dominált nemzetközi szervezetekbe történő gyors kirgiz integrálódás kapcsán fejezte ki nemtetszését.¹¹¹

Mivel Kirgizisztán nem engedhette meg magának, hogy elidegenítse az egyik vagy a másik felet, ezért Biskek az egymással versengő hatalmi érdekek közötti egyenlő távolságtartás politikájára törekedett, ami az Akajev által 1999-ban megfogalmazott „selyemút diplomácia” koncepciójában

¹⁰⁹ Sari, Yasar [2012]: Foreign policy of Kyrgyzstan under Askar Akayev and Kurmenbek Bakiyev, Center for Strategic Research, PERCEPTIONS, Vol. 17, No.3, pp. 131-150.

¹¹⁰ Az Amerikai Egyesült Államok Külügyminisztériumának 2003-as, az emberi jogok kirgizisztáni érvényesülésével kapcsolatos ország jelentése kiemeli, hogy „az igazságszolgáltatás végrehajtó hatalom által történő felügyelete korlátozza az állampolgárok tisztességes eljáráshoz való jogát, és befolyásolja az ellenzéki politikusokra vonatkozó ítéletek meghozatalát. A kormányzat korlátoz bizonyos szabadságjogokat, úgy, mint a szólás és sajtószabadság, és bürokratikus eszközök alkalmazása által nyomást gyakorol a független médiumokra, NGO-kra, és az ellenzékre, valamint korlátozza a gyülekezés szabadságát.”

US Department of State [2003]: Kyrgyz Republic - 2002 Country Reports on Human Rights Practices, 2003. március 31. <http://www.state.gov/j/drl/rls/hrrpt/2002/18374.htm> (Letöltve: 2016. február 12.)

¹¹¹ Huskey, Eugene [2008]: Foreign Policy in a Vulnerable State: Kyrgyzstan as Military Entrepot Between the Great Powers, China and Eurasia Forum Quarterly, Vol. 6., No. 4, p. 5-18.

öltött testet. A doktrína azon a feltevésen alapult, hogy Kirgizisztán „az eurázsiai kontinens középpontjában, több civilizáció érintkezésének metszéspontjában helyezkedik el, aminek következtében számos kultúra jellegzetességeit és világlátását olvasztja magába.”¹¹² Egy kicsi és szegény ország számára azonban rendkívüli kihívást jelent, hogy megőrizze függetlenségét, miközben versengő hatalmi érdekeknek kell megfelelnie. Nem meglepő tehát, hogy a milleneumot követően Kirgizisztán a semlegesség politikáját fokozatosan feladva – politikai, gazdasági, és nem utolsósorban földrajzi lehetőségeit felmérve - az Oroszországgal való szorosabb együttműködés mellett kötelezte el magát. Jelentős mértékben hozzájárult ehhez az Akajev rezsim autoriter jellegének erősödése, ami Biskek számára vonzóbbá tette a Moszkva által képviselt rend és stabilitás politikáját a hatalomgyakorlás terén, mint a Nyugat által képviselt plurális és liberális értékrendet.

Kirgizisztán minden bizonnyal tovább haladt volna az Oroszországgal történő szorosabb kapcsolatépítés útján, ha nem következik be a 2001. szeptember 11-i terrortámadás, és az USA afganisztáni offenzívája, ami az ország stratégiai pozíciójának felértékelődéséhez vezetett. Az Afganisztántól alig több mint 200 km-re lévő Kirgizisztán egy csapásra az USA fontos partnerré vált annak tálibok elleni hadjárata során. A kirgiz vezetés csatlakozva a terrorizmus elleni nemzetközi koalícióhoz 2001. decemberében a szövetséges haderő rendelkezésére bocsájtotta a közvetlenül Biskek mellett található manasi légi bázist.¹¹³ Moszkva jóllehet szintén támogatta a terrorizmus elleni nemzetközi fellépést, azonban egy amerikai katonai bázis létrehozása kevesebb, mint 1000 km-re közép-ázsiai határaitól biztonságpolitikai kockázatot jelentett a Kreml számára. Érzékelvén Moszkva fenntartásait Biskek 2003 őszén beleegyezett, hogy Oroszország is katonai bázist létesítsen az országban – Kant városa mellett -, kevesebb, mint 50 km-re az amerikai támaszponttól.¹¹⁴

Belpolitikai szempontból az ország a 2000-es évek elejétől kezdődően egyre instabilabbá vált, mindenekelőtt az ország fokozódó gazdasági nehézségei, valamint az Akajev rezsim támogatottságának emiatti drasztikus csökkenése miatt. A 2005. február 27-én megtartott választásokat követően az ország több városában demonstrációkra, zavargásokra, majd pedig véres összecsapásokra került sor a rendfenntartó erők és a referendum tisztaságát megkérdőjelező tüntetők között, amely végül Akajev hatalmának megdöntéséhez vezetett.¹¹⁵ Ezt követően Kirgizisztánt rövid

¹¹² Huskey, Eugene [2008]: p. 10.

¹¹³ A bázison az amerikai csapatok mellett az afganisztáni hadműveletekben részt vevő ausztrál, dán, francia olasz, újkéldi, norvég, dél-koreai, spanyol, holland, lengyel, és román erők is állomásoztak.

¹¹⁴ A történelem során ezt megelőzően még soha nem volt ilyen közel egymáshoz amerikai illetve orosz katonai támaszpont.

¹¹⁵ A Kirgiz Központi Választási Bizottság 2005. február 27-én hozta nyilvánosságra a parlamenti választások eredményét, amelynek értelmében az Akajevet támogató erők szereztek meg a parlamenti helyek többségét, és az elnök fia, Aidar Akajev valamint lánya Bermet Akajeva is mandátumot szerzett. Ezt követően a választások tisztaságát megkérdőjelezve országszerte tüntetésekre került sor. 2005. március közepére a tüntetők több kormányzati épületet és köztisztviselőt is elfoglaltak. 2005. március 24-én megközelítőleg 20 000 főt számláló tüntetésre került sor Biskek főterén, amely során a tüntetők előbb a választások eredményének felülvizsgálatát, majd pedig Akajev lemondását követelték. A tömeg végül megrohmozta és elfoglalta az elnöki adminisztráció központi épületét, a Fehér

ideig – 2005 áprilisa és 2006 decembere között - a hatalmat megosztva két elnök Kurmanbek Bakijev és Felix Kulov irányította.

Akajev bukását Oroszország és a közép-ázsiai régió államai kezdetben a georgiai és ukrainai színes forradalmak helyi megnyilvánulásának tekintették, amelynek háttérében a Nyugat támogatását vélték felfedezni.¹¹⁶ Gyorsan bebizonyosodott azonban, hogy nem nyugati mesterkélés, hanem az ország lakosságának a gazdasági helyzettel való elégedetlensége vezetett Akajev hatalmának megdöntéséhez, valamint, hogy az új kirgiz vezetés nem Szakasvili vagy Janukovics féle orientációváltásra törekszik. Mi több, Kulov 2006. decemberi lemondását követően Bakijev vált az ország egyedüli vezetőjévé, aki az Oroszországgal való együttműködés szorosabbra fűzését helyezte külpolitikájának középpontjába. Ennek jeleként az afganisztáni helyzet stabilizálódására hivatkozva Bakijev megkérdőjelezte a nyugati katonai jelenlét kirgizisztáni szükségességét, és csupán az amerikai védelmi miniszter Donald Rumsfeld személyes közbenjárásának volt köszönhető, hogy sikerült meghosszabbítani a manasi bázis bérleti idejére vonatkozó szerződést, jóllehet annak költségei jelentősen növekedtek.¹¹⁷

Azonban Bakijev sem bizonyult jobb vezetőnek bukott elődjénél, és elnöksége egyhamar a korrupció, valamint nepotizmus szinonimájává vált.¹¹⁸ Mindeközben egyre inkább úgy ítélte meg, hogy hatalma már konszolidálódott és megtartásához már nincsen szüksége Moszkva támogatására. A Kreml természetesen érzékelte Bakijev távolodását, és erőteljes média¹¹⁹ valamint gazdasági

Házat. Akajev és családja még ugyanezen a napon Moszkvába szökött, ahol 2005. április 4-én lemondott hatalmáról, amelyet a kirgiz parlament április 11-i ülésén fogadott el.

Marat, Erica [2006]: *The Tulip Revolution: Kyrgyzistan One Year After*, The Jamestown Foundation, Washington, p. 11-14

¹¹⁶ Huskey, Eugene [2008]: p. 12.

¹¹⁷ Bakijev a manasi katonai bázis használatáért fizetett évi 2 millió dolláros bérleti díj 200 millió dollárra történő emelését is követelte. 2006. április 19-én – csupán néhány nappal moszkvai útját megelőzően – a kirgiz elnök kijelentette, hogy ha 2006. június 1-ig nem születik megállapodás a támaszpont bérleti díját illetően, akkor Kirgizisztán egyoldalúan felmondja az USA-val kötött bérleti szerződést. Hosszú tárgyalásokat követően a felek végül megállapodtak, hogy a manasi bázis éves bérleti díját 2 millió dollárról 17 millió dollárra emelik. Azt követően, hogy Barack Obama 2011. június 22-én bejelentette, hogy az amerikai katonai alakulatokat fokozatosan kivonják Afganisztánból, a manasi bázis kiürítése is megkezdődött. Az utolsó szövetséges katonai alakulatok 2014 júniusában hagyták el a létesítményt.

Sari, Yasar [2012]: p. 143.

¹¹⁸ A Bakijev kormánnyal szembeni társadalmi elégedetlenség gyors ütemű növekedése 2010 januárjától figyelhető meg, azt követően, hogy a biskeki kormányzat annak ellenére, hogy 2009/2010 tele az évszázad egyik leghidegebbike volt az országban duplájára emelte a távhőszolgáltatás és a földgáz árát. Mi több az ország legnagyobb energiaszolgáltatóját a Sevelelektrot eladta egy ismeretlen magánbefektetőnek kevesebb, mint 3 millió dollárért, miközben a vállalat értékét azt megelőzően több mint 130 millió dollárra becsülték. Szintén ellenszenvet váltott ki a lakosság körében, hogy az elnök fiát, Maksim Bakijevet nevezték ki az újonnan létrehozott Központi Fejlesztési, Befektetési és Innovációs Ügynökség élére.

Toktomushev, Kemel [2014]: *Regime security and kyrgyz foreign policy*, <https://ore.exeter.ac.uk/repository/bitstream/handle/10871/16245/ToktomushevK.pdf?sequence=1> (Letöltve: 2016.03.02), p. 107-109.

¹¹⁹ 2010. március-áprilisában az orosz állami televízió – amelynek adásai Kirgizisztánban is elérhetőek – több riportban is beszámolt az elnök fiának, Maksim Bakijevnek az alvilággal fenntartott állítólagos üzleti kapcsolatairól.

offenzívába kezdett. Oroszország 2010. április 1-jén megszüntette a Kirgizisztánba irányuló kőolajszállításokra vonatkozó – még 1995-ben megadott – legnagyobb kedvezmény elvét, és 400 dollár/tonna nagyságú illetéket vetett ki arra. Ez előbb az üzemanyag árának rendkívüli dráguláshoz, majd pedig benzin hiányhoz vezetett Kirgizisztánban, ami miatt az ország nagyvárosaiban gazdasági és politikai reformokat követelő tömegdemonstrációkra került sor. A Bakijev rezsim válaszul korlátozta a médiatermékekhez való hozzáférést, katonai egységeket vezényelt a tüntetések helyszíneire, és őrizetbe vette az ellenzék több képviselőjét. Mindez azonban csak olaj volt a tűzre. Április 7-én a tüntetők – ismét - megrohamozták az elnöki palotát, ahol az őrséggel folytatott heves összecsapások során 87 ember életét vesztette. Bakijev a véres események hatására meghátrált, és 2010. április 15-én Fehéroroszországba szökött.

Bukását követően az ellenzéki erők felismerték, hogy egy olyan technokrata átmeneti elnököt kell kijelölniük, aki amellet, hogy képes stabilizálni az országot, nem rendelkezik a hatalom tartós megragadásának ambíciójával. Választásuk egy tapasztalt diplomátára, Roza Otumbajevára esett, aki 1992-ben az ország külügyminisztere volt. Otumbajeva 2010 áprilisa és 2011. decembere között töltötte be az elnöki tisztséget, amelyet a 2011. október 30-án megtartott elnökválasztást követően átadott az ország újonnan megválasztott elnökének Almazbek Atambajevnek, aki azóta is betölti ezt a posztot.

A régióban érdekelt hatalmakkal fenntartott kapcsolatainak alakulása mellett Kirgizisztán jövője szempontjából elsősorban belpolitikai tényezők bírnak kiemelt jelentőséggel. A kirgiz politikai elit törekvése, hogy a régió többi államához képest atipikus módon korlátozott mértékben elszámoltatható parlamentáris rendszert építsen ki – amely természetesen nem zárja ki autoriter jegyekkel rendelkező politikai vezetés meglétét, és autoriter eszközök alkalmazását - rendelkezik azzal a potenciállal, hogy a politikai reformok mintájául szolgáljon Közép-Ázsia többi állama számára.

3.2.5 Tádzsikisztán¹²⁰

Függetlenségének 1991. szeptember 9-én történt kikiáltását követően nem sokkal Tádzsikisztánban véres polgárháború tört ki az ország politikai és etnikai frakciói között a hatalom megszerzéséért. Az 1992 és 1997 között zajló konfliktus – amellet, hogy az egyetlen fegyveres konfrontáció volt közvetlenül a Szovjetunió felbomlását követően az utódállamok területén - mind a mai napig kihatással van az ország külpolitikájára, különös tekintettel a tádzsik-orosz kapcsolatokra. Éppen ezért háttérének, főbb állomásainak és következményeinek áttekintése több mint indokolt és szükséges.

¹²⁰ Tádzsikisztán térképét lásd az ötödik számú mellékletben.

Az 1991. december 2-án megtartott elnökválasztást a Tádzsik Kommunista Párt főtitkára Rakhmon Nabijev nyert meg, aki hatalmának konszolidálása érdekében haladéktalanul szükségállapotot vezetett be, és betiltotta az ellenzék pártjait.¹²¹ Az ellenzék képviselői ezzel szemben nem ismerték el a referendum eredményét, és választási csalással vádolták meg Nabijevet. A politikai légkör egyre feszültebbé vált a felek között, amelynek eredményeként 1992 elején a fővárosban és az ország déli részében kormányellenes demonstrációk kezdődtek. A mind nagyobb tömegeket mozgósító tüntetések arra kényszerítették Nabijevet, hogy 1992 áprilisában tárgyalóasztalhoz üljön az ellenzék képviselőivel, akik a parlamentet felosztatását és új választások kiírását, a szükségállapotot visszavonását, valamint pártjaik működésének engedélyezését követelték. Ezzel szemben Nabijev egy koalíciós kormány felállítására tett javaslatot, amelyben az ország déli, elmaradottabb régióit képviselő ellenzék a parlamenti helyek egy harmadát kapta volna meg. Az ajánlatnak amellet, hogy az ellenzék nem fogadta el, messzemenő következményei voltak.¹²²

Az ország északi, iparosodott térségét uraló, és egyúttal Nabijev hatalmának bázisát jelentő klánok alkotta Népfront szintén elutasította az ellenzék különböző frakcióiból időközben létrejött Egyesült Tádzsik Ellenzékkel (ETE) való kiegyezést és együttműködést.¹²³ Megegyezés hiányában a felek közötti konfliktus mind véresebb összecsapásokhoz vezetett, ami végül 1992 májusában polgárháborúvá eszkalálódott. Belátva, hogy az események kicsúsztak irányítása alól, Nabijevégül 1992. szeptember 7-én lemondott.

Ilyen kaotikus körülmények között került sor 1992 novemberében az ország északi részén található Hudzsand városában a Népfrontot alkotó erők parlamenti ülésére, amely során az ország politikai életében addig viszonylag ismeretlen egykori kolhoz elnököt, Emomali Rahmanovot¹²⁴ választották az ország elnökévé. Hatalmának legitimálása és konszolidálása érdekében Rakhmanov 1994 novemberére elnökválasztást hirdetett, amelyet összekapcsolt az elnök hatáskörének kiszélesítéséről szóló alkotmánymódosító referendummal. Az választáson ez ellenzék képviselői nem

¹²¹ Az ország függetlenségének kikiáltását követően a hatalmat birtokló Tádzsik Kommunista Párton kívül három jelentősebb párt jött létre az országban: a Tádzsik Demokratikus Pártot, az Iszlám Reneszánsz Pártja, valamint a nacionalista Rastokhez Párt. Tádzsikisztán volt az egyetlen közép-ázsiai állam, amelyben egy nyíltan az iszlám vallás alapján szerveződő párt részt vehetett az ország politikai életében.

¹²² Jonson, Lena [2006]: Tajikistan in the New Central Asia: Geopolitics, Great Power Rivalry and Radical Islam, I.B.Tauris, London, p. 41

¹²³ Az polgárháború kitörésében nem csupán politikai, hanem etnikai okok is szerepet játszottak. A Tádzsikisztán iparosodott és emiatt fejlettebb északi részén élő khojandi etnikum, valamint az orosz és üzbég kisebbség alkotta hagyományosan az ország gazdasági és politikai vezetését, és a központi kormányzat támogatójának számított. Ezzel szemben az ország elmaradott, déli részében a pamiri és garmi etnikum a meghatározó. Lolaeva, Svetlana [1992]: ATajikistan in Ruins The Descent into Chaos of a Central Asian Republic, Demokratizatsiya - The Journal of Post-Soviet Democratization, Vol.1., No.2., p. 32-43.

¹²⁴ Rahmanov 1976-1988 között szülővárosában, Dangharában a helyi kolhoz bizottságának elnöki tisztségét látta el. 1990-ben a Tádzsik SzSzK legfelsőbb tanácsának tagjává választották.

indulhattak, amelyet így Rakhmanov a szavazatok 60%-át megszerezve megnyert a vele szemben induló egyetlen jelölt, Abdumalik Abdulajanovval szemben. Az ETE nem ismerte el a választások eredményét, és az ENSZ valamint az EBESZ is erőteljes kritikát fogalmazott meg az ellenzék kizárása, valamint a visszaélések és csalások miatt.¹²⁵

1995 tavaszára a katonai szerencse elpártolt Rakhmanovtól. Az ellenzék erői az év folyamán elfoglalták az ország középső részét, mind nagyobb fenyegetést jelentve ezáltal a Rakhmanov hátszágát jelentő északi területekre. Mi több, időközben az afganisztáni tálib rezsim hatalma is konszolidálódni látszott, ami, ha két ország biztonsági dinamikája összekapcsolódik katasztrofális következményekkel járhatott volna a polgárháború sújtotta Tádzsikisztán számára. Felismerve ennek veszélyét, Moszkva a konfliktus mielőbbi, politikai alapon történő lezárása irányába kezdte szorítani Rakhmanovot. A felek közötti tárgyalások azonban rendkívül lassan haladtak, és az ötödik, 1996 januárjában tartott fordulót követően megfeneklettek. A holtpontról történő kimozdulás végül Jelcin személyes közbenjárásának volt köszönhető, aki javaslatot tett a Rakhmanov és az ETE vezetője, Said Abdullo Nuri közötti személyes találkozóra. Hosszas egyeztetéseket követően a felek 1996 decemberében Moszkvában ültek tárgyalóasztalhoz, ahol december 23-án sikerült elvi megállapodásra jutniuk a polgárháború lezárását illetően. Ez tartalmazta többek között az ellenségeskedés beszüntetését, általános amnesztiát, a foglyok kölcsönös cseréjét, új alkotmány, és a hatalommegosztás rendszerének közös kidolgozását, általános választások megtartását 1-2 éven belül, valamint a Nemzeti Megbékélési Bizottság felállítását.¹²⁶ A tádzsik polgárháborút hivatalosan az 1997. június 27-én Moszkvában aláírt „A tádzsikisztáni békére és nemzeti megegyezésre vonatkozó általános megállapodás” zárta le.

Mivel Oroszország meghatározó szerepet játszott a szemben álló felek közti párbeszéd előmozdítása, valamint a konfliktus lezárása terén, ezért érdemes röviden megvizsgálnunk, hogy a Kreml politikai mellett milyen egyéb szempontból volt érintett a tádzsik polgárháborúban.

Moszkva hivatalosan egyik felet sem támogatta a konfliktus során, és a Kreml erre utasította a szovjet idők óta Tádzsikisztánban állomásozó 201-ik orosz gépesített lövészhadosztályt is.¹²⁷ Miután azonban a felek közti konfliktus 1992 májusában polgárháborúvá eszkalálódott orosz alakulatok –

¹²⁵ Jonson, Lena [2006]: p. 43

¹²⁶ Pannier, Bruce [1997]: The Latest Tajik Agreement, Is This Peace at Last?, OMRI Analytical Brief, No. 517, <http://www.omri.cz/Publications/AB/AB.970103-517.html> (Letöltve: 2013.02.17)

¹²⁷ A Szovjetunió utódállamai közül Tádzsikisztánban állomásozott a legnagyobb orosz haderő. A 201-dik gépesített lövészhadosztály hivatalosan az orosz volga-uráli katonai körzethez tartozik. Egységei - hozzávetőleg - az alábbi eszközökkel rendelkeznek: 160 tank, 300 páncélozott személyszállító jármű (BRT), 200 tüzérségi eszköz, egy-egy Mi-8 és Mi-24 helikopter század, 1100 szállítóeszköz.

Orr, M. J [2001]: The Russian Garrison in Tajikistan – 201st Gatchina Twice Red Banner Motor Rifle Division, Conflict Studies Research Center, Occasional Brief No. 85, 2001. október 18. http://kms1.isn.ethz.ch/serviceengine/Files/ISN/96545/ipublicationdocument_singledocument/07877b03-1217-41a7-b689-70bca1058896/en/01_Oct_2.pdf (Letöltve: 2016.03.01)

titokban - a Népfront oldalán avatkoztak be a harcokba. Az orosz katonai részvétel 1993 szeptemberében vált hivatalossá, miután Rakhmanov elnök kérésére a FÁK tagállamai békefenntartó erő Tádzsikisztánba történő küldetése mellett döntöttek. A multinacionális katonai erő hivatalosan orosz, kazah, kirgiz és üzbég alakulatokból állt, a gyakorlatban azonban a közép-ázsiai államok hozzájárulása szimbólikus volt, annak döntő hányadát a 201-dik orosz gépesített lövészhadosztály alkotta.

A tádzsikisztáni polgárháború mellett, hogy romba döntötte az országot, súlyos emberveszteségekkel is járt. Az öt évig tartó konfliktus halálos áldozatainak számát becslések 20 000 és 150 000 fő közé teszik. Emellett nagyjából 650 000 ember kényszerült otthona elhagyására – akik közül körülbelül 100 000 ember Afganisztánba menekült a harcok elől - és nagyjából 35 000 lakóház semmisült meg.¹²⁸

A békeszerződés aláírását követően Rakhmanov a megállapodás politikai hatalommegosztásra vonatkozó passzusait semmibe véve az irányítás saját kezében történő összpontosítására, valamint az ellenzék ellehetetlenítésére, hatalomból való kiszorítására törekedett. Az 1999. november 6-án megtartott elnökválasztásokat a szavazatok 97,6%-al, míg pártja a Tádzsikisztáni Népi Demokratikus Párt a 2000 február 27-én megtartott parlamenti választásokat a voksok 58%-át megszerezve nyerte meg.¹²⁹ Nemzetközi megfigyelők mindkét esetben kifogásolták ellenzéki jelöltek regisztrációjának megnehezítését illetve elutasítását, a médiumokhoz való egyenlőtlen hozzáférést, valamint számos, csalást lehetővé tevő szabálytalanságot a szavazások során. Ezek a trendek az ezredfordulót követően megtartott választások során is folytatódtak¹³⁰ és Rakhmanov által vezetett autoriter rendszer kiépüléséhez vezettek Tádzsikisztánban.

Külpolitikai szempontból Tádzsikisztán függetlenségének elnyerését követően a poszt-szovjet térség államai közül az egyik, ha nem a legnagyobb mértékben Oroszországra utalt államává vált. Mivel az 1990-es évek folyamán a mindenkori tádzsik vezetés figyelmét és erőforrásait a polgárháború, illetve annak lezárása kötötte le, ezért az ország nem rendelkezett kellő kapacitásokkal, hogy bekapcsolódjon, és aktívan részt vegyen a nemzetközi politika vérkeringésében. Ennek megfelelően az évtized elején egymást váltó, rövid életű tádzsik kormányok, majd pedig a Rakhmanov rezsim számára is az Oroszországgal fenntartott bilaterális kapcsolatok, illetve a Moszkva általa létrehozott regionális szervezetek jelentették a külvilággal történő érintkezés elsődleges formáját és színterét. Jóllehet Tádzsikisztán alapító tagja volt a Független Államok

¹²⁸ Richter, Anthony [1994]: Springtime in Tajikistan, World Policy Journal, Vol. 11, No. 2, p. 81-86.

¹²⁹ Nohlen, Dieter és Grotz Florian és Hartmann Christof [2001]: Elections in Asia and the Pacific - A data handbook, Vol I - Middle East, Central Asia, and South Asia, Oxford University Press, Oxford p. 455- 471.

¹³⁰ A 2005-ös parlamenti választások során Rahmanov pártja a Tádzsikisztáni Népi Demokratikus Párt a szavazatok 64,5%-át, míg a második Tádzsik Kommunista Párt messze lemaradva, 20,6%-ot szerzett. A 2006-os elnökválasztások Rahmanov 79,3%-al, a 2013-asat pedig 83,9%-al nyerte meg.

Közösségének és a Kollektív Biztonsági Szerződés Szervezetének is, azok munkájában csupán az évtized első harmadában vett részt, a polgárháború kitörését követően tevékenysége passzívvá vált.

Moszkva tádzsikisztáni befolyásának alapja katonai illetve határőr alakulatainak jelenléte az országban. A már említett 201-edik gépesített lövészhadosztály állománya az 1990-es évek során 6500 és 8500 fő között fluktuált, ami a közép-ázsiai régióban állomásozó legnagyobb „örökölt” orosz haderőt jelenti a Szovjetunió felbomlását követően. Erőinek döntő hányada a tádzsik-afgán határ mentén állomásozik¹³¹ - míg kisebb része a tádzsik-kínai határt biztosította – második „védvonalat” alkotva az orosz határőr alakulatok mögött az afganisztáni tálibok által jelentett fenyegetéssel szemben. 1993 szeptemberétől kezdődően Rakhmanov elnök kérésére, a FÁK tagállamainak hozzájárulásával az orosz alakulatok hét évre szóló, békefenntartói feladatok ellátására szóló felhatalmazást kaptak. Ennek mandátuma 2000 nyarán járt volna le, megszüntetve az orosz csapatok tádzsikisztáni állomásozásának jogalapját, azonban Moszkva és Biskek 1999 áprilisában megállapodott az orosz katonai jelenlét 15 évvel történő – 2014-ig szóló – meghosszabbításáról.¹³² Vlagyimir Putyin 2012. október 5-i dusanbei látogatása során a felek ismét, immáron 30 évvel meghosszabbították az orosz csapatok állomásozásával kapcsolatos szerződést, ami így 2042-ig lehetővé teszi Oroszország katonai jelenlétét Tádzsikisztánban.

Még ennél is fontosabb volt Oroszország szerepvállalása Tádzsikisztán határainak őrizete, és ezáltal annak szavatolása terén, hogy ország biztonsági dinamikája nem kapcsolódott össze Afganisztánéval. Az orosz határőr alakulatok – közel 12 ezer fő - egy Moszkva és Dusanbe között 1993 májusában megkötött, tíz éves időtartamra szóló megállapodás alapján látták el az ország külső határainak biztosítását és védelmét. Ennek leteltét követően 2003 tavaszán tádzsik alakulatoknak kellett volna átvenniük az orosz csapatok helyét, ez azonban az USA afganisztáni inváziója, valamint Oroszország abból fakadó biztonsági megfontolásai miatt nem következett be. Ahogyan azt Aleksandr Markin altábornagy, a tádzsikisztáni orosz határőr alakulatok parancsnoka megfogalmazta: „Az orosz határőröknek még legalább 10-15 évig az országban kellene maradniuk annak érdekében, hogy elhárítsák az Afganisztánból eredő instabilitást.”¹³³ Dusanbe azonban hajthatatlannak bizonyult. Rakhmanov 2004. április 30-án a parlamentben elmondott beszédében megköszönte az orosz határőrök tevékenységét, azonban azt is kijelentette, hogy országa készen áll

¹³¹ A 201-edik gépesített lövészhadosztály alakulatai három városban, Dusanbeban, Kurgan-Tyubeban és Kulyabban állomásoznak.

¹³² A szerződés első meghosszabbítását követően a tádzsik fél több utólagos követelést is megfogalmazott a 201-edik gépesített lövészhadosztály állomásozási jogával kapcsolatban. Ilyen volt például a Dusanbe központjában található főparancsnokságának áthelyezése, mivel a Rahmanov kormányzat annak helyén kívánta felépíteni a Nemzet Palotáját. Emellett Dusanbe követelte Moszkvával szembeni, 300 millió dolláros tartozásának elengedését, valamint azt, hogy veszélyhelyzet esetén Rahmanov átvehesse az irányítást az orosz alakulatok felett, illetve, hogy azok esetleges országból történő kivonulásakor felszerelésük tádzsik kézbe kerüljön. Oroszország ezzel szemben az 1999-ben megkötött szerződésre hivatkozva mindennemű kérés teljesítése elől elzárkózott.

Jonson, Lena [2006]: p. 63

¹³³ Jonson, Lena [2006]: p. 64

felelősséget vállalni saját határainak védelméért, valamint, hogy ennek érdekében elengedhetetlen az orosz határőr alakulatok mielőbbi kivonása.¹³⁴ Az utolsó orosz határőr 2005. június 15-én hagyta el Tádzsikisztánt.

Az országban állomásozó orosz katonai alakulatok Rakhmanov rezsim politikai, és Tádzsikisztán fizikai biztonsága szempontjából való jelentőségének ismeretében nem meglepő, hogy Dusanbe külpolitikája az 1990-es évek során erőteljes orosz orientációt mutatott. Mindazonáltal a történelem olykor lehetőséget teremt egy ország számára, hogy a regionális hatalmi konstellációban világpolitikai események hatására bekövetkező változásokat kihasználva módosítson addigi pozícióján. Tádzsikisztán számára ez a lehetőség a 2001. szeptember 11-i terrortámadásokat követően érkezett el. A Moszkvával történő előzetes konzultációt követően Dusanbe kifejezte szándékát az USA által vezetett anti-terrorista koalícióhoz való csatlakozásra, és ennek jegyében felajánlotta a szövetséges csapatok számára területének és légtérének használatát afganisztáni inváziójuk során.¹³⁵ Az ország katonai infrastruktúrájának visszamaradottsága miatt csupán a főváros közelében található Ajni katonai reptér bizonyult alkalmasnak külföldi csapatok fogadására, az is csak korlátozott mértékben, teherszállító gépek újratankolására, azonban harci gépek állomásozására már nem volt használható.

Jóllehet Tádzsikisztán a közép-ázsiai régió többi államhoz képest csekély mértékben járult hozzá a szövetséges erők afganisztáni műveleteihez, az mégis az ország nyugati irányú – korlátozott - politikai nyitásához és kapcsolatainak mélyítéséhez vezetett. Így például az ország - Közép-Ázsia államai közül utolsóként - 2002-ben csatlakozott a NATO Partnerség a Békéért programjához,¹³⁶ és Washington még ugyan ezen évben feloldotta a Dusanbevel szemben még a polgárháború idején bevezetett fegyverembargót. 2002 decemberében Rakhmanov elnök első alkalommal ellátogatott az USA-ba, ahol fogadta őt Bush amerikai elnök. A találkozó során a felek megállapodtak a két ország közti hosszú távú, stratégiai együttműködés lehetséges területeinek áttekintésében, úgy, mint: a nemzetközi terrorizmus, a narkotikum kereskedelem valamint a tömegpusztító fegyverek elterjedése elleni fellépése. 2004. október 20-án Tádzsikisztán Közép-Ázsia államai közül elsőként megállapodást írt alá a NATO-val, amelynek értelmében hozzájárult az Afganisztánban állomásozó

¹³⁴ Jonson, Lena [2006]: p. 66.

¹³⁵ Shirin, Akiner [2001]: Tajikistan: Disintegration or Reconciliation?, Royal Institute for International Affairs, London, p. 39.

¹³⁶ A Partnerség a Békéért program keretében Tádzsikisztán - Türkmenisztánhoz hasonlóan - csak korlátozott mértékben és specifikus területeken vett részt, úgy mint a civil vészhelyzeti képességek fejlesztése terén való együttműködés, környezetvédelmi programok, és haderőreform. Az ország katonai alakulatokkal nem járul hozzá a NATO Pfp tevékenységéhez és gyakorlataihoz.

NATO [2016]: Relations with Tajikistan, http://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_50312.htm (Letöltve: 2016.02. 11)

ISAF (International Security Assistance Force) erők, valamint azok utánpótlásának területén történő áthaladásához.¹³⁷

A Nyugattal történő kapcsolatépítés jóllehet új partnerekkel bővítette a tádzsik külpolitika mozgásterét, azok jelentősége azonban nem vetekedhetett Oroszországgal. Jól érzékeltetni ezt a nagyszámú tádzsik állampolgár oroszországi munkavállalásából eredő politikai és gazdasági megkötések Dusanbe számára, amely éppen ezért a bilaterális kapcsolatok egyik neurális pontjának számítanak. Becslések szerint Tádzsikisztán munkaképes férfi lakosságának fele – megközelítőleg egymillió fő - Oroszországban dolgozik vendégmunkásként, és az általuk hazautalt összeg az ország nemzeti jövedelmének közel felét teszi ki.¹³⁸ Mindez rendkívüli mértékben kiszolgáltatottá teszi mind gazdasági, mind pedig politikai szempontból Dusanbet Moszkvával szemben. Ennek legérzékletesebb megnyilvánulása 2011 márciusában következett be, amikor a tádzsik hatóságok letartóztattak egy orosz és egy észt pilótát akik Kabulól Moszkvába történő repülőútjuk során szálltak Tádzsikisztánban üzemanyagot vételezni. A tádzsik hatóságok csempészés vádjával őrizetbe vették a két pilótát, akiket aztán 8 év börtönre ítélték. Ezt követően Oroszország tádzsik vendégmunkások gyorsított kiutasításába kezdett.¹³⁹ Feltehetően ennek hatására a tádzsik kormányzat kegyelemben részesítette és szabadon engedte a két pilótát.

Az incidens jól érzékelteti, hogy Tádzsikisztán számára állampolgárainak oroszországi migrációja, valamint az abból fakadó gazdasági függési viszony magas költségekkel, és politikai önállóságának csorbulásával járhat. A Moszkva és Dusanbe közti nézeteltérés nyilvánvalóvá tette, hogy Tádzsikisztánnak fokozott mértékben figyelemmel kell lennie politikai irányvonalának alakítása során Oroszország elvárásaira és érdekeire, ellenkező esetben veszélybe sodorhatja saját gazdasági, és ezáltal végső soron az egész ország politikai rendszerének stabilitását.

4. Közép-Ázsiai: regionális komplexum vagy szub-komplexum?

Buzan és Waever Közép-Ázsiát egy Oroszország körül szerveződő RSC olyan szub-komplexumának tekinti, amely fejlődési pályájának függvényében idővel akár önálló biztonsági komplexummá is válhat. Ehhez két feltétel egyidejű teljesülését tartották szükségesnek:

- A régió államainak képessé kell válniuk arra, hogy gyengítsék Oroszország hatalmi pozícióját a térségben.

¹³⁷NATO [2004]: Tajikistan to boost support for NATO's Afghanistan mission, 2004. október 27. <http://www.nato.int/docu/update/2004/10-october/e1020a.htm> (Letöltve: 2016.02. 11)

¹³⁸Schottenfeld, Joe [2015]: Tajikistan's Russian Dream, Foreign Affairs, 2015. május 11. <https://www.foreignaffairs.com/articles/tajikistan/2015-05-11/tajikistans-russian-dream> (Letöltve:2016.02.11)

¹³⁹BBC [2011]: Row between Russia and Tajikistan escalates, 2015. november 15, <http://www.bbc.com/news/world-europe-15735418> (Letöltve: 2016.02.11)

- Egyetlen külső hatalom se nyomja el a régió kialakuló, önálló biztonsági dinamikáját.¹⁴⁰

Buzan és Waever Közép-Ázsia önálló RSC-vé fejlődését tehát egy belső és külső tényezők által indukált folyamat végpontjaként képzei el, amely véleményük szerint legutóbbi, a régiót átfogóan vizsgáló könyvük megjelenésekor – 2003-ban – még nem következett be. Ezzel szemben Peimani, Mozaffari valamint Allison és Jonson a térséggel foglalkozó könyveikben feltételezik, hogy lényegében egyből a Szovjetunió felbomlását követően, de legkésőbb elemzéseik megírásának időpontjára – azaz 1997-re, 1998-ra illetve 2001-re – Közép-Ázsia már regionális biztonsági szub-komplexummá fejlődött.¹⁴¹

Jelen disszertáció szerzője amellet érvel, hogy Közép-Ázsia napjainkban már nem a poszt-szovjet RSC szub-komplexuma, hanem önálló biztonsági komplexumot alkot. Alátámasztja ezt a régió határaiban, polarításában valamint biztonsági dinamikájában a térség államainak függetlenedése óta bekövetkezett, külső és belső folyamatok által indukált változása. Döntő fontosságúnak bizonyult ebből a szempontból a 2001. szeptember 11-i terrortámadásokat követő amerikai katonai jelenlét Afganisztánban és Közép-Ázsiában, éppen ezért az azt megelőző, illetve azt követő komplexumformáló tényezők elkülönülten kerülnek elemzésre.

4.1 A közép-ázsiai RSC 2001 előtt

A Szovjetunió felbomlását követően Közép-Ázsia államai sok szempontból továbbra is szorosan kötődtek, sőt számos esetben függöttek Oroszországhoz. Ennek háttérében nem a Kreml neo-imperialista ambíciói húzódtak meg, - amelynek megvalósításához amúgy sem rendelkezett kellő politikai és gazdasági erőforrással - hanem a régió feletti több mint 150 éves orosz uralom természetes következményének tekinthető. Közép-Ázsia államai saját hadsereg híján Moszkvára voltak utalva biztonságuk szavatolása és egyes esetekben határaik védelme terén. Fizetőeszközként továbbra is az Orosz Központi Bank által kibocsájtott rubelt használták,¹⁴² és a külvilággal való kapcsolattartás szempontjából kritikus fontosságú közlekedési, távközlési és energetikai infrastruktúra jelentős része is Oroszországon keresztül vezetett.

¹⁴⁰ Buzan Barry, Waever Ole [2003]: p. 428.

¹⁴¹ Mozaffari, Mehdi [1997]: *Security Policies in the Commonwealth of Independent States: The Southern Belt*, Macmillan Press, Houndmills

Peimani, Hooman [1998]: *Regional Security and the Future of Central Asia: The Competition of Iran, Turkey and Russia*, Prager, London

Allison, Roy és Jonson, Lena [2001]: *Central Asian Security: The New International Context*, Royal Institute of International Affairs, Brookings Institution Press, London.

¹⁴² Jóllehet a „rubel zóna” az 1990-es évtized első harmadának végére dezintegrálódott. Kirgizisztán 1993 májusában, Türkmenisztán ugyanezen év novemberében, Kazahsztán és Üzbegisztán pedig 1993 novemberében vezette be nemzeti valutáját. Közép-Ázsia államai közül utolsóként Tádzsikisztán 1995-ben tette meg ugyanezt.

Dąbrowski, Marek [1995]: *The Reasons of the Collapse of the Ruble Zone*, Center for Social and Economic Research, 1995 november, Varsó, p. 17-21. http://www.case-research.eu/sites/default/files/publications/3460035_058e_0.pdf (Letöltve: 2016.03.04)

Jóllehet Közép-Ázsia a Szovjetunió felbomlását követően sok tekintetben a poszt-szovjet RSC integráns részét képezte, az 1990-es évek közepétől megfigyelhető, hogy fokozatosan felszínre kerültek a szovjet időszakban Moszkva által elnyomott önálló biztonsági dinamikájának elemei:

- A közép-ázsiai térség vezető pozíciójáért folytatott vetélkedés Kazahsztán és Üzbegisztán között.
- Üzbegisztán növekvő távolságtartása Oroszországtól.
- Kazahsztán orosz orientációjának fokozatos erősödése.
- Türkmenisztán elzárkózása Oroszországtól, a térség többi államától és lényegében a világtól.
- Tádzsikisztán Afganisztánból eredő biztonsági kockázatok miatti felértékelődése.
- Kirgizisztán regionális biztonsági folyamatokban játszott szerepének marginalizálódása.
- Az USA katonai jelenléte a régióban.

Közép-Ázsia biztonsági dinamikájának ezen elemei – az amerikai katonai jelenlétet leszámítva – tartósan bizonyultak, és az 1990-es évek végére a közép-ázsiai regionális biztonsági szub-komplexum létrejöttéhez vezettek.

4.1.1 Határok

Az Orosz Biztonsági Tanács 1993. szeptemberi értékelése szerint Oroszország biztonságát az szolgálná a leginkább, ha a közép-ázsiai régió államainak külső határait saját ellenőrzése alatt tudná tartani.¹⁴³ A feltevés nem bizonyult alaptalannak. Orosz határőr alakulatok tádzsik-afgán valamint a türkmén-afgán határszakaszon történő állomásozása megakadályozta az afganisztáni konfliktus Tádzsikisztánba és Türkmenisztánba, valamint a tádzsik polgárháború Afganisztánba történő begyűrűzését. Ez döntő szerepet játszott a közép-ázsiai régió biztonsági dinamikájának Afganisztánétól való elkülönülésében, jóllehet azt nem tudta megakadályozni, hogy ne alakuljon ki interdependencia a kettő között. Az orosz katonai jelenlét kétség kívül hozzájárult ahhoz, hogy a két leggyöngébb pontján sikerült megvédeni a poszt-szovjet RSC határainak külső veszélyforrásokkal szembeni integritását.

Hasonlóan fontos szerepet játszott a közép-ázsiai régió szub-komplexummá fejlődésében a kazah-orosz határ delimitációja,¹⁴⁴ amellyel kapcsolatban az 1990-es évek közepén kezdődtek meg a

¹⁴³ Dick, J. Charls [1994]: The military doctrine of the Russian federation, The Journal of Slavic Military Studies, Vol. 7., No. 3, p. 481-506.

¹⁴⁴ A két ország 6846 km hosszúságú közös határral rendelkezik, amely a Szovjetunió felbomlását követően nem került demarkációra, ami ezáltal rendkívül könnyen átjárható volt a migránsok, csempészek, és drogkereskedők számára, rendkívüli veszélyforrást jelentve ezáltal mindkét ország számára. A demarkációról szóló tárgyalások 1995-ben kezdődött meg, azonban rendkívül lassan haladt. Ebben változás 2000 áprilisában, Vlagyimir Putyin hatalomra kerülését követően következett be, aki katonai alakulatokat vezényelt a határhoz annak őrzésére. Az USA afganisztáni intervencióját követően a várhatóan Közép-Ázsiából kiinduló migrációs hullámtól való félelem az orosz katonai

tárgyalások Asztana és Moszkva között. Az ennek eredményeként létrejött nagyobb fokú ellenőrzés a két állam határán azt jelentette, hogy a gyakorlatban már nem Kazahsztán déli határszakasza alkotta Oroszország közép-ázsiai határát. Ennek következtében biztonságának szavatolása terén csökkent Oroszország ráutaltsága a közép-ázsiai országok határainak biztosítására, ami azt eredményezte, hogy immáron saját, Kazahsztánnal közös határszakaszán kellett feltartóztatnia a Közép-Ázsiából eredő, biztonságára veszélyt jelentő tényezőket.

4.1.2 Polaritás

Az 1990-es évek első felében Oroszország a közép-ázsiai térségre vonatkozó holisztikus külpolitikai koncepció hiányában marginális figyelmet fordított a régióban kialakuló polaritási viszonyokra. Kirgizisztán és Tádzsikisztán túl kicsi és gyenge, míg Türkmenisztán önkéntes izolációs politikája miatt elszigetelt volt ahhoz, hogy érdemben befolyásolja a közép-ázsiai szub-komplexum erőviszonyainak alakulását.¹⁴⁵ A régió két legerősebb állama, Kazahsztán és Üzbegisztán ellenben egyaránt a regionális vezető szerep megszerzésére törekedett, amelynek során számíthattak külső hatalmak támogatására. Kazahsztán közép-ázsiai vezető szerep iránti aspirációját Oroszországgal fenntartott szoros gazdasági, politikai és katonai szövetségére, míg Üzbegisztán az USA-val az évtized során kialakított politikai és biztonsági együttműködésre alapozta. Mindazonáltal az 1990-es évek végén még nem lehetett „győztest hirdetni” az Asztana és Taskent között a közép-ázsiai szub-komplexum vezető pozíciójáért folyó versengés terén.

4.1.3 Biztonsági dinamika

Az 1992. május 15-én aláírt Kollektív Biztonsági Szerződés katonai szövetségbe tömörítette Oroszországot és Közép-Ázsia államait. Jóllehet Türkmenisztán nem csatlakozott a KBSz-hez, az Asgabat és Moszkva között 1993 decemberében megkötött, türkmén-afgán határ orosz csapatok által történő felügyeletéről szóló megállapodásnak köszönhetően az ország a közép-ázsiai katonai és stratégiai térség részévé vált.

A Szovjetunió felbomlását követően Oroszország és Közép-Ázsia államai számára a régiót érintő legfőbb külső veszélyforrást Afganisztán jelentette. A tálibok térnyerése és hatalmuk konszolidációja az országban növelte a tálib erők és Közép-Ázsia államai közti katonai konfrontáció kockázatát. Jóllehet nem voltak egyértelmű bizonyítékok arra vonatkozóan, hogy ez volna a tálib vezetés szándéka, ennek ellenére a jelentős katonai erővel és erős vallási motivációval rendelkező,

jelenlét növeléséhez vezetett a Kazahsztánnal közös határszakaszon. A teljes kazah-orosz határ demarkációja 2004-szeptemberében fejeződött be.

Nygren, Bertil [2008]: p. 176-177.

¹⁴⁵ Frazier, Derrick és Stewart-Ingersoll, Robert [2010]: Regional powers and security: A framework for understanding order within regional security complexes, European Journal of International Relations, Vol 16, No.4, p. 731-753

politikailag kiszámíthatatlan kabuli rezsim komoly biztonsági kockázatot jelentett Közép-Ázsia szekuláris államai és Oroszország számára egyaránt. Mindeközben a térség biztonsága és védelmi képessége felettébb ingatagnak tűnt egy esetleges tálib agresszióval szemben. A Kollektív Biztonsági Szerződés keretein belül nem létezett ilyen esetben gyorsan bevethető közös haderő, mi több, Oroszország katonai nehézségei az 1994 decembere és 1996 szeptembere között lezajlott első csecsen háború idején kétségeket ébresztett Közép-Ázsia államainak vezetőiben, hogy Moszkva valóban képes-e szavatolni a régió biztonságát. Ennek ellenére a tálib rezsim által képviselt fenyegetés, valamint az orosz katonai jelenlét a régióban erőteljes biztonsági köteléket jelentett Oroszország és Közép-Ázsia államai között, jóllehet az 1990-es évek utolsó harmadában e kötelék gyengülésének jelei mutatkoztak, amelynek legnyilvánvalóbb bizonyítéka Üzbegisztán kilépése a KBSz-ből 1999-ben.

Az évtized végére Afganisztán a terrorista és extremista szervezetek melegágyává vált, ami az anti-terrorista együttműködés fokozatos szorosabbra fűzéséhez vezetett Moszkva és Közép-Ázsia fővárosai között. Ennek jegyében 1999-től kezdődően a térség államainak speciális, anti-terrorista katonai alakulatai közös gyakorlatokon vettek részt, amelyhez egyes esetekben üzbég egységek is csatlakoztak.¹⁴⁶ 2000. júniusában Biskekben felállításra került a FÁK Anti-Terror Központja, 2001 májusában pedig döntés született a KBSz-en belüli regionális Kollektív Gyorsbevetésű Erők létrehozásáról.¹⁴⁷ 2002 májusában a Kollektív Biztonsági Szerződést az abban részes felek közös akarata alapján felváltotta az immáron nemzetközi szervezet státusával rendelkező Kollektív Biztonsági Szerződés Szervezete, amelynek statútuma előírja, hogy a tagállamok „a regionális biztonsági kihívások kapcsán koordinálják álláspontjukat, valamint harmonizálják nemzeti jogszabályaikat a védelemi, katonai és biztonságpolitikai területeken.”¹⁴⁸

Látható tehát, hogy az 1990-es évek folyamán a közép-ázsiai szub-komplexum biztonsági dinamikájára elsősorban az Afganisztánnal kialakuló fegyveres konfrontáció lehetősége gyakorolta a legnagyobb hatást. Ezzel szemben a régió belüli, öt éven át tartó véres tádzsik polgárháború meglepő módon nem kulminált további feszültséget a régióban, s ennek megfelelően marginális hatással volt a térség biztonsági dinamikájára.

¹⁴⁶ A Közép-Ázsia államai és Oroszország által közösen végrehajtott anti-terrorista katonai gyakorlatokkal kapcsolatban lásd a nyolcadik számú mellékletet.

¹⁴⁷ A Kollektív Gyorsbevetésű Erőt (KGyE) Kazahsztán, Kirgizisztán, Oroszország, Örményország és Tádzsikisztán hozta létre, és kötelékébe 3000 fő tartozott. 2009 februárjában az anti-terrorista együttműködés kereteit meghaladva a felek a KGyE alapjain létrehozták a Kollektív Gyorsreagálású Erőket, amelynek feladat immáron kibővült a tagállamok elleni, korlátozott mértékű katonai agresszióval szembeni fellépésre is, amelyhez 2009 októberében Fehéroroszország is csatlakozott.

¹⁴⁸ CSTO [2002]: Charter of the Collective Security Treaty Organisation, 2002. október 7., http://www.odkb-csto.org/documents/detail.php?ELEMENT_ID=1896 (Letöltve: 2016.3.12.)

4.2 Közép-Ázsia 2001 után

A 2001. szeptember 11-i terrortámadásokat követően Közép-Ázsia államai lehetővé tették az USA és szövetségesei számára területük és légterük, valamint katonai infrastruktúrájuk használatát afganisztáni hadjáratuk során. A régió államainak ez a stratégiai jelentőségű döntése mérföldkőnek számít a közép-ázsiai RSC evolúciója szempontjából, mivel ennek hatására a térség a poszt-szovjet kereteket meghaladva a globális és regionális biztonsági térkép önálló egységeként vált azonosíthatóvá és elemezhetővé. 2001-et követően Közép-Ázsia struktúrája két pólussal - Kazahsztán és Üzbegisztán – rendelkező általános regionális biztonsági komplexumként írható le, amelyben a régióban katonai téren érdekelt két hatalom – Oroszország és az USA – átfedése érvényesült.

4.2.1 Határok

Az USA afganisztáni hadjáratának megindulása óta Oroszország Közép-Ázsiával kapcsolatos percepciója terén ambivalens folyamatok kialakulása figyelhető meg. Moszkva egyrészt továbbra is Közép-Ázsia szerves részének tekint Kazahsztánra, másrészt azonban a régió többi államától eltérően az Aszttánával fenntartott kapcsolata egyre inkább diádikus jelleget öltött, megkülönböztetett figyelmet biztosítva ezáltal a orosz-kazah kapcsolatoknak Közép-Ázsia politikája terén. Ez akaratlanul is egyfajta láthatatlan politikai határ létrejöttéhez vezet Kazahsztán és a régió többi állama között. Hosszú távon e folyamat akár kontra produktív is lehet Oroszország számára, mivel Kazahsztán - földrajzi helyzetéből adódóan - elszigetelheti Oroszországot Közép-Ázsia többi államától. Ez pedig kihatással lehet a közép-ázsiai regionális biztonsági komplexum fizikai határaitra. A szoros orosz-kazah partnerség ugyanis szélsőséges esetben akár Kazahsztán közép-ázsiai RSC-ből való kiválásához is vezethet, aminek eredményeként az ország déli határa alkotná az új, csonka közép-ázsiai regionális biztonsági komplexum északi határát. Ezt követően pedig nem elképzelhetetlen a regionális biztonsági komplexum további fragmentálódása, vagy akár teljes megszűnése sem, a régió államainak környező komplexumokba való beolvadása által.

E hipotetikus forgatókönyv mellett nem szabad megfeledkeznünk az afganisztáni amerikai katonai jelenlét illetve csapatkivonás komplexumformáló erejéről sem. Amíg az amerikai csapatok ellenőrzésük alatt tartják Afganisztánt, - valamint az orosz alakulatok jelen vannak Tádzsikisztánban - addig Közép-Ázsia államainak biztonsági dinamikája viszonylag független az afganisztáni eseményektől. Mindazonáltal nem zárható ki annak lehetősége, hogy az amerikai csapatok kivonását követően nem jön létre olyan, Afganisztánból eredő biztonsági kockázat, ami képes volna destabilizálni a közép-ázsiai RSC-t. Ez esetben pedig felmerül a kérdés, hogy Afganisztán, vagy annak északi része határain túlra történő instabilitás projektáló képessége okán nem részese-e a közép-ázsiai RSC-nek.

4.2.2 Polaritás

Az ezredfordulót követően számottevő változás következett be a közép-ázsiai regionális biztonsági komplexum polaritási viszonyaiban. Míg az évtized első felében továbbra is Kazahsztán és Üzbegisztán, valamint a két állam patrónusa, Oroszország és az USA regionális szerepvállalása határozta meg annak dinamikáját, addig az évtized másik felében Üzbegisztán belpolitikai fejleményeinek következtében az USA orientációváltása figyelhető meg Kazahsztán irányába.

A kazah-orosz politikai és gazdasági együttműködés a millenniumot követően bi- és multilaterális szinten egyaránt tovább bővült és mélyült, amelynek köszönhetően Moszkva fokozatosan egyenrangú partnerként kezdett el Aszthanához viszonyulni, tovább erősítve ezáltal Kazahsztán regionális vezető szerep iránti ambícióját.

Az évtized elején úgy tűnt, hogy hasonlóan pozitív fejlődés következik be az amerikai-üzbég kapcsolatok terén. A szeptember 11-ei terrortámadásokat követően az USA afganisztáni hadjáratához nyújtott politikai és katonai-logisztikai támogatásának köszönhetően Taskent Washington kulcsfontosságú szövetségesévé vált a régióban, melyet alátámaszt a felek között 2001 októberében megkötött Stratégiai Partnerségi Megállapodás. Az USA rendelkezésére bocsájtott khanabadi bázis az Afganisztánban állomásozó erőket leszámítva a legnagyobb és legerősebb amerikai kontingens otthonául szolgált a térségben. A Washington és Taskent közötti jó viszony azonban kérész életűnek bizonyult. A 2003-tól kezdődően megélénkülő amerikai kritika az üzbegisztáni emberi és szabadságjogok érvényesülésével összefüggésben a kapcsolatok elhidegüléséhez, míg a 2005-ös andijani incidens azok megromlásához és a szövetséges státus felbomlásához vezetett. Ennek eredményeként Washington legfontosabb regionális szövetségesét, míg Taskent azt a kapcsolatot veszítette el, amely lehetővé tette számára, hogy a közép-ázsiai régió többi államaihoz képest Oroszországtól viszonylag független kül- és biztonságpolitikai irányvonalat kövessen.

Tovább rontotta a helyzetet Üzbegisztán számára, hogy ezt követően az USA új regionális szövetségesét Kazahsztánban találta meg. Condoleezza Rice amerikai külügyminiszter az aszthanai Eurázsiai Nemzeti Egyetemen 2005. október 13-án tartott előadásában egyértelművé tette, hogy az USA Kazahsztánt tekinti Közép-Ázsia regionális vezető államának, és konstruktív kapcsolatok kialakítására törekszik Aszthanával, miközben kritikus hangot ütött meg Taskenttel szemben.¹⁴⁹ Az

¹⁴⁹ Condoleezza Rice szavai szerint: „A nemzetközi biztonság tekintetében Kazahsztán függetlenségének elnyerése óta a régió vezetője. Elismeréssel adózunk Kazahsztán állhatatos elkötelezettsége előtt a közép-ázsiai erőszakos iszlám extrémizmus elleni fellépése terén. (...) Végezetül had mondjam el, hogy Nijazov elnök sikeresen vezette országát, Kazahsztánt az önálló államiság első fázisain keresztül. Kazahsztánt a régió vezető államává tette. (...). Ha a kazah vezetés kiterjeszti a szólásszabadságának, a gyülekezés szabadságának és a választás szabadságának kereteit országában, akkor az szabadjára fogja engedni a kazah nép kreatív energiáit, biztosítva ezáltal jövőbeli szabadságát, prosperitását és stabilitását. Ezzel a reményteli vízióval szemben az alternatíva az elnyomás, a stagnálás és az extrémizmus egyre mélyülő spirálja. Az Amerikai Egyesült Államok továbbra is reméli, hogy Üzbegisztán kormánya vissza fog fordulni erről a jelenlegi irányvonaláról, és a reformok melletti stratégiai döntést fog meghozni. Azonban nem fogunk tétlenül várni ennek bekövetkeztére. Továbbra is a stabilitás szabadság előmozdítása által történő

USA és Kazahsztán közötti közeledés csúcspontját 2012 áprilisában érte el, mikor a felek évenként ülésező Stratégiai Partnerségi Bizottság létrehozásáról állapodtak meg.¹⁵⁰

A 2010-es évek elejére tehát Asztana egyszerre került Washington és Moszkva Közép-Ázsia politikájának fókuszába, ami hozzájárult az ország regionális és nemzetközi presztízsének és ambícióinak növekedéséhez, Kazahsztánt téve a közép-ázsiai RSC immáron egyetlen pólusává.

4.2.3 Biztonsági dinamika

Oroszország számára a regionális biztonsági dinamika katonai aspektusai kiemelt jelentőséggel bírnak Közép-Ázsiában, és elmondható, hogy Moszkva a kétezres évek közepétől kezdődően sikeresen bővítette katonai jelenlétét a régióban. Különösen figyelemre méltó ez az USA afganisztáni és iraki inváziójának fényében, amelyeket követően semmi sem utalt arra, hogy Oroszország a közeli, vagy akár a távoli jövőben képes lesz hangsúlyos szerepet betölteni a régió biztonsági dinamikájának alakítása terén.

Oroszország két okból kifolyólag támogatta az USA afganisztáni katonai akcióját: egyrészt, mivel felismerte, hogy azt megakadályozni úgy sem volna képes, másrészt pedig, mivel a tálib rezsim megdöntése, a saját és Közép-Ázsia államainak biztonságára egyaránt veszélyt jelentő egyik legnagyobb bizonytalansági tényezőt iktatta ki. Ez azonban azt is jelentette, hogy a kétezres évek elején egyértelműen az USA katonai jelenléte határozta meg Közép-Ázsia biztonsági dinamikáját.

Az évtized közepét követően azonban több olyan esemény is bekövetkezett, amely Washington regionális befolyásának visszaszorulásához, és ezzel párhuzamosan Moszkva pozíciójának megerősödéséhez vezetett a térségben. Az amerikai-üzbég kapcsolatokban az andijani eseményeket követően bekövetkező elhidegülés, valamint Taskent ezt követő döntése, hogy távozásra szólítja fel az amerikai csapatokat a karshi-khanabadi támaszpontból, valamint, hogy ismét csatlakozik a KBSzSz-hez egyértelműen Oroszország regionális befolyásának növekedését eredményezte. Hasonló folyamat figyelhető meg – Türkmenisztán kivételével – a többi közép-ázsiai állam esetében is.

A Moszkva és Biskek 2003 szeptemberében a Kant városa mellett található katonai bázisra tíz éves időtartamra szóló orosz használati jogáról állapodott meg, amelyet a felek 2013-ban 15 évvel meghosszabbítottak. 2005-ben Oroszország sikeresen egyezett meg Kazahsztánnal az űrprogramja -

biztosításán fogunk munkálkodni közép-ázsiai partnereinkkel, függetlenül attól, hogy Üzbegisztán vezetői önnön és országuk izolációja mellett döntenek vagy sem. Rice, Condoleezza [2005]: Remarks at Eurasian National University, 2005. október 13. Asztana, <http://2001-2009.state.gov/secretary/rm/2005/54913.htm> (Letöltve: 2016.03.08.)

¹⁵⁰ KAZINFORM [2012]: Kazakh-US strategic partnership commission's inaugural meeting opens new avenue for coop, 2012. április 19. <http://www.inform.kz/kaz/article/2457186> (Letöltve: 2016. 03.08)

és nem utolsó sorban katonai tevékenysége - szempontjából kritikus fontosságú, bajkonuri űrközpont 2050-ig történő használati jogának megújításáról,¹⁵¹ míg Tádzsikisztánban egy 2013-ban kötött megállapodás értelmében 2042-ig maradhatnak az orosz csapatok.

A közép-ázsiai orosz katonai jelenlét növekedése mindazonáltal nem fordítható le minden esetben Moszkva politikai befolyásának növekedésére. A régió államai nem egyszer demonstrálták, hogy képesek elhatárolódni Oroszországtól, amennyiben azt szükségesnek tartják, vagy érdekük úgy kívánja. A legjobb példa erre, hogy Akbázia és Dél-Oszétia függetlenségét egyetlen közép-ázsiai állam sem, míg a Krím félsziget orosz annektálását csak Kazahsztán, Kirgizisztán és Tádzsikisztán ismerte el.

Összességében megállapítható, hogy az USA és Oroszország katonai jelenléte hasonló módon befolyásolta a közép-ázsiai regionális biztonsági komplexum fejlődését. Jóllehet Washington és Moszkva több mint egy évtizedig más-más országot támogatott a Közép-Ázsia államai közötti regionális vezető szerep megszerzéséért folytatott versengés során, ez nem vezetett sem nyílt ellenségeskedés, sem pedig régió belüli szövetségi rendszerek kialakulásához.

Az amerikai és orosz regionális jelenlét illetve befolyás elsősorban a közép-ázsiai RSC struktúrájára, azon belül is hatáira volt a legnagyobb kihatással. Oroszország egyrészt a Tádzsikisztánban és Türkmenisztánban állomásozó katonai illetve határőr alakulatai által az 1990-es évek folyamán megakadályozta az afganisztáni instabilitás régióba történő begyűrűzését, hozzájárulva ezzel a közép-ázsiai szub-komplexum déli határának konszolidálódásához. Másrészt a 2000-es évek végétől, a 2010-es évek elejétől kezdődően Moszkva az Aszتانával fenntartott politikai és gazdasági kapcsolatainak szorosabbra fűzése által megkülönböztetett helyet biztosít Kazahsztánnak déli szomszédaihoz képest. Ez magában hordozza annak lehetőségét, hogy Kazahsztán a Közép-Ázsia RSC egyik állama helyett idővel Oroszország és a régió többi állama közötti szigetelővé válhat. Harmadrészt az afganisztáni amerikai katonai jelenlét megakadályozta, hogy az ország biztonsági dinamikája összekapcsolódjon Közép-Ázsia államaiéval, szintén hozzájárulva ezáltal a közép-ázsiai RSC déli határszakaszának stabilitásához.¹⁵² Mindazonáltal az amerikai csapatok Afganisztánból történő teljes kivonását követően nem lehet kizárni olyan transznacionális erők és folyamatok kialakulását, amelyek képesek megingatni Közép-Ázsia stabilitását. Látható tehát, hogy a jövőben sem zárható ki a közép-ázsiai regionális biztonsági komplexum további átalakulása, mi több, akár annak kettészakadása, vagy szélsőséges esetben államainak környező komplexumokba való beolvadása sem.¹⁵³

¹⁵¹ Nygren, Bertil [2008]: p. 180.

¹⁵² Roeder A. Philip [1997]: From hierarchy to hegemony: The post-Soviet security complex, IN: Lake A. David és Morgan M. Patrick: Regional Orders: Building Security in a New World, University Park, Pennsylvania State University Press, p. 219-244.

¹⁵³ A poszt-szovjet és a közép-ázsiai RSC hatáiraival kapcsolatban lásd a hetedik szám mellékletet.

5. A regionális energiabiztonsági komplexum

5.1 Az energiabiztonság koncepciója

A regionális biztonsági komplexum elmélet, valamint a közép-ázsiai régió államai közti politikai kapcsolatrendszer sajátosságainak és összefüggéseinek áttekintését követően a disszertáció soron következő fejezete azt vizsgálja, hogy az RSCT koncepciója miként alkalmazható államok közötti földgázipari kapcsolatok leírására és elemzésére. Mivel Buzan és Waever a biztonsági dependenciát és interdependenciát azonosította az RSC egységei közötti kapcsolatok mozgatórugójaként, ezért első lépésként azt kell megvizsgálnunk, hogy mit jelentenek ezek a fogalmak az energetikai-földgázipari kapcsolatok összefüggésében.

Jóllehet napjainkban mind a média, mind pedig tudományos publikációk gyakran használják az energiabiztonság kifejezést, annak nem létezik egységesen elfogadott definíciója. Míg Ney és Deese számára az 1980-es évek elején az energiabiztonság a kőolaj állandó és olcsó hozzáférhetőségére korlátozódott,¹⁵⁴ addig napjainkban szakértők, nemzetközi szervezetek, valamint kormányok állásfoglalása alapján szinte végeláthatatlan definícióhalmaz igyekszik meghatározni a keresleti és kínálati energiabiztonság fogalmát.¹⁵⁵

Ezek közül - a teljesség igénye nélkül - az alábbi definíciók adhatóak az energiabiztonsággal kapcsolatban:

- „Az energiabiztonság az energiahordozók fizikai rendelkezésre állásának azon foka, amely képes adott ár mellett kielégíteni a teljes keresletet.”¹⁵⁶
- „Akkor beszélhetünk energiabiztonságról, ha nem következik be olyan esemény, amely az energiahordozók árának hirtelen, jelentős mértékű, és tartós emelkedéshez vezet.”¹⁵⁷
- „Az energiabiztonság a nemzetgazdaság azon képessége, hogy tartósan és fenntartható módon garantálja az energiahordozókhoz való hozzáférést olyan árszínvonal mellett, amely nem befolyásolja hátrányosan az ország gazdasági teljesítményét.”¹⁵⁸

¹⁵⁴ Deese A. David és Ney S. Joseph [1981]: Energy and security, Ballinger Publishing Co., Cambridge p. 27.

¹⁵⁵ Sovacool az energiabiztonság különböző aspektusainak vizsgálata során annak 45 különböző definícióját gyűjtött össze könyvében.
Sovacool K. Benjamin [2011]: The Routledge Handbook of Energy Security, Routledge, Abingdon, p. 3-6.

¹⁵⁶ International Energy Agency [2001]: Towards a sustainable energy future - 2001
<http://www.iea.org/textbase/nppdf/free/2000/future2001.pdf> (Letöltve: 2013.03.11)

¹⁵⁷ Marbo, Robert [2008]: On the security of oil supplies, oil weapons, oil nationalism and all that, OPEC Energy Review 33, Vol 32. No1, p. 1-12.

¹⁵⁸ Intharak, Narumon [2007]: A quest for energy security in the 21st century – Resources and constraints, Asia Pacific Energy Research Centre, p. 5-6. http://www.ieej.or.jp/aperc/2007pdf/2007_Reports/APERC_2007_A_Quest_for_Energy_Security.pdf. (Letöltve: 2016.03.11.)

- „Az energiabiztonság az ország lakosságának és gazdaságának energiahordozókkal történő teljes és biztonságos ellátását jelenti olyan megfizethető árszínvonal mellett, amely ösztönzi az energiahatékonyság növelését is.”¹⁵⁹
- „Az energiabiztonság az az állapot, amikor egy nemzet és annak minden, vagy majdnem minden polgára és vállalata megfizethető áron hozzáféréssel rendelkezik a kellő mennyiségű energiaforrásokhoz, és az előrelátható jövőben nem veszélyeztetni semmilyen komoly tényező az ellátás biztonságát.”¹⁶⁰
- „Az energiabiztonság olyan stabil, olcsó, és környezetbarát energialánc, amely magába foglalja az energiahordozók kitermelést, szállítást, feldolgozást és végső felhasználását.”¹⁶¹
- „Energiahordozók zavartalan fizikai elérhetősége minden fogyasztó számára megfizethető áron.”¹⁶²
- „Olyan előre nem látható események lehetőségének minimalizálása, amelyek az energiaellátás fizikai biztonságának integritását veszélyeztetik, vagy megalapozatlan mértékű ár növekedéshez vezetnek.”¹⁶³

A felsorolt definíciók mindegyike abból a feltételezésből indul ki, hogy az energiahordozók nem különböznek más áruajtától, és ezért ugyanazok a piaci szabályok és mechanizmusok érvényesülnek kereskedelmük során, mint más áruk esetében. Ebből következik, hogy egy ország energiabiztonságát leghatékonyabb módon a piaci szereplők és folyamatok képesek biztosítani, a kereslet és kínálat egyensúlyának megteremtése és fenntartása által. Ennek megfelelően a nemzetközi energetikai kapcsolatok elsődleges szereplői az internacionális energetikai vállalatok, és az energiabiztonság szavatolása nem igényel állami - politikai – beavatkozást.

Ellentmond ennek az elmúlt években bekövetkezett számos olyan esemény, amely az energetikai kapcsolatok terén politikai megfontolások növekvő szerepére utal. Jó példa erre az Oroszország és Ukrajna közötti 2005-2006-os, 2008-2009-es valamint a 2014-es és 2015-ös gáz ár elszámolási vita és szállítási stop, amelynek következtében több európai állam nem jutott téli időszakban napokig földgázhoz, rideg valóságként ébresztve rá Európát Oroszországtól való függőségére földgáz

¹⁵⁹ Government of the Russian Federation [2010]: Energy strategy of Russia for the period until 2030, Elfogadva az Oroszországi Federáció kormánya által a1715-s számú dekrétummal 2009. november 13-án. [http://www.energystrategy.ru/projects/docs/ES-2030_\(Eng\).pdf](http://www.energystrategy.ru/projects/docs/ES-2030_(Eng).pdf) (Letöltve: 2016.03.11.)

¹⁶⁰ Barton, Barry és Redgwell, Catherine és Ronne, Anita és Zillman N, Donald [2004]: Energy Security: Managing Risk in a Dynamic Legal and Regulatory Environment, Oxford, Oxford University Press, p. 5.

¹⁶¹ Konoplyanik, Andrei [2004]: Energy Security and the development of International Energy Markets, IN: Barton, Barry és Redgwell, Catherine és Ronne, Anita és Zillman N, Donald [2004]: Energy Security: Managing Risk in a Dynamic Legal and Regulatory Environment, Oxford, Oxford University Press, p.64

¹⁶² Commission of the European Communities [2000]: Towards a European strategy for the security of energy supply – Green Paper, COM(2000) 769 final, Brüsszel, 2000.11.29. p.2. <http://iet.jrc.ec.europa.eu/energyefficiency/sites/energyefficiency/files/livre-vert-en.pdf> (Letöltve: 2016.01.13.)

¹⁶³ Nuclear Energy Agency és OECD [2010]: The Security of Energy Supply and the Contribution of Nuclear Energy, p.9. <https://www.oecd-neo.org/ndd/pubs/2010/6358-security-energy-sup.pdf> (Letöltve: 2016.03.12.)

importja terén. Az ezt követően elsősorban Kelet-Európa fővárosaiban megélénkült energiabiztonsággal kapcsolatos diskurzus rávilágított az egy domináns beszállítóra való ráutaltság veszélyeire, valamint annak lehetőségére, hogy Oroszország a jövőben akár politikai nyomásgyakorlásra is felhasználhatja földgáz exportját.

Az energiabiztonság politikai szempontú értelmezése ennek megfelelően kétségbe vonja a piaci szereplők és mechanizmusok képességét az energiabiztonság megteremtése, és a nemzeti kormányok stratégiai prioritásai közé sorolja annak elérését. Ennek érdekében az államoknak - akár a piaci trendekkel szembe menve is - mindenkor a lehető legmagasabb fokú energiabiztonság elérésére kell törekedniük stratégiai tartalékok létrehozás, a beszerzési források, a szállítási útvonalak valamint a felhasznált energiahordozók diverzifikálása által.

Mindazonáltal nem szabad megfeledkeznünk arról sem, hogy „az energiabiztonsági érmének két oldala van: az ellátás biztonság mellett létezik a kereslet biztonság is.”¹⁶⁴ Ez utóbbi arra utal, hogy az energia exportőrök ugyanúgy rendelkezhetnek politikai vagy gazdasági jellegű fenntartásokkal és fenyegetettség érzéssel az egy fogyasztóra, vagy fogyasztók egy csoportjára való túlzott mértékű ráutaltság esetében, mint az energia importőrök az egy domináns beszállítóval szemben. Látható tehát, hogy az energiabiztonság kérdése gazdasági és politikai szempontból egyaránt elemezhető, napjaink energetikai realitása azonban megköveteli, hogy a két dimenziót egyszerre, egymással párhuzamosan vizsgáljuk az energiaimportáló és exportáló országok esetében egyaránt.

Az államok közötti energetikai kapcsolatokkal, és az energiabiztonság kérdésével foglalkozó szakirodalom mind ez idáig a nem ismerte fel teljes mértékben a regionális biztonsági komplexum elméletben rejlő leíró, elemző és magyarázó potenciált. Ennek megfelelően csak kevés, az RSCT koncepcióját energetikai szempontból alkalmazó tanulmány felelhető. Az általam vizsgált elemzések¹⁶⁵ közül kiemelkedik a Helsinki Egyetem volt kutatójának Mikko Palonkorpinak a

¹⁶⁴ Arne, Walther [2005]: The international energy forum and energy security and stability, In: McPherson, Hugo és Wood, W. Duncan és Robinson, Derek: Emerging Threats to Energy Security and Stability, Springer, London, p.77.

¹⁶⁵ Lásd például: Andrei, Roxana [2015]: Energy Security in South-East Europe: Natural Resources as Causes of conflict or Building Stability, Balkan Social Science Review, Vol. 5, p.63-87

Cutler, M. Robert [2012]: The Central Eurasian Hydrocarbon Energy Complex – From Central Asia to Central Europe, In: Amineh, Parvizi és Guang, Yang: Secure Oil and Alternative Energy – The Geopolitics of Energy Paths of China and the European Union, Brill, Boston, p. 41-75.

Česnakas, Giedrius [2010]: Energy Resources in Foreign Policy: A Theoretical Approach, Baltic Journal of Law & Politics, Vol. 3, No. 1, p. 30–52.

Kirchner, Eric és Berk, Can: [2010]: European Energy Security Co-operation: Between Amity and Enmity, Journal of Common Market Studies, Vol. 48, No. 4, p. 859-880

Marton Péter, Balogh István, Rada Péter [2015]: Biztonsági tanulmányok - Új fogalmi keretek, és tanulságok a visegrádi országok számára, Antal József Tudásközpont, Budapest p. 97-99.

Sharples, Jack [2012]: Russo-Polish energy security relations: a case of threatening dependency, supply guarantee, or regional energy security dynamics?, Political Perspectives, Vol. 6., No.1, p. 27-50.

munkája,¹⁶⁶ amely a legátfogóbb képet nyújtja az RSCT energetikai alkalmazhatóságáról. Mindazonáltal disszertációm szempontjából még ez is csupán korlátozott mértékben bír relevanciával, mivel Palonkorpi a földgáz ágazat mellett a kőolaj és a villamos áram szektor terén is vizsgálja a felek közti kapcsolatokat és gyakran összemosza azokat. A földgáz piaci, kereskedelmi, infrastrukturális és biztonsági adottságaikból és sajátosságaiból következően Palonkorpinak az energetikai RSC-re vonatkozó általános természetű megállapításai hasznosak, de nem tekinthetők maradéktalanul alkalmazhatónak dolgozatom szempontjából.

5. 2 Az energiabiztonsági komplexum koncepciója

A regionális biztonsági komplexum elmélet szerint a nemzetközi biztonság relációs kérdés, ami annak függvényében változik, hogy hogyan viszonyulnak egymáshoz a komplexum tagállamai bizonytalanságot vagy fenyegetést jelentő tényezők megjelenése esetén. A katonai és energetikai alapokon szerveződő RSC-k sok tekintetben analógiát mutatnak e téren. Így például az energiafüggőségből eredő fenyegetettség érzése jellemzően intenzívebb szomszédos államok és régiók esetében. Ez azonban nem jelenti automatikusan azt, hogy az energiafüggőség egyenes arányban csökken a földrajzi távolság növekedésével. A több ezer kilométer hosszú kőolaj és földgáz vezetékek ugyanis képesek egymástól távoli államokat és régiókat ugyanazon energia (inter)dependencia láncolatba integrálni. A kötött energetikai infrastruktúra tehát tekinthető a Buzan és Waeber által megkövetelt olyan territoriális jelleggel bíró erőnek, amely összeköti a komplexum egységeit, és egyúttal el is határolja őket más államoktól és régióktól, amelyeken nem halad keresztül a vezeték. Az energiabiztonsági komplexumokban az energiaforrások regionális eloszlása megfeleltethető továbbá a politikai-katonai alapokon szerveződő RSC-n belüli katonai erőeloszlásnak.

Kaptur, Karolina és Rauk, Roksana [2008]: The EU's partnership with Russia in the energy sphere. Towards greater security or increased vulnerability to threats?, Aalborg University, http://projekter.aau.dk/projekter/files/14253008/Kaptur_Rauk_Spring_2008.pdf (Letöltve: 2015. 11.21.)

Dannreuther, Roland [2010]: International Relations Theories: Energy, Minerals and Conflict, POLINARES working paper No. 8., http://www.polinares.eu/docs/d1-1/polinares_wp1_ir_theories.pdf (Letöltve: 2015.11.21)

Zelensky, Mikhail [2009]: Changing the Energy Security Balance in the Baltic Sea Region – Building Regional Energy Security Complex and Community, <https://tampub.uta.fi/bitstream/handle/10024/81304/gradu04082.pdf?sequence=1> (Letöltve: 2015.11.21.)

Valciukaite, Silvestra és Missen, Mark és Gulbinaite, Simona [2013]: Energy Security in the Baltic States, Roskilde University, <http://www.rucsdigitaleprojektbibliotek.dk/bitstream/1800/11480/1/Full%20project,%20final.pdf> (Letöltve: 2015.11.21)

Farkas, Attila [2012]: Energy Security from a Regional Perspective – The Concept of Regional Energy Security Complexes, http://www.etd.ceu.hu/2013/farkas_attila.pdf (Letöltve: 2015.11.21.)

¹⁶⁶Palonkorpi, Mikko [2013]: Matter over Mind? - Securitizing Regional Energy Interdependencies, <http://www.lsa.umich.edu/UMICH/ceseuc/Home/Academics/Research%20Projects/Energy%20Security%20in%20Europe%20and%20Eurasia/Matter%20Over%20Mind%20-%20Palonkorpi.pdf> (Letöltve: 2015.11.21)

Mindezek alapján regionális energiabiztonsági komplexum fogalma (RESC – regional energy security complex) az alábbiak szerint írható le:

Meghatározott földrajzi régióban két vagy több állam között létrejövő olyan energetikai függőség (dependencia) vagy kölcsönös függőség (interdependencia) következtében kialakult interakció, amelyre az abban résztvevő államok veszélyforrásként tekintenek, és emiatt biztonságiasítanak.¹⁶⁷

Analitikai szempontból az elemzést végző döntésétől függ, hogy az egyes energiahordozók esetében külön-külön, vagy az aggregált energiafüggőség mentén vizsgálja a regionális energiabiztonsági komplexum struktúráját, az egyes országoknak abban elfoglalt pozícióját, és betöltött szerepét. Az egyes energiahordozók mentén történő elemzés ellen szól, hogy a politikai döntéshozatali mechanizmus során az energiabiztonság kérdését minden ország az elérhető energiaforrások optimális aggregátumaként kezeli. Ezzel szemben az egyes energiahordozók alapján történő elemzés melletti erőteljes érvként hozható fel azok kereskedelmi struktúrájának különbségei,¹⁶⁸ valamint az országok energiamixében betöltött eltérő szerepük és részarányuk.

Hasonló képen fontos tényező az energiabiztonsági komplexumok struktúrája szempontjából a részes államok közötti, történelmi alapokon nyugvó barát-ellenség percepció, mivel az kihatással lehet az energiafüggőségi kapcsolatok minőségére. Ebből a szempontból az energiafüggőség lehet fenyegetést jelentő dependencia (negatív függőség) vagy kölcsönösen előnyös interdependencia (pozitív függőség). Más szóval az energiabiztonsági komplexum államai közötti kapcsolatok barát-ellenség spektrumon történő elhelyezkedése indikátora lehet annak, hogy az energiafüggőség miért kerül egyes esetekben biztonságiasításra, míg más esetekben miért nem. Így például az egymással szoros, netán baráti kapcsolatokat ápoló államok esetében a függő helyzetben lévő ország nem feltétlenül tekinti szomszédjára való ráutaltságát veszélyforrásnak, míg antagonisztikus viszonyban lévő országok akár a legcsekélyebb mértékű függőséget is nemzetbiztonságot veszélyeztető tényezőként értékelhetik.¹⁶⁹

¹⁶⁷ Palonkorpi, Mikko [2013]: p. 5.

¹⁶⁸ Így például a kőolaj globális piaccal rendelkező energiahordozó, mivel tankhajók és a vasút segítségével könnyen szállítható a világ egymástól távol eső pontjai között, míg a földgáz szállítása elsősorban csővezetékeken keresztül történik, ami az egyik, ha nem legfőbb oka annak, hogy nincsen világpiaca. (A csappfolyósított, és ezáltal takarékosan szállítható földgáz – LNG – részaránya a globális kereskedelemben 33,4%- volt a 2014-es évben.)

British Petrol [2015]: Natural gas trade movements, <http://www.bp.com/en/global/corporate/energy-economics/statistical-review-of-world-energy/natural-gas-review-by-energy-type/natural-gas-trade-movements.html> (Letöltve: 2016.02.18.)

¹⁶⁹ Mindazonáltal történelmi tapasztalatok azt látszanak alátámasztani, hogy az energetikai kapcsolatokra csak kivételes esetben van negatív kihatással a kapcsolatok rövid, vagy akár tartós megromlása két állam vagy államok csoportjai között. Jó példa erre a hidegháború időszakában a Szovjetunió és a NATO tag európai államok közötti kőolaj és földgáz kereskedelem, amely a felek közti ideológiai és katonai szembenállás ellenére egyszer sem került felfüggesztésre, vagy politikai nyomásgyakorló eszközként alkalmazásra egyik oldal részéről sem. Hasonlóképpen a 2006-os, 2009-es és 2015-ös ukrán-orosz földgázár elszámolási viták alkalmával is csupán rövid ideig került sor szállítási stoppokra, s még a kelet-ukrajnában zajló fegyveres cselekmények sem vezettek az Ukrajna területén zajló orosz földgázexport teljes és tartós megszakításához.

Mindazonáltal az interdependencia sem jelent automatikusan pozitív és kölcsönösen előnyös kapcsolatrendszer, mivel, ahogyan arra Keohane és Nye rámutatott, az a külső megfigyelők szubjektív véleményén alapul, ami nem szükségszerűen egyezik meg az érintett államok percepciójával.¹⁷⁰ Az interdependens kapcsolatok esetében - eltekintve az egyenlő mértékű kölcsönös függőség ritka lehetőségétől - az asszimetria mértéke és iránya határozza meg, hogy melyik él realizál nagyobb hasznot. Mindez az energiabiztonsági komplexumok esetében arra utal, hogy az energiafüggőségi négyféle megjelenési formával rendelkezhet: negatív dependencia, pozitív dependencia, negatív interdependencia, és pozitív interdependencia. Keohane és Nye továbbá arra is felhívja a figyelmet, hogy az interdependens kapcsolatok esetében különbséget kell tennünk az érzékenység és a sebezhetőség esetei között:

„A függés költségeit tekintve az érzékenység a külső tényezők által okozott költséges hatások elviselésének kötelezettségét jelenti még mielőtt politikai változások történnének a helyzet megváltoztatására. A sebezhetőséget úgy lehetne definiálni, hogy egy szereplő kénytelen viselni a külső események által rákényszerített költségeket még a politikák megváltoztatása után is.”¹⁷¹

Megjegyzik továbbá, hogy a nyersanyagok, így az energiahordozók importja csak potenciális érzékenységre utal, és nem jelent szükségszerűen és automatikusan sebezhetőséget.¹⁷² Elméleti szempontból természetesen mind az érzékenység mind pedig a sebezhetőség biztonságiasítható, azonban míg az érzékenység csupán a potenciális veszélyforrás meglétére utal, addig az energetikai diverzifikációs alternatívák hiányát jelentő sebezhetőség elkerülhetetlenül biztonságiasításhoz vezet.

A katonai alapon szerveződő RSC-hez hasonlóan az energiabiztonsági komplexumok sem monolitikus képződmények, mivel az energiafüggőség mértékében, összetételében, vagy percepciójában bekövetkező változás annak strukturális átalakuláshoz vezethet. Így például egy új erőmű vagy csővezeték megépítése jóllehet képes csökkenteni egy ország energiafüggőségét, azonban ahhoz már nem feltétlenül elegendő, hogy megváltoztassa a regionális energiabiztonsági komplexum függőségi struktúráját. Ebben az esetben pedig az energiabiztonsági komplexum **status quoja változatlan marad.**

Belső átalakulás akkor következik be egy energiabiztonsági RSC-ben, ha a komplexumon belüli energetikai projektek elég jelentősek ahhoz, hogy megváltoztassák a komplexum belső energiafüggőségének struktúráját.

Külső átalakulás akkor megy végbe, ha az energetikai infrastruktúrába történő nagyobb volumenű, stratégiai beruházások eredményeként megváltozik az energiabiztonsági komplexum függőségi

¹⁷⁰ Keohane, Robert és Ney, Joseph [1977]: *Power and Interdependence – World Polity in Transition*, Little-Brown Co, Boston, p. 8-11.

¹⁷¹ Keohane, Robert és Ney, Joseph [1977]: p. 13.

¹⁷² Keohane, Robert és Ney, Joseph [1977]: p. 15-16

struktúrája. Az ilyen jellegű átalakulás során nem kizárt, hogy a megépített új infrastruktúra következtében új államokat is a komplexum részévé vállnak.

Átfedésről akkor beszélhetünk az energiabiztonsági komplexumok esetében, ha a komplexum teljes mértékben függ egyetlen energia beszállítótól vagy szállítási útvonaltól.

Mind ezek alapján az energiabiztonsági komplexumon belüli strukturális polaritás szempontjából az alábbi hipotézis fogalmazható meg: minél inkább az unipolaritás irányába mozdul el az energiabiztonsági komplexum struktúrája, annál erősebbek a komplexumon belüli egyoldalú függési viszonyok. Ezzel szemben ha multipolaritás jellemzi a komplexum struktúráját akkor nagyobb az egységek közötti interdependencia foka is.

Hasonlóan a Buzan és Waever féle RSC-hez az energiabiztonsági komplexumok is lehetnek homogének illetve heterogének.

A **homogénnek tekinthető egy energiabiztonsági RSC**, ha a komplexumon belüli minden dependencia és interdependencia az energetikai szektor ugyanazon szegmenséből származik. Mindez elméletileg lehetővé teszi ez energetikai szektoron belüli ágazat specifikus biztonsági komplexumok létrehozását. Ezzel szemben a **heterogén komplexumok** elméletének energetikai szempontú alkalmazása értelmében az energiabiztonsági komplexumok nem csak szektor specifikus alapokon szerveződhetnek, és képesek szektorokon átívelő kapcsolat kialakítására is.

A **biztonságiasítás** koncepciójának energetikai szempontú alkalmazása során a gazdasági és politikai szereplők tevékenységének és érdekeinek összemosódása megnehezíti a referencia objektum és a biztonságiasításra törekvő aktor(ok) azonosítását. A referencia objektum megválasztása – azaz, hogy az energetikai szektor mely ágazatáról vagy vállalatáról, stb van szó - nagymértékben annak függvénye, hogy ki „beszél” azaz, hogy ki szeretné az energiabiztonsággal összefüggő kérdéseket a biztonsági agenda csúcsára helyezni, illetve, hogy ehhez milyen felhatalmazással rendelkezik. Az elemzés egyik lehetséges módja annak vizsgálata, hogy politikai vagy gazdasági érvrendszer mentén történik-e a biztonságiasítás. Mindazonáltal hangsúlyoznunk kell, hogy az energetikai kérdések biztonságiasítása során rendkívül nehéz, - ha nem lehetetlen - a „normális ügymenet” paramétereinek meghatározása, amelyhez viszonyítva értelmezhető a biztonságiasítás fogalma.

A gazdasági szempontú vizsgálat során a piaci alapú energetikai tranzakciók tekinthetőek a „dolgok normális folyásának” és minden ettől eltérő esemény vagy anomália a biztonságiasítás jelének értelmezhető. Amennyiben az energetikai kérdéseket a politikai biztonságiasítás oldaláról vizsgáljuk, akkor az elsősorban energiafüggőség lehetséges politikai következményeire koncentrál, amelynek során a referencia objektum az állami szuverenitás. Mindazon által nem szabad megfeledkeznünk az olyan hibrid aktorokról sem, mint az állami tulajdonú, vagy állami irányítás alatt álló energetikai vállalatok, amelyek esetben a biztonságiasítás politikai és gazdasági aspektusai egyaránt jelentkezhetnek.

Disszertációmban a politikai és gazdasági szempontú biztonságiasítást egyszerre, egymással párhuzamosan igyekszem vizsgálni Közép-Ázsia államainak Oroszországhoz fűződő földgázipari kapcsolatrendszerében. Az ország specifikus elemzéseket megelőzően azonban érdemes röviden áttekintenünk a szovjet földgázipar történeti fejlődését, mivel az alapvetően befolyásolja napjaink közép-ázsiai bi-és multilaterális földgázipari kapcsolatrendszerét.

6. A szovjet földgázipar története

6.1 A vezetékhálózat kiépülése

Napjainkban Oroszország mellett, hogy a világ második legnagyobb bizonyított tartalékokkal rendelkező¹⁷³ földgáz kitermelője, kulcsfontosságú tényező az Európai Unió és a Távol-Kelet számos országának földgáz ellátása, valamint Közép-Ázsia államainak gázexportja terén. A Szovjetunió fennállásának kezdeti időszakában azonban semmi nem utalt arra, hogy Moszkva ilyen megkerülhetetlen szerepet fog betölteni világ földgázipari színpadán.

A Szovjetunió első földgázvezetékének megépítésére azt követően került sor, hogy a német hadsereg 1941-ben elfoglalta az ország energiaszükségletének túlnyomó részét biztosító kelet-ukrajnai és dél-oroszországi szénmezőket. E kulcsfontosságú lelőhelyek hiányában a szovjet mérnökök a moszkvai ipari létesítmények alternatív energiaforrásaként az addig kipróbálatlan földgáz hasznosítására tettek javaslatot. Ezt követően a Szovjet Olajipari Népbiztosság kőolajvezetékek építése terén szerzett tapasztalatára alapozva 1942 márciusában indítványozta a fővárostól 800 km-re dél-keletre található Szaratov mellett nem sokkal azt megelőzően felfedezett földgázmező Moszkvával történő összekötését. Sztálin engedélyezte a projektet, azonban az erőforrások hiánya, valamint a kőolajvezetékek építésétől eltérő technológiai követelményeknek való megfelelés terén felmerült nehézségek a vártnál bonyolultabbá tették a kivitelezést. Az építkezés 1944 végén vette kezdetét, és két évbe telt, mire a szovjetek üzembe helyezhették a vezetéket.¹⁷⁴ A háború addigra azonban már véget ért, és időközben újraindultak a szénszállítások a dél-oroszországi és kelet-ukrajnai bányákból.

¹⁷³ A BP Statistical Review of World Energy adatai szerint Oroszországot (32,6 trillió köbméter – a bizonyított globális készletek 17,4%-a) csupán Irán (34 trillió köbméter / 18,2%) előzi meg bizonyított földgázkészletek tekintetében. A harmadik helyen Katar (24,5 trillió köbméter / 13,1%), míg a negyedikén Türkmenisztán (17,5 trillió köbméter / 9,3%) található.

British Petrol: BP Statistical Review of World Energy June 2015, p. 22

<https://www.bp.com/content/dam/bp/pdf/energy-economics/statistical-review-2015/bp-statistical-review-of-world-energy-2015-full-report.pdf> (Letöltve: 2016. június 18.)

¹⁷⁴ Gazprom [2006]: 60th anniversary of first gas main in Russia, <http://www.gazprom.com/about/history/events/60years/> (Letöltve 2016. június 18.)

A Moszkva-Szaratov vezeték építésével párhuzamosan az Olajipari Népbiztosság terveket készített az Ukrán SzSZK fővárosának, Kijevnek a háborút követően a galíciai földgáz mezőkből történő gáz ellátásával kapcsolatban is. Központi szerepet szánt ennek során a nyugat-ukrajnai Lvovtól 40 km-re délre található, 1921-ben felfedezett Dashava földgázmezőnek. A közel 500 km hosszúságú Dashava-Kijev vezeték építése még azelőtt megkezdődött, hogy a Vörös Hadsereg elfoglalta volna Berlint. A vezetéket végül 1948-ben helyezték üzembe, és sikerén felbuzdulva a szovjetek már a következő évben Moszkváig történő meghosszabbítása mellett döntöttek. Ennek köszönhetően 1951 decemberében a Dashava mezőből származó földgáz közel 1500 km megtétele után elérte Moszkvát.¹⁷⁵

A két földgázvezeték sikeres megépítése és üzembe helyezése ellenére a szovjetek csupán vonakodva voltak hajlandóak olyan energiahordozó felkutatásába és kitermelésébe erőforrásokat fektetni, amely az akkori technológia mellett nehezebben, költségesebben és veszélyesebben volt feltárható és kitermelhető, mint a szén vagy a kőolaj. Ennek fényében nem meglepő, hogy Moszkva a háborút követően a Szovjetunió európai részén található kőolaj és kőszén kitermelési és szállítási infrastruktúra mihamarabbi helyreállítására törekedett, marginális figyelmet fordítva a földgáz ágazat további fejlesztésére. Ennek ellenére, ha lassan is, de kezdetét vette a szovjet földgázipar hálózatosodási folyamata.

Az 1940-es és 1950-es évek során a szovjet földgázvezeték építés elsődleges célja az ország három legnagyobb ipari központjának, Moszkvának, Kijevnek és Leningrádnak gázzal történő ellátására irányult. A főváros azonban kiemelt prioritást élvezett, amit bizonyít, hogy Moszkvát már a szovjet földgázipar létrehozásának kezdeti szakaszában összekötötték két, tőle távol eső – Szaratov és Dashava - földgázmezővel. Ez a trend az 1950-es évek során is folytatódott. 1956 decemberében átadták a fővárost a tőle 1300 km-re Délre található Sztavropol mellett felfedezett Severo-Stavropolskoye földgáz mezővel¹⁷⁶ összekötő vezetéket, amelyet 1959-ben egészen Leningrádig hosszabbítottak meg. Ezzel párhuzamosan vezetékek lefektetésére került sor több szovjet ipari központ és azok viszonylagos közelségében található földgázmező között is. Ezek közül kiemelkedik a Volga-Ural régióban található földgáz mezőket – Astrakhanskoye, Orenburg - Szamarával, Kazánnal, Ufával, valamint az 1956-ban felfedezett kelet-ukrajnai Shebelinka földgázmezőt Harkovval és Dnyipropetrovszk összekötő vezeték.

Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy a Szovjetunióban egészen az 1950-es évek közepéig nem került sor célzottan földgáz mezők utáni kutatásra, azok felfedezése a kőolaj utáni kutatás¹⁷⁷

¹⁷⁵ Högselius, Per [2013]: *Red Gas - Russia and the Origins of European Energy Dependence*, Palgrave Macmillan, New York, p. 14 DOI: 10.1057/9781137286154

¹⁷⁶ Moszkván és Leningrádon kívül a Severo-Stavropolskoye földgázmezőt 1960 és 1965 között összekötötték a dél-kelet oroszországi Rosztov-na-Donu, Krasznodar és Taganrog, valamint a kelet-ukrajnai Donyetszk és Luhanszk iparvárosaival is. Högselius, Per [2013]: p. 21.

¹⁷⁷ A kőolaj és földgáz utáni kutatás alapvetően három lépésből áll:

„mellékterméke” volt csupán. E téren változásra Sztálin halálát, és Nyikita Hruscsov 1953. szeptemberi hatalomra kerülését követően került sor. Hruscsov felismerte a földgázban rejlő potenciált a szovjet gazdaság számára, és hajlandó volt a korábbiakhoz képest jóval nagyobb anyagi és szervezeti erőforrásokat fordítani annak kiaknázására. Ennek jegyében 1956-ban felállításra került az iparág fejlesztését koordinálni hivatott Gázipari Főigazgatóság (Glavgaz SSSR) amelynek élére az Olajipari Minisztérium addigi helyettes vezetőjét, Alekszej Kurtonovot nevezték ki.¹⁷⁸

Kurtonov irányítása alatt a gázvezeték építési stratégia terén bekövetkezett gyökeres szemléletváltásnak köszönhetően a szovjet földgázipar rohamos fejlődésnek indult. Egy földgázmező fogyasztó központtal való összekötése helyett a hangsúly egy olyan elosztó központokból álló integrált rendszer létrehozása irányába tolódott el, amelyben a nagy lakossági és ipari központok egyszerre akár több mezőből, több útvonalon is földgázhoz juthattak. Ennek megfelelően az 1960-as évek elejétől az újonnan lefektetett földgázvezetékek nyomvonala annak fokozott figyelembe vételével került kijelölésre, hogy az a későbbiekben illeszkedjen egy egységes, össz-szovjet hálózatba.¹⁷⁹

A szemléletváltást azonban nem csak rendszerépítés logikája követelte meg, hanem szerepet játszottak benne a Kreml politikai-stratégiai célkitűzései is. Moszkva a lehető legszorosabban integrálni kívánta a II. világháború után megszerzett területeket – az egykori Kelet-Lengyelország, Kalinyingrád, és a három balti állam – a Szovjetunióba, amelynek során fontos szerepet szánt a gáziparnak, és a kelet-ukrajnai földgáznak. Ennek jegyében 1956-ban döntés született a dashavai földgázmezőt Minszkkal összekötő 700 km hosszú vezeték megépítéséről, majd pedig annak Vilniusig, Klaipédáig, Liepajáig és Rigáig történő meghosszabbításáról.¹⁸⁰ Tovább növelte az Ukrán

„A” Azoknak a geológiai formációknak az azonosítása, amelyek kedveznek szénhidrogén készletek létrejöttének és megtartásának. Ez leggyakrabban repülőgépekre szerelt mérőműszerek segítségével történik, amelyek a föld mágneses terében és gravitációs vonzásában bekövetkező változásokat vizsgálják. Ez így kinyert adatokból lehet következtetni a földtani formációt alkotó elemek fajsúlyára és ezáltal összetételére.

„B” A kérdéses terület átfogó geofizikai vizsgálata, amelynek elsődleges módja a szeizmikus adatok elemzése. Ennek során általában robbantás útján mesterséges lökéshullámokat generálnak, amelyek eltérő módon verődnek vissza az egyes geológiai formációkról, lehetővé téve ezáltal kétdimenziós kép alkotását a mélyben rejlő kőzet és egyéb formációkról. (A technológia fejlődésével a robbantásos módszer fokozatosan háttérbe szorult, és helyét egyéb, szofisztikáltabb letapogató és képalkotó eljárások vették át.)

„C” Amennyiben a fentiek alapján egy jó adottságokkal rendelkező lehetséges lelőhely meghatározásra került, a következő lépés a próbafúrások elvégzése. A mind kifinomultabbá váló kutatási módszerek ellenére napjainkban is a próbafúrások elvégzése az egyetlen biztos módszer annak megállapítására, hogy az adott területen van-e kiaknázásra érdemes szénhidrogén lelőhely.

Congress of the United States [1981]: Technology and Soviet Energy Availability, U.S. Government Printing Office, Washington, p. 31-32.

¹⁷⁸ Högselius, Per [2013]: p. 16.

¹⁷⁹ A közép-ázsiai, nyugat-szibériai, ukrainai, kaukázusi, valamint az urali régióban az 1950-es és 1980-as évek között lefektetett legfontosabb földgázvezetékek specifikációjával kapcsolatban lásd a kilences számú mellékletet.

¹⁸⁰ A Dashava-Minszk-Riga földgázvezeték Belarusz gázzal történő ellátását 1960-ban, Litvániaét 1961-ben, míg Lettországot 1962-ben kezdte meg.

SzSzK földgázipari jelentőségét az 1956-ban Harkov közelében felfedezett Shebelinka óriásmező, amelyet az 1960-ban Kurszkon és Brijanszkon át előbb Moszkvával, majd 1967-ben Odesszán át Kisinyovval kötöttek össze, a hatodik szovjet tagköztársasággá téve ezáltal a Moldáv SzSzK-t, amely számára elérhetővé vált a „vörös földgáz”.¹⁸¹

A Szovjetunió földgázvezeték hálózata az 1960-as évek elején

Forrás: Högselius, Per [2013]: p. 22.

Ezzel párhuzamosan az 1950-es évek végén megvalósultak a kaukázusi tagköztársaságok közötti földgáz összeköttetés kiépítésére vonatkozó szovjet tervek is. Az azerbajdzsáni Karadag földgáz és kőolajmezőt Örményországgal és Grúziával összekötő vezeték megépítése 1958-ban vette kezdetét, a térség domborzati viszonyai – a vezeték egyes helyeken több mint 2000 m feletti magasságokban halad – azonban embert, felszerelést és logisztikai képességet egyaránt próbára tették. Ennek ellenére

Heinrich, Andreas [2014]: Export pipelines in Eurasia, IN: Heinrich, Andreas és Pleines, Heiko (eds): Export Pipelines from the CIS Region - Geopolitics, Securitization, and Political Decision-Making, ibidem-Verlag, Stuttgart, p. 29

¹⁸¹ Central Intelligence Agency [1978]: USSR - Development of the gas industry, National Foreign Assessment Center, ER 78-10393, Library of Congress, Washington, p. 61

a „Népek barátsága” névre keresztelt vezeték 1959-ben előbb a grúz fővárost Tibiliszit, egy évvel később pedig Örményország fővárosát, Jerevánt is elérte. A vezetéket ezt követően egy közel 600 km-es szakasz lefektetésével – egy grozniji leágazás megépítésével - egészen Sztavropolig hosszabbították meg, integrálva ez által az azeri földgázt a szovjet gázipar vérkeringésébe.¹⁸²

Mindazonáltal az 1960-as évek elejétől fokozatos eltolódás vette kezdetét a szovjet földgázkitermelés földrajzi kereteit illetően. Míg azt megelőzően elsősorban az ország keleti (Ukrán SzSzk) és dél-nyugati (Azerbajdzsáni SzSzk, valamint a krasznodari és sztavropoli régió) területeiről származott a szovjet gáz túlnyomó része, addig az 1960-as évek elejétől a két régió földgáz kitermelésének csökkenése, és ennek következtében gázipari jelentőségük csökkenése figyelhető meg. Ezzel szemben Közép-Ázsia és Nyugat-Szibéria területén egyre több és nagyobb földgázmezőt fedeztek fel az 1960-as, 1970-es évek folyamán. Ezek közül is kiemelkedett az Üzbég SzSzk területén található Gazli (Felfedezés dátuma: 1956), Shurtan (1956), Kultak (1967), illetve a türkmén SzSzk-ban található Achak (1966), Shatlyk (1968), Naip (1970), Malai (1972) és Deuletabad (1974) mezők, valamint az észak-oroszországi Jamal-Nyenyec autonóm körzet tíz óriás mezője: a Zapolyarny (1965), az Urengoy (1966), a Kharasavey (1966), a Medvezhye (1967), a Rusanovskoye (1967) a Yuzhno-Russkoye (1969), a Yamburg (1969), a Bovanenko (1972), a Semakov, (1972) és a Neitinsk (1974).¹⁸³ Hasonló – bár valamelyest kisebb volumenű - folyamat zajlott le az 1980-as évek során, amikor olyan újabb óriás lelőhelyek kerültek felfedezésre, mint a kelet-szibériai Kovytká (1987), vagy a Barents tengerben található Shtokman (1988) mező. Az ezekből a mezőkből kinyert földgáz alapvetően jó minőségű, és magas metán koncentrációval rendelkezik. A közép-ázsiai földgáz esetében azonban problémát jelentett az átlagosnál magasabb hidrogén-szulfid és szén-dioxid tartalom, amelyeket a vezetékbe táplálás előtt semlegesíteni kell.¹⁸⁴

¹⁸² Hodgkings, Jordan [1961]: Soviet power: energy resources, production and potential, Englewood Cliffs, NJ-Prentice-Hall, p.145

¹⁸³ A szibériai földgáz mezők elhelyezkedésével kapcsolatban lásd a tízes számú mellékletet. A kazahsztáni, üzbegisztáni, és türkménisztáni földgáz mezők részletes ismertetésére a nyolcadik fejezetben kerül sor.

¹⁸⁴ A földgáz feldolgozása több lépésből álló, komplex folyamat, amelynek célja a nyers földgáz megtisztítása a különféle szennyeződésektől, nem metán alapú szénhidrogénektől - úgy, mint szén-dioxid (CO₂) és hidrogén-szulfid (H₂S) – valamint folyadékoktól, annak érdekében, hogy vezetékbe táplálásra alkalmas, úgynevezett „száraz gázt” állítsanak elő. A nyers földgáz jellemzően leggyakoribb összetevője a legrövidebb láncú, és legkönnyebb szénhidrogén-molekula a metán (CH₄). Emellett változó mennyiségben tartalmazhat még nehezebb fajsúlyú szénhidrogéneket úgy, mint etán (C₂H₆), propán (C₃H₈), normál-bután (n-C₄H₁₀), izobután (i-C₄H₁₀) pentán (C₅H₁₂), valamint egyéb gázokat, mint a nitrogén (N₂) vagy a hélium (He). A nyers földgázt alkotó gázok összetétele, és azok aránya mindenekelőtt a lelőhely típusától, mélységétől, valamint attól függ, hogy milyen geológiai formációban, és milyen közegben helyezkedik el a mező.

A legtöbb esetben kőolaj és földgáz is található ugyanazon mezőben. Az elsősorban kőolaj lelőhelyként számon tartott mezőkből kitermet földgázt kísérő gáznak, járulékos gáznak, vagy „nedves gáznak” nevezzük, ami azt jelenti, hogy a földgáz kőolajjal együtt van jelen a mezőben a kőolaj felett „lebegve”, vagy a kőolajban oldott állapotban. A kizárólag földgázt vagy kondenzátumot tartalmazó mezőkből származó gázt szokás a hétköznapi életben földgáznak nevezni. A kondenzátum mezők a nyers földgáz mellett általában egyéb, alacsony molekula fajsúlyú szénhidrogéneket is tartalmaznak, mint például a 2 és 12 szénatomot tartalmazó egyenes láncú alkánok, a ciklohexán (C₆H₁₂) valamint olyan aromás vegyületek, mint a benzol (C₆H₆), metilbenzol (C₇H₈), dimetil-benzol C₆H₅(CH₃), vagy az etil-benzol (C₈H₁₀). A földgázt „édesnek” szokás nevezni, ha nem tartalmaz, és „savanyúnak” ha tartalmaz hidrogén-szulfidot.

Az 1960-as 1970-es években felfedezett közép-ázsiai és nyugat-szibériai mezők kiépítése és szovjet ellátórendszerhez történő csatlakozása egymással párhuzamosan ment végbe. Közép-Ázsia esetében előbb a tagköztársaságok közötti földgázvezeték összeköttetés került kiépítésre, azt követően pedig a régió legnagyobb földgáz lelőhelyeinek összekapcsolása az Oroszországi SzSzSzK ipari és lakossági fogyasztó központjaival. Ennek során különösen az alábbi három vezetékrendszer megépítése érdemel kiemelt figyelmet:¹⁸⁵

6.1.1 Buhara régió-Taskent-Csimkent-Frunze-Alma-Atta vezeték (Mai nevén Buhara-Taskent-Biskek-Almati (BTBA) vezeték)

A Közép-Ázsiában lefektetett első – 1960-ban elkészült - földgázvezeték a dél-üzbejisztáni Buhara közelében található Dzharkak és Mubarek gázmezőket köti össze Taskenttel és a dél-kazahsztáni Csimkent városával. A vezeték 1970-ben Frunzéig (a mai Biskek), 1971-ben pedig Alma-Attáig (a mai Almati) hosszabbították meg. A vezeték átmérője 1020 mm, éves kapacitása 22 milliárd m³.¹⁸⁶

6.1.2 Buhara-Ural vezeték

Moszkva számára a közép-ázsiai tagköztársaságok közötti földgázvezeték összeköttetés megteremtésénél nagyobb jelentőséggel bírt az Ural hegységtől délre található, energiatermelésre szinte kizárólag szén használó ipari központok – Cseljabinszk, Sverdlovszk (a mai Jekatyerinburg), Kamensk-Uralsky, Perm – gázzal történő alternatív energiaellátása. A Gázipari Főigazgatóság meghatározó szerepet szánt ennek során a közép-ázsiai földgáznak, azon belül is az üzbegisztáni Bukhara közelében található Gazli óriásmezőnek. Alátámasztotta ezt az elképzelést, hogy a mező olyan hatalmas készletekkel rendelkezett,¹⁸⁷ hogy azt a közép-ázsiai tagköztársaságok – a kiépülőben lévő ipari-vegyipari komplexumaik ellenére - együttesen sem lettek volna képesek hatékonyan felhasználni.¹⁸⁸ Nem meglepő tehát, hogy Kurtanov a Gazli mező és a tőle több mint 2000 km-re lévő uráli ipari központokat összekötő vezeték megépítésére tett javaslatot. A 21 milliárd köbméter éves kapacitású Bukhara-Ural névre keresztelt ikervezeték építése 1960-ban kezdődött meg.

Mokhatab, Saeid, és Poe, William és Speight, James G [2006]: Handbook of Natural Gas Transmission and Processing, Elsevier Inc, Amsterdam, p. 189-196

¹⁸⁵ A közép-ázsiai földgázvezeték gerinchálózattal kapcsolatban lásd a tizenegyes számú mellékletet.

¹⁸⁶ Dienes, Laslie és Shabad, Theodore [1979]: The Soviet energy system: resource use and policies, Winston and Sons, Washington, p. 79.

¹⁸⁷ Becslések szerint a Gazli földgázmező készletei kitermelésének 1961-es kezdetekor meghaladták az 500 milliárd köbmétert.
Heinrich, Andreas [2014]: p. 30

¹⁸⁸ Högselius, Per [2013]: p. 23

Cseljabinszket 1963-ban, Sverdlovszket 1965-ben, míg Permet 1966-ban érte el, és kezdte meg földgázzal ellátni a vezeték.¹⁸⁹

6.1.3 A Közép-Ázsia- Központ vezetérendszer

A következő lépést a Szovjetunió közép-ázsiai részén található földgázmezőknek az ország európai részén található vezetékszereivel és fogyasztóközpontjaival való összekapcsolása jelentette. Ennek során kiemelt prioritást élvezett a Közép-Ázsia és Moszkva közötti összeköttetés megteremtése, amelyet az 1965-ben építeni kezdett, több ágból álló Közép-Ázsia- Központ (Central-Asia-Centre – CAC) vezetékek rendszer volt hivatott biztosítani. A CAC első szakaszát, amely a Gazli mezőt kötötte össze a tőle közel 2700 km-re lévő Moszkvával 1965-ben kezdték építeni, és a vezeték alig két év leforgása alatt, 1967-re elkészült. 1970-re befejeződött a vele párhuzamosan futó második vezeték építése is. Az ikervezetékek éves kapacitása együttesen elérte az 25 milliárd köbmétert¹⁹⁰

A CAC harmadik 1973 és 1975 között épült ága a türkménisztáni Shatlyk és Malai mezőket köti össze előbb az üzbegisztáni Khiva mellett található kompresszor állomással, majd pedig az észak-nyugat kazahsztáni Beineu földgázelosztó központtal, ahol csatlakozik a CAC első két Moszkvába vezető ágához.¹⁹¹

A Közép-Ázsia-Központ vezetérendszer negyedik, 1970 és 1976 között épített ága a türkmén-iráni határ közelében található Okarem körüli gázmezőket köti össze előbb a Kaszpi tenger partján lévő Türkménbashi városának földgáz feldolgozó egységgel, majd pedig a beineui elosztó központtal.¹⁹² A CAC ötödik, 1985 és 1988 között megépített szakasza a dél-türkménisztáni Deuletabad óriásmezőt köti össze a khivai kompresszorállomással majd pedig a beineui elosztó központtal.¹⁹³

A Közép-Ázsia- Központ öt vezetéke az észak-nyugat kazahsztáni Beineunál találkozik, ahonnan közösen folytatják útjukat a 748 km-re északra található alexandrov gáii kompresszor állomásig, ahol a CAC találkozik a Szozuz (Orenburg - Uzhgorod/Ungvár) vezetékekkel.¹⁹⁴

¹⁸⁹ Yenikeeff, Shamil Midkhatovic [2008]: Kazakhstan's Gas: Export Markets and Export Routs, Oxford Institute for Energy Studies, Oxford, p. 36., <https://www.oxfordenergy.org/wpcms/wp-content/uploads/2010/11/NG25-KazakhstansgasExportMarketsandExportRoutes-ShamilYenikeeff-2008.pdf> (Letöltve: 2016.03.21)

¹⁹⁰ Dienes, Laslie és Shabad, Theodore [1979]: p. 81-82

¹⁹¹ Dienes, Laslie és Shabad, Theodore [1979]: p. 82

¹⁹² Kalyuzhnova, Yelena és Jaffe, Amy Myers és Lynch, Dov és Sicklet, C. Robin [2002]: Energy in the Caspian Region: Present and Future, Palgrave Publishing Ltd, New York, p. 157

¹⁹³ Götz, Roland [2007]: Mythos Diversifizierung – Europa und das Erdgas des Kaspiaums, Osteuropa Vol 57, No. 8-9. p. 449-462

¹⁹⁴ A Beineu és Alexandrov Gai közötti szakaszon, Makat városánál egy 28 illiárd köbméter/éves kapacitású ág válik le a CAC rendszerről, amely a Kaszpi tenger partvonala mentén, Atyraun és Asztrahá városain keresztülhaladva csatlakozik az észak-kaukázusi vezetékhálózathoz.

Alexandrov Gainál a rendszer két ágra válik szét. Az egyik ág észak-nyugat felé, Petrovszkon és Algasovon át Moszkváig vezet, míg a másik nyugati irányba fordul és Ostrogozhsknál csatlakozik az Észak-Kaukázust Moszkvával összekötő vezetékhalózathoz.¹⁹⁵ Az 1980-as évek végén a Közép-Ázsia- Központ vezetékrendszeren szállított földgáz mennyisége megközelítette a maximális 90 milliárd köbméter/éves szintet, a Szovjetunió felbomlását követő években azonban kapacitásának kevesebb, mint fele – 35-40 milliárd köbméter/év - került kihasználásra.¹⁹⁶

Az 1960-as, 1970-es évek során még a közép-ázsiaiainál is nagyobb földrajzi távolságok áthidalását megkövetelő hálózatosodási folyamat zajlott le a szibériai földgáz mezők esetében. A Jamal-nyenyec és Komi autonóm SzSzk-ban a Pur, a Taz és az Ob folyók torkolatvidékén található földgáz mezőknek a már meglévő gázipari infrastruktúrához történő csatlakozását elsősorban az ekkor megépített Testvériség, Szojuz, Északi Fény, Yamal és Haladás földgázvezetékek tették lehetővé. Mivel ezek a vezetékek nem kapcsolódnak közvetlenül jelen disszertáció tárgyához, ezért azok ismertetésére nem kerül sor.¹⁹⁷

Jóllehet nem a Szovjetunió fennállásának időszakában, hanem annak felbomlását követően kerültek megépítésre, azonban a közép-ázsiai földgáz export, és ezáltal a dolgozat szempontjából további három – a Közép-Ázsia-Kína, a Korpeje-Kordku, valamint a Dauletabad-Salyp Yar - földgázvezeték bír relevanciával. Éppen ezért azok ismertetésére – jóllehet azok nem kötődnek a szovjet földgáziparhoz - a dolgozat logikai és strukturális egységének fenntartása érdekében jelen fejezetben kerül sor.

6.1.4 Közép-Ázsia-Kína vezetékrendszer

A Közép-Ázsiát Kínával összekötő földgázvezeték megépítésének gondolata először Hu Csin-tao kínai, valamint Nazarbajev kazah elnök 2003. június 4-5-i asztanai találkozója során merült fel. A két politikus megállapodott, hogy a kazah és a kínai állami földgázipari vállalatok közösen megvizsgálják a Kazahsztánt Kínával összekötő kőolajvezeték nyomvonala mentén¹⁹⁸ lefektetendő gázvezeték megépítésének lehetőségét. A KazMunayGaz és a CNPC még ugyanebben az évben elkészítette a projekt megvalósíthatósági tanulmányát, ezt követően azonban nem került sor további lépések megtételére, és a vezeték megépítése lekerült a napirendről.

International Energy Agency [1998]: Caspian oil and gas: the supply potential of Central Asia and Transcaucasus, Párizs, p. 255

¹⁹⁵ Dienes, Laslie és Shabad, Theodore [1979]: p. 84

¹⁹⁶ Grigoriev, Leonid [2011]: Russia, Gazprom and the CAC, in: Dellecker, Adrian és Gomart, Thomas (eds): Russian energy security and foreign policy, Routledge, London, p. 147-169

¹⁹⁷ A Közép-Ázsia-Központ valamint a szibériai földgázmezőket a Szovjetunió európai részével összekötő vezetékhalózathoz a nyomvonalával kapcsolatban lásd a tizenkettedik számú mellékletet.

¹⁹⁸ A Kazahsztánt Kínával összekötő földgázvezeték a nyugat-kazahsztáni Atyrau városából indul, majd a Kenkijak-Atasu-Kumkol-Alashankou útvonal mentén haladva éri el a kazah-kínai határt.

Három évvel később a projekt ismét a figyelem középpontjába került, miután 2006. április 3-án Asgabatban tett látogatása során Hu elnök megállapodott türkmén kollégájával, Nijazov elnökkel a hosszú távú kínai földgáz vásárlásról, valamint két országot összekötő földgázvezeték megépítéséről.¹⁹⁹ Ezt követően az export diverzifikáció lehetősége - és nem utolsósorban a földrajzi szükségesség - miatt rövidesen Kazahsztán és Üzbegisztán is csatlakozott a projekthez.

2007. április 30-án Kína és Üzbegisztán kormányközi megállapodást írt alá a Közép-Ázsia-Kína vezeték üzbegisztáni szakaszának megépítéséről, 2008. január 28-án pedig a CNPC és az Uzbekneftegas Tashkent székhellyel létrehozta az Asia Transgas Companyt, amely a vezetékszakasz felügyeletét és üzemeltetését látja el. Hasonló folyamat zajlott le a vezeték kazahsztáni szakaszának megépítése kapcsán is. A CNPC és a KazMunayGas 2007. november 8-án írt alá a Közép-Ázsia-Kína vezeték kazahsztáni szakaszának megépítésére vonatkozó szerződést, míg annak üzemeltetését a két vállalat által 2008. február 15-én Almatiban létrehozott leányvállalatuk, az Asia Gas Pipeline LLP végzi.²⁰⁰

Röviddel a szerződések megkötését követően koordináltan, de egymástól függetlenül mindhárom érintett közép-ázsiai országban megkezdődtek a Közép-Ázsia-Kína vezeték lefektetésének munkálatai. A vezeték 188 km hosszú türkménisztáni szakaszának építése 2007. augusztus 30-án, az 530 km hosszú üzbegisztáni szakaszé 2008. június 30-án, míg az 1115 km-es kazah szakaszé 2008. július 9-án vette kezdetét.

A kevesebb, mint három év alatt lefektetett, 1833 km hosszú, 1067 mm átmérőjű, két párhuzamos ágból álló – A és B – vezeték éves kapacitása 30 milliárd m³, kiindulópontja a CNPC türkménisztáni kontrakt területén található Saman-Depe gázmező. Az „A” ágat a kínai, a türkmén, az üzbég és a kazah elnök jelenlétében 2009. decemberében, míg a „B” ágat 2010 szeptemberében helyezték üzembe. A kínai és a türkmén kormány megállapodásának értelmében az ikervezetékbe 13 milliárd m³ földgáz az CNPC kontrakt területéről, 17 milliárd m³ pedig a Türkmengaz egyéb mezőiből - Malai, a Dél-Yolotan és egyéb, kelet-türkménisztáni lelőhelyek - kell, hogy származzon.²⁰¹

2012. szeptember 3-án Ashgabat és Peking újabb, még nagyobb volumenű kínai földgázvásárlásra vonatkozó megállapodást kötött, amelynek értelmében Türkmenisztán 2020-ig 65 milliárd m³-re emeli az éves szinten leszállított földgáz mennyiségét. Mivel ezt a létező szállítási infrastruktúra kapacitásai nem tették lehetővé, ezért elengedhetlenné vált a két országot összekötő újabb földgázvezeték lefektetésére. Ennek megfelelően még ugyanebben az évben megkezdődött a már meglévő A és B vezeték nyomvonala mentén a harmadik, 25 milliárd m³ éves kapacitással

¹⁹⁹ A 30 évre szóló megállapodás értelmében Türkmenisztán vállalta, hogy éves szinten 30 milliárd m³ földgázt szállít le Kínának. A megállapodást a felek 2008-ban módosították, 40 milliárd m³-re emelve az évenként leszállítandó földgáz mennyiségét.

²⁰⁰ A felek mindkét esetben 50-50%-os részesedéssel rendelkeznek a leányvállalatokban.

²⁰¹ Bohr, Annette [2006]: p. 76

rendelkező C vezetékág megépítése, ami rekordidő alatt, 2014 áprilisára be is fejeződött. Az első gázszállításra az új vezetéken át 2014. május 31-én került sor.²⁰²

Az új vezetéket az eredeti tervekkel ellentétben azonban nem csupán Türkmenisztán használhatja a Kínába irányuló földgáz export terén. A C ág 25 milliárd m³-es kapacitásából Türkmenisztán és Üzbegisztán 10-10, míg Kazahsztán 5 milliárd m³-t köt le éves szinten.²⁰³ Köszönhetően a harmadik ág lefektetésének és üzembe helyezésének a Közép-Ázsia-Kína vezetékrendszer össz-kapacitása éves szinten elérte az 55 milliárd m³-t, ami megközelítőleg Kína éves földgáz fogyasztásának 25-30 %-át teszi ki.²⁰⁴

Mindhárom vezetékág a türkménisztáni Farabnál – üzbegisztáni oldalon Olot település – lépi át a türkmén-üzbég határt, és Üzbegisztánon észak-keleti irányban áthaladva éri el Kazahsztánt, ahol párhuzamosan halad a Buhara-Tashkent-Bishkek-Almati vezetékkel. A vezeték a kazah-kínai határt a kazah Zharkentbel-nál éri el – kínai oldalon Horgos település található - ahol csatlakozik a kínai belső elosztó hálózathoz.

2013 szeptemberében Türkmenisztán, Üzbegisztán, Tádzsikisztán, Kirgizisztán és Kína kormányközi megállapodást írt alá a Közép-Ázsia-Központ vezeték negyedik, 1219 mm átmérőjű, 30 milliárd m³ éves kapacitású D ágának megépítéséről. Mint ahogyan az előző három ág esetben, a CNPC ezúttal is külön-külön megállapodást kötött az egyes államok földgázipari vállalataival az adott ország területén áthaladó vezetékszakaszok megépítésére vonatkozóan. A vezeték építése 2014. szeptember 13-án Tádzsikisztánban vette kezdetét, azonban alig két hónappal később leálltak a munkálatok. 2016. március 2-án Üzbegisztán és Kína hivatalosan is bejelentette, hogy bizonytalan ideig felfüggesztik a vezeték üzbég szakaszának építési munkálatait.²⁰⁵ Jelenleg bizonytalan, hogy mikor kerül sor a Közép-Ázsia-Kína vezeték negyedik ágának építésének folytatására és a vezeték üzembe helyezésére. Amennyiben ez megtörténik, úgy a négy ág össz-kapacitása eléri a 85 milliárd

²⁰²CNPC [2017]: Central-Asia-China Gas Pipeline Operational, <http://www.cnpc.com.cn/en/FlowofnaturalgasfromCentralAsia/FlowofnaturalgasfromCentralAsia2.shtml> (Letöltve: 2017.01.22)

²⁰³Hydrocarbons-Technology.com [2017]: Central Asia-China Gas Pipeline, Turkmenistan to China, <http://www.hydrocarbons-technology.com/projects/centralasiachinagasp/> (Letöltve: 2017.01.22)

²⁰⁴ Kína földgáz fogyasztása az elmúlt egy évtized során jelentős mértékben növekedett. Míg 2006-ban 59,3 milliárd m³-t tett ki, addig ez a mennyiség 2012-re 150,9 milliárd m³-re, 2014-re, a Közép-Ázsia-Kína vezeték harmadik ágának üzembehelyezésének évére elérte a 188,4 milliárd m³-t, azaz kevesebb, mint egy évtized leforgása alatt közel négyszeresére nőtt.

British Petrol [2015]: A „Natural gas: Consumption in billion cubic metres” táblázat kínára vonatkozó adatsora alapján.

²⁰⁵ Az eredeti tervek szerint a D ág üzbegisztáni szakaszának építése 2016. április-májusában vette volna kezdetét, azonban elhalasztásra került decemberig. Ugyanezen év januárjában a felek már 2017 második felére tették az építkezés kezdetének időpontját. 2016 márciusában Üzbegisztán és Kína bejelentette, hogy közös megegyezés alapján határozatlan ideig felfüggesztik a vezetékszakasz építési munkálatait.

Sputnik [2016]: Строительство газопровода Узбекистан—Китай отложено до конца года <http://ru.sputniknews-uz.com/economy/20160628/3131792.html> (Letöltve: 2017.01.24)

m³-t, Közép-Ázsia legnagyobb aktív volumennel rendelkező földgáz export útvonalává téve ezáltal a Közép-Ázsia-Kína vezetékrendszer.

6.1.5 Korpeje-Kordkuy vezetékek

A Szovjetunió felbomlását követően Türkmenisztán és Irán egyaránt felismerte, hogy a két ország közötti potenciális földgázipari szinergiák kiaknázása által jelentősen növelhetik regionális és globális szerepüket a földgáz kereskedelem terén. Ennek realizálása érdekében Teherán 1994 augusztusában javaslat tett a dél-nyugat türkmenisztáni Balkan körzetben található földgáz mezőknek és az energia ellátási nehézségekkel küzdő észak-iráni régióknak, valamint a dinamikusan növekvő földgáz iránti kereslettel rendelkező Törökországnak²⁰⁶ egy újonnan lefektetendő földgázvezeték által történő összekapcsolására. A tervek szerint 4-8 év leforgása alatt egy 1400 km hosszú, 1420 mm átmérőjű, 28 milliárd m³ éves kapacitással rendelkező vezetékek kerültek volna lefektetésre.

Türkmenisztán és Törökország támogatta az iráni javaslatot, és a felek 1995 februárjában létrehozták a Türkmenisztán Transzkontinentális Vezeték (Turkmenistan Tanscontinental Pipeline - TTP) nevű nemzetközi vegyesvállalat, amelynek feladata a vezetékek megépítésének előkészítése volt. A projekt 1,6-2,5 milliárd dollárra becsült költségeinek 35%-át a részes államok saját, míg a fennmaradó 65%-át nemzetközi források, elsősorban a Világbank hiteleiből kívánták finanszírozni.²⁰⁷ Azt követően azonban, hogy 1995 végén nyilvánvalóvá vált, hogy az Iránt is sorai között tudó kezdeményezés megvalósulását nem támogatja az USA, és emiatt nem kapna Világbanki támogatást, Türkmenisztán kihátrált a projekt mögül.²⁰⁸

Ezt követően Ashgabat és Teherán figyelme a jóval kisebb befektetést igénylő, emiatt külső források igénybe vételen nélkül is megvalósítható dél-nyugat türkmenisztáni Korpedzhe földgázmezőnek az észak-iráni Kordkuy városával – és ezáltal az iráni földgáz elosztó infrastruktúrájával – való összekapcsolás irányult. A 200 km hosszú – amelyből 135 km türkmén, 65 km pedig iráni területen halad - 1000 mm átmérőjű, 190 millió dollár értékű, 8 milliárd m³ éves kapacitással rendelkező vezetékek építése 1997 elején vette kezdetét, és ugyanezen év decemberére be

²⁰⁶ A Petroleum Finance Company nemzetközi tanácsadó vállalat 1997-es értékelése szerint Törökország földgáz fogyasztása az 1997-es 9 milliárd m³-ről 2010-re 52 milliárd m³-re fog növekedni, biztosítva ez által a tervezett vezetékekben áramló földgáz számára a felvevőpiacot. Az 1990-es évek végén bekövetkezett török gazdasági válság azonban kérdésessé tette az ilyen nagymértékű földgáz iránti keresletnövekedést, kétségeket ébresztve a vezetékek megalapozottságát illetően.

Lelyveld, Michael [1997]: Russia/Turkmenistan: The Race To Turkey's Energy Market, RFE/RL, 2017. október 21. <http://www.rferl.org/a/1086831.html> (Letöltve: 2017. 01.26)

²⁰⁷ Albion, Adam Smith [1995]: Playing Geopolitics in Central Asia: the Turkmenistan-Iran-Turkey Gas Pipeline project, ASA-4, Hannover, p.10.

²⁰⁸ Vasánczki, Luca Zs. [2011]: Gas Export in Turkmenistan, Institut Francais des Relations Internationales (IFRI), Párizs, 2011. november, p. 12, <https://www.ifri.org/en/publications/enotes/notes-de-lifri/gas-exports-turkmenistan#sthash.6bJZYtZr.dpbs> (Letöltve: 2017.01.27)

is fejeződött.²⁰⁹ A vezeték nyersanyag ellátását az Ashgabat és Teherán között 1998-ban aláírt, 25 évre szóló földgáz szállítási szerződés biztosította.

Annak ellenére, hogy a vezeték csupán kis mennyiségű földgáz szállítására alkalmas, üzembe helyezése mégis történelmi jelentőséggel bírt, mivel ez volt az első vezeték, amely a poszt-szovjet közép-ázsiai térségből Oroszország megkerülésével tette lehetővé a földgáz exportot.

6.1.6 Dauletabad–Salyp Yar vezeték

Szintén Türkmenisztánt és Iránt köti össze az egyik legnagyobb türkmén földgázmezőből a Dauletabadból kiinduló, Sarakhson határvároson át az iráni Khangiranig tartó Dauletabad–Salyp Yar névre keresztelt földgázvezeték. A 182 km hosszú, 1219 mm átmérőjű, 12 milliárd m³ éves kapacitással rendelkező vezeték építési munkálatai 2009 júliusában kezdődtek, és a vezeték átadására 2010. január 6-án került sor az iráni és a türkmén elnök Mahmoud Ahmadinejad és Gurbanguly Berdimuhamedov jelenlétében²¹⁰ A vezeték különösen fontos időszakban nyitott új export útvonalat Türkmenisztán számára azt követően, hogy Oroszország a 2009 áprilisában a Közép-Ázsia-Központ vezetéken bekövetkezett robbanást követően felfüggesztette a türkmén földgáz átvételét. Mi több, az újonnan üzembe helyezett vezeték nem csupán Türkmenisztán és Irán számára járt előnyökkel, hanem abból – némileg meglepő módon - Moszkva is profitált. Oroszország szempontjából ugyanis minél több közép-ázsiai földgáz kerül a régióban felhasználásra annál kevesebb jut belőle potenciálisan az ország fő felvevőpiacnak számító Európa számára. Mi több, mivel Irán képes egyedül felhasználni a Türkmenisztán által a Dauletabad–Salyp Yar vezetéken exportált teljes földgáz mennyiséget, ezért Moszkva számára biztosított, hogy a türkmén földgáz nem jut ki Iránból a török és egyéb piacokra. Ezzel szemben Türkmenisztán számára a második iráni vezeték, ha csupán kis mértékben is, de mégis export diverzifikációt jelent, és adott esetben képes erősíteni Ashgabat Oroszországgal szembeni tárgyalási pozícióját.

6.2 A Szovjetunió földgáz tartalékai és kitermelése

Köszönhetően az 1950-es évek közepe és az 1980-as évek vége között felfedezett és kitermelés alá vont földgáz mezőknek, valamint az erőltetett ütemű gázvezeték építésnek, a Szovjetunió földgázkészletei és kitermelése, fogyasztása és exportja a világ egyetlen másik országához sem fogható módon növekedett. A Szovjetunió földgázkitermelése 1930-ban alig haladták meg a fél milliárd, 1940-ben a 3,2 milliárd, 1950-ben pedig az 5,7 milliárd köbmétert, míg tartalékai az első,

²⁰⁹ Irán vállalta, hogy finanszírozza a vezeték türkménisztáni szakaszának építési költségeinek 90%-át, amennyiben Türkmenisztán az üzembe helyezést követő három éven belül földgáz formájában leszállítja annak ellenértékét. Teherán vállalta továbbá, hogy hozzájárul a Korpedzhe mező további fejlesztésének költségeihez, valamint, hogy a mező mellett létesít egy földgáz tisztító üzemet. Vasánczki, Luca Zs. [2011]: p. 13.

²¹⁰ A vezeték üzembe helyezésére három nappal a hivatalos átadást megelőzően, 2010. január 3-án került sor.

1951-ben publikált hivatalos adatsor szerint 173 milliárd köbmétert tettek ki.²¹¹ A Gázipari Főigazgatóság 1956-os létrehozásakor a Szovjetunió földgázkitermelése 12,1 milliárd köbméter volt, ami alig két év leforgása alatt 28 milliárd köbméterre, azaz több mint duplájára növekedett. Ugyanezen időszak alatt a – bizonyított és valószínűsített - földgáz tartalékok nagysága 862 milliárd köbméterről 1,58 billió köbméterre emelkedett, azaz szintén megduplázódott.²¹²

Ezek az eredmények felbuzdulva a Kommunista Párt Központi Bizottságának 1958. májusi ülése során a szovjet földgázipar fejlesztésének új, az eddigieknél is ambiciózusabb célokat vizionáló programjáról hozott döntést. A „Szovjetunió földgáziparának további fejlesztéséről, valamint a vállalatok és városok földgáz ellátásáról” című program értelmében az ország földgáz kitermelésnek 1965-re a meg kell haladnia a 150 milliárd köbmétert, 15 éven belül pedig el kellett érnie a 270-320 milliárd köbméteres kitermelési szintet. A következő, 1961 októberében megtartott központi bizottsági ülés során pedig még ennél is nagyobb, 720 milliárd köbméteres kitermelés elérését tűzték ki célul az elkövetkező 20 évben.²¹³

Ezt a már-már hivatkozott ambíciót a lakosság energiaigényének kielégítése mellett elsősorban a vas és acél, valamint a vegyipar rohamosan növekvő energia igényének biztosítása ösztönözte. A kitűzött célokat azonban nem sikerült elérni. A Szovjetunió földgázkitermelése 1965-ben a tervezett 150 milliárd m³ helyett 127,7 milliárd m³-t,²¹⁴ míg az 1981-re vizionált 720 milliárdtól már jócskán elmaradva, 421,1 milliárd m³-t tett ki.²¹⁵ Ugyanezen időszak alatt – azaz 1965 és 1981 között – az ország földgázkészletei a 3,53 trillió köbméterről²¹⁶ 20,8 trillió köbméterre növekedtek, azaz közel meghatszorozódtak. Szovjetunió 1991-es felbomlásakor a bizonyított tartalékok nagysága 33,3 trillió köbmétert tett ki.²¹⁷

Ugyanezen időszak alatt a közép-ázsiai tagköztársaságok, köszönhetően földgáz kitermelésük folyamatos növekedésének mind hangsúlyosabb szerepet kezdtek betölteni a Szovjetunió gáziparában. Míg a régióban 1960-ban felszínre hozott nem egészen 0,8 milliárd köbméter földgáz az össz-szovjet kitermelés 1,7 %-át tette ki csupán, addig 1965-re ez az arány 14%-ra (17,86 milliárd köbméter), 1970-re 24,3%-ra (48,04 milliárd köbméter), 1975-re pedig 32,5%-ra (94,01 milliárd köbméter) emelkedett.²¹⁸ Az 1970-es évek első harmadától azonban a szibériai mezők gyorsuló

²¹¹ Central Intelligence Agency [1978]: p. 67-68

²¹² Central Intelligence Agency [1978]: p. 67.

²¹³ Högselius, Per [2013]: p. 17-18.

²¹⁴ Central Intelligence Agency [1978]: p. 63.

²¹⁵ British Petrol [2015]: „Gas production” szekció adatsora.

²¹⁶ Central Intelligence Agency [1978]: p. 67.

²¹⁷ British Petrol [2015]: „Proved reserves history” szekció adatsora.

²¹⁸ Central Intelligence Agency [1978]: p. 37. A közép-ázsiai tagköztársaságok földgáz kitermelési adataival kapcsolatban lásd a tizennegyedik számú mellékletet.

ütemű kitermelésbe történő bekapcsolódásának következtében Közép-Ázsia részaránya fokozatosan visszaesett, és a Szovjetunió felbomlásakor az össz-kitermelés megközelítőleg 23%-át tette ki.²¹⁹

Amennyiben a közép-ázsiai földgáz kitermelést tagköztársaságok szintjén vizsgáljuk, akkor látható, hogy az 1960-as évek során a régióban felszínre hozott földgáz szinte teljes egészében az Üzbég SzSzK-ból származott. Míg 1960-ban az üzbég földgáz Közép-Ázsia kitermelésének 57%-t tette ki, addig 1966-ra ez az arány már 93,5%-ra növekedett. Ezt követően azonban az üzbég földgáz kitermelés lassú hanyatlásnak indult, és Közép-Ázsiavezető gáz kitermelőjének szerepét fokozatosan a Türkmen SzSzK vette át.

A Türkmen SzSzK földgáz kitermelésének felfutása az 1960-as évek végén vette kezdetét, és 1975-re már a régióban felszínre hozott gáz több mint felét – 55,5% - adta. A harmadik vizsgált közép-ázsiai állam, a Kazah SzSzK földgáz kitermelése ugyanezen időszakban csupán töredéke volt a másik két tagköztársasághoz kibocsátásának.²²⁰ Ez a trend egészen az 1980-as évek végéig változatlan maradt. 1985-ben Türkmenisztán a Közép-Ázsiában kitermelt földgáz 67,5%-át, Üzbegisztán 28,1%-át, míg Kazahsztán pedig 4,4%-át adta, 1989-ben ez az arány Türkmenisztán esetében 65,2%-ot, Üzbegisztán esetében 29,1%-ot, Kazahsztán esetében pedig 4,9%-ot tett ki.²²¹

6.3 A szovjet földgázipar technológiai háttere

A Szovjetunió földgázvezeték hálózatának kiépítése nem valósulhatott volna meg kiváló minőségű és nagy teherbírású acél csövek, erőteljes kompresszor állomásoktól, valamint számos egyéb speciális gép és berendezés nélkül. Az ország zárt tervgazdasági viszonyaiból adódóan azonban a szükséges nyersanyagok, felszerelés és eszközök nem minden esetben álltak megfelelő mennyiségben és minőségben rendelkezésre a Szovjetunióban. Elsősorban ennek volt köszönhető az 1960-as évek végén, 1970-es évek elején a Nyugattal történő együttműködés mind szorosabbra fűzése a földgázipar terén, amely történelmi távlatokból nézve döntő fontosságúnak bizonyult a szovjet földgázipar fejlődése szempontjából.

Az 1950-es évek végén, 1960-as évek elején a Szovjetunió számára egyre nagyobb kihívást jelentett a növekvő mennyiségben kitermelt földgáz szállítására alkalmas nagy átmérőjű acélcsövek gyártása. Jóllehet a szovjet acélipar a kőolaj ágazat kapcsán rendelkezett némi tapasztalattal acélcsövek gyártása terén, azonban az extrém belső nyomásnak ellenállni képes földgázcsövek gyártása technológiai szempontból jóval nagyobb kihívást jelentett az olajvezetékek előállításánál. A

²¹⁹ A szerző saját kalkulációja a BP Statistical Review of World Energy 2015 „Gas Production” szekciójának adatai alapján.

²²⁰ Central Intelligence Agency [1978]: p. 37.

²²¹ A szerző saját kalkulációja a BP Statistical Review of World Energy 2015 „Gas Production” szekciójának adatai alapján.

Szovjetunió esetében a földgáz gyakran több ezer kilométeres távolságra történő szállítását csak nagy átmérőjű acélcsövekből álló vezetékhálózat tette rentábilissá, ezek legyártása azonban nem volt egyszerű mérnöki feladat. A gyártás során felhasznált acél ötvözetnek, az egyes csöveket vezetékké összeillesztő hegesztési eljárásnak, valamint a környezeti hatásokkal szembeni védelmet biztosító korrózió gátló eljárásoknak a legmagasabb minőségi követelményeknek kellett megfelelniük. A szovjet acélipar azonban a legyártott földgázcsövek minősége és mennyisége téren egyaránt lemaradásban volt a nyugat – azon belül is elsősorban az USA és az NSZK - mögött.

Mivel a földgázcsövek gyártása a Vaskohászati Minisztérium hatáskörébe tartozott, ezért a Gázipari Főigazgatóság nem rendelkezett közvetlen ráhatással a helyzet javítására. A mind akutabbá váló probléma kezelése érdekében Kortunov 1960-ban a szovjet Minisztertanácshoz fordult, és javaslatot tett földgázcsövek nyugati importból történő beszerzésére. Hruscsov támogatta Kortunov kezdeményezését, ami lehetővé tette, hogy a Külkereskedelmi Minisztérium az ország kőolajexportjából származó keményvaluta bevételeinek egy részét földgázipari technológia importjára fordítsa.²²² A nyugati kormányok és acélipari vállalatok partnernek bizonyultak a szovjet kereslet kielégítése terén. Problémát jelentett azonban, hogy Európában az 1960-as évek elején a földgáz iránti kereslet nagysága, és ezáltal a földgázipar fejlettségi szintje még nem érte el azt a szintet, amikor a nagy átmérőjű - 720, 820, 1020, 1220, és 1420 mm-es - vezetékek használata kifizetődő lett volna. Ezzel szemben a Szovjetunió esetében az óriási távolságok miatt ezek a nagy átmérőjű csövek voltak szükségesek a rendszer gazdaságos üzemeltetéséhez.²²³

A nyugati gyártmányú csövek importjának megindulása az 1960-as évek elején kulcsfontosságúnak bizonyultak a szovjet földgázipar fejlődése szempontjából. Lefektetésükre első ízben az üzbég SzSzk-beli Gazli földgázmezőt a Volga-Urál régió ipari központjaival összekötő Bukhara-Urál, valamint a Közép-Ázsia- Központ vezetékhálózata építése során került sor.²²⁴

A gázcső importfüggőség enyhítése érdekében a Szovjetunió az 1970-es évek közepén Franciaországtól és az NSZK-tól is megvásárolta egy-egy gázcső gyártó üzem teljes berendezés

²²² Högselius, Per [2013]: p. 23-24.

²²³ A szovjet földgázcső importnak kedvezett, hogy az USA 1958-ban enyhített az általa kezdeményezett, és a nyugat-európai államok által szintén követett, a keleti blokk országaival szemben bevezetett embargó hatálya alá eső tételek körén. Többek között ennek köszönhetően a Szovjetunióba irányuló nyugat-német gázcső export az 1958-as 3200 tonnáról 1962-re 255400 tonnára, azaz közel nyolcvanszorosára növekedett. Olaszország nem sokkal maradt el ettől. A Róma és Moszkva között 1961-ben kötött szerződés értelmében Olaszország vállalta 240000 tonna nagy átmérőjű gázcső - és 50 ezer tonna szintetikus gumi - leszállítását, amelynek ellentételezésül 1961 és 1965 között 12 millió tonna szovjet kőolajat kapott. Rudolph, Karsten [2004]: *Wirtschaftsdiplomatie im Kalten Krieg - Die Ostpolitik der westdeutschen Großindustrie 1945 – 1991*, Campus Verlag, Frankfurt am Main, p. 157
Gazprom [2009]: 40th anniversary of Russian gas supplies to Italy, 2009. december 10.
<http://www.gazprom.com/about/history/events/italy40/> (Letöltve: 2016. 08.10)

²²⁴ Stent, E. Angela [1981]: *From Embargo to Ostpolitik: The Political Economy of West German-Soviet Relations, 1955–1980*, Cambridge University Press, Cambridge, p. 101

állományát, amelyek éves összkapacitása 170000 tonnát tett ki.²²⁵ Ez azonban csak kis mértékben tudta csökkenteni az ország nyugati gázcső import iránti keresletét, amit mi sem bizonyít jobban, mint hogy 1979-ben az azt megelőző évhez képest 29%-al nőtt a Szovjetunió által importált gázcsövek mennyisége.²²⁶

A Szovjetunió azonban nem csak a gázcsőgyártási technológia, hanem a kitermelt földgáz szállításához szintén nélkülözhetetlen nagy teljesítményű kompresszorok előállítására terén is nehézségekkel küzdött. Kompresszorállomások nélkül a földgázvezetékek kapacitása és a bennük áramló gáz sebessége teljes egészében a gázmezőben uralkodó nyomástól függ, ami azonban a mezőtől való távolság növekedésével folyamatosan csökken. Emiatt kompresszorok nélkül nem lehetséges a földgázvezetékek maximális kapacitásának elérése, fenntartása, és ezáltal az egész rendszer kifizetődő üzemeltetése. Ennek megfelelően a vezetékek hosszának növekedésével exponenciálisan növekszik a nagy teljesítményű kompresszorok iránti igény is.

A Szovjetunió területén üzembe helyezett első földgáz kompresszorállomásokat az amerikai Dresser Industries nevű vállalat gyártotta, és az 1940-es évek utolsó harmadában kerültek üzembe helyezésre a Szaratov-Moszkva valamint a Dashava-Kijev földgázvezetékek mentén.²²⁷ Az 1950-es évek első felében a gorkiji – napjainkban Nyizsnij-Novgorod - „A Forradalom Motorja” nevű gépgyár mérnökei sikeresen lemásolták az amerikai kompresszor technológiát, aminek köszönhetően az első, 1 MW teljesítményű szovjet kompresszorállomást 1956-ban üzembe helyezték a Sztavropol-Moszkva vonalon.²²⁸ A hazai gyártmányú berendezések megbízhatóan működtek, azonban a szovjet földgázvezeték hálózat hosszának, és a vezetékek átmérőjének növekedése következtében kapacitásuk egyhamar elégtelennek bizonyult. A gorkiji üzem pedig nem volt képes nagyobb kapacitású kompresszorok előállítására.

Ebben a helyzetben a gépgyártás terén hosszú tradícióval rendelkező leningrádi Nyevszkij gépgyár lépett elő az első számú szovjet kompresszor gyártóvá, amely képes volt 4 MW-os gázturbinával rendelkező kompresszorok előállítására. Az első Nyevszkij gyártmányú kompresszorok 1959-ben kerültek üzembe helyezésre a Sztavropol-Moszkva-Leningárd vonalon. A gyár kapacitásai azonban nem tudtak lépést tartani a lefektetett földgázvezetékek hosszának növekedésével, és problémát

²²⁵ Ez elhanyagolható mennyiségnek tekinthető, ha figyelembe vesszük, hogy a Szovjetunió 1976-ban 2,6 millió tonna 1020 mm-es vagy annál nagyobb átmérőjű gázcsövet állított elő. A vásárlást előszörban nem is a kapacitásnövelés motiválta, hanem sokkal inkább a nyugati gázcső gyártási technológiához való hozzáférés állt a háttérben. Congress of the United States [1981]: p. 63-64.

²²⁶ Campbell, Robert W [1981]: Technology Transfer and the Soviet Energy Sector in: Bruce Parrott (eds): Trade, Technology, and Soviet-American Relations, Indiana University Press, Bloomington, p. 141-169.

²²⁷ Congress of the United States [1981]: p. 63.
Högselius, Per [2013]: p. 24-25.

²²⁸ Az ilyen, viszonylag kis teljesítményű kompresszor állomásokat előszörban a 2-3 milliárd köbméter éves kapacitású földgázvezetésekre tervezték, ezzel szemben a Sztavropol-Moszkva vonal kapacitása 10 milliárd köbméter volt.
Högselius, Per [2013]: p. 25.

jelentett a berendezések időjárási körülményeknek való gyenge ellenálló képessége, és gyakori meghibásodása a zordabb klímával rendelkező területeken.²²⁹

A Gázipari Főigazgatóság a probléma megoldása érdekében ismét a Minisztertanácshoz fordult, és javaslatot tett a kapitalista országokból való nagy teljesítményű kompresszorok beszerzésére. A földgázcsövekkel ellentétben azonban, a kompresszor technológia katonai felhasználhatósági aspektusai – repülőgép hajtóműgyártás - miatta az 1950-es évek elejétől kiemelt helyen szerepelt a COCOM listán,²³⁰ így az nem volt hozzáférhető Moszkva számára.

Ezt követően a Szovjetunió a kommunista blokkon belüli legfejlettebb gépgyártással rendelkező Csehszlovákiához fordult segítségért. A Moszkva és Prága közötti együttműködés kifizetődőnek bizonyult a közepes – 8-10 MW-os – teljesítményű kompresszorokat illetően, a nagyobb teljesítményű – 13-15 MW - berendezések előállítása azonban továbbra is komoly kihívást jelentett a Szovjetunióknak.²³¹ Ezzel együtt Moszkva az 1960-as évek elejétől képes volt folyamatosan növelni az üzembe helyezett kompresszorállomások számát és azok átlagos teljesítményét egyaránt. Míg 1960-ban a 21000 km hosszú szovjet földgázvezeték hálózaton 21 kompresszorállomás üzemelt 256 MW összkapacitással, addig 1965-ben (42000 km-en) már 81 kompresszor 1867 MW, 1970-ben (67500 km-en) 130 kompresszorállomás 3400 MW, míg 1975-ben (99200 km-en) 286 kompresszorállomás 8000 MW összkapacitással végezte a kitermelt földgáz továbbítását.²³² Ezzel párhuzamosan a kompresszorállomások átlagos kapacitása is közel megnégyszereződött, az 1960-as 7,2 MW-ról az 1970-es évek végére 28 MW-ra növekedett.²³³

A csővezetékek és kompresszor állomások beszerzése mellett a Szovjetunió számára a kezdetektől fogva kihívást jelentett a közép-ázsiai és szibériai gázmezők földrajzi és geológiai adottságaiból eredő kihívások leküzdése. Szibéria esetében a permafroszt,²³⁴ míg Közép-Ázsia esetében a

²²⁹Nyevszkij gépgyár továbbfejlesztett, 1960-as évek közepén gyártani kezdett 5 MW teljesítményű kompresszorai ezzel szemben sokkal megbízhatóbbnak és a természeti környezet hatásainak ellenállóbbnak bizonyultak.

Högselius, Per [2013]: p. 26.

²³⁰A COCOM lista (Coordinating Committee for Multilateral Export Controls) a nyugati országok által létrehozott, a keleti blokk országait sújtó, csúcstechnológiai termékeket tartalmazó, multilaterális kereskedelmi embargó volt. A listán szereplő termékeket tilos volt az embargó alatt álló országokba – a Szovjetunióba és a KGST országaiba, valamint Kínába – exportálni.

²³¹Nagy átmérőjű gázcsövek és erőteljes, megbízható kompresszorok mellett a Szovjetunió a földgázipar területén lemaradásban volt, illetve hiányt szenvedett olyan gépek és berendezések terén is, mint: fúrófejek, kitörésgátlók, fúrócsövek, kútfej szerelvények, vezetékfektető gépek, etb. A Szovjetunió földgáziparának technikai háttérével és annak hiányosságaival kapcsolatban bővebben lásd:

Central Intelligence Agency [1982]: *The Soviet Gas Pipeline in Perspective*, SNIE 3-11/2-82, p. 30-35. <https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/19820921.pdf> (Letöltve: 2016.08.09)

²³²Central Intelligence Agency [1978]: p. 76.

²³³A Szovjetunió kompresszor kapacitásának, illetve a vezetékhálózat bővülésével kapcsolatban lásd a tizenharmadik számú mellékletet.

²³⁴Permafrosztnak nevezzük azt az állapotot, amikor a talaj felső rétegei legalább két éven keresztül fagyott állapotban vannak.

közetréteg összetételéből²³⁵ adódóan a földgázlelőhelyek mélysége nehezítette földgáz kutak fúrását és a kitermelést. Míg a szovjet földgáz kutak átlagos mélysége az 1960-as évek elején 1580 métert tett ki, addig 1970-ben már 1857 méter, 1975-ben 2100 méter, 1980-ban 2700 méter, 1988-ban 2829 méter volt, 1990-ben pedig meghaladta a 3000 métert.²³⁶

A disszertáció által vizsgált három közép-ázsiai tagköztársaság esetében jelentős eltérések mutatkoztak a földgáz kutak átlagos mélységét illetően. Míg a Kazah és Üzbég SzSzK földgáz kutjainak mélysége a kevesebb, mint 1000 méter és a több mint 3000 méter között viszonylag egyenletesen, harmad arányban oszlott meg az 1980-as évek végéig, addig a Türkmen SzSzK esetében a mezők közel kétharmadának mélysége meghaladta a 3000 métert.²³⁷ Ennek pedig nem csupán a fúrási technológia szempontjából van jelentőség. Minél mélyebben helyezkedik el ugyanis egy földgázmező, annál nagyobb nyomással és hőmérsékleten tör a felszínre a kitermelt földgáz, amit emiatt a vezetékbe táplálás előtt le kell hűteni, különben károsíthatja az egész átviteli rendszert.

6.4 A szovjet földgázipar intézményi háttere

A szovjet földgázipar kezdeti szakaszában – az 1940-es évek eleje és 1956 között – az Olajipari Minisztérium (Minnefteprom) szervezeti struktúrájába tartozó Földgázkitermelési Főosztály felügyelte és koordinálta az ország gáz kitermelését, szállítást és értékestést, valamint annak technikai-technológiai fejlesztését. A gázipar politikai-gazdasági jelentőségének növekedése, és infrastruktúra hálózatának gyors bővülése azonban az 1950-es évek közepére elengedhetetlenné tette egy önálló, kizárólag a földgázzal foglalkozó intézmény létrehozása. Ennek megfelelően 1956-ban a Földgázkitermelési Főosztály alapjain felállításra került a közvetlenül a Minisztertanács felügyelete alá tartozó Gázipari Főigazgatóság, ami óriási lendületet adott a szovjet földgázipar fejlődésének. 1963-ban a Gázipari Főigazgatóságot átstrukturálták és kibővítették létrehozva az Állami Gázipari Termelési Bizottságot, amelyet aztán 1965-ben – Gázipari Minisztérium néven – minisztériumi szintre emeltek. 1972-ben felállításra került az Olaj és Gázipari Létesítmények Építésének Minisztériuma, amelynek feladata a kőolaj és földgáz vezetékek lefektetése, földgáz feldolgozó létesítmények és kompresszor állomások telepítése volt.

²³⁵ Közép-Ázsia geológiai adottságainak földgáz illetve kőolajipar szempontjából történő vizsgálatával kapcsolatban lásd: Talwain, Manik és Belopolsky, Andrei és Berry, L. Dianne [1998]: *Unlocking the assets: Energy and the future of Central Asia and the Caucasus – Geology and petroleum potential of Central Asia*, The James A. Baker Institute for Public Policy of Rice University., <http://bakerinstitute.org/files/2682/> (Letöltve: 2016. augusztus 9.)

²³⁶ Oil and Gas Journal [1991]: USSR offers variety of exploration targets, 1991. március 06. <http://www.ogj.com/articles/print/volume-89/issue-22/in-this-issue/general-interest/ussr-offers-variety-of-exploration-targets.html> (Letöltve: 2016. augusztus 12.)
Central Intelligence Agency [1978]: p. 9-10.

²³⁷ Central Intelligence Agency [1978]: p. 9.

A rendszerváltást megelőző gorbacsovi reformtörekvések a földgáz ágazatot sem hagyták érintetlenül. 1989 során több, a gáziparért - eltérő szempontból és mértékben - felelős központi intézmény került felállításra, úgy, mint:²³⁸

- Az 1989 júniusában az Olajipari Minisztérium és a Gázipari Minisztérium egy kisebb részének összevonása által létrehozott Olaj és Gázipari Minisztérium, amelynek hatásköre a szárazföldi és tengeri kőolaj és földgáz, járulékos és kondenzátum gáz kitermelésének felügyeletére, valamint az összes kőolajvezeték, és néhány földgázvezetés üzemeltetésére terjedt ki.
- Az 1989 augusztusában a Gázipari Minisztérium nagyobb részéből létrehozott állami tulajdonú Gazprom vállalat, amelynek feladata és hatásköre a földgáz kitermelésre, feldolgozásra, szállításra, tárolásra és belföldi, valamint export ügyletek lebonyolítására terjedt ki.
- Az 1989 márciusában felállított Üzemanyagokért és az Energetikai Komplexumért Felelős Iroda, amelynek feladata az egyes energetikai minisztériumok²³⁹ tevékenységének koordinálása, és a közöttük felmerülő esetleges kompetenciabeli és nézeteltérések feloldása volt.

A gorbacsovi átszervezés minden igyekezete ellenére az átláthatóság és hatékonyság növelése helyett egy bonyolult és sokszereplős, és emiatt sok esetben tisztázatlan illetékességi viszonyokat generáló struktúra létrejöttéhez vezetett a földgáz ágazatban. A Szovjetunió felbomlását követően a függetlenné vált közép-ázsiai államok számára kiemelt prioritást jelentett a központi felügyelet és irányítás alatt álló, nemzeti földgázipar megteremtése, amely három szakaszból állt:

- Az egységes szovjet földgázipar rendszerének felbomlása és az abból eredő káosz (1991-1993).
- Az intézményi és strukturális konszolidáció (1994-1998).
- A független nemzeti földgáz szektor létrejötte és korlátozott nyitása külső szereplők felé (1999-napjainkig).

A közép-ázsiai államok földgáz szektorainak tematikus vizsgálata, és Oroszországhoz fűződő kapcsolatrendszerük elemzése előtt érdemes röviden áttekintenünk, hogy a Szovjetunió felbomlását követően milyen, a szovjet időköt követően is fennmaradt trendek alakították a közép-ázsiai térség államainak földgáziparát.

²³⁸Central Intelligence Agency [1990]: Soviet Energy Data Resource handbook, https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/DOC_0000292332.pdf (Letöltve: 2016. augusztus 11), p. 34-39

²³⁹ A Szovjetunió energetikai szektorát ágazatonként eltérő minisztériumok felügyelték.

7. A poszt-szovjet közép-ázsiai földgáz szektor

Közép-Ázsia államai számára a Szovjetunió felbomlását követő évek gazdasági és politikai szempontból egyaránt komplex kihívásokkal teli időszaknak bizonyultak. Rövid idő alatt rendszer szintű változásokat kellett végrehajtaniuk állam és gazdaságszervezési és irányítási mechanizmusaik terén, miközben gazdaságaik szinte szabadesésben volt, és GDP-jük történelmi szempontból is egyedülálló mértékben csökkent.²⁴⁰

A földgáz ágazat szempontjából a legsürgetőbb feladatot, egyúttal legnagyobb kihívást minden közép-ázsiai ország számára a vertikálisan integrált, állami irányítás alatt álló nemzeti földgáz vállalatok – a Gazprom Oroszországban, a Kazakhgaz Kazahsztánban, az Üzbekneftegaz Üzbegisztánban és a Türkmengaz Türkmenisztánban – létrehozása jelentette. Ezek a vállalatok megörökölték a szovjet kutatási, feltérési, kitermelési, átviteli és elosztási infrastruktúrát és tevékenységét, valamint a földgáziparhoz kapcsolódó, olyan kiegészítő ágazatokat, mint a földgázipar szükségleteinek kiszolgálására szakosodott gép és alkatrészgyártás. Mindazonáltal továbbra is fennmaradt a szovjet időkre jellemző, központi utasításon alapuló management szemlélet, a döntéshozatal politikai felső vezetés kezében történő centralizációja, a gazdasági szektorok közötti keresztfinanszírozás, valamint a központi ármeghatározás.²⁴¹

Függetlenségének kikiáltását követően a kazah vezetés 1993-ban az országban kitermelt földgáz felvevőpiacokhoz történő eljuttatásával két hazai vállalatot, a Kazakhgast és az Alaugast bízta meg. Rövidesen nyilvánvalóvá vált azonban, hogy a két vállalat kellő tapasztalat híján nem tud megfelelni az elvárásoknak. A velük történő szerződésbontást követően a kazah kormány 1997-ben a több évtizedes tapasztalattal rendelkező belga Tractebelt bízta meg 15 éves időtartamra a földgáz disztribúcióval, valamint az ország vezetékhálózatának üzemeltetésével. Asztana ettől a lépéstől egyrészt az ország földgázvezeték infrastruktúrájának szakszerű karbantartását, másrészt pedig annak fejlesztéséhez szükséges külföldi tőke beáramlását várta. A Tractebel feladatai ellátása érdekében létrehozta az Intergaz Central Asia és az Almaty Power Co. vállalatokat. Alig három év elteltével

²⁴⁰ Az 1991-es év GDP adatait bázisként (100%) véve 1995-re Kazahsztán GDP-je 68,9%-ra, Kirgizisztáné 56,6%-ra, Tádzsikisztáné 43,5%-ra, Türkmenisztáné 65,4 %-ra, Üzbegisztáné 82,5%-ra zsugorodott, ami átlagosan 36,6%-os gazdasági visszaesésnek felel meg. Jóllehet az 1990-es évek utolsó harmadában a régió minden országában megkezdődött a bruttó hazai termék növekedése, ennek ellenére a régió államait még 2000-re sem érték el az 1991-es gazdasági teljesítmény szintjét. 1991-hez viszonyítva 2000-ben Kazahsztán GDP-je 77,8%,-ot, Kirgizisztáné 74,3%-ot, Tádzsikisztáné 50%-ot, Türkmenisztáné 79,8 %-ot, Üzbegisztáné 93,6%-ot tett ki. A millenniumot követően az energiahordozók iránti nemzetközi kereslet növekedése által indukált árnövekedésnek köszönhetően 2005-re mindhárom közép-ázsiai energia exportáló ország GDP-je meghaladta az 1991-es bázis szintjét, Kazahsztán esetében 127,1%-ot, Türkmenisztán esetében 167,4%-ot, míg Üzbegisztán esetében 117,2%-ot kiteve. Ezzel szemben a két nem energia exportőr közép-ázsiai állam Tádzsikisztán és Kirgizisztán GDP-je még ekkor is csupán az 1991-es szint 78,2%-át és 89,1%-át tette ki. Mondal, I. Wali [2010]: Economic Growth Of Post-Soviet Central Asian Countries: Can Microentrepreneurship Play A Role?, in: International Business & Economics Research Journal, Vol 9, No. 3. p.139-146., valamint ennek alapján a szerző saját számításai.

²⁴¹ Mitrova, Tatiana [2009]: Natural gas in transition: Systemic reform issues, in: Pirani, Simon (eds): Russian and CIS gas markets and their impact on Europe, Oxford University Press, Oxford, p. 13-54.

azonban a kazah vezetés nemzetbiztonsági okokra hivatkozva állami tulajdonba kívánta venni az ország földgázszállítási infrastruktúráját, és ennek első lépéseként az ellátásban bekövetkezett fennakadásokra hivatkozva szerződést bontott a belga vállalattal.²⁴²

Ezt követően Asztana a kőolaj szállításért felelős állami tulajdonú KazTaransOil leányvállalataként létrehozta a KazTransGazt, amely átvette az Intergaz Central Asia és Almaty Power Co feladatait. 2002-ben Nazarbajev elnök rendeleti úton összevonta az addig elkülönülten működő kőolaj kitermelését felelős KazakhOilt, a KazTransOilt és a KazTransGast, létrehozva ezáltal Kazahsztán nemzeti kőolaj és földgázipari vállalatát a KazMunayGast (KMG).²⁴³ Mindazonáltal a KMG nem rendelkezett a kellő anyagi és technológiai háttérrel, hogy saját erőforrásaira támaszkodva, egyedül aknázza ki a geológiai szempontból számos kihívást rejtő Kaszpi-medence kőolaj és földgáz készleteit. Emiatt a kazah vezetés a 2000-es évek elejétől kezdve mind nagyobb mértékben ráutaltá vált azon külföldi energetikai vállalatokra, amelyek rendelkeztek az ehhez szükséges technológiai háttérrel, és hajlandóak voltak beruházni az ország szénhidrogén szektorába.

Üzbegisztán – Kazahsztánnal ellentétben – függetlenségének elnyerését követően nem vont be külső partnert szénhidrogén iparának fejlesztésébe. 1992. december 23-án Karimov elnök az ország területén található minden kőolaj és földgáz iparral kapcsolatos tevékenységet az újonnan létrehozott, állami tulajdonú, vertikálisan integrált Uzbekneftegaz felügyelete és irányítása alá rendelt. Az Uzbekneftegaz több 120 000 embert foglalkoztat, és 200 leányvállalattal rendelkezik, amelyek közül kiemelkedik a kutatási és feltárási tevékenységet végző Uzgeoburneftegaz, a földgáz kitermelését és feldolgozását felügyelő Uzneftegazdobyha, a tárolási és szállítási tevékenységet ellátó Uztransgaz, valamint az értékesítést végző Uzneftmahsulot.²⁴⁴

Az 1990-es évek során a taskenti kormány a nemzetállam építés ideológiai alapjain egy teljes mértékben állami irányítás alatt álló energetikai szektor megteremtését tűzte ki célul. Ennek megfelelően a kőolaj és földgáz ágazatot stratégiai és nemzetbiztonsági szempontból kiemelt jelentőségűnek nyilvánították, és elzárkóztak küldi vállalatok abban történő részesedésszerzése

²⁴² A Tractebel valóban több alkalommal felfüggesztette a nem fizető fogyasztók ellátását. Szerepet játszott a kazah kormány lépésében az is, hogy a belga vállalat nem volt hajlandó forrásokat fektetni a kazah földgázvezeték hálózat modernizálásába mindaddig, amíg Asztana nem garantálta számára a nem fizető fogyasztók ellátásból való kizárásának jogát, amelyre azonban a kazah vezetés nem volt hajlandó. Yenikeyeff, Shamil [2008]: p. 4.

²⁴³ A KazMunayGas részvényeinek 90%-a Samruk Kazyna Nemzeti Jóléti Alap, míg 10%-a a Kazah Nemzeti Bank tulajdonában van. A vállalat vertikálisan integrált, azaz a fosszilis energiahordozók utáni kutatási, feltárási, kitermelési, feldolgozási, szállítási és értékesítési feladatokat is ellátja. A KMG több mint 220, olaj vagy gáziparhoz kötődő leányvállalattal rendelkezik. KazMunayGas [2016]: About the company, <http://www.kmg.kz/en/about/> (Letöltve: 2016.09.29.)

²⁴⁴ International Business Publications [2013]: Uzbekistan mining laws and regulations handbook – strategic information and regulations, International Business Publications, Washington D.C, p. 123.

elől.²⁴⁵ Az 1990-es évek során - amikor az ország földgáz kitermelése az 1992-es 38, 7 milliárd m³-ről 1998-ra 49,6 milliárd m³-re növekedett²⁴⁶ - úgy tűnt, hogy Taskent képes csupán saját erejére támaszkodva folyamatosan növelni a kitermelt gáz mennyiségét, és biztosítani az ország földgáziparának fejlesztését.

Az 1990-es évek végén azonban a helyzet rövid idő leforgása alatt jelentősen megváltozott. Az ország földgáz kitermelése a kétezres évek első felében megkezdte 50-52 milliárd m³/év-es szinten, míg a kőolaj kitermelés terén azóta is tartó csökkenés vette kezdetét. Mivel az üzbég vezetés önerőből nem volt képes túllendülni ezen a krízisen,²⁴⁷ Taskent a kitermelés növelése érdekében elengedhetetlen fejlett technológiához való hozzáférés érdekében a 2000-es évek közepétől fokozatosan nyitást hajtott végre külső partnerek felé.

A Szovjetunió felbomlását követően a közép-ázsiai régióban Türkmenisztán testesítette meg a korlátozott piaci liberalizációt jelentő kazah nyitás, és a külső partnerek elől történő üzbég elzárkózás közötti középutat. A másik két államhoz hasonlóan függetlenségének elnyerését követően a türkmén vezetés is állami tulajdonba vette az ország energiahordozó készleteit, valamint az ahhoz kapcsolódó kitermelési és szállítási infrastruktúrát. 1992-ben felállításra került az Olaj és Gázipari Minisztérium, amelynek az ország kőolaj és földgáz kitermeléséhez kapcsolódó feladatok ellátásáért és koordinációjáért volt felelős. 1997-ben a minisztérium felügyelő és szabályozó jogosultságának meghagyása mellett szétválasztásra, és állami tulajdonban lévő vállalatokba „kiszervezésre” kerültek a kőolaj - Turkmenneft - illetve földgáz- Turkmengas – kitermelési tevékenység.

Továbbra is közvetlenül a minisztérium irányítása alatt maradtak azonban a kiegészítő tevékenységeket ellátó olyan vállalatok, mint a kőolaj finomítást és földgáz feldolgozást, valamint az energiahordozók országon belüli szállítást és elosztását koordináló Turkmenneftegaz, a szénhidrogének utáni kutatást végző Turkmengeologia, valamint az energetikai szektor létesítményeinek építéséért, karbantartásáért és az energiahordozók tárolásáért felelős Turkmenneftegazstroi.²⁴⁸

A kétezres évek elejétől az Olaj és Gázipari Minisztérium jelentőségének visszaszorulása vette kezdetét, ami a 2004 augusztusában elfogadott új fosszilis energiahordozókról szóló törvényben csúcsoncsodott ki. Ennek értelmében felállításra került a közvetlenül Nijazov elnök irányítása alá

²⁴⁵ Jóllehet külföldi energetikai vállalatok nem végezhetek kőolaj és földgáz iránti kutatási, feltérési, kitermelési, feldolgozási és szállítási tevékenységet Üzbegisztánban, néhány cégeknek mégis sikerült megvetnie lábát az országban geológiai térképező, elemző és értékelő szolgáltatás biztosítása által.

²⁴⁶ BP [2015]: Gas production szekció Üzbegisztánra vonatkozó adatsora.

²⁴⁷ Míg Üzbegisztán kőolaj kitermelése 1998-ban 191 000 hordó/nap volt, addig ez 2005-re 115 000 hordóra, míg 2014-re 67 000 hordóra csökkent. British Petrol [2015]: Oil production – barrels szekció Üzbegisztánra vonatkozó adatsora.

²⁴⁸ Bohr, Annette [2016]: Turkmenistan: Power, Politics and Petro-Authoritarianism, The Royal Institute of International Affairs -Russia and Eurasia Programme, p. 70-71 <https://www.chathamhouse.org/sites/files/chathamhouse/publications/research/2016-03-08-turkmenistan-bohr.pdf> (Letöltve: 2016.10.19.)

tartozó Szénhidrogén Erőforrások Kezeléséért és Felhasználásáért Felelős Állami Ügynökség, amely amellet, hogy átvette a Turkmenneft és a Turkmengas irányítását, a minisztérium alatt maradt többi, támogató tevékenységet ellátó energetikai vállalat felett is felügyeleti jogot kapott.

Az 1990-es évek során Asgabat - két kisebb szárazföldi projektől eltekintve²⁴⁹ – Taskenthez hasonlóan elzárkózott külföldi földgázipari vállalatoknak az ország szárazföldi területén történő tevékenysége elől. Ezzel szemben kaszpi tengeri felségvizeiben – Asztanához hasonlóan – 1997-től kezdődően több alkalommal tendert hirdetett meg külföldi vállalatok számára lehetséges szénhidrogén lelőhelyek utáni kutatás, feltárás és kiaknázás céljából. Mindez Türkmenisztán külföldi technológiára való ráutaltságának első jele volt, amely az azóta eltelt időben már nem csupán a tengeri szénhidrogén lelőhelyekre korlátozódik, hanem szárazföldi földgázmezői esetében is tapasztalható

A 2000-es évek elején külföldi földgázipari vállalatok struktúrájának tanulmányozását követően mindhárom közép-ázsiai állam esetében felmerült a gázipar területén monopol pozícióval rendelkező nemzeti vállalataik kitermelő, feldolgozó és tranzit tevékenységének különválasztása, azok önálló vállalatokba történő átszervezése, valamint külső szereplők részesedésszerzésének lehetővé tétele. Az évtized közepére azonban nyilvánvalóvá vált, hogy Asztánának, Taskentnek és Asgabatnak sem áll érdekében a monopol struktúra megbontása a stratégiailag fontos gázipar területén. Emellet számos érvet sorakoztattak fel. Így például, hogy a nemzeti földgáz vállalataik szervezeti és strukturális integritásuk fenntartása elengedhetetlen feltétele komplex földgázipari infrastruktúrájuk megbízható működtetéséhez, és ezáltal energiabiztonságuk fenntartásához. Hangsúlyozták továbbá, hogy véleményük szerint a gázipari tevékenység vertikális elválasztása során elvesznének a méretgazdaságosságból eredő előnyök, valamint, hogy az egész rendszer megbízható működése lényegében a kitermelési, feldolgozási, átviteli és értékesítési hálózat lehető legmagasabb fokú integritásának megőrzésétől függ.²⁵⁰

Mind ezek ellenére előre lépésnek tekinthető, hogy a 2000-es évek közepétől mindhárom ország növekvő hajlandóságot mutatott a külföldi vállaltokkal való együttműködésre, mindenekelőtt a földgáz utáni kutatás, és a gázmezők infrastruktúrájának kiépítése terén. Ennek során a külföldi vállalatok kitermelés megosztási megállapodások (PSA – Production Sharing Agreement)²⁵¹

²⁴⁹ Az egyik projekt a török Chalyk Energy és az amerikai Parker Drilling közös vállalkozása volt, amelynek keretében a Turkmengeologia számára végeztek földtani elemző és értékelő tevékenységet. A másik projektet a nagy-britanniai Burren Energy nyugat-türkmenisztáni Nebit Dag régiójában található Burun földgázmező kiépítésére és kitermelésére vonatkozó, a Turkmengasal 1996-ban kötött kitermelés megosztási egyezménye jelentett
Crude Accountability [2015]: ENI (BURREN ENERGY PLC)
<https://crudeaccountability.org/campaigns/turkmenistan/whos-who-in-turkmenistan-petroleum-company-dossiers/eni-burren-energy-plc/> (Letöltve: 2016.10.20.)

²⁵⁰ Mitrova, Tatiana [2009]: p. 22.

²⁵¹ Kitermelés megosztási megállapodások keretében egy adott ország kormánya meghatározott földrajzi régióban egy vállalatnak vagy vállaltok csoportjának adja a kizárólagos jogot energiahordozók utáni kutatásra és azok kitermelésére. Ennek során a vállalt(ok) viselik a kutatással, a mező feltárásával, kiépítésével és a kitermeléssel

keretében kivétel nélkül a „junior partner” szerepét töltötték be a hazai földgázipari vállalatok mellett, amelyek elsősorban a technológia transzfer miatt voltak érdekeltek az együttműködésben.

A közép-ázsiai kormányok külföldi vállalatokkal kötött PSA-i jellemzően csak a földgáz utáni kutatásra és mezők feltárássra korlátozódtak, a kitermelési engedély megadása – így a befektető vállalat nyeresége sem – azonban nem volt garantált, hanem az állam további jóváhagyásától függött. Hasonló volt a helyzet a gázszállítási infrastruktúrához való hozzáférés terén is. Emiatt a külföldi vállalatok gyakran már a kútfontól eladták az állami földgáz vállalatoknak a kitermelt gáz rájuk eső részét, elkerülendő a vezetékhálózathoz való hozzáférési engedélyének megszerzésével járó időigényes és költséges eljárást, és esetleges bonyodalmakat.²⁵²

Ezzel szemben a közép-ázsiai államok nemzeti földgáz vállalatai számára a legnagyobb kihívást az jelentette, hogy a földgáz szállítások terén nem létezett az előre fizetés rendszere, illetve, hogy nem rendelkeztek jogosultsággal a nem fizető fogyasztók ellátásból való kizárására.²⁵³ Mindeközben a közép-ázsiai – és oroszországi - belföldi földgázárak csupán töredékét tették ki az európai áraknak, a fogyasztók azonban még ezt sem voltak képesek kifizetni, aminek következtében tetemes tartozások halmozódtak fel mind a lakossági, mind pedig az ipari fogyasztók esetében. A helyzet az 1990-es évek közepére vált tarthatatlanná, amelynek hatására elsőként az orosz kormányzat lépett a reformok útjára. 1997-ben az orosz parlament úgy döntött, hogy a tartósan nem fizető fogyasztók esetében lehetővé teszi az ellátás felfüggesztését. Az elkövetkező években a közép-ázsiai kormányzatok az orosz rendelkezést alapul véve szintén lehetővé tették nemzeti földgáz vállalataik számára, hogy intézkedést foganatosítsanak saját nem fizető fogyasztóikkal szemben.

Hasonló visszasságok voltak tapasztalhatóak a külföldi felvevőpiacokra szállított földgáz esetében is. Az 1990-es évek folyamán Közép-Ázsia államai hozzájárultak, hogy az általuk exportált földgáz ellenértékét a felvevő országok barter útján egyenlítették ki, mivel sok esetben ez volt az egyetlen lehetőségük arra, hogy egyáltalán valamiféle ellenszolgáltatáshoz jussanak.²⁵⁴ Így például Üzbegisztán a Tádzsikisztánnak és Kirgizisztánnak szállított földgázért cserébe elektromos áramot, és mezőgazdasági termeléshez szükséges vizet, míg Türkmenisztán az Oroszországon át Ukrajnának szállított földgázért cserébe élelmiszert, könnyű és vegyipari termékeket, vasúti berendezéseket valamint gázcsöveket kapott. Kazahsztán esetében a barter elszámolás nem játszott szerepet a földgáz

kapcsolatos költségeket és kockázatokat. A kitermelés sikeres megkezdését követően elsőként a vállalat(ok) a kitermelt nyersanyag ellenértékéből fedezhetik a mező fejlesztésével kapcsolatos költségeiket, az ezt követően fennmaradó összegben pedig a vállalat(ok) és az állam előre meghatározott arányban osztoznak.

²⁵² Mitrova, Tatiana [2009]: p. 24.

²⁵³ Mitrova, Tatiana [2009]: p. 13.

²⁵⁴ McHugh, Jimmy és Gürgen, Emine [1999]: External Sector Policies in: Gürgen, Emine (eds): Economic Reforms in Kazakhstan, Kyrgyz Republic, Tajikistan, Turkmenistan, and Uzbekistan, IMF, Washington DC., Occasional Paper No.183, p. 35-48.

ágazat terén, mivel az ország az 1990-es évek folyamán nem rendelkezett számottevő földgáz kitermeléssel és exporttal.

8. Földgáz tartalékok, kitermelés, feldolgozás és tárolás

8.1 Kazahsztán

Kazahsztán földgáz tartalékaival és kitermelésével kapcsolatban számos kimutatás érhető el külföldi és belföldi iparági és elemzői forrásokból egyaránt. A kazah Tartalékok Állami Bizottságának legutóbbi, 2014-es értékelése szerint az ország 4,03 billió m³ földgáz tartalékkal rendelkezik, amelyből 1,76 billió m³ konvencionális, 2,27 billió m³ pedig „nedves” vagy járulékgáz.²⁵⁵ Az amerikai Energia Információs Ügynökség legfrissebb adatai szerint²⁵⁶ – amellyel megegyezik a CIA World Factbook adatsora is²⁵⁷ - Kazahsztán 2,4 billió köbméter földgáz tartalékkal rendelkezik, míg a Német Szövetségi Földtudományi és Természeti Erőforrások Intézetének 2012-es értékelése szerint az ország 3,7 billió m³ bizonyított földgáz vagyonnal, továbbá 5,6 billió m³ potenciális földgáz készlettel rendelkezik.²⁵⁸ A földgázipari elemzések során nemzetközi szinten leggyakrabban referenciaként használt BP Statistical Review of World Energy adatsora ezzel szemben csupán 1,5 billió m³ teszi Kazahsztán földgáz tartalékainak nagyságát, míg az OPEC valamivel nagyobbra, 1,918 billió m³-re becsüli azt.²⁵⁹

A kazah földgázipar elemzése során két tényező figyelembe vétele kulcsfontosságú. Egyrészt a földgáz kitermelés olajiparhoz kötött mivolta, mivel a kitermelt nyersanyag túlnyomó része vegyes, kőolajat és földgázt is tartalmazó mezőkből származik, másrészt pedig, hogy a kitermelt földgáz jelentős része visszasajtolásra kerül a mezőbe a kőolaj kitermelés szinten tartása, illetve fokozása érdekében. 2014 év végi adatok szerint Kazahsztán területén 228 feltárt és kitermelés alatt álló

²⁵⁵KAZENERGY [2015]: The National Energy Report, Astana, p. 153. <http://www.kazenergy.com/en/analytics/the-national-energy-report.html> (Letöltve: 2016. 09.11.)

A KAZENERGY egy több mint 70, a kazah kőolaj és földgáziparban tevékenykedő vállalatot tömörítő szervezet, amelynek célja a kazah energiaipar fejlesztése.

²⁵⁶ US Energy Information Administration [2015]: Kazakhstan Country Analysis - Full report, 2015. január 14. https://www.eia.gov/beta/international/analysis_includes/countries_long/Kazakhstan/kazakhstan.pdf (Letöltve: 2016.09.11.)

²⁵⁷ Central Intelligence Agency [2016]: Kazakhstan Country Profile 2016. augusztus 15-i frissítés. <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/kz.html> (Letöltve: 2016.09.11.)

²⁵⁸ Bundesanstalt für Geowissenschaften und Rohstoffe [2013]: Energy Study 2013 - Reserves, Resources, Availability, Hannover. p. 66. http://www.bgr.bund.de/EN/Themen/Energie/Downloads/energiestudie_2013_en.pdf?__blob=publicationFile&v=2 (Letöltve: 2016. 09.11.)

²⁵⁹ British Petrol [2015]: Natural gas reserves szekció Kazahsztánra vonatkozó adatsora.
OPEC [2016]: OPEC Annual Statistical Bulletin, Bécs, p. 100
http://www.opec.org/opec_web/static_files_project/media/downloads/publications/ASB2016.pdf (Letöltve: 2016.11.01)

szénhidrogén mező található részben vagy egészben állami tulajdonban, amelyek közül 172 a szárazföldön, 56 pedig a Kaszpi-tengerben helyezkedik el.²⁶⁰

A Kazah SzSZK földgáz kitermelése a Szovjetunió fennállásának időszakában marginális szerepet játszott az össz-szovjet gáz kitermelésében. Az országban 1960-ban felszínre hozott 39 millió m³ földgáz kevesebb, mint negyed százalékát jelentette a Szovjetunió teljes kibocsátásának. Az 1960-as évek közepéig az országban kitermelt földgáz volumen ilyen alacsony szinten stagnált, sőt 1965-ben 37 millió, míg 1966-ban 29 millió m³-re csökkent. Az évtized második felétől kezdődően azonban - köszönhetően a kőolaj kitermelés felfutásának - a felszínre hozott gáz mennyisége is folyamatos bővülésnek indult. 1970-re elérte a 2 milliárd, 1975-re pedig az 5 milliárd m³-t.²⁶¹ A csúcspontot jelentő 1976-os 5,2 milliárd m³-es kitermelést követően azonban a kitermelt földgáz volumen megkezdte 5 milliárd m³ körüli szinten. Ismételt kibocsátás bővülés a Szovjetunió felbomlását megelőző öt évben következett be, amikor az 1986 és 1990 között több mint 20%-al, 5,2 milliárd m³-ről 6,4 milliárd m³-re nőtt Kazahsztán földgáz kitermelése.²⁶²

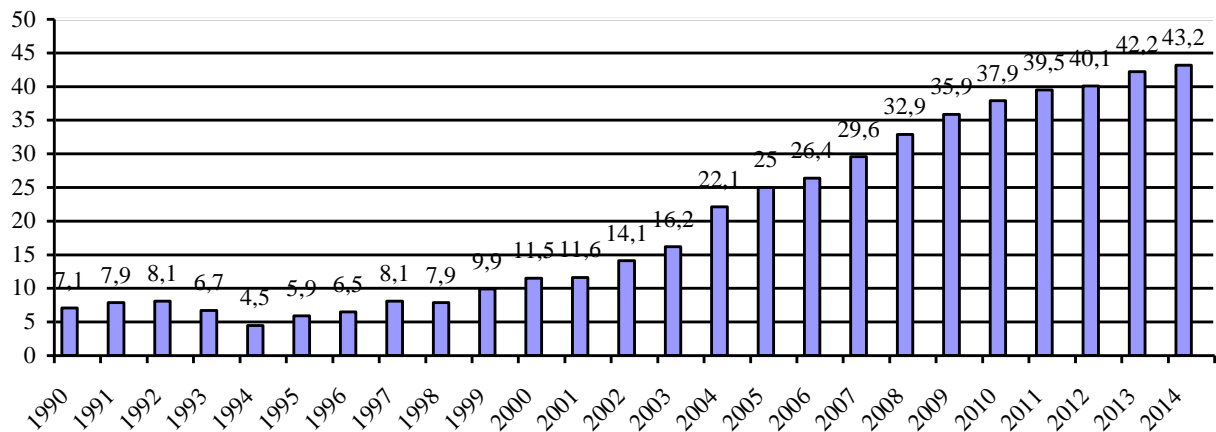
A Szovjetunió felbomlását követően a kazah a földgázipar jelentős kitermelés növekedést ért el. Hivatalos kazah adatok alapján az 1991-es 7,1 milliárd m³-ről 2014-re 43,2 milliárd m³-re – azaz több mint hatszorosára – emelkedett a felszínre hozott földgáz mennyisége, ami átlagosan 15%-os éves kibocsátás növekedésnek felel meg.

²⁶⁰ Emellett még nagyjából 150, túlnyomórészt Kazahsztán déli és keleti megyéiben – Kizilorda, Zhambil, Dél-Kazahsztán – elhelyezkedő, jellemzően 1-3 milliárd köbméter földgázt tartalmazó apró és törpe mező található az országban magánvállalatok kezében, amelyek a helyi lakossági és ipari fogyasztók ellátását biztosítják. A nyugat-kazahsztáni lelőhelyekhez képest ezek a mezők általában kisebb mélységben találhatók, és kevesebb hidrogén-szulfidot tartalmaznak. KAZENERGY [2015]: p. 153-154.

²⁶¹ Central Intelligence Agency [1978]: p. 70.

²⁶² British Petrol [2015]: Natural gas production szekció Kazahsztánra vonatkozó adatsora.

Kazahsztán földgázkitermelése kazah adatok alapján 1990-2014 (milliárd köbméter)

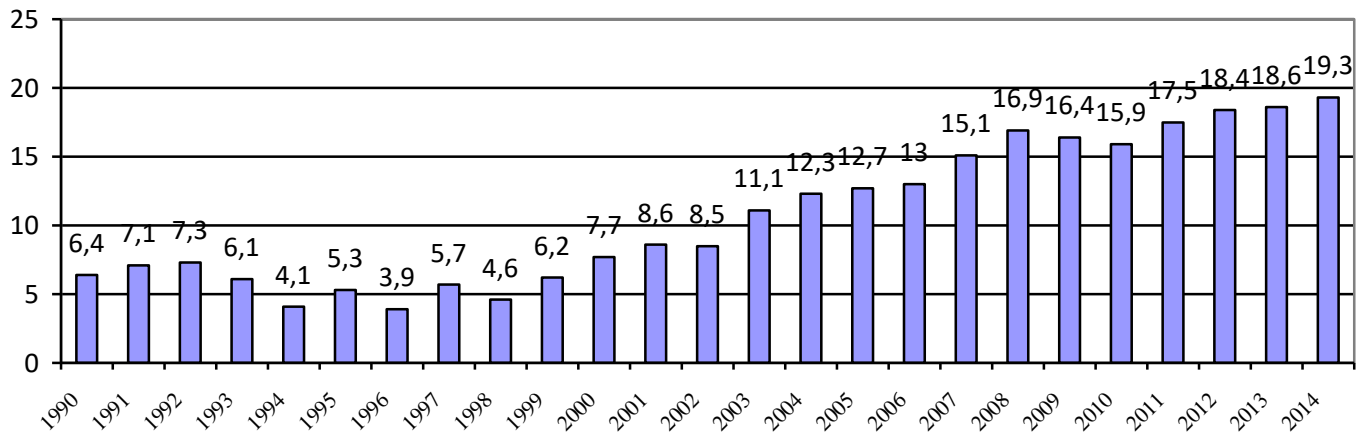
Forrás: A szerző saját grafikája a Kazenergy adatai alapján.

Ha azonban a BP adatsora alapján vizsgáljuk az ország földgáziparának teljesítenyét, - amely ellentétben a kazah adatokkal nem veszi figyelembe a kőolaj kitermelés során elfájkázott, valamint a mezőkbe visszasajtolott földgáz mennyiségét - akkor merőben eltérő képet kapunk. Eszerint Kazahsztán 1990-ben 6,4 milliárd m³-es földgáz kitermeléssel rendelkezett, ami 2014-re mindössze 19,3 milliárd m³-re,²⁶³ azaz az ugyanezen időszakra vonatkozó kazah adatok által jelzett kitermelés kevesebb, mint felére növekedett.²⁶⁴

²⁶³ British Petrol [2015]: Natural gas reserves szekció táblázat Kazahsztánra vonatkozó adatsora.

²⁶⁴ A BP és a kazah földgáz kitermelési adatok közötti jelentős eltérést elősorban, azonban nem kizárólag a felszínre törő földgáz elfájkázásának illetve a mezőbe való visszasajtolásának figyelembe vétele (Kazahsztán) illetve mellőzése (BP) jelenti. Szintén fontos tényező, hogy a kazah kibocsájtási adatok tartalmazzák a szénhidrogén mezőből felszínre hozott összes gázt, így a hidrogén-szulfidot, a szén-dioxidot és a nitrogént is, míg a BP adatsora nem tekinti ezeket a járulékos gázokat a kibocsájtás részének. Ez a három tényező együttesen képes magyarázni a két kitermelési adatsor közötti különbséget. Alátámasztja ezt, hogy a kitermelt földgáz hasznosításának 2004-es törvényi szabályozása előtt – amelyet megelőzően a felszínre törő földgáz jelentős részét a kútfőnél elégették – viszonylag alacsony, 10%-ot meg nem haladó eltérés mutatható ki a BP és a kazah kitermelési adatsorok között.

Kazahsztán földgáz kitermelése a BP adatai alapján 1990-2014 (milliárd köbméter)

Forrás: A szerző saját grafikája a BP adatai alapján

Kazahsztán földgáz kitermelésének növekedése szempontjából meghatározó szerepet játszottak az ország politikai vezetésének az iparág fejlesztésére vonatkozó célkitűzései. Az 1990-es évek során a Kazahsztánban működő kitermelő vállalatok szabályozás hiányában nem voltak kötelesek a kőolaj kitermelés során felszínre kerülő földgázt hasznosítani, amelynek túlnyomó része ezért egyszerűen a kútönél elfákjázásra került. Az évtized végétől azonban a kazah kormányzat számára bevételeinek növelése, és a légkörbe jutó üvegház hatású gázok csökkentése érdekében egyre fontosabbá vált a kísérőgáz hasznosítása, ami az évtized közepén konkrét jogalkotási lépések megtételéhez vezetett. 1999 augusztusában Nazarbajev elnök előbb rendeleti úton tiltotta meg – egyes kivételes esetektől eltekintve – a kísérőgáz elfákjázását, majd a kazah parlament ezt a rendeletet 2004 decemberében törvényi szintre emelte.²⁶⁵ Ettől kezdve a kőolaj kitermelő vállalatok kötelesek voltak a kísérőgáz hasznosításáról gondoskodni, vagy saját technikai igényeinek kielégítése – pl a gáz visszasajtolása a mezőbe az olajkitermelés fenntartása érdekében – vagy tisztítást követően kereskedelmi forgalomba hozatala útján.²⁶⁶

A kazah parlament a kereskedelmi forgalomba hozott földgáz mennyiségének növelése érdekében 2010. június 24-én tovább szigorította a kísérőgáz hasznosítására vonatkozó előírásokat. Amennyiben

²⁶⁵ Chenstova, Olga [2004]: Kazakh legislation on subsurface use – Historical background and present status, in: Bantekas Illias (eds): Oil and Gas Law in Kazakhstan - National and International Perspectives, Kluwer Law International, Hága, p. 125

²⁶⁶ Az első mező, amelyen ez a gyakorlatban is megvalósult a Karachaganak volt 2004-ben.

ez költséghatékony módon nem megvalósítható, úgy a kitermelőnek az Energetikai Minisztérium engedélyével lehetőségében áll, hogy:²⁶⁷

- A szénhidrogén mező technológiai igényének – pl: áramtermelés –kielégítésére használhatja a kitermelt földgázt.
- Visszasajtolhatja a mezőbe a kőolaj kitermelés növelése, és a mező kitermelhetőségének meghosszabbítása érdekében.
- Földalatti gáztároló létesítményekben tárolhatja azt.

Ezek a feltételek visszamenőlegesen, minden 2004. december 1-je óta a kazah kormány által kiadott bányászati engedélyre vonatkoznak. A kitermelt földgáz kéntelenítésének magas költségei, a belföldi földgázpiac alacsony felvevőképessége, valamint a központi ármeghatározásnak köszönhetően a kitermelők túlnyomó része a mezőkbe való visszasajtolás, és ezáltal a kőolaj kitermelés elősegítésére használja fel a földgázt. Míg 2004-ben csupán a kitermelt földgáz 10%-a került visszasajtolásra, addig ez az arány 2010-re elérte a 35%, 2014-re pedig meghaladta a 40%-ot is.²⁶⁸

Kazahsztán földgázkészletének több mint 95%-a az ország négy nyugati megyéjének területén, - Mangisztan, Atirau, Nyugat-Kazahsztán, és Aktobe - öt óriás, - Imashevskoye, Kashagan, Karachaganak, Tengiz, Zhanazhol - és néhány nagy mezőben - Kalamkas, Proroba, Tenge, Urikhatu, Uzen, Zhetibai, - koncentrálódik.²⁶⁹ Ezen lelőhelyek közös tulajdonság, hogy a szovjet időkben kiépített, Oroszországon át vezető export infrastruktúra közelében, nagy mélységben – akár 5 kilométert is meghaladva - helyezkednek el, valamint, hogy a kitermelt nyersanyag magas hidrogén-szulfid tartalommal – pl a Tengiz 15-17%, a Kashagana 18-23%, az Imashevskoye 20% - rendelkezik. Kivételt képez ez alól az ország legnagyobb és negyedik legnagyobb földgáz készletével rendelkező Karachaganak és a Zhanazhol mező, amelyek hidrogén-szulfid tartalma csupán 3,5- 5%, illetve 2-6%.²⁷⁰

Mivel a kazah földgáz készletek túlnyomó része földrajzi szempontból viszonylag kis területen, néhány nagy mezőben koncentrálódik, ezért érdemes azok jellemzőit röviden áttekintenünk.

²⁶⁷ KAZENERGY [2015]: p. 157.

²⁶⁸ A 2004 és 2014 közötti időszakba Kazahsztánban kitermelt és mezőbe visszasajtolott földgáz mennyiségének alakulásával kapcsolatban lásd a tizenötödik számú mellékletet.

²⁶⁹ Yenikeyeff, Shamil [2009]: Kazakhstan's gas sector, in: Pirani, Simon (eds.): Russian and CIS Gas Markets and their Impact on Europe, Oxford University Press, Oxford, p. 316-354.

²⁷⁰ Yenikeyeff, Shamil [2009]: p. 322.

Kazahsztán földgáz lelőhelyei és gázipari infrastruktúrája

Forrás: Pirani [2012]: p.42.

8.1.1 Karachaganak

A becslések szerint 1,3 billió köbméter földgázt, és 1,2 milliárd tonna kőolajat tartalmazó Észak-Nyugat Kazahsztánban található Karachaganak mező²⁷¹ a világ egyik legnagyobb kőolaj és gáz kondenzátum lelőhelye. A Kazahsztán bizonyított földgáz készletének megközelítőleg 45%-át tartalmazó lelőhelyet 1979-ben fedezték fel, és 1984-ben vonták kitermelés alá a kazah-orosz KarachaganakGazprom vegyesvállalattal felügyelete és irányítása alatt. A Szovjetunió felbomlását követően az állami tulajdonú KazahGaz - a KazMunayGas előde – vette át a mező felügyeletét.²⁷² A mezőből az elmúlt 5 évben átlagosan kitermelt 17-18 milliárd m³ földgáz megközelítőleg fele visszasajtolásra került a mezőbe,²⁷³ míg a fennmaradó 7-9 milliárd m³-t a Gazprom és a KazMunayGas közös leányvállalata a Kazrosgas vásárolta meg a kútfontól.²⁷⁴ Ezt követően a földgázt egy 130 km-es vezetéken át az oroszországi Orenburgban található földgáz feldolgozó üzembe szállítják, ahonnan a feldolgozást követően egy része Európába kerül exportra, egy részét pedig a dél-oroszországi és észak-kazahsztáni fogyasztók ellátására használják fel.²⁷⁵

1992-ben a kazah vezetés a brit British Gas (később, a Shell által történt 2015-ös felvásárlásáig BG Group) és az olasz Agip (jelenleg ENI) számára értékesítette a mező működtetésének és fejlesztésének kizárólagos jogát, amely projekthez a Gazprom 1995-ben csatlakozott. Az orosz vállalat azonban rövid időn belül, 1996-ban kiszállt a projektből, amelyet követően a brit-olasz páros még ugyanebben az évben előbb a szintén orosz Lukoil, 1997-ben pedig az amerikai Texaco (jelenleg Chevron) hívta meg a mező üzemeltetőinek körébe. A négy vállalat 1997 végén létrehozta a Karachaganak Petróleum Operátorok (KPO) konzorciumot, amely a kazah államtól 1998-ban 40 évre megkapta a mező működtetésének koncessziós jogát.²⁷⁶ 2011-ben a KazMunayGas 3 milliárd dollár ellenében 10%-os részesedést szerzett a KPO-ban,²⁷⁷ amelynek tulajdonosi köre jelenleg az alábbiak

²⁷¹ A mező teteje 3500 méterrel, a kőolaj és földgáz réteg 4950 méterrel, míg a kőolaj-víz réteg 5150 méterrel a tengerszint alatt kezdődik el. Ez 1450 méter magas gáz, és 200 méter magas olajoslopot jelent. A mező kiterjedése 30x15 km.

Elliott, Steve, és O'Hearn, Terry, és Sylvester, F. Ian, és Vercesi, Ricardo [1998]: The Giant Karachaganak Field – Unlocking Its Potential, Oilfield Review, Vol 10, No.3, p. 16.

²⁷² KazMunayGas [2014]: Karashaganak <http://www.kmg.kz/en/manufacturing/upstream/karashaganak/> (Letöltve:2016.09.19)

²⁷³ A visszasajtolás Karachaganak mezőn történő 2003-as kezdete óta 2015-ig 78 milliárd köbméter került visszainjektálásra a mezőbe, ami 6,5 milliárd köbméter évenkénti mennyiségnek felel meg.

KazMunayGas [2015]: JSC NC "KAZMUNAYGAS" Annual Report 2015, p. 26.

http://www.kmg.kz/upload/corporate_management/equity/2015/kmg_annual_report_2015_en.pdf (Letöltve: 2016.09.19)

²⁷⁴ KazMunayGas [2015]: p. 26.

²⁷⁵ Pirani, Simon [2012]: Central Asian and Caspian Gas Production and the Constraints on Export, The Oxford Institute for Energy Studies, Oxford, NG 69, p. 45.

https://www.oxfordenergy.org/wpcms/wp-content/uploads/2012/12/NG_69.pdf(Letöltve: 2015.08.11.)

²⁷⁶ Yenikeeff, Shamil [2009]: p. 322.

²⁷⁷ A KazMunayGas konzorciumba történő belépésével egyúttal lezárult a kazah állam és a KPO tagjai között 2008-ban a kiobbant jogi vita is, amelynek során a kazah hatóságok azzal vádolták meg a KPO-t, hogy az nem fizette meg a kellő

szerint tevődik össze: BG Group/Shell és ENI egyenként 29,25%, Chevron 18%, Lukoil 13,5%, KazMunayGas 10%.²⁷⁸

A konzorcium által a Karachaganak mező fejlesztésére vonatkozó, négy lépcsőből álló stratégiának eddig két eleme valósult meg. Az első 1995 és 1997 közti technikai előkészületi szakaszt követően a második fázisban (1998-2004) a mező technológiai modernizálását hajtották végre a konzorcium tagjai. Ennek keretében többek között új kutakat nyitottak és kompresszor állomásokat helyeztek üzembe, földgáz visszasajtoló és feldolgozó létesítményeket – Karachaganak Feldolgozó Komplexum – valamint gáz és folyadék szétválasztó egységeket építettek, illetve lefektetésre került a 635 km hosszú Karachaganak - Bolsho Chagan - Atyrau olajvezeték is, amely közvetve megteremtette az összeköttetést a mező és a Baku-Tibiliszi-Ceyhan vezeték (BTC) között.

Ezeknek a fejlesztéseknek köszönhetően a mező kibocsátása a 2000-es évek közepére földgáz terén elérte az évenkénti 8 milliárd m³, a kőolaj esetében pedig a 7,5 millió tonnás szintet, amelyet aztán a KPO-nak 2015-re sikerült 18,2 milliárd m³ földgázra és 10,8 millió tonna kőolajra emelnie. A 2015-ben kitermelt földgáz 47,4%-a, azaz 8,6 milliárd köbméter került visszasajtolásra a mezőbe.²⁷⁹ A mező fejlesztésének harmadik, illetve negyedik fázisa a meglévő, és elfogadott tervek ellenére ez idáig nem került megvalósításra, és jelenleg nincs is időpont kitűzve azok megkezdésére vonatkozóan.

8.1.2 Tengiz

Az 1979-ben a Kaszpi-tenger észak-keleti partjánál felfedezett, becslések szerint 570 milliárd m³ földgázt, valamint 800 millió és 1,3 milliárd tonna közötti kőolajat tartalmazó Tengiz mező²⁸⁰ Kazahsztán második legnagyobb fosszilis nyersanyag lelőhelye.²⁸¹ A mező kitermelésének 40 évre szóló koncessziós jogát 1993-ban a Chevron (50%) és a kazah állam képviseletében a KazMunayGas (50%) által létrehozott Tengizchevroil (TCO) kapta meg. 1997-ben a konzorcium két további taggal

nagyságú adót a kitermelt nyersanyag után, valamint, hogy törvénytellenesen foglalkoztatott külföldi munkásokat a mező üzemeltetése során.

IHS Markit [2011]: Kazakhstan Threatens to Freeze Karachaganak Project over Lingering Dispute, 2011. 09.05, <https://www.ihs.com/country-industry-forecasting.html?ID=1065929633> (Letöltve: 2016.09.20.)

²⁷⁸ Karachaganak Petroleum Operating BV [2016]: Parent Companies <http://www.kpo.kz/en/about-kpo/parent-companies.html> (Letöltve: 2016.09.19.)

²⁷⁹ KazMunayGas [2015]: p. 26.

²⁸⁰ A kőolaj-földgáz réteg 4000 m-es mélységben kezdődik, és a kettő együttesen megközelítőleg 1600 méteres oszlopot jelent. A Tengiz mező kiterjedése 19X21 km. A Tengiz mezővel megegyező geológiai formációban, tőle 10 km-re észak-keletre található a becslések szerint 190 millió tonna kőolajat tartalmazó Korolevskoje mező is.

Tengizchevroil [2016]: The Tengiz Field <http://www.tengizchevroil.com/about/tengiz> (Letöltve: 2016.09.20)

²⁸¹ Ibidem.

bővült azt követően, hogy az ExxonMobil és a LukArco²⁸² megvásárolta a KazMunayGas 25 illetve 5%-os részesedését.²⁸³

A 2000-es évek közepéig a kőolaj kitermelés volt a meghatározó a mező esetében, a felszínre törő földgáz annak jelentős kéntartalmából eredő magas feldolgozási költségei miatt elfákjázásra került. A kísérőgáz hasznosítására vonatkozó 2004-es elnöki rendeletet követően azonban a mezőből kitermelt, megtisztított²⁸⁴ és kereskedelmi forgalomba hozott földgáz mennyisége folyamatos növekedésnek indult. A 2007-re elérte a 7,1 milliárd, az évtized végére pedig a 11,7 milliárd köbmétert, ami 2015-re 14,8 milliárd köbméterre emelkedett.²⁸⁵ A Karachaganak mezőhöz hasonlóan kitermelt földgáz megközelítőleg fele a Tengiz mező esetében is visszasajtolásra kerül a mezőbe a kőolaj kitermelés szinten tartása érdekében, a fennmaradó rész pedig a Közép-Ázsia-Központ vezetékhálózaton keresztül exportra kerül Oroszország irányába.

8.1.3 Kashagan

A becslések szerint 1,5 milliárd tonna kőolajat és 490 milliárd köbméter földgázt tartalmazó Kashagan mező²⁸⁶ Kazahsztán legnagyobb tengeri szénhidrogén lelőhelye.²⁸⁷ A mező a Kaszpi-tenger jegesedésre hajlamos északi részén, a szárazföldtől 80 kilométerre található.

1997-ben a kazah kormány kitermelés megosztási megállapodást kötött egy kilenc tagból álló - az olasz ENI, a brit BG Group és BP Amoco, a holland-brit Shell, az amerikai ExxonMobil és Phillips Petroleum, a francia Total FinaElf, a norvég Statoil, és a japán Inpex Masela – konzorciummal, (Észak-Kaszpi Kutató Vállalat – NCOC) a Kaszpi-tenger 5500 km²-es területén szénhidrogén mezők utáni kutatási, feltérképezési és kitermelési feladatok ellátására vonatkozóan. 2000-ben ez a konzorcium

²⁸² Az 1997 februárjában létrehozott LukArco az orosz Lukoil és az amerikai Atlantic Richfield (ARCO) (50-50%) leányvállalata. A BP 2000-ben megvásárolta az ARCO-t. A LukArcot jelenleg 54%-ban a Lukoil, és 46%-ban a BP birtokolja.

²⁸³ Tengizchevroil [2016]: The Tengiz Field

²⁸⁴ A Tengiz mező mellett 2004-ben üzembe helyezett földgáztisztító egységgel jóllehet sikerült biztosítani a hidrogén-szulfid kivonását a kitermelt gázból, azonban a salakanyag kezelése és hasznosítása kezdetektől fogva komoly problémát jelentett a TCO számára. 2007-ben a kazah hatóságok 609 millió dollárra bírságotlák, és eljárást indítottak a Tengizchevron ellen, mivel véleményük szerint 2004 és 2007 között a vállalat azáltal, hogy engedély nélkül nagy mennyiségű ként tárolt a mező környéki telephelyin természetkárosítást követett el. Ezzel párhuzamosan a kazah parlament kilátásba helyezte a TCO kitermelési engedélyének visszavonását, amennyiben a vállalat nem csökkenti a tárolt kén mennyiségét. A Tengizchevroil, hogy elkerülje ezt egy kén granulátumot előállító üzemet létesített a gáztisztító létesítménye mellett, amelynek termékeit elsősorban Kínába, Oroszországba és a többi környező országba exportálja.

IHS Markit [2007]: Tengizchevroil Hit with US\$609-mil. Fine for Environmental Violations in Kazakhstan, 2007.10.04, <https://www.ihs.com/country-industry-forecasting.html?ID=106597588> (Letöltve: 2016.09.20.)

²⁸⁵ KazMunayGas [2015]: p. 25.

²⁸⁶ A mező 4200 méteres mélységben, 3-6 méter vízoszlop alatt helyezkedik el, kiterjedése 75x45 kilométer. Oil and Gas Journal [2013]: Kashagan oil field starts production, 2013. szeptember 11., <http://www.ogj.com/articles/2013/09/kashagan-oil-field-starts-production.html> (Letöltve: 2016.09.20)

²⁸⁷ KazMunayGas [2016]: Kashagan, <http://www.kmg.kz/en/manufacturing/upstream/kashagan/> (Letöltve: 2016.09.21.)

fedezte fel a licensz területen található Kashagan, és további négy kisebb szénhidrogén mezőt.²⁸⁸ 2001-ben a BP és a Statoil, míg 2003-ban a BG Group eladta részesedését az NCOC-ban, amelyet a megmarad tagok, és a kazah állam képviselőiben a KazMunayGaz vásárolt meg.

A konzorcium tagjai közötti együttműködés nem volt konfliktusoktól mentes, mindenképp a mező kiépítésének folyamatosan növekvő költségei miatt. 2007-ben az ENI - amelyet 2001-ben a projekt vezető operátorának választottak a konzorcium tagjai - az addigi 57 milliárd dollárról több, mint duplájára, 136 milliárd dollárra emelte a mező kiépítésének várható költségeit. A kazah vezetés túlzónak tartotta ezt a megemelt összeget, és követelte, hogy az ENI kerüljön leváltásra a Kashagan projekt vezetésének éléről, valamint, hogy helyére egy minden konzorciumi tag delegáltját magába foglaló irányítótestület kerüljön kinevezésre. Az átstrukturálásra 2008 őszén került sor.²⁸⁹

2013-ban a KazMunayGaz előbb eladta a Kínai Nemzeti Petróleum Vállalatnak (CNPC) az NCOC-ban meglévő 8,33%-nyi tulajdonjogát,²⁹⁰ majd még ugyanebben az évben megvásárolt a Conoco Phillips 8,39%-nyi részesedését.²⁹¹ Jelenleg a Kashagan mező fejlesztését és kitermelését végző konzorcium az alábbi tagokkal rendelkezik:

- KMG Kashagan B.V. -16.88%;
- ENI S.p.A.– 16.81%;
- Exxon Mobil Corp - 16.81%;
- Royal Dutch Shell - 16.81%;
- Total 16.81%;
- CNPC - 8.33%;
- INPEX 7.56%.

A mező kitermelésének megkezdése technikai, környezeti és logisztikai okokból kifolyólag több alkalommal is csúszást szenvedett, és az eredetileg tervezett 2005 helyett csupán 2013 szeptemberében kezdődött meg. Kevesebb, mint egy hónap elteltével azonban gázszivárgás miatt le kellett állítani a kitermelését, ami csak 2016 szeptemberében indult újra.²⁹²

²⁸⁸ A Kalamkas mezőt 2002-ben, az Aktoty, Kairan és Dél-Nyugat Kashagan lelőhelyet 2003-ban fedezték fel. KazMunayGas [2016]: Kashagan - Summary on the North Caspian Project <http://www.kmg.kz/en/manufacturing/upstream/kashagan/> (Letöltve: 2016.09.21.)

²⁸⁹ Ekkor a konzorcium összetétele a következő volt: KazMunayGaz, ExxonMobil, Shell, Total és Agip 16,81%, Conoco Phillips 8,39%, Inpex Masela 7, 75%. , Pirani, Simon [2012]: p. 46.

²⁹⁰ Reuters [2013]: China buys into giant Kazakh oilfield for \$5 billion, 2013.szeptember 7. <http://www.reuters.com/article/us-oil-kashagan-china-idUSBRE98606620130907> (Letöltve: 2016.09.21.)

²⁹¹ Oil and Gas Journal [2013]: ConocoPhillips closes on \$5.4 billion sale of Kashagan interest, 2013. október 31. <http://www.ogj.com/articles/2013/10/conocophillips-closes-on-5-4-billion-sale-of-kashagan-interest.html> (Letöltve: 2016.09.21.)

²⁹² Oil and Gas Journal [2017]: Kashagan production said to be on target, 2017. április 24. <http://www.ogj.com/articles/2017/04/kashagan-production-said-to-be-on-target.html> (Letöltve: 2016.09.22.)

Az NCOC a mező fejlesztését és ezzel együtt kitermelésének fokozását két lépcsőben kívánja megvalósítani. Az első, öt éves szakasz célkitűzése, hogy a napi szintű kitermelés elérje a 29 millió m³ (10,5 milliárd m³/év) földgázt és 400 000 hordó kőolajat. Ekkor a felszínre hozott gáz 55%-a kerülne visszasajtolásra a mezőbe, ami éves szinten 4,8 milliárd m³ földgáz hazai felhasználását, vagy exportját tenné lehetővé. A második szakasz során a konzorcium tagjai a földgáz kitermelést napi 148 millió m³-re, (54 milliárd m³/év) míg a kőolajét 1,5 millió hordóra kívánják emelni. A második szakasz során azonban a felszínre hozott földgáz jóval nagyobb része, megközelítőleg 90%-a visszasajtolásra kerülne a mezőbe, és a fennmaradó rész a mező üzemeltetéséhez szükséges energia előállítását biztosítaná – azaz a Kashagan mező megszűnne mint földgáz export forrás.²⁹³

8.1.4 Zhanazhol

A nyugat-kazahsztáni Aktobe megyében 1978-ban felfedezett, és 1987-ben kitermelés alá vont Zhanazhol mező Kazahsztán negyedik legnagyobb szénhidrogén mezője, amely becslések szerint 170-190 millió tonna kőolajat valamint 133 milliárd köbméter bizonyított, és potenciálisan további 276 milliárd köbméter földgázt tartalmaz.²⁹⁴

A Szovjetunió felbomlását követően a Zhanazhol – és a vele azonos geológiai formációban található Kenkijak mező²⁹⁵ – a kazah állam tulajdonában lévő Aktobemunaigas felügyelete alá került. 1997-ben a kínai CNPC megvásárolta az Aktobemunaigas 60,3%-nyi, 2003 májusában pedig további 25,12%-át, így jelenleg annak 85,42%-os tulajdonosa.²⁹⁶

A mező fejlesztési tervének keretében a CNPC 2003-ban modernizálta a kitermelt földgáz tisztítását addig ellátó, szovjet időkben épített két létesítményt, 1,3 milliárd m³-ről 2,2 milliárd m³-re emelve éves kapacitásukat. 2007-ban a kínai vállalat egy újabb földgáz feldolgozó egységet helyezett üzembe a mező mellett, aminek köszönhetően éves szinten 5,6 milliárd m³-re nőtt a Zhanazhol mezőből kitermelt, megtisztított, és ezáltal kereskedelmi fogalomba hozható gáz mennyisége.²⁹⁷

²⁹³ Yenikeyeff, Shamil [2009]: p. 330.

²⁹⁴ Yenikeyeff, Shamil [2009]: Kazakhstan's Gas: Export Markets and Export Routes, Oxford Institute for Energy Studies, Oxford, 2008. november, NG 25, p. 30.
<https://www.oxfordenergy.org/publications/kazakhstans-gas-export-markets-and-export-routes/>
(Letöltve:2016.09.23.)

²⁹⁵ A Kenkijak mező a CNCP becslése szerint 110 millió tonna kőolaj tartalékkal rendelkezik.
CNPC [2016]: CNPC in Kazakhstan - Kenkiyak Subsalt Reservoir,
http://www.cnpc.com.cn/en/Kazakhstan/country_index.shtml (Letöltve: 2016.09.24.)

²⁹⁶ Parkhomchik, Lidiya [2016]: China-Kazakhstan Relations in the Oil and Gas Sector, Eurasian Research Institute, 2016. június 27.
<http://eurasian-research.org/en/research/comments/energy/china-kazakhstan-relations-oil-and-gas-sector> (Letöltve: 2016.09.24.)

²⁹⁷ CNPC [2007]: First line of the Third Zhanazhol Oil and Gas Processing Plant becomes operational, 2017. december 13.,

Ezen fejlesztésekkel párhuzamosan 2005-ben a Kazahoil (51%) és a CNPC (49%) földgázvezetékek gyártásával és telepítésével foglalkozó leányvállalata a MunaiTas megépítette a Zhanazhol mezőt a Buhara-Ural vezetékkel összekötő 157 km hosszú, 5,3 milliárd köbméter kapacitású földgázvezeték (Zhanazhol-Oktybarsk-Aktobe-13-as kompresszor állomás), bekapcsolva ezáltal a mezőt a kazah gázexport vérkeringésébe.²⁹⁸

8.1.5 Imashevskoje

A Zhanazholnál valamelyest kisebb az oroszországi Asztrahántól 60 km-re dél-keletre, Atirau megyében található Imashevskoye mező, amely 128 milliárd m³ földgáz és 20 millió tonna kőolaj bizonyított tartalékkal rendelkezik.²⁹⁹ A Szovjetunió felbomlását követően Oroszország igényt tartott a mező kitermelésének jogára, mivel véleménye szerint az Imashevskoje az Asztrahán mellett található Astrakhanskoje mezővel azonos geológiai formációban található, és tulajdonképpen nem más, mint annak nyúlványa.³⁰⁰ Kazahsztán nem értett egyet ezzel az érveléssel, és elzárkózott a kérés teljesítése elől. Hosszas tárgyalásokat követően a felek végül 2005-ben megegyeztek a mező középvezetékénél történő felosztásáról, 2010 szeptemberében pedig a kazah és orosz elnök megállapodást írt alá, amelynek értelmében a KazMunayGas és a Gazprom leányvállalata, a KazRosGas végezheti az Imashevskoye kitermelését.³⁰¹ A KazRosGaz jelenleg a mező geológiai adottságainak felmérésén, és fejlesztési tervének elkészítésén dolgozik.

Mindazonáltal az Imashevskoye mező kiépítését több tényező is nehezíti, illetve költségessé teszi. Ilyen például, hogy a mezőben található földgáz 15-17%-es hidrogén-szulfid tartalommal rendelkezik, valamint hogy a legközelebbi, Asztrahánban található földgáz feldolgozó üzem leterheltsége miatt nem rendelkezik kellő kapacitásokkal a mezőből kitermelt gáz feldolgozásához.

8.1.6 Közepes és kis mezők

Az ország keleti részén található óriás és nagy mezőkkel ellentétben Kazahsztán közepes és kis földgáz mezőinek döntő többsége – Amangeldi (33 milliárd m³ bizonyított tartalék), Chinarevskoje (17 milliárd m³), Dél-Zhetibai (23 milliárd m³) Kalamkas (27 milliárd m³), Prorova (28 milliárd m³), Teplovsko-Tokarevskoje (25 milliárd m³), Tasbulat (13 milliárd m³) Tenge (45 milliárd m³),

<http://www.cnpc.com.cn/en/nr2007/201211/5776c4f86559479db2830b27984c1f53.shtml> (Letöltve: 2016.09.24)

²⁹⁸ Yenikeyeff, Shamil [2009]: p. 331

²⁹⁹ KazRosGas [2016]: Imashevskoe gas deposit project, <http://kazrosgas.org/eng/activity/projects/imashevskoe-mestorozhdeniye-eng/> (Letöltve 2016.09.25.)

³⁰⁰ Yenikeyeff, Shamil [2009]: p. 331

³⁰¹ Gazprom [2016]: Kazakhstan - Imashevskoye field <http://www.gazprom.com/about/production/projects/deposits/kazakhstan/> (Letöltve: 2016.09.25.)

Urikhtau (40 milliárd m³) Uzen (43 milliárd m³) valamint a Zhetibai (99 milliárd m³) – az ország nyugati, és dél-nyugati régiójában találhatóak.³⁰² Tartalékaik „nagysága” és export infrastruktúrától való távolságuk miatt nem vesznek részt a kazah földgáz exportban, hanem elsősorban a belső piac igényeit elégítik ki. Ennek ellenére érdemes röviden megemlítenünk egy mezőt, az 1975-ben felfedezett Amangeldy földrajzi elhelyezkedéséből adódó stratégiai jelentőségét.

A KazMunayGaz leányvállalata, az AmangeldyGaz által üzemeltetett mező a dél-kazahsztáni Zhambil megyében, Taraz városának közelében található. A mező kitermelése 2003 októberében vette kezdetét, miután lefektetésre került a mezőt a Bukhara-Taskent-Biskek-Almati vezetékkel összekötő, 193 kilométer hosszú Amangeldy-Ötös számú kompresszor állomás vezeték. A kazah vezetés nem titkolt célja, hogy Almati és a környező régió földgáz ellátásában minél nagyobb szerepet játsszon az Amangeldi mező, csökkentve ezáltal az ország ezen régiójának üzbég földgázra való ráutaltságát. Az AmangeldyGaz a legutóbb publikált adatai alapján 2012-ben 324 millió m³, 2013-ban 322 millió m³, míg 2014-ben 328 millió köbméter földgázt termelt ki és táplál a Bukhara-Taskent-Biskek-Almati vezetékbe.³⁰³ Jóllehet ezek a mennyiségek nem elegendőek Almati és a környező térség teljes földgáz igényének fedezésére, azonban még így is javítják Kazahsztán Üzbegisztánnal szembeni, gázár kialakítására vonatkozó tárgyalási pozícióját.

8.2 Üzbegisztán

Üzbegisztán földgáz tartalékaival és kitermelésével kapcsolatban az állami tulajdonban lévő Uzbekneftegaz kőolaj és földgázipari vállalat csak sporadikusan tesz közzé adatokat, ami jelentősen megnehezíti az ágazattal kapcsolatos elemzés készítését. Az Uzbekneftegaz legutóbbi, 2014-es évre vonatkozóan nyilvánosságra hozott adatai szerint az ország 1,62 billió m³ földgáz tartalékkal rendelkezik,³⁰⁴ amellyel kvázi megegyezik az OPEC 2016-os,³⁰⁵ valamint a Német Szövetségi Földtudományi és Természeti Erőforrások Intézetének 2013-as becslésével.³⁰⁶ Ezzel szemben a CIA szintén 2014-re vonatkozó adatsora 1,841 billió m³-re teszi az ország földgáz készleteit,³⁰⁷ míg a BP ennél közel 30%-al kisebb, 1,1 billió m³-es tartalékokkal számol.³⁰⁸

³⁰² Yenikeyeff, Shamil [2009]: p. 334

³⁰³ KazTransGas [2015]: Structure - LLP "AmangeldyGas" <http://www.kaztransgas.kz/index.php/en/main-page/structure> (Letöltve: 2016.09.25.)

³⁰⁴ Uzbekneftegaz [2014]: Годовой отчет по итогам 2014 года http://www.uzneftegaz.uz/ru/stockholders/filings/quarterny_reports (Letöltve: 2016.11.01)

³⁰⁵ OPEC [2016]: p. 100

³⁰⁶ Bundesanstalt für Geowissenschaften und Rohstoffe [2013]: p. 66.

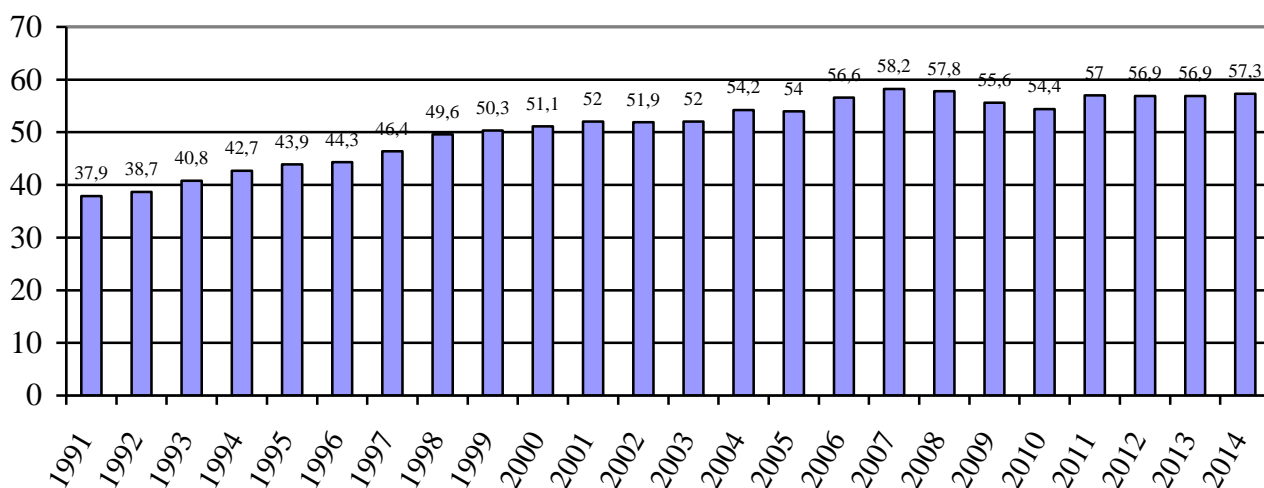
³⁰⁷ Central Intelligence Agency [2016]: Central Asia – Uzbekistan <https://www.cia.gov/library/publications/resources/the-world-factbook/geos/uz.html> (Letöltve: 2016.11.01)

³⁰⁸ British Petrol [2015]: Natural gas reserves szekció Üzbegisztánra vonatkozó adatsora.

A közép-ázsiai földgáz kitermelés 1960-as évek elején kezdődő rohamos bővülésében közel másfél évtizedig az Üzbég SzSzK játszott a vezető szerepet. Míg az ország földgáz kitermelése 1960-ban csupán a Szovjetunióban felszínre hozott gáz 1%-át (447 millió m³) tette ki,³⁰⁹ addig ez az arány alig öt év leforgása alatt 1965-re 13%-ra emelkedett, miközben a kitermelés több mint 35-szörösére, 16,4 milliárd m³-re nőtt. Üzbegisztán földgáz kitermelése az 1960-as évek második felében is dinamikusan növekedett, és 1970-re elérte a 32 milliárd m³-es szintet, ami az össz-szovjet földgáz kitermelés 16,2%-át jelentette. Az évtized második felében azonban a kitermelés bővülésének fokozatos lassulása vette kezdetét, ami a Türkmen SzSzK földgáz kitermelésének ezzel párhuzamos felfutásával azt eredményezte, hogy Üzbegisztán 1975-ös 36,5 milliárd m³-es földgáz kitermelése már csupán a Szovjetunióban felszínre hozott gáz 13%-át tette ki. A kitermelés csökkenés mélypontját 1985-ben érte el az ország 31,3 milliárd m³-es szinttel, amelyet követően, ha lassan is, de ismét növekedni kezdett az Üzbegisztánban felszínre hozott földgáz mennyisége. A Szovjetunió 1991-es felbomlásakor Üzbegisztán 37,9 milliárd m³-es földgáz kitermelésével Indonézia mögött, de Szaúdi-Arábiát megelőzve a föld 9. legnagyobb gáz kitermelőjének számított.

Napjainkra az ország kitermelése – az elmúlt két és fél évtized során végbement átlagosan 1,5%-os éves kibocsájtás bővülésnek köszönhetően – elérte az 56-58 milliárd m³-es szintet. Ezzel Üzbegisztán jelenleg a 14. helyet foglalja el a globális kitermelési rangsorban, miközben részaránya a készletek terén 0,6%-ra zsugorodott.³¹⁰

Üzbegisztán földgázkitermelése 1991-2014 (milliárd köbméter)

Forrás: A szerző saját diagrammja a BP adatai alapján

³⁰⁹ A Szovjetunió földgáz kitermelése 1960-ban 45303 millió köbmétert (45,3 milliárd m³) tett ki.

³¹⁰ Ibidem.

1994 és 2004 között Üzbegisztán Oroszország mögött a poszt-szovjet térség második legnagyobb földgáz kitermelője volt. 2005-től kezdődően azonban - 2009 és 2010-et leszámítva - köszönhetően dinamikus növekvő földgáz kitermelésének Türkmenisztán vette át a régió legnagyobb kitermelőjének szerepét, harmadik helyre szorítva ezáltal Taskentet a poszt-szovjet földgáz kitermelési rangsorban.

Mindazonáltal két tényező megkülönbözteti Üzbegisztánt nem csupán a közép-ázsiai régió, hanem poszt-szovjet térség többi földgáz kitermelőjétől is. Egyrészt, hogy a kitermelt földgáz túlnyomó része a hazai lakossági és ipari fogyasztók igényeit elégíti ki, és csupán kisebb - jóllehet növekvő - része kerül exportra.³¹¹ Másrészt, hogy a kőolajat és földgázt egyaránt tartalmazó mezők esetében a felszínre hozott földgázból nem kerül visszasajtolásra a mezőkbe a kőolaj kitermelhetőségének szinten tartása érdekében.

2013 decemberéig 242 szénhidrogén mezőt fedeztek fel Üzbegisztán területén, amelyből 104 állt kitermelés, 79 pedig kiépítés alatt, míg 60 mező esetében a földtani elemző és feltérási munkálatok voltak folyamatban.³¹² A mezők döntő többsége Üzbegisztán két régiójában koncentrálódik:

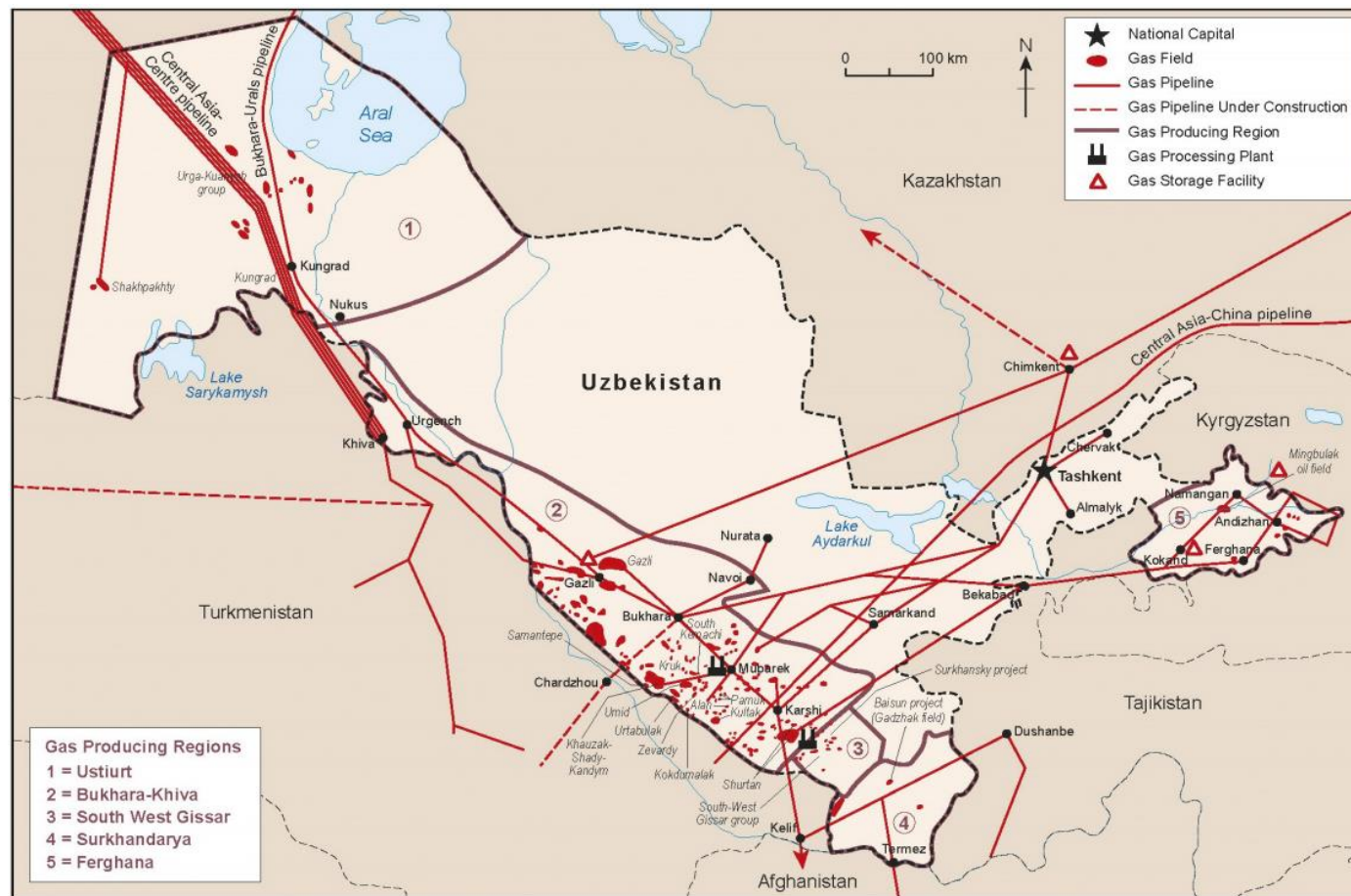
- Túlnyomó részük az ország dél-nyugati részén, Gazli, Bukhara, Mubarek és Karshi városának környékén (Bukhara és Qashqadario körzet).
- Kisebb részük az észak-nyugati Karakalpakasztán autonóm körzetben található Ustiurt fennsíkon található.

Történeti jelentősége miatt említést érdemel továbbá a kelet-üzbegisztáni Andijan és Kokand városok (Andijan és Fergana körzet) körül található szénhidrogén régió is.

³¹¹ Így például az 1991-ben kitermelt 37,9 milliárd m³ földgáz csupán 5,1%-a – 1,93 milliárd m³ – került exportra. 1995-ben ez az arány 6,4%-ot, 2000-ben 10,6%-ot, 2005-ben 21%-ot, 2010-ben 25%-ot, 2014-ben pedig 14,9%-ot tett ki. A szerző saját számítása a BP Statistical Review 2015 Üzbegisztánra vonatkozó adatai alapján.

³¹²Rome, Anthony [2013]: Oil and gas of Uzbekistan, 2013. december 29. <http://eaglefordtexas.com/news/id/89/oil-gas-uzbekistan/> (Letöltve: 2016.11.04)

Üzbegisztán földgáz lelőhelyei és gázipari infrastruktúrája

Forrás: Pirani [2012]: p. 31

Az 1990-es évek során az üzbég földgáz kitermelés megközelítőleg 75%-a három mezőből - Shurtan, Zevardi és Dengizkul-Khaouzak – származott, és ez az arány az ezredfordulót követően sem változott számottevően. Sőt, ugyanez a három mező kiegészülve a Gazli, a Kultak, a Kruk, az Urtaulak, a Pamuk, a Kokdumalak, valamint az Adamtash mezővel a 2000-es évek közepéig az ország földgáz kitermelésének több, mint 95%-át adta.³¹³ Az évtized utolsó harmadától azonban ezen mezők közül mind több kezdte a kimerülés jeleit mutatni, minek következtében az üzbég földgáz kitermelés súlypontja fokozatosan a kis és törpe mezők irányába tolódott el.

Mivel az országban kitermelt földgáz jellemzően nagy mélységből, magas hőfokon, instabil kondenzátum formájában tör a felszínre, és egyúttal jelentős mennyiségű szennyezőanyagot – első sorban hidrogén-szulfidot - is tartalmaz, ezért szükséges annak végső felhasználás előtti tisztítása. Mindazonáltal mivel napjainkban az ország földgáz kitermelésének túlnyomó része közepes, kis és törpe mezőkből származik, ezért nem gazdaságos a kitermelt gáz helyi szinten, mezők mellett történő tisztítása, hanem annak az országban működő alábbi négy,³¹⁴ erre a célra alkalmas földgáz feldolgozó üzem valamelyikéhez történő szállítása szükséges:

- A legnagyobb az 1973-ban üzembe helyezett, 28 milliárd m³/éves kapacitással rendelkező Mubarek földgáz feldolgozó egység, amely a tisztított gázon kívül alkalmas 258 ezer tonna cseppfolyósított földgáz előállítására is.³¹⁵
- A dél-nyugat üzbegisztáni Karshi város mellett található, 1980-ban átadott, 20 milliárd m³ éves kapacitással rendelkező Shurtan I egység, amely a földgáz tisztításán kívül képes évente 104 ezer tonna cseppfolyósított gáz (propán és bután) előállítására is.³¹⁶
- A 2001-ben üzembe helyezett, 4,5 milliárd m³/éves földgáz feldolgozó kapacitással rendelkező Shurtan II gáz és vegyipari komplexum.³¹⁷
- A 2016 májusában az ország északnyugati részén található Karakalpakasztáni körzetben üzembe helyezett Ustiurt gáz és vegyipari komplexum, amely 4,5 milliárd m³ földgáz feldolgozása mellett képes 400 ezer tonna polietilén, és 100 ezer tonna polipropilén előállítására is.³¹⁸

³¹³ Zhukov, Stanislav [2009]: Uzbekistan: a domestically oriented gas producer In: Pirani, Simon (eds.) Russian and CIS Gas Markets and Their Impact on Europe, Oxford University Press, Oxford, p.360

³¹⁴ Jelenleg építés alatt áll az ország ötödik földgáz feldolgozó üze me a délnyugat üzbegisztáni Kandim földgázmező együttes közelében. Átadására előre láthatólag 2018 elején-közepén fog sor kerülni.
Azizov, Demir [2014]: Uzbekistan approves new major gas processing plant construction, 2014. november 24. <http://en.trend.az/casia/uzbekistan/2336215.html> (Letöltve: 2016.11.05)

³¹⁵ Uzbekistan Today [2016]: Mubarek Gas Processing Plant to Develop the Production of Sulfur, 2016. 09.14, <http://www.ut.uz/en/business/mubarek-gas-processing-plant-to-develop-the-production-of-sulfur/> (Letöltve: 2016.11.09)

³¹⁶ Zhukov, Stanislav [2009]: p. 363

³¹⁷ Ibidem

Mivel Üzbegisztán esetében nem beszélhetünk a földgázkitermelés jelentős részét biztosító órisá és nagy mezőkről, hanem sokkal inkább az ország több régiójában, egymástól távol, szétszórtan elhelyezkedő földgáz lelőhelyekről, ezért nem egyes mezők, hanem földgáz termelő régiók vizsgálata szükséges az ország gáziparának elemzéséhez.

8.2.1 Gazli-Bukhara-Mubarek-Karshi gáزرégió

Az 56-58 milliárd m³-es éves üzbég földgázkitermelés 85-90 %-a – nagyjából 47-51 milliárd m³ - az ország dél-nyugati részén található Gazli, Bukhara, Mubarek és Karshi városok körüli, az Uzbekneftegas által üzemeltetett, több mint száz mezőből származik.³¹⁹ Ezek közül a legjelentősebbek a Gazli, a Shurtan, a Kultak, a Zevardi, az Urtabulak, a Kruk, és az Umid lelőhelyek, valamint a Khauzak-Shady-Kandym és a Dél-Nyugat Gissar projekt. Mivel azonban kitermelésük már több évtizede tart, ezért a mezők túlnyomó része meghaladta kitermelési csúcsát, és napjainkban kibocsájtásuk leszálló szakaszban van. A mezők belső nyomásának, és ezáltal kitermelhetőségük fenntartása érdekében az Uzbekneftegas kénytelen mind több mező esetében kompresszor állomásokat létesíteni. Ennek megfelelően Üzbegisztán az elmúlt két évtized során több programot is indított, - a legutóbbit 2011-ben 783 millió dollár értékben - az ország földgáziparának modernizálására, azon belül is a legnagyobb földgáz mezők kitermelést ösztönző technológiai megoldások telepítése érdekében. Ennek keretében 2012 és 2015 között az ukrán Turbogaz gázlifteket helyezett üzembe többek között a Gazli, a Shurtan, a Kultak, az Alan, a Pamuk, a Kokdumalak valamint a Zevardy mezőkön.³²⁰

Jóllehet az Uzbekneftegas célja, hogy lehetőség szerint egyedül végezze az ország földgázmezőinek feltárását, kiépítését és kitermelését, egyes, technológiai kapacitáit meghaladó lelőhelyek esetekben lehetővé teszi – akár többségi részesedésszerzés mellett is - külső partnerek bekapcsolódását a mezők kiaknázásába. Az egyik legnagyobb ilyen projekt a Mubarek városától 30 km-re Dél-Nyugatra található Khauzak-Shadi-Kandim földgázmező együttes kitermelése. Az Uzbekneftegas és a Lukoil 2004 júniusában 35 évre szóló PSA-t kötött a mezők kitermelésére vonatkozóan,³²¹ amelynek értelmében a Lukoilt a felszínre hozott földgáz 90, míg az Uzbekneftegast 10%-a illeti meg. A projektet a Lukoil üzbegisztáni leányvállalata, a szintén 2004-ben létrehozott LUKOIL Uzbekistan Operating Company felügyeli. A projekt első szakaszában 2006 nyarán feltérési munkálatok kezdődtek a Khauzak-Shady mezőn, a kitermelés pedig rekordidő alatt, 2007

³¹⁸ UzReport [2015]: Ustyurt Gas and Chemical Complex to start operation in 2016 http://news.uzreport.uz/news_4_e_133212.html, 2015.07.15. (Letöltve: 2016. 11.07)
UzDaily [2016]: Ustyurt Gas Chemical Complex opened in Uzbekistan, 2016.05.11 <https://www.uzdaily.com/articles-id-35947.htm> (Letöltve: 2016.11.07)

³¹⁹ A régió földgázmezőivel kapcsolatban lásd a tizenhatodik számú mellékletet.

³²⁰ Turbogaz [2014]: Implemented projects, <http://www.turbogaz.com.ua/eng/about/project.html> (Letöltve 2016.11.11)

³²¹ A kitermelés megosztási megállapodást 2015-ben 7 évvel, 2046-ig meghosszabbították a felek.

novemberében kezdetét is vette. A Lukoil által legutóbb publikált, 2013-as évre vonatkozó adatok szerint a projekt keretében 3,74 milliárd m³ földgázt hoztak a felszínre, amelyből a PSA értelmében 3,18 milliárd m³ a Lukoilt, míg a fennmaradó 0,56 milliárd m³ földgáz az Uzbekneftegaszra vonatkozott.³²²

A projekt második szakaszát az öt gáz kondenzátum mezőből álló Kandim csoport³²³ feltárása és kitermelésének megkezdése fogja jelenteni. Ennek első lépéseként 2015 februárjában a Lukoil megállapodást írt alá a dél-koreai Hyundai Engineeringgel a mezők infrastruktúrájának kiépítéséről, valamint a felszínre hozandó földgáz feldolgozására alkalmas 8 milliárd m³ éves kapacitású üzem létesítéséről.³²⁴ A tervek szerint 2018 végén, 2019 elején veheti kezdetét a mező kitermelése.

A régió másik jelentős gázipari projektje a több mint 100 milliárd m³ feltételezett földgáz vagyonnal rendelkező, Karshi városától 20 km-re délre található hét szénhidrogén mezőt lefedő - Adamtash, Djarkuduk, Yangi Kizilcha, Gumbulak, Amanata és Pachkamar gáz kondenzátum mezők, az Akkul olaj és gázmező, valamint a Koshkuduk olajmező - Gissar projekt. A szintén a Lukoil és az Uzbekneftegasz 90-10%-os részesedésével megvalósuló projekt 36 évre szóló PSA-ját 2007 januárjában írták alá a felek, amely ugyanazon év áprilisában lépett életbe. A Gissar projekt keretében 2013-ban 1,2 milliárd m³ földgázt, és 110 ezer tonna kondenzátumot hoztak a felszínre a felek.³²⁵

8.2.2 Karakalpakasztán

Az Észak-Nyugat üzbegisztáni Karakalpakasztán autonóm körzet esetében - amely becslések szerint 120 milliárd m³ földgáz és 7 millió tonna kondenzátum tartalékkal rendelkezik³²⁶ - az Ustyurt fennsíkon található Shakhpakhti földgázmező, és az Urga-Kuanish valamint Aral projekt érdemel említést.

Az 1962-ban felfedezett, kitermelésének 1974-es megkezdésekor becslések szerint 42,5 milliárd m³ földgázt tartalmazó Shakhpakhti mező a karakalpakasztáni körzet legnagyobb gázlelőhelye. A mezőből kitermelt földgáz a Közép-Ázsia Központ vezetékhálójába került betáplálásra és exportra Oroszország irányába. Az 1980-es évek elején a mező belső nyomása rohamos csökkenésnek indult, ezért 1983-tól kezdődően kompresszorállomás segítségével igyekeztek szinten tartani annak kitermelését. Ez a kétezres évek elejéig bizonyult kifizetődőnek, azt követően azonban a mező

³²² Lukoil [2014]: Kandym, 2014. 09. 25. <http://lukoil-international.uz/en/kandym> (Letöltve: 2016.11.11.)

³²³ A Kandim lelőhely öt gáz kondenzátum mezője: a Kandim, az Akkul, a Parsankul, a Khoji, és a Nyugat-Khoji.

³²⁴ Lukoil [2014]: Kandym

³²⁵ Lukoil [2014]: Gissar 2014.09.25, <http://www.lukoil-overseas.uz/en/gissar> (Letöltve: 2016.11.11.)

³²⁶ Gazprom [2016]: Uzbekistan - Ustyurt Plateau, Shakhpakhti field, <http://www.gazprom.com/about/production/projects/deposits/uzbekistan/> (Letöltve: 2016.11.12)

veszteséget termelt, ami miatt az Uzbekneftegas 2002-ben leállította kitermelését.³²⁷ 2003-ban a Gazprom egyik leányvállalata a Zarubezhneftegaz, és a svájci Gas Project Development Central Asia AG megállapodást kötött az üzbég kormánnyal, amelynek értelmében leányvállalatuk a Zarubezhneftegaz – GPD Central Asia kitermelés megosztásai megállapodás keretében 2004 áprilisában 15 évre megkapta a mező kitermelésének, és a felszínre hozott földgáz értékesítésének jogát. A mező technológiai fejlesztését – elsősorban a gáz kompresszor állomás kapacitásának növelését - követően a kitermelése 2004 augusztusában vette ismét kezdetét. A legutóbbi elérhető adatok szerint a mezőből 2014-ben 330 millió m³ földgáz került kitermelésre.³²⁸

Az Uzbekneftegas és a Gazprom 2006-ban együttműködési megállapodást írt alá az Ustiurt fennsík északi részén található Urga, Kuanish, Dal, Karachalak, és Akchalak földgáz mezők feltárásáról és kiaknázásáról is. A mezők geológiai vizsgálatát követően azonban a Gazprom az azokból kitermelhető földgáz kereskedelmi szempontból elégtelen mennyiségére hivatkozva kilépett a projektből. Helyét az üzbég és a maláj kormány megállapodásának értelmében 2008 májusában a maláj Petronas leányvállalata a Petronas Carigali Operating Company LLC vette át. Az üzbég-maláj együttműködés egészen 2014 májusáig tartott, amikor a maláj fél nyilvánosságra nem hozott okok miatt kilépett a projektből.³²⁹ Azóta az Uzbekneftegas egyedül végzi a mezők üzemeltetését, és az azokból kitermelt kis mennyiségű földgázt – 2012-ben 0,2 milliárd m³ – a Közép-Ázsia-Központ vezetékrendszeren át a Gazpromnak értékesíti.³³⁰

A karakalpakasztáni körzet harmadik földgáz régiója az Aral tó déli partvonalától mentén 12 ezer négyzetkilométert lefedő Aral projekt. 2005-ben a régió gáz készleteinek feltárása és kiaknázása érdekében az Uzbekneftegas, a Lukoil, a CNPC a Petronas és a dél-koreai KNOC két ütemből álló, 40 évre szóló kitermelés megosztási megállapodás kötött, és egyenként 20%-os részesedéssel nemzetközi konzorciumot - JV Aral Sea Operating Company - hozott létre. A Petronas 2011 májusában, míg a CNPC 2013 szeptemberében részesedésüket a többi feleknek eladva kilépett a konzorciumból, így jelenleg az Uzbekneftegas annak 33,4%-át, míg a CNPC és a Lukoil 33,3 %-át birtokolja.³³¹

³²⁷ A mező kitermelésének felfüggesztéséig megközelítőleg 36,5 milliárd m³ földgáz, azaz a mező becsült tartalékának 78,5%-a került kitermelésre. Jelenleg a mezőből kinyerhető földgáz nagyságát 8 milliárd m³-re teszik. Gazprom International [2013]: More than 315 million cubic metres of gas were produced on the Shakhpakhty field in 2013, <http://www.gazprom-international.com/en/news-media/articles/more-315-million-cubic-metres-gas-were-produced-shakhpakhty-field-2013> (Letöltve: 2016.11.13)

³²⁸ Gazprom International [2015]: Gas production at Shakhpakhty surpasses 3 bn cubic metres, 2015. 07. 06. <http://www.gazprom-international.com/en/news-media/articles/gas-production-shakhpakhty-surpasses-3-bn-cubic-metres> (Letöltés:2016.11.13)

³²⁹ UzDaily [2014]: Petdérónas exits two PSAs in Uzbekistan, 2014. 05.07, <https://www.uzdaily.com/articles-id-27706.htm> (Letöltve: 2016.11.13)

³³⁰ Pirani, Simon [2012]: p. 37.

³³¹ Karimova, Aynur [2015]: Uzbekistan begins exploring hydrocarbons in Aral Sea, 2015.11.05 <http://today.az/news/regions/144937.html> (Letöltve: 2016.11.14)

Az Aral tó déli részének szénhidrogén mezői

Forrás: Oil & Gas Journal

Mindazonáltal az Aral projekt jelentős csúszásban van az eredeti ütemtervhez képest. A 2007-ben kezdődött geológiai vizsgálatok 2011 helyett csupán 2014 márciusában fejeződtek be, és ezek alapján eddig egy mező – Nyugat-Aral – esetében került sor kutatófűrésra, amelynek alapján a konzorcium 9,1 milliárd m³-re becsülte a mező földgáz készleteit.³³² A projekthez tartozó többi mező esetében nem állnak rendelkezésre hivatalos adatok azok potenciális földgáz vagyonának nagyságára vonatkozóan.

8.2.3 Fergana-medence

Az Üzbegisztán keleti részén található, magashegységek által határolt Fergana-medence az ország – és egyúttal a poszt-szovjet térség – legkisebb, alig több mint 40 ezer km²-en elterülő kőolaj és földgáz régiója. Csekély méretei ellenére a térség jelentős szerepet tölt be az üzbég szénhidrogén ipar történetében. Az 1900-as évek elején itt fedezték fel az ország első kőolaj és földgáz mezőit,³³³

³³² Aral Sea Operating Company [2014]: About us, <http://www.aralsea-op.com/index.html> (Letöltve: 2016.11.14)

³³³ A Fergana-medencében 1901-ben fedezték fel a később Mailasi névre keresztelt kőolaj és földgáz mezőt. Ezt követte a Chaur-Yarkutan-Chimion mező 1904-ben, valamint a Selrokhno 1908-ban.
Energy Information Administration [1993]: Oil and Gas Resources of the Fergana Basin, Washington D.C, p.9.
<http://www.osti.gov/scitech/servlets/purl/10133192> (Letöltve: 2016.11.15)

melyek kitermelésének megkezdése az 1910-es évek során megalapozta az ország fosszilis energiahordozó bányászatát. A régió földgáz tartalékaira vonatkozóan nem állnak rendelkezésre pontos kimutatások, az Amerikai Energiainformációs Hivatal elemzése szerint az 1990-es évek elején a Fergana-medence 53 földgáz és gáz kondenzátum mezője 1,35 milliárd m³ bizonyított tartalékkal rendelkezett.³³⁴ Napjainkra a régió földgázipari jelentősége a kitermelhető mezők szinte teljes kimerülése következtében maginálissá vált, olyannyira, hogy az Uzbekneftegas kénytelen az ország egyéb régióiban kitermelt földgázt vezetékeken keresztül a térségbe juttatni a lakosság gázellátásának biztosítása érdekében.

8.3 Türkmenisztán

Közép-Ázsia államai közül Türkmenisztán rendelkezik a legnagyobb bizonyított, lehetséges és valószínűsített földgáz tartalékokkal. Azok nagyságára vonatkozóan azonban még a Kazahsztán és Üzbegisztán esetében tapasztaltaknál is nagyobb fokú bizonytalanság figyelhető meg. Köszönhető ez mindenekelőtt annak, hogy Türkmenisztán a függetlenségének elnyerése óta eltelt közel két és fél évtized során csupán kétszer, 2005-ben és 2007-ben hozott nyilvánosságra földgáz készleteire vonatkozó – hitelességüket tekintve megkérdőjelezhető - adatokat. Előbbi 21 billió m³-re, utóbbi pedig 22,4 billió m³-re becsülte az ország gáz tartalékait.³³⁵

A British Petrol 2015-ös adatai szerint Türkmenisztán a globális készletek 9,3%-át jelentő 17,5 billió m³-es földgáz vagyonával Oroszország, Irán és Katar mögött a föld negyedik legnagyobb gáz tartalékával rendelkezik.³³⁶ A Német Szövetségi Földtudományi és Természeti Erőforrások Intézetének 2013-es adatai szerint az ország 10 billió m³ bizonyított, és további 15 billió m³ lehetséges földgázzal rendelkezik, míg az OPEC 2016-ban 9,904 billió m³-re tette a gáz tartalékainak nagyságát.³³⁷ A Nemzetközi Energia Ügynökség ezzel szemben jóval kevesebbre, „csupán” 7,504 billió m³-re becsüli az ország földgáz készleteit, amellyel megegyezik a CIA adatsora is.³³⁸

Türkmenisztán földgáz készletei azonban valószínűleg nagyobbak ezeknél az értékeknél, figyelembe véve, hogy az elmúlt években az ország több óriás mezőjének gázvagyonára vonatkozó becslések számottevő, felfelé irányuló korrekciójára került sor. Mi több napjainkig csupán

³³⁴ Ibidem p.1

³³⁵ Peyrouse, Sebastian [2012]: p. 169.

Zuhkov, Stanislav [2009]: Turkmenistan: an exporter in transition, In: Pirani, Simon (eds.): Russian and CIS Gas Markets and their Impact on Europe, Oxford University Press, Oxford, p. 277.

³³⁶ British Petrol [2015]: Natural gas reserves szekció Türkmenisztánra vonatkozó adatsora.

³³⁷ Bundesanstalt für Geowissenschaften und Rohstoffe [2013]: p.66. OPEC [2016]: p. 100.

³³⁸ Central Intelligence Agency [2016]: Central Asia – Turkmenistan <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/tx.html> (Letöltve: 2016.11.27) US Energy Information Administration [2015]: Proved Reserves of Natural Gas 2015 https://www.eia.gov/beta/international/rankings/#?product=3-6&iso=TKM&pid=3&aid=6&tl_id=6-A&tl_type=a&cy=2015 (Letöltve: 2016.11.27)

részlegesen, elsősorban a már ismert szénhidrogén régiókra koncentrálni került sor az ország geológiai feltérképezésére, ami miatt nagy a valószínűsége annak, hogy Türkmenisztán további, akár jelentő fosszilis energiahordozó készletekkel rendelkezzen.

Az 1970-es évek elejéig a türkmén földgáz kitermelése marginális szerepet játszott a Szovjetunió földgáz iparában. 1960-ban a Türkmen SzSzK az össz-szovjet gáz kitermelés csupán 0,06%-át, míg 1965-ben 0,09%-át adta.³³⁹ Az 1960-as évek utolsó harmadától kezdődően azonban több mint 50%-os átlagos éves kitermelés növekedésének köszönhetően egy évtized leforgása alatt a türkmén földgázipar amellest, hogy az ország gazdaságának húzó ágazatává vált, a Szovjetunió egyik legdinamikusabban fejlődő gáz régiójává is tette a tagköztársaságot.

Míg 1967-ben a Szovjetunió 157,4 milliárd m³-es földgáz kitermelésének csupán 1,4%-a (2,2 milliárd m³) származott Türkmenisztánból, addig ez az arány 1970-re 6,6%-ra, (13,1 milliárd m³ a 197,9 milliárd m³-ből) 1975-re pedig 17,78%-ra (51,7 milliárd m³ a 289,2 milliárd m³-ből) növekedett. Az 1970-es évek utolsó harmadában és az 1980-as évek során jóllehet továbbra is dinamikusán növekedett a türkmén földgáz kitermelés,³⁴⁰ azonban az orosz (szibériai) gáz kitermelés jelentős bővülésének következtében részaránya a Szovjetunió kibocsátásában összességében csökkenésnek indult. Míg 1980-ban Türkmenisztán az össz-szovjet gáz kitermelés 16,2%-át adta, addig ez az arány öt év leforgása alatt 1985-re 12,9%-ra csökkent. Ez a tendencia egészen a Szovjetunió felbomlásáig folytatódott, amikor az ország 76,3 milliárd m³-es földgáz kitermelésével alig több mint az össz-szovjet kibocsátás egy-tizedét – 10,4%-át – adta.³⁴¹ Ennek ellenére az ország Kanada mögött, de Hollandiát megelőzve a föld negyedik legnagyobb gáz kitermelője volt.

Függetlenségének elnyerését követően Türkmenisztán földgáz kitermelése rohamos hanyatlásnak indult, amelynek mélypontját 1998-ban érte el az ország, amikor kibocsátása mindössze 12 milliárd m³-t, azaz az 1991-es szint csupán 15,7 %-át tette ki. Ennek a poszt-szovjet térség földgáz kitermelői körében példa nélküli visszaesésnek háttérében két tényező húzódott meg. Egyrészt, hogy a türkmén földgáz export olyan hagyományos piacai, mint Ukrajna vagy a többi egykori tagköztársaság a függetlenné válást követő gazdasági nehézségeikből adódóan nem voltak képesek kiegyenlíteni a leszállított földgáz ellenértékét, ami miatt Ashgabat felfüggesztette a részükre nyújtott szállításokat.

³³⁹ A Szovjetunió földgáz kitermelése 1960-ban 45,303 milliárd köbméter, míg 1965-ben 127,6 milliárd köbméter volt, amelyhez a Türkmen SzSzK 0,234 illetve 1,157 milliárd köbméterrel járult hozzá. A részarányra vonatkozó adatok a szerző saját számításai a Central Intelligence Agency (USSR - Development of the gas industry – /1978/ p. 70) adatai alapján.

³⁴⁰ Az 1976-os 62,6 milliárd m³-ről 1980-ban 70,5 milliárd m³-re, 1989-ben pedig az eddigi rekordot jelentő 81,4 milliárd m³-re növekedett a türkmén földgáz kitermelés. Azonban még utóbbi mennyiség is csupán alig több mint egy tizedét – 11,3%-át - jelentette a Szovjetunió tárgyévi 720,4 milliárd m³-es kitermelésnek. Central Intelligence Agency [1978]: p. 70.
British Petrol [2015]: Natural gas reserves szekció Türkmenisztánra vonatkozó adatsora.

³⁴¹ A független Türkmenisztán 76,3 milliárd m³-es kitermelésével 1991-ben Oroszország, az USA és Kanada mögött a föld negyedik legnagyobb földgáz kitermelőjének számított.

Másrészt pedig, hogy Oroszország 1994-ben megszüntette a nyugati felvevőpiacokra irányuló gázszállítások terén a Türkmenisztánnak addig biztosított évi 11 milliárd m³-es kvótát. Az ennek következtében kialakult többlet kapacitás drasztikus lépés megtételére kényszerítette a türkmén kormányt. Asgabat az országban 1996-ban üzemelő közel 3000 gázkút számát 1998-ra 622-re csökkentette, ami a kitermelés már említett több mint 85%-os csökkenéséhez vezetett.³⁴²

Ahogyan a kitermelési válság, úgy az abból való kilábalás is külső tényezőknek volt köszönhető. A kitermelés volumenének ismételt növekedését elősegítette, hogy 1999-ben újfent megindult a földgázszállítás Ukrajnába, valamint, hogy 1997-ben átadásra került a Türkmenisztánt Iránnal összekötő Korpedzhe-Kurt-Kui gázvezeték, amelyen a következő évben szintén megindult a gázexport. A kitermelés volumenének növekedése egészen 2009-ig tartott, amikor azonban ismét negatív fordulat következett be az ország földgáz kibocsátásában. Ennek oka, hogy 2009. április 9-én robbanás következett be a türkmén földgáz export fő útvonalának számító Közép-Ázsia-Központ vezeték negyedik ágának türkménisztáni szakaszán, ami több mint 90%-os visszaesést eredményezett az Oroszországba irányuló földgáz szállítások terén.³⁴³ Jóllehet a vezetékben keletkezett károkat rövid időn belül kijavították, a szállítások egészen 2010 elejéig nem indultak újra, és Oroszország azt követően jelentősen kisebb földgázmennyiséget volt hajlandó csupán átvenni.³⁴⁴ Ennek következtében az ország földgáz kitermelése a 2008-as 66,1 milliárd m³-es szintről 2009-ben 55%-al, 36,4 milliárd m³-re csökkent. 2010-től azonban köszönhetően mindenekelőtt a Kínába irányuló földgázszállítások megindulásának a türkmén gáz kitermelés ismét növekvő pályára állt, és 2014-ben elérte a 69,3 milliárd m³-es szintet.³⁴⁵

³⁴² Pirani, Simon [2012]: p. 271-274.

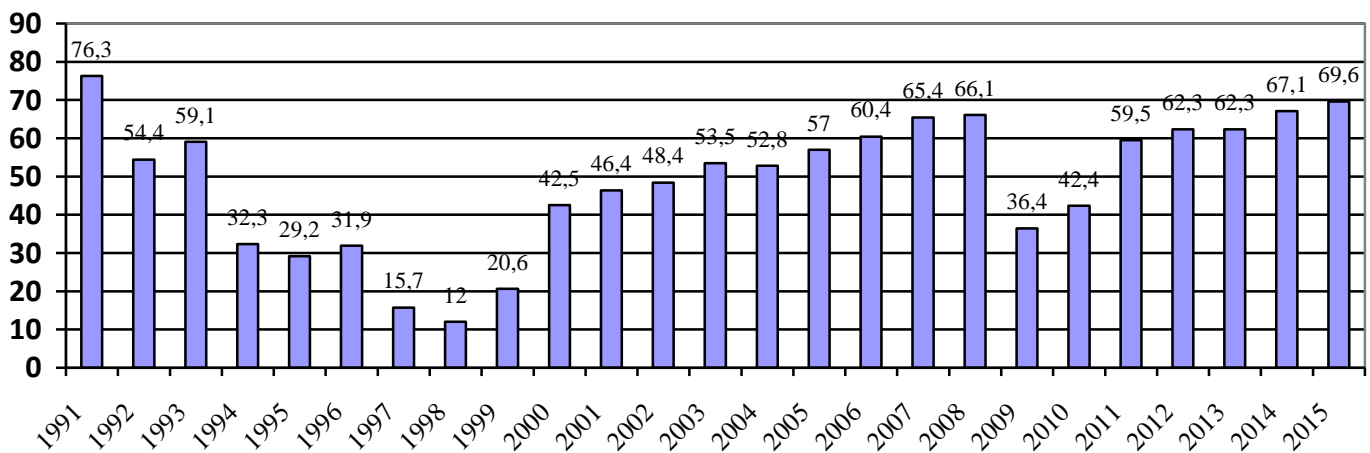
³⁴³ A türkmén Külügyminisztérium az incidenst követő napon kiadott nyilatkozatában a Gazpromot vádolta meg azzal, hogy elzárta a vezeték anélkül, hogy arról kellő időben értesítette volna a türkmén partnerét, ezáltal közvetlenül felelőssé téve Oroszországot a történetét. Asgabat állítása szerint a Gazprom csupán pár órával a robbanást megelőzően jelezte, hogy csökkenteni kívánja a vezetékben áramló gáz mennyiségét, ami miatt a türkmén fél számára nem állt kellő idő rendelkezésre ahhoz, hogy arra felkészüljön. Türkmenisztán álláspontja szerint minden, a vezetékben áramló gáz mennyiségének csökkentésére irányuló orosz szándékot és lépést legalább egy héttel előre kellett volna jelezni. Ennek hiányában a robbanás a vezetékben kialakult túlnyomás miatt következett be. A Gazprom ezzel szemben elhárított minden felelősséget az április 9-i eseményekkel kapcsolatban, és hangsúlyozta, hogy meglátása szerint a robbanás oka, hogy Türkmenisztán elhanyagolta a vezeték karbantartását. Eurasianet [2009]: Turkmenistan: Gas Blast Ignites Turkmen-Russian Row, 2009.04.09, (<http://www.eurasianet.org/departments/insightb/articles/eav041009b.shtml>)
Letöltve: 2016.12.10) IHS Markit [2009]: Turkmenistan Accuses Gazprom of Irresponsible Actions in Triggering Gas Pipeline Explosion, 2009.04.13, <https://www.ihs.com/country-industry-forecasting.html?ID=106595650> (Letöltve: 2012.12.10)

³⁴⁴ Míg Oroszország 2008-ban közel 40 milliárd m³ földgázt vett át Türkmenisztántól, addig ez a mennyiség 2010 és 2015 között negyedére, 10 milliárd m³-es szintre esett vissza. 2016 januárjában pedig a Gazprom teljes egészében megszüntette a türkmén földgáz átvételét.

Putz, Catherine [2016]: Russia's Gazprom Stops Buying Gas from Turkmenistan, 2016. január 6, <http://thediplomat.com/2016/01/russias-gazprom-stops-buying-gas-from-turkmenistan/> (Letöltve: 2016.12.18)

³⁴⁵ British Petrol [2015]: Natural gas reserves szekció Türkmenisztánra vonatkozó adatsora.

Türkmenisztán földgáz kitermelése 1991-2014 (milliárd köbméter)

Forrás: A szerző saját grafikája a BP adatai alapján.

A jövőre nézve Türkmenisztán ambiciózus földgáz kitermelés növekedés elérését tűzte ki célul. Az asgabati vezetés által 2006 októberében elfogadott, 2030-ig szóló kőolaj és földgázipar fejlesztési program értelmében az ország célja hogy 2010-ig 120 milliárd m³-re, 2020-ig 175 milliárd m³-re, 2030-ig pedig 230 milliárd m³-re emeljék az ország éves földgáz kitermelését. A valóságban azonban ezen célok elérése lehetetlennek tűni. Az ország földgáz kitermelése a 2010-es 120 milliárd m³ helyet csupán annak valamivel több, mint harmadát, 42,4 milliárd m³-t tett ki. Mi több, a türkmén földgázipar az elmúlt 7 év során jóllehet képes volt a földgáz kibocsátás folyamatos növelésére, annak üteme azonban közel sem elegendő ahhoz, hogy elérjék a 2020-as, és különösen nem a 2030-as célkitűzést.

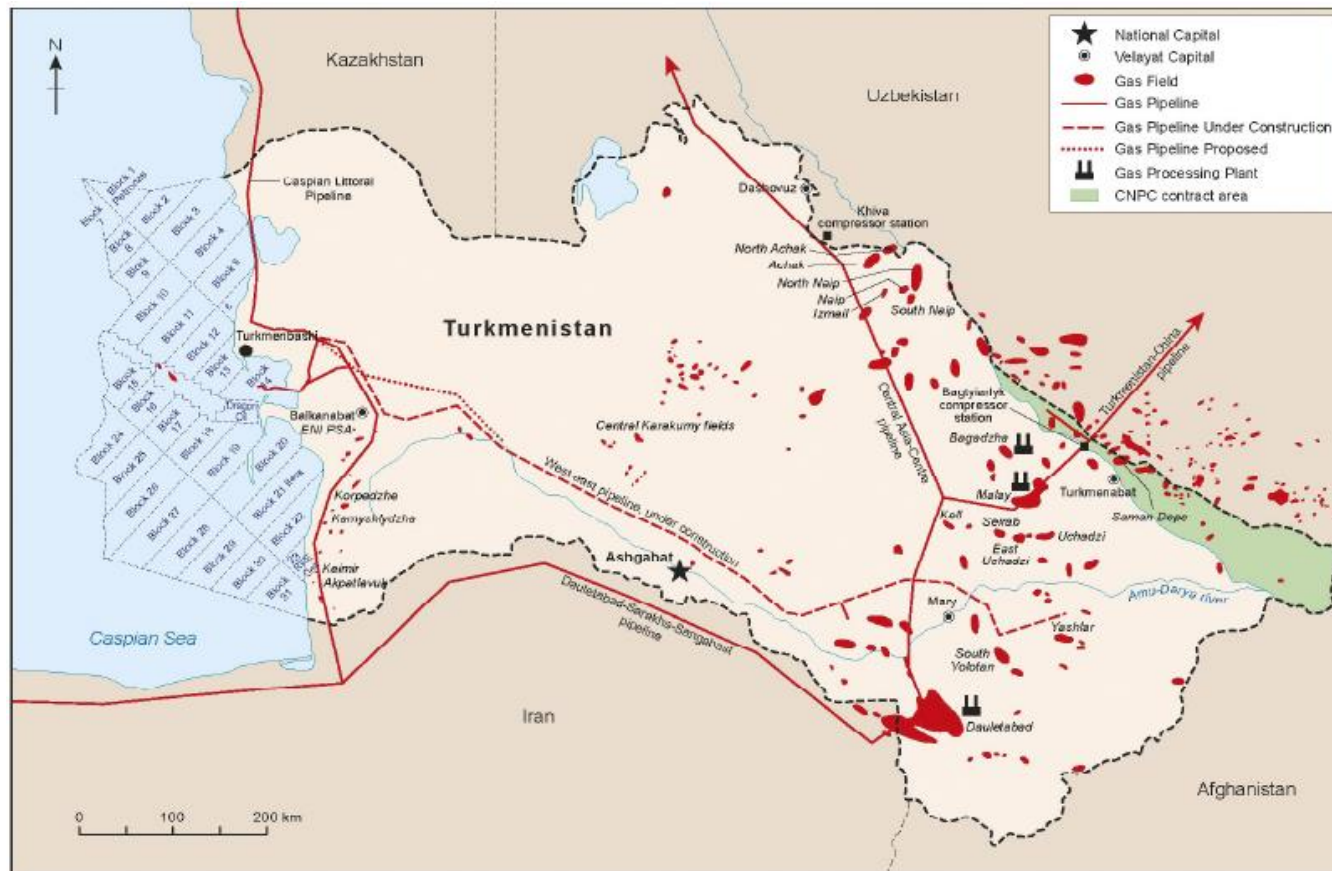
Függetlenségének elnyerését követően Türkmenisztán külkapcsolatainak többi szegmenséhez hasonlóan a pozitív semlegesség és a külvilágtól való elzárkózás elvei mentén határozta meg, és alakította külső szereplőkkel fenntartott földgázipari kapcsolatrendszerét is. Az ország Saparmurat Nijazov elnökségének kezdetétől fogva a kitermelt földgáz kizárólag a határig történő szállításának és ott történő értékesítésének politikáját követte, a vevőre hárítva ezáltal az onnan történő továbbszállításához szükséges infrastruktúra kiépítésének költségeit és kockázatát. Ezzel párhuzamosan a türkmén vezetés külföldi vállalatokkal kötött kitermelés megosztási megállapodásait Kaszpi-tengeri felségvizeire korlátozta, kizárva őket ezáltal szárazföldi területén végzett upstream tevékenységből.³⁴⁶ Ez a türkmén politika Nijazov halálát, és Berdimuhamedov hatalomra kerülését

³⁴⁶ Ez alól 3 projekt – két kisebb és egy nagyobb - jelent kivételt. A türkmén kormány 2007-ben az olasz ENI-vel és az ausztrál Nitro Internationallal kötött 25 éves időtartamra szóló kitermelés megosztási megállapodást az ország nyugati, Balkan régiójában található két kisebb mezőre vonatkozóan. Ugyanebben az évben Asgabat 32 évre szóló PSA-t kötött a kínai CNPC-vel az Amu Daja folyó jobb partja és az üzbég határ közötti területen található szénhidrogén lelőhelyek kiaknázására vonatkozóan.

követően sem változott meg számottevően, annak ellenére, hogy a nyugati energetikai vállalatok továbbra is a szárazföldi befektetési lehetőségeket részesítenék előnyben a költségesebb tengeri projektekkel szemben. Ennek megfelelően csak korlátozott mértékű érdeklődés tapasztalható külföldi vállalatok részéről Türkmenisztán Kaszpi-tengeri szénhidrogén lelőhelyeinek feltárása és kiaknázása iránt. Mindemellett további hátráltató tényezőt jelent az is, hogy a törvényi rendelkezések értelmében a kitermelt földgázt a vállalatok kizárólag a Turkmengaznak értékesíthetik, amely tisztítást követően kizárólagosan végezheti annak külpiaci értékesítését.

Türkmenisztán földgáz kitermelésének túlnyomó része az ország déli és keleti részén, Mari és Lebap körzetben koncentrálódik. Előbbi területén található az ország három legnagyobb földgáz lelőhelye, a Dél-Yolotan-Osman, Yashlar és a Dauletabad órjásmező, míg utóbbi területén olyan nagy mezők találhatók, mint a Malaj, az Uchadzi, a Bagadzha, a Kelet és Nyugat Shatlik, a Napi vagy az Achak.

Türkmenisztán földgáz lelőhelyei és gázipari infrastruktúrája

Forrás: Pirani [2012]: p.22,

8.3.1 Galkinish gáztér

Türkmenisztán legnagyobb földgáz lelőhelye az Asgabattól 350 km-re délkeletre, Mari körzetben található Dél-Yolotan-Osman, Yashlar, Minara, Garakel, Giurgiu, Gazanli, és Gunbatar Yandakli mezőket magába foglaló Galkinish gáztér.³⁴⁷ A térség földgáz mezői közül méretei és tartalékai alapján egyértelműen kiemelkedik a 2003-ban felfedezett Dél-Yolotan-Osman, és a 2006-ban felfedezett Yashlar óriásmező.

A türkmén kormány 2006-ban a brit Gaffney Cline & Associates (GCA) tanácsadó céget kérte fel - a Turkmengaz által a mezőkön végzett próbafúrások adatai alapján³⁴⁸ - a két óriásmező gázkészleteinek nagyságának felmérésére. A 2008-ban nyilvánosságra hozott adatok szerint a Dél-Yolotan mező legrosszabb esetben 4, legvalószínűbb esetben 6, míg legjobb esetben 14 billió m³, míg a Yashlar mező legrosszabb esetben 0,3 legvalószínűbb esetben, 0,7 míg legjobb esetben 1,5 billió köbméter földgázt tartalmaz.³⁴⁹ A CGA két mező összesített földgáz vagyonának nagyságát tehát legrosszabb esetben is 4,3 billió m³-re becsülte, ami Türkmenisztán 2008-év végi földgáz tartalékának közel 60%-át tette ki.

2011-ben a Gaffney Cline & Associates a türkmén kormány újbóli megbízásából ismét elvégezte a két mező készleteinek felmérését,³⁵⁰ ám ezúttal az előzőnél is jóval nagyobb földgáz tartalékok valószínűségét állapította meg. Eszerint a Dél-Yolotan mező esetében 95% az esély arra, hogy 13,1 billió m³, 50% hogy 16,4 billió m³, és 5% hogy 21,2 billió m³ földgázt tartalmazzon, míg a Yashlar mező legrosszabb esetben 1,45 legvalószínűbb esetben 2,65 legjobb esetben pedig 5 billió m³ földgáz tartalékkal rendelkezik.³⁵¹ A vállalat értékelése szerint tehát a két óriásmező összesen akár 26,2 billió köbméter földgázt is tartalmazhat.³⁵²

³⁴⁷ A türkmén kormány az egyes mezőket eredetileg külön kezelte, 2011 novemberében azonban Berdimuhamedov elnök rendelete értelmében a régió a Galkinis – Újjáéledés – nevet kapta, és onnantól kezdve ezzel a gyűjtőnévvel illeték a régió földgázmezőit. Turkmenistan.ru [2011]: Turkmenistan's super-giant gas field renamed as "Galkynysh", <http://www.turkmenistan.ru/en/articles/15619.html> (Letöltve: 2016.12.21.)

³⁴⁸ Az adatok összesen 1000 négyzetkilométeres területről, a Dél-Yolotan mező esetében kilenc, míg a Yashlar mező esetében négy gázkútból származtak, és kiegészültek 3D és 2D szeizmikus vizsgálatok eredményeivel.

³⁴⁹ Pirani, Simon [2012]: p. 28.

³⁵⁰ A felmérés alapjául szolgáló adatokat ezúttal is a Turkmengas szolgáltatta. A Dél-Yolotan mező esetében ez 19 kútból, valamint 2000 négyzetkilométernyi területre vonatkozó 3D és 1800 négyzetkilométerre vonatkozó 2D szeizmikus vizsgálatok adatait jelentette. A Yashlar mező esetében az adatok nyolc gázkútból, valamint 574 négyzetkilométer 3D és 1500 négyzetkilométer 2D szeizmikus vizsgálatának eredményei voltak.

³⁵¹ Pirani, Simon [2012]: p. 28.

³⁵² 2013-ban a CGA – adatok nyilvánosságra hozatalát mellőzve - bejelentette, hogy 2011-ben feltehetően alábecsülte a Galkinish gáztér tartalékait, mivel nem vette figyelembe a vizsgált területtől északra és délre fekvő, azonban szintén a régióhoz tartozó geológiai formáció potenciális földgáz készleteit. Pirani, Simon [2012]: p. 28.

A Dél-Yolotan és Yashlar mezők közös tulajdonsága, hogy nagy mélységben, – 3900 és 5100 m között - sósótegy alatt helyezkednek el,³⁵³ ami technológiai szempontból megnehezíti, és Türkmenisztán többi földgáz lelőhelyéhez képest költségessé teszi kitermelésüket. A két mező kitermelése 2013-ban vette kezdetét, a felszínre hozott földgáz magas, 6-8%-os hidrogén-szulfid és szén-dioxid tartalommalma azonban elengedhetetlenné teszi annak tisztítását a transzport infrastruktúrába való betáplálás előtt. Ez a mező mellett létesített Galkynysh 1 és Galkynysh 2 földgáz feldolgozó üzemben történik.

Mivel a Dél-Yolotan mező kiépítése meghaladta a Turkmengaz technológiai képességét, ezért 2009 decemberében 9,74 milliárd dollár értékű szolgáltatási szerződést kötött négy külföldi vállalatok konzorciumával – a Petrofac és Guld Oil & Gas (Egyesült Arab Emírátságok), CNPC (Kína) valamint az LG és Hyundai konzorciuma (Dél-Korea) - annak megvalósítására. A megállapodás értelmében a vállalatok három, egymással párhuzamosan végrehajtott lépésben valósították meg a mező kitermeléséhez szükséges fejlesztéseket. A földgáz kutak fúrását és a kitermelő infrastruktúra telepítését a CNPC és a Gulf Oil & Gas végezte. Előbbi 28, összesen 10 milliárd m³/éves kibocsátású, utóbbi pedig 40, összesen 20 milliárd m³/éves kibocsátású földgáz kutat létesített a mezőn. A kitermelt földgáz feldolgozását végző létesítmények megépítését (Galkinish 1 és Galkinish 2) a konzorciuma tagjai közösen végezték, míg a szennyezőanyagoktól mentesített földgáz exportjához szükséges, országon belüli vezetékhálózatot a CNPC és a Petrofac építette meg.

A mező kitermelésének első szakasza 2013 szeptemberében vette kezdetét 10 milliárd m³/év szint mellett, amelyet Türkmenisztán a második szakaszban 30 milliárd m³-re, a harmadikban pedig több, mint ennek háromszorosára, 95 milliárd m³-re kíván emelni.³⁵⁴ A mezőből kitermelt földgáz kisebb része jelenleg Iránba, míg nagyobb része Kínába kerül exportra.

8.3.2 Dauletabad³⁵⁵

A Türkmenisztán déli részén, az iráni határ közelében található Serakhs városa mellett 1974-ben felfedezett, és 1984-ben kitermelés alá vont Dauletabad mező amelle, hogy Közép-Ázsia egyike legnagyobb földgáz lelőhelye, egyúttal a Közép-Ázsia-Központ vezetékhálózat ötödik ágának kiindulópontja is. A 2503 km²-en elterülő, 2800-3000 m-es mélységben található mezőből kitermelt földgáz átlagosan 4,1%-nyi szennyezőanyagot, elsősorban hidrogén-szulfidot tartalmaz.

³⁵³ A sósótegy meglelte mindenekelőtt a fúrás és a vájat stabilitásának fenntartása szempontjából jelent nehézséget, mivel a nagy mélységben uralkodó nyomás miatt instabil anyagszerkezetűvé válhat, ami akár a furatok beomlásához is vezethet. Éppen ezért azok stabilitásának növelése érdekében belselyüket betonnal kell „kibélelni”.

³⁵⁴ Natural Gas World [2016]: Turkmenistan to bring Galkynysh output to 95 bn m³/yr, 2016. január 27.
<http://www.naturalgasworld.com/turkmenistan-to-bring-galkynysh-output-to-95bn-m/yr-27830> (Letöltve: 2017.01.21)

³⁵⁵ A mező eredeti neve Szovietabad volt, a Dauletabad nevet 1991-ben kapta.

A mező földgáz készletének nagyságára vonatkozóan jelentős szórást mutató becslések állnak rendelkezésre. 2004-ben a Smith, Gaffney and Cline valamint a DeGolyer and MacNaughton tanácsadó vállalatok közös értékelésükben 1,4-1,7 billió m³-re, a Wood Mackenzie tanácsadó vállalat 2007-be 567 milliárd m³ földgázra és 2,05 millió tonna gáz kondenzátumra, míg a türkmén kormány ugyanebben az évben 2,2-4,5 billió m³-re tette a mező földgázvagyonának nagyságát.³⁵⁶

A kitermelés megkezdését követően, az 1980-as évek második felében a Dauletabad mező átlagos földgáz kibocsátása 53,8 millió m³/nap volt, ami Türkmenisztán földgáz kitermelésének közel 45%-át jelentette. A kitermelés 1991-ben 111 millió m³/nap-os szinttel érte el csúcspontját, azt követően azonban a türkmén földgáz export összeomlásának következtében az évtized végére töredékére zsugorodott. A 2000-es évek során bekövetkezett ismételt kitermelés bővülés eredményeként a Dauletabad mező kibocsátása 2006-ra elérte a 78 millió m³/nap-os, 2008-ra pedig a 82 millió m³/nap-os szintet, (28-31 milliárd m³/év) ami azt jelentette, hogy a mező ismét a türkmén gázkitermelés megközelítően felét biztosította.³⁵⁷ A Közép-Ázsia-Központ vezetéken 2009 áprilisában bekövetkezett robbanás következtében azonban a mező kitermelését a türkmén hatóságok közel négy-ötödével voltak kénytelenek csökkenteni.

A mező földgáz kibocsátása 2010 végén érte el ismét a robbanást megelőző szintet, ami elsősorban új export útvonalak létrejöttének volt köszönhető. 2009. december 14-én átadásra került a Türkmenisztánt Kínával összekötő, 55 milliárd m³/éves kapacitású Közép-Ázsia-Kína földgázvezeték,³⁵⁸ amelynek egyik betáplálási pontja a Dauletabad mező lett.

2010. január 6-án üzembe helyezték a mezőt Iránnal összekötő, 12 milliárd m³/éves kapacitású Dauletabad–Sarakh–Khangiran földgázvezetékét, amelyet ugyanezen év novemberében Sangbastig hosszabbítottak meg, jelentős szerepet biztosítva ezáltal Türkmenisztánnak Észak-Irán földgáz ellátásában.

8.3.3 Lebap körzet

Türkmenisztán földgáz kitermelésében és exportjában hangsúlyos szerepet játszik az ország keleti részén, Lebap körzetben található Malai óriás mező, valamint a régióban található egyéb gázlelőhelyek. Egészen a Dél-Yolotan mező kitermelésének megindulásáig a Dauletabad mező mögött a Malai volt Türkmenisztán második legnagyobb földgáz lelőhelye. A mező felfedezése, kiépítése és kitermelésének megkezdése az 1970-es évek folyamán történt, és a Malai mező egészen 2009-ig az Oroszországba irányuló türkmén gázexport elsődleges forrásának számított. A 2009.

³⁵⁶ Pirani, Simon [2009]: Turkmenistan: an exporter in transition, In: Pirani, Simon (eds.) Russian and CIS Gas Markets and Their Impact on Europe, Oxford University Press, Oxford, p.280

³⁵⁷ Ibidem.

³⁵⁸ A vezetéket szokták még Türkmenisztán-Kína, illetve Transz-Ázsia néven is emlegetni.

januári incidenst követően a mező új „feladatot” kapott, és a Türkmenisztán-Kínával összekötő földgázvezeték egyik gázforrásává vált azt követően, hogy üzembe helyezték azt a 185 km hosszú gázvezeték, amely a mezőt összeköti a Türkmenisztán-Kína vezeték kiindulási pontjának számító Bagtyirlik kompresszor állomással.

A Lebap körzet több 1970-es évek végén, 1980-as évek elején felfedezett – Uchadzi (1978), Seirab (1978), Kelet-Uchadzi (1979), Beshkizil (1980), Yelkui (1983), Peschanoie (1985) – és kiépített mezője a 2000-es évek során összekötésre került a Malai mező gáz tranzit infrastruktúrájával, így az azokból kitermelt földgáz az oroszországi importcsökkentést követően szintén betáplálhatóvá vált a Türkmenisztán-Kína földgázvezetékbe.

8.3.4 CNPC kontrakt terület - Bagtjarlik PSA

Türkmenisztánban csupán egyetlen külföldi vállalat, a Kínai Nemzeti Olajtársaság (CNPC) rendelkezik jelentős szárazföldi földgáz kitermelési koncesszióval. 2006 áprilisában Nijazov türkmén, és Hu Csin-Tao kínai elnök kormányközi megállapodást írt alá Türkmenisztán földgáz készleteinek közös feltárására, Kína hosszú távú földgáz vásárlásra, valamint a két országot összekötő földgáz vezeték megépítésére – Közép-Ázsia-Kína vezeték – vonatkozóan.³⁵⁹ Ezt követően 2007 júliusában a türkmén Szénhidrogén Erőforrások Felügyeletéért és Felhasználásáért Felelős Állami Hivatal és a Turkmengas 30 évre szóló kitermelés megosztási megállapodást kötött a kínai CNPC-vel az Amu Darja folyó és az üzbég határ között elhelyezkedő, Bagtjarlik névre keresztelt területre vonatkozóan. A szerződés értelmében a türkmén fél vállalta továbbá, hogy a PSA időtartama alatt évenként 30 milliárd m³ földgázt szállít le Kínának.³⁶⁰ A megállapodást a felek már a megkötését követő évben módosították, 40 milliárd m³-re emelve az éves szinten leszállítandó földgáz mennyiségét.³⁶¹

A CNPC koncesszió területe két részből – A és B blokk – áll, és összesen 14 300 km²-t fed le. A 983 km² területű A blokk jóval nagyobb mértékben feltárt és kiépített, mint a 13317 km² nagyságú B blokk. A teljes koncesszió terület földgáz készleteit 1,3 billió m³-re, azaz a türkmén földgáz készletek 7,5 %-ára teszik.³⁶²

³⁵⁹ Milov, Vladimir [2011]: Ups and downs of the Russian – Turkmenistan relationship, In: Dellecker, Adrian és Gomart, Thomas (eds.): Russian Energy Security and Foreign Policy, Routledge, Abingdon, p, 100.

³⁶⁰ A megállapodás értelmében Türkmenisztán 13 milliárd köbmétert az Amu Darja folyó jobb partján, míg a fennmaradó 17 milliárd köbmétert a folyó bal partján található mezőkből kellett, hogy származzon.

³⁶¹ Bohr, Annette [2016]: p.76.

³⁶² Az Amu Darja folyó és az üzbég határ közötti területen jelenleg az alábbi 17 földgáz és gáz kondenzátum mező helyzete ismert: Saman-Depe, Farap, Metedzhan, Kishtivan, Sandikti Akgumalam, Tangiguyi, Ildzhik, Yanguyi, Chashguyi, Girsá, Beshir, Bota, Uzingyi, Bereketli, Pirgyi.

A Bagtjarlik régió földgáz kitermelésének 2010. szeptemberi megkezdése előtt azonban ahhoz, hogy a felszínre hozott gáz a Közép-Ázsia-Kína vezetékbe betáplálható legyen az elengedhetetlenül szükséges vezeték hálózat lefektetése mellett – amelynek hossza meghaladta a 200 kilométert – három további projekt megvalósítása is szükséges volt:

- A kínai Chungqing Drilling Engineering Co. vállalt 2008 júniusában kezdte építeni, és 2009 decemberében üzembe helyezte Türkmenabat városa mellett az 5 milliárd³/éves kapacitással rendelkező 1-es Számú Földgáz Feldolgozó Üzemet. A létesítmény napi 16 millió m³ földgáz tisztítására képes, amelynek szinte egésze, - 14,5 millió köbméter – a Közép-Ázsia-Kína vezetékbe kerül betáplálásra.³⁶³
- 2010 szeptemberében átadásra került a Közép-Ázsia-Kína vezeték kiindulópontjának számító, 70,5 megawatt kapacitású Bagtjarlik kompresszor állomás, amely a CNPC kontrakt területe mellett az ország egyéb, távolabbi földgázmezőiből – elsősorban a Malai és Uchadzi – ide szállított földgáz vezetékbe történő betáplálását végzi.³⁶⁴
- 2014 májusában üzembe helyezték Türkmenabat mellett a szintén a kínai Chungqing Drilling Engineering Co. által épített 9 millió m³/éves kapacitású 2-es Számú Földgáz Feldolgozó Üzemet, amelynek köszönhetően a Bagtjarlik projektből származó, Közép-Ázsia-Kína vezetékbe betáplálható földgáz mennyisége elérte a 14 milliárd köbmétert éves szinten.³⁶⁵

A Bagtjarlik PSA régióban felszínre hozott földgáz mennyisége 2010-ben 4,61 milliárd, 2012-ben 5,5 milliárd, 2013-ban pedig 5,98 milliárd m³-t tett ki.³⁶⁶ Ezt követően nem állnak rendelkezésre a régió földgáz kitermelésére vonatkozó adatok, azonban a folyamatos kitermelés bővülés alapján feltételezhető ennek a trendnek a folytatódása. Alátámasztja ezt, hogy Asgabat és Peking 2012-ben felülvizsgálta a hosszútávú földgázszállításokkal kapcsolatban 2008-ban kötött szerződésüket, és megállapodtak, hogy Türkmenisztán 2020-ig 65 milliárd m³-re emeli a Kínának évenként leszállított földgáz mennyiségét.³⁶⁷

³⁶³CNPC [2017a]: CNPC in Turkmenistan - Amu Darya Natural Gas Project, http://www.cnpc.com.cn/en/Turkmenistan/country_index.shtml (Letöltve: 2017.01.22.)

³⁶⁴Ibidem.

³⁶⁵CNPC [2014]: No. 2 Gas Processing Plant of Amu Darya project becomes operational and the EPC project on the Galkynysh Gas Field starts, 2014.május 19. <http://www.cnpc.com.cn/en/nr2014/201405/c491b93a6d3146ec94b5a2a26ab05dbc.shtml> (Letöltve: 2017. 01.23.)

³⁶⁶CNPC [2017a]

³⁶⁷Bohr, Annette [2016]: p.76.

8.3.5 Dél-nyugat Türkmenisztán - Balkan körzet

Türkmenisztán legkisebb földgáz régiója az ország dél-nyugati részén, Balkan tartományban, az Okarem, Kum Dag, és Cselekem városok által határolt területen található. A javarészt szovjet időkben feltárt, kiépített és kitermelés alá vont mezők - amelyek közül a legnagyobbak a Korpedzhe, a Karmishlidzha, a Keimir az Akpatlavukh, és a Kemer - üzemeltetését az ország többi gázmezőjével ellentétben nem a Turkmengas, hanem az állami kőolaj vállalat, a Turkmenneft végzi. A régió földgáz kitermelésének volumene jóval elmarad az ország többi szárazföldi gázrégióitól. Az évente felszínre hozott megközelítőleg 10 milliárd m³ földgáz nagyjából fele a térség lakossági és ipari fogyasztók igényeit elégíti ki, míg a fennmaradó rész 2009-ig a Közép-Ázsia-Központ vezetékszeren keresztül Oroszországba került exportra. Ennek az útvonalnak a megszűnését követően Irán vált - a Korpedzhe-Kord Kuy vezetékeknek köszönhetően – a Balkan körzet földgáz exportjának felvevőpiacává.

8.3.6 Kaszpi-tengeri mezők

Türkmenisztán számára a legnagyobb kihívást a kaszpi-tengeri felségvizeiben található szénhidrogén mezők felkutatása, feltárása és kitermelése jelenti, mivel az ahhoz szükséges technológia, know-how és tapasztalat hiányában külföldi vállalatok közreműködésére van utalva. Ennek érdekében az asgabati kormány az ország tengeri felségterületét 32 blokkra osztotta fel, amelyek közül eddig hat esetben került sor külföldi vállalatokkal kitermelés megosztási megállapodás megkötésére:³⁶⁸

- Petronas Carigali (Malajzia): 1996-ban kötött 25 évre szóló kitermelés megosztási megállapodást (2021-ben jár le) az 1-es blokkban található Ovez, Magtimuguli és Diyarbekir mezőre.
- Dragon Oil (Egyesült Arab Emírátsok): 1999-ben kötött 25 évre szóló, (2024-ben jár le) egyszer 10 évvel meghosszabbítható kitermelés megosztási megállapodást a 2-es blokkban található Jeitun és Jigabilek mezőre.
- Buried Hill (Ciprus): 2007-ben kötött 25 évre szóló kitermelés megosztási megállapodást (2032-ben jár le) a 3-as blokkra.
- Maersk (Dánia) és Wintershall (Németország): 2002-ben kötöttek 25 évre szóló kitermelés megosztási megállapodást (2027-ben jár le) a 11-es és 12-es blokkra.
- Itera (Oroszország): 1999-ben kötött 25 évre szóló kitermelés megosztási megállapodást (2024-ben jár le) a 21-es blokkra.

³⁶⁸ Bohr, Annette [2016]: p.74.

- DEA AG (Németország): 2009-ben kötött 6 évre szóló kitermelés megosztási megállapodást (2015-ben járt le) a 23-as blokkra.³⁶⁹

A kaszpi-tengeri szénhidrogén lelőhelyek esetében a külföldi vállalatok számára a magas beruházási költségek mellett a legnagyobb hátráltató tényezőt az export infrastruktúrához való hozzáférés hiánya jelenti. Mielőtt a Közép-Ázsia-Központ vezetékhálózata negyedik ágának rekonstrukcióját és kapacitásbővítését 2010-ben bizonytalan ideig elhalasztotta Türkmenisztán,³⁷⁰ a külföldi befektetők arra számíthattak, hogy az általuk kitermelt földgáz oda betáplálható, és ezáltal Oroszország irányába exportálható lesz.

Mindazonáltal még a vezeték modernizációjának megvalósulása esetén is kétséges, hogy a türkmén kormányzat hozzájárult volna a külföldi vállalatok által kitermelt földgáz abba történő betáplálásához. A Türkmengaz ugyanis nem állt érdekében, hogy megvásárolja a kaszpi mezőkből kitermelt földgázt, vagy, hogy engedélyezze annak rendszerbe való betáplálását, mivel az konkurenciát jelentett volna saját maga által kitermelt és exportált gáz számára. Ebben változás jelenleg csak a Kína által támasztott kereslet jelentős növekedése esetén képzelhető el, azonban Türkmenisztán feltételezhetően akkor is arra törekedne, hogy elsősorban a Türkmengaz kezében lévő szárazföldi mezőkből igyekezze biztosítani a szükséges mennyiséget.

A kaszpi-tengeri mezők kiaknázását azonban nem csupán a hiányzó export infrastruktúra, hanem jogi és politikai tényezők is hátráltatják. Türkmenisztán szempontjából a legjelentősebb ilyen körülmény, hogy a Szovjetunió felbomlása óta lezáratlan területi vitája van Azerbajdzsánnal a két országot elválasztó tengeri határt illetően. Asgabat vitatja a bakui kormánnyal kötött megállapodás alapján egy nemzetközi konzorcium³⁷¹ által kitermelés alatt álló Azeri-Chirag-Gunashli mezőegyüttes azeri tulajdonjogát, míg Azerbajdzsán a 11. és 15. blokk között elhelyezkedő Serdar (azeri neve Kiapaz) Türkmenisztánhoz való tartozását vonja kétségbe.³⁷²

9. Belső piac és Közép-Ázsián belüli földgáz kereskedelem

9.1 Kazahsztán

A disszertációmban vizsgált három közép-ázsiai ország közül történelmi okokból eredően Kazahsztán rendelkezik a legkisebb földgázfogyasztással, mivel a szovjet időkben az ország energia

³⁶⁹ A DEA AG koncessziója 2015 augusztusában járt le, és a vállalat nem kérte annak megújítását.

³⁷⁰ Ennek oka, hogy a 2009-es robbanás követően Oroszország jelentősen csökkentette a Türkmenisztántól átvett földgáz mennyiségét, amelyet a Közép-Ázsia-Központ vezeték többi ágán is le lehetett szállítani, így a negyedik ág kapacitás bővítése szükségtelessé vált.

³⁷¹ A konzorcium tagjai: BP, SOCAR, Chevron, Inpex, Statoil, ExxonMobil, TPAO (török), Itochu (japán), ONGC Videsh (indiai).

³⁷² A vitatott területekkel kapcsolatban lásd a tizenhetedik számú mellékletet.

ellátása – Üzbegisztánnal és Türkmenisztánnal ellentétben – nem a földgázon, hanem a jelentős mennyiségben rendelkezésre álló³⁷³ kőszénen alapult. Ebből kifolyólag a Szovjetunió fennállásának időszakában az ország primer energia fogyasztásának túlnyomó részét szénérőművek adták, és a földgáz csupán harmadik helyen szerepelt a kőolaj mögött az energiahordozók felhasználási rangsorában.³⁷⁴ Ennek megfelelően a kazah földgázipar alulfinanszírozott és alulfejlett volt. További, a kazah földgázipar fejlődésének útjában álló tényezőt jelentett, hogy Moszkva előnyben részesítette az ország kőolaj készleteinek kiaknázását a földgázzal szemben, és Kazahsztánra elsősorban mint a türkmén és üzbég SzSzK-ban felszínre hozott földgáz tranzit útvonalaként tekintett, semmint önálló gáz kitermelő és potenciális exportáló országra. Ezt tükrözik vissza az országon nyugati és déli részén áthaladó gáz tranzit főcsővezetékek – a Közép-Ázsia-Központ és a Buhara-Taskent-Biskek-Almati vezeték – is, amelyeket a szovjet időkben és sokáig azt követően sem kapcsoltak össze az ország nemzeti hálózatával.

A függetlenség elnyerését követően gazdasági – petrokémiai iparág fejlesztése - és környezeti okokból kifolyóan a kazah vezetés az ország lakossági és ipari fogyasztóinak földgázhoz való hozzáférési arányának jelentős növelését tűzte ki célul. Az asztani kormány ennek keretében az ország földgáz fogyasztását az 1990-es 12,2 milliárd m³-ről 2020-ig 24 milliárd m³-re kívánja emelni.³⁷⁵ Rövid időn belül nyilvánvalóvá vált azonban, hogy ennek elérésére irreális célkitűzés, figyelembe véve, hogy Kazahsztán földgáz fogyasztása a függetlenség elnyerése óta hullámzó, ám összességében csökkenő tendenciát mutat.

1991-ben Kazahsztán 12,8 milliárd m³-es földgázfogyasztással rendelkezett, ami az évtized közepére kis mértékben, 10,5 milliárd m³-re mérséklődött. Ezt követően a földgáz fogyasztás mértéke gyorsuló ütemben kezdett csökkenni, és a kétezres évek elején már csupán 5 milliárd m³ körüli szinten ingadozott. A mileneumot követően valamelyest ismét növekedett a fogyasztás, - 2002-ben 7,6 milliárd m³, 2005-ben 5,4 milliárd m³, 2008-ban 10,5 milliárd m³ – azonban soha nem érte el az 1990-es évek eleji szintet. Napjainkban Kazahsztán földgáz fogyasztása csupán a 2020-ra tervezett 24 milliárd m³ alig több mint ötödét, 5,6 – 6,3 milliárd m³-t tesz ki, amely elsősorban az ország déli és nyugati régióiban kerül felhasználásra.³⁷⁶

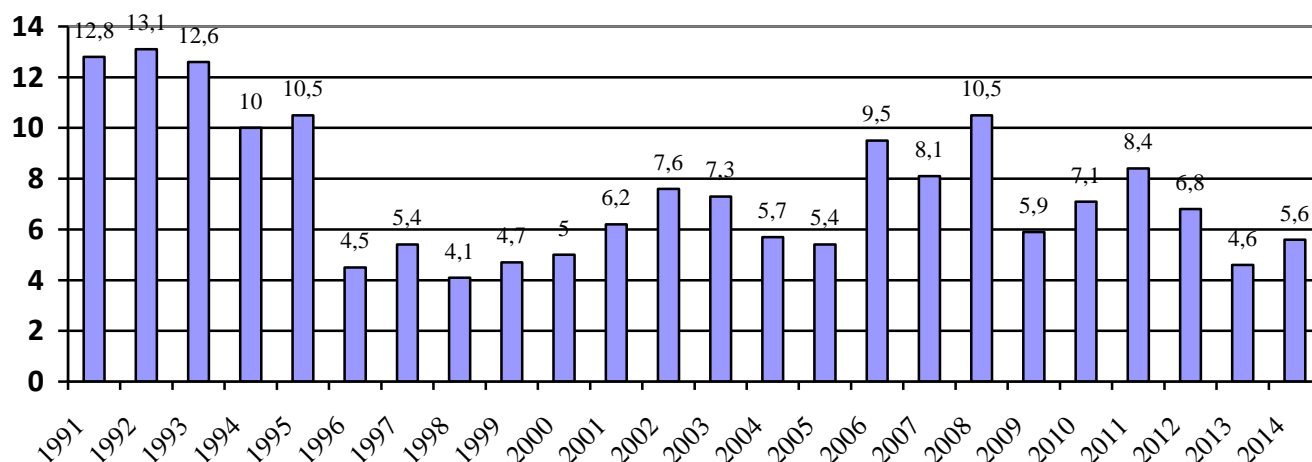
³⁷³ A BP adatai szerint Kazahsztán 33600 millió tonna kőszénnel rendelkezik, ami a globális készletek 3,8%-ának felel meg. Ezzel a mennyiséggel az ország Ukrajna mögött a föld 8. legnagyobb kőszén tartalékait mondhatja magáénak. BP [2015]: Coal - Reserves szekció Kazahsztánra vonatkozó adatsora.

³⁷⁴ A felhasznált energiahordozók sorrendje Kazahsztán függetlenné válását követően sem változott. Az elérhető legutóbbi adatok alapján Kazahsztán 2014-es primer energia felhasználásának 62%-a szénből, 19%-a kőolajból, 17%-a földgázból, a fennmaradó 2% pedig vízenergiából származott. KAZENERGY [2015]: p. 174.

³⁷⁵ Pirani, Simon [2012]: p. 43.

³⁷⁶ BP [2015]: Natural Gas – Consumption szekció Kazahsztánra vonatkozó adatsora.

Kazahsztán földgáz fogyasztása 1991-2014 (milliárd köbméter)

Forrás: BP

A földgáz fogyasztás volumenének növelését az ország óriási méreteiből – Kazahsztán a föld 9. legnagyobb országa – adódóan mindenekelőtt a földgáz átviteli és elosztó infrastruktúra kiépítésének magas költségei hátráltatják. Jelenleg az ország vezetékes földgáz ellátottság szempontjából három régióra osztható: földgázzal ellátott, földgázzal ellátni tervezett, és földgázzal ellátni egyenlőre nem tervezett megyék.³⁷⁷

Kazahsztán 14 megyéjéből hatban történik földgáz kitermelés, és a belföldi földgáz elosztó hálózat összesen 9 megyét fed le. Ebből öt megye ellátást a KazMunayGaz végzi helyi partnereivel karöltve, míg négy megyét – részben vagy egészben - két külső szereplő, Oroszország és Üzbegisztán lát el földgázzal.³⁷⁸

Amellett, hogy a Kazahsztán nyugati részén található Atyrau, Aktobe, Mangistau és Nyugat-Kazahsztán megyék az ország földgáz kitermelésének körülbelül 95%-át adják, egyúttal az éves kazah földgázfogyasztás 55-60%-a is itt történik. Atyrau megyét a Tengizchevroil, Aktobet a CNPC-Aktobemunaigaz, Mangistaut az Ozenmunaigas, míg Nyugat-Kazahsztánt a KazMunayGaz látja el földgázzal. Atyrau megyében a vezetékes földgázzal ellátott települések aránya 2013-ban 93%, Aktobeban 79,9%, Mangistauban 96%, míg Nyugat-Kazahsztánban 87% volt.³⁷⁹

Az ország második legnagyobb földgáz fogyasztója az ország déli részén található Zhambyl, Almaty és Dél-Kazahsztán megyékből álló régió. A Szovjetunió fennállásának időszakában és azt követően Kazahsztán ezen megyéit a Buhara-Tashkent-Bishkek-Almati (BTBA) földgázvezetékéről

³⁷⁷ Kazahsztán megyéinek földgáz ellátottságával kapcsolatban lásd a tizennyolcadik számú mellékletet.

³⁷⁸ Pirani, Simon [2012]: p. 66.

³⁷⁹ KAZENERGY [2015]: p. 176.

leágazó mellékágak látták el Üzbegisztánból érkező földgázzal. A téli időszakban technikai okok miatt gyakran bekövetkező szállítási stopok, valamint az Asztana és Taskent közötti politikai súrlódások azonban a 2000-es évek közepétől arra ösztönözték Kazahsztánt, hogy alternatív módot keressen a régió földgáz ellátására. Ennek során három projekt került megvalósításra.

- A felszínre hozott földgáz mennyiségének növelése érdekében egyrészt modernizálásra került a Zhambil megyében található Amangeldi mező kitermelési infrastruktúrája, másrészt pedig 2014 novemberében megkezdték a szintén ebben a megyében található Zharkum gázmező³⁸⁰ kitermelését. A két mezőből felszínre hozott földgáz képes biztosítani Zhambyl megye legnagyobb városának, Taraznak gázszükségletének túlnyomó részét.
- A Közép-Ázsia-Kína földgázvezeték megépítése lehetővé tette Kazahsztán számára, hogy – a Kínával és Türkmenisztánnal történt megállapodást követően - az arról leágazó, a BTBA vezeték kazahsztáni szakaszához csatlakozó három mellékág megépítésével növelje függetlenségét az üzbég importtól. Az első, 2010 novemberében átadott mellékág Uzynagashnál ágazik le a Közép-Ázsia-Kína vezetékről, és Almatyt látja el földgázzal. A másik két mellékág a Dél-Kazahsztán megyében található Akbulaknál, és a Zhambyl megyében található Akyrtobánál ágazik le és köti össze a Közép-Ázsia-Kína vezetékkel a BTBA vezetékkel.³⁸¹ Az első türkmén földgáz leszállítására – 0,3 milliárd m³ - 2011-ben került sor.
- Kazahsztán kiemelt prioritásként tekint az ország nyugati részén található földgáz lelőhelyek, és legnagyobb népsűrűségű, iparosodott déli országrész közötti földgázvezeték összeköttetés kiépítésére. Ennek keretében a kazah vezetés a Mangistau megyében található beineui földgáz elosztó központból kiindulva Aktobe, Kyzylorda és Dél-Kazahsztán megyéken áthaladva egy 1441 km hosszú földgáz vezeték lefektetése mellett döntött a dél-kazahsztánban található Csimkent városáig. A két szakaszból álló projektet a KazTransGaz és a CNCP közösen valósítja meg. Az első szakaszban egy 1130 km hosszú, 6 milliárd m³ éves kapacitással rendelkező vezeték került lefektetésre a Bozoi kompresszor állomás és Csimkent között, amelynek átadására öt hónappal a tervezett időpont előtt, 2015 decemberében került sor. A projekt második szakaszában egy szintén 6 milliárd m³ kapacitású, 311 km hosszú vezeték kerül lefektetésre Beineu és Bozi között. A vezetékszakasz építési munkálatainak befejezése 2018 első felében várhatóak. A teljes vezetékből a tervek

³⁸⁰ A Zharkum mező becslések szerint 1,273 milliárd m³ földgáz és 41 ezer tonna gáz kondenzátummal rendelkezik, amelyből 833 millió m³ földgáz és 26 ezer tonna gáz kondenzátum termelhető ki. A mező kiépítésének befejeztét követően a tervek szerint napi szinten 240 000 m³ földgáz (éves szinten 87,6 millió m³ kerülne kitermelésre, ami elegendő volna Zhambil megye földgáz fogyasztásának fedezésére az elkövetkező csaknem 30 év során.

KazCham [2015]: Kazakhstan starts new gas field operation, 2015. január 4.
<http://kazcham.com/kazakhstan-starts-new-gas-field-operation/> (Letöltve: 2017. március 28.)

³⁸¹ Pirani, Simon [2012]: p. 73.

szerint 26 mellékág kerül majd kiépítésre, biztosítva ezáltal 577, elsősorban Kazahsztán déli részén található település földgáz ellátását.³⁸²

A Kazahsztán előtt álló legnagyobb kihívás az ország középső, északi és észak-keleti részén, a földgáz kitermelő régióktól távol található öt megye – Akmola, Karaganda, Észak-Kazahsztán, Pavlodar és Kelet-Kazahsztán - földgáz ellátásának biztosítása. A kazah kormány által felállított, a gáz ellátás kiépítésének lehetőségét vizsgáló bizottság 2006-os jelentése szerint a régiók gáz ellátása nem valósítható meg gazdasági szempontból kifizetődő módon.³⁸³ Ennek ellenére a 2010-es évek elején a kazah és az orosz kormány kidolgozta egy 2,5-3 milliárd m³-es éves kapacitással rendelkező, 1,33 milliárd dollárba kerülő, a dél-oroszországi Cseljabinszk megyében található Kartalitól a kazahsztáni Tobolon és Kokshetaun át Asztanáig tartó földgázvezeték megvalósíthatósági tanulmányát.³⁸⁴ A vezetékben Oroszországból gázcsere üzlet keretében importált gáz áramlott volna.³⁸⁵ 2013 decemberében azonban Kazahsztán előbb a megvalósításhoz szükséges források hiányára hivatkozva bizonytalan időre felfüggesztette, 2016 márciusában pedig végleg elállt a vezeték megépítésének ötletétől. Jelenleg ezen megyék gázellátása LPG (Liquefied Petroleum Gas) felhasználásával történik.

9.2 Üzbegisztán

A föld országai közül Üzbegisztán rendelkezik az egyik legkevésbé energia hatékony lakossági és ipari szektorral, amelynek energia ellátása szinte kizárólag földgázon alapul. A 29,5 millió lakosú ország gáz fogyasztása az elmúlt években 47- 49 milliárd m³-t tett ki, ami több mint a 48,5 millió lakosú Spanyolországé, a 66,8 millió lakosú Franciaországé, vagy a 80,2 milliós Törökországé.³⁸⁶ Ennek fényében nem meglepő, hogy Üzbegisztán Oroszország mögött – az elmúlt években Ukrajnát

³⁸² KAZENERGY [2015]: p. 176.

Naturalgas Worl [2015]: KazTransGas launches new pipeline 5 months ahead of schedule
2015. november 24. <http://www.naturalgasworld.com/jsc-kaztransgaz-connects-west-with-the-south-26652> (Letöltve: 2017. március 29.)

³⁸³ Pirani, Simon [2012]: p. 69.

³⁸⁴ KazRosGas [2012]: Construction of gas pipeline in central Kazakhstan is scheduled to begin in 2013. 2012. április 27.
<http://kazrosgas.org/eng/press-centre/news/117/> (Letöltve: 2017. március 30.)

³⁸⁵ Az Oroszország által Kazahsztánnak szállított földgázért cserébe Oroszország a Karachaganak mezőtől az orenburgi földgáz feldolgozó üzembe szállított gázból került volna ellentételezésre.

³⁸⁶ A lakosságszámra vonatkozó adatok mind a négy ország esetében 2016. júliusi állapotot tükröznek. CIA World Factbook, <https://www.cia.gov/index.html> (Letöltve: 2017. április 9.)

2014-ben Spanyolország földgáz fogyasztása 26,3 milliárd m³-t, Franciaországé 35,9 milliárd m³-t, míg Törökországé 48,6 milliárd m³-t tett ki.

BP [2015]: Natural Gas – Consumption szekció Üzbegisztánra, Spanyolországra, Franciaországra és Törökországra vonatkozó adatsora.

megelőzve - jelenleg a poszt-szovjet térség második legnagyobb földgáz fogyasztója,³⁸⁷ éves szinten több gázt felhasználva, mint Kazahsztán és Türkmenisztán összesen.

Jóllehet az ország energia ellátása az 1950-es évek közepéig a hazai kőszénen alapult, azt követően azonban - köszönhetően az olyan óriásmezők felfedezésének és kitermelésének, mint a Gazli vagy a Shurtan – a földgáz rövid időn belül átvette a vezető szerepet az energia és hőtermelés terén. Mi sem érzékelteti ezt jobban, mint hogy napjainkban az ország csupán két aktív szénerőművel, három vízerőművel, azonban 56 kisebb-nagyobb gázerőművel rendelkezik.³⁸⁸

Függetlenségének elnyerését követően az üzbég vezetés az ország földgáz készleteire alapozva két célt tűzött ki maga elé: egyrészt az ország energiafüggetlenségének megteremtését, másrészt pedig a lakossági és ipari fogyasztók számára a lehető legolcsóbb energia ellátás biztosítását. Ennek jegyében a régió többi országához képest jóval gyorsabban és nagyobb mértékben került kiépítésre az ország vidéki régióiban a földgázvezeték hálózat. Míg 1990-ben az üzbegisztáni települések csupán 44,6%-án volt elérhető a vezetékes földgáz, addig ez az arány 2000-re elérte a 76%-ot, 2011-re pedig meghaladta a 85%-ot, ami nagyobb lefedettséget jelent, mint Oroszország esetében.³⁸⁹

Mindez az ország földgáz fogyasztásának jelentős mértékű növekedéséhez vezetett. Míg 1991-ben Üzbegisztán gáz fogyasztása 36 milliárd m³-t tett ki, addig ez 1995-re 41,1 milliárd m³-re, 2000-re pedig 45,7 milliárd m³-re emelkedett, azaz egy évtized leforgása alatt közel 30%-al növekedett. Az 50,9 milliárd m³-rel fogyasztási csúcsot jelentő 2002-es évet követően azonban az üzbég földgáz fogyasztás - a 2007/2008-as évet leszámítva - közel egy évtizedig tartó csökkenésnek indult, amelynek mélypontját 2009-ban érte el az ország 39,9 milliárd m³-es szint mellett. A 2010-es évek elejétől ismét lassú növekedés vette kezdetét a gázfogyasztás terén, amely 2014-re elérte a 48,8 milliárd m³-es szintet.³⁹⁰

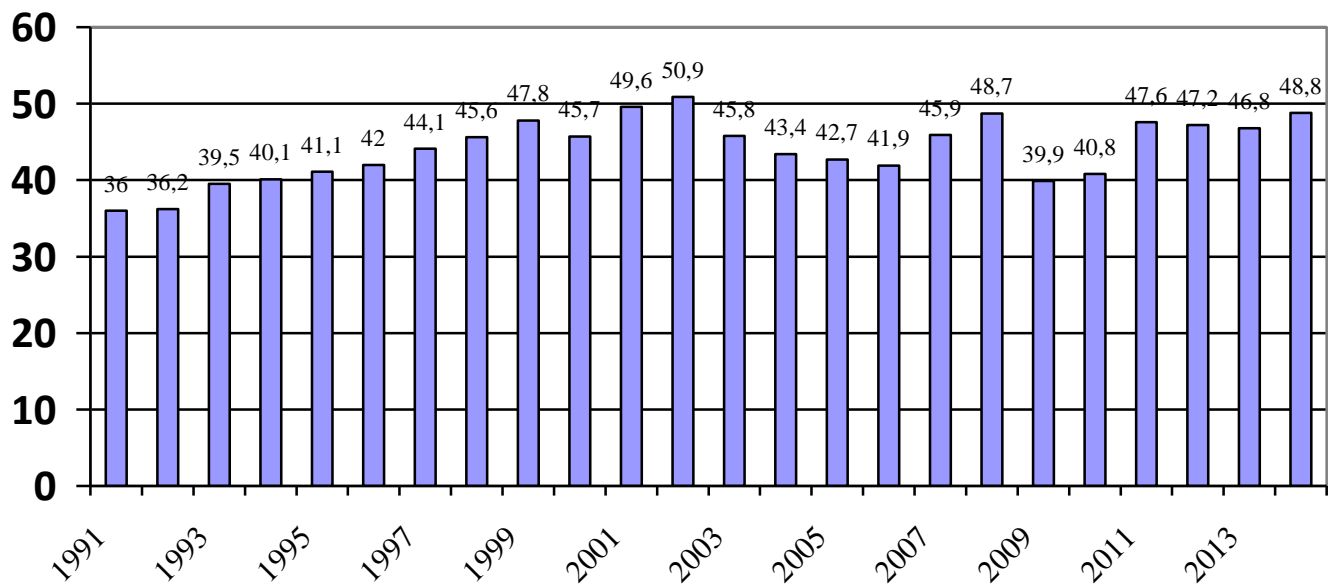
³⁸⁷ A Szovjetunió felbomlását követően egészen 2013-ig Ukrajna több földgázt fogyasztott éves szinten, mint Üzbegisztán. Ekkor azonban közel 20%-os csökkenés következett be az ukrán gázfogyasztás terén, aminek köszönhetően Üzbegisztán lépett elő a második legnagyobb poszt-szovjet fogyasztó pozíciójába.

³⁸⁸ A két szénerőmű Shirin és Dzuma városa mellett, míg a vízerőművek Andijan, Urgench és Shirin városánál találhatóak.

³⁸⁹ Oroszország lakosságának vezetékes földgázzal való ellátottsága 2005-ben 54,2%, 2010-ben 62,9%, míg 2011-ben 63,1% volt. Pirani, Simon [2012]: p. 58.

³⁹⁰ BP [2015]: Natural Gas – Consumption szekció Üzbegisztánra vonatkozó adatsora.

Üzbegisztán földgáz fogyasztása 1991-2014 (milliárd köbméter)

Forrás: BP

A vezetékhálózat bővülése mellett ösztönzőleg hatott a gázfogyasztás növekedésére az is, hogy az üzbég kormány a 2000-es évek közepéig erősen szubvencionált áron biztosította a lakossági fogyasztók számára a földgázt. Mindez az ország népességének körében azt az érzést keltette, mintha alanyi jogon járna számukra az olcsó földgáz, ami korántsem egyedi jelenség a fosszilis energiahordozókban gazdag országok esetében. A földgázfogyasztás azt követően sem csökkent számottevően, hogy a 2000-es évek második felétől kezdődően a taskenti kormány fokozatosan, de jelentősen emelkedett a lakossági földgáz árát.³⁹¹ Ennek legfőbb oka az üzbég vezetés azon 2007-es gazdaságpolitikai döntése volt, amelynek értelmében a vidéken működő kisvállalkozások számának növelése – és ezáltal a rurális népesség foglalkoztatási mutatóinak javítása – érdekében az újonnan létrehozott vállalkozások számára kedvezményes tarifájú földgáz ellátást biztosít.

Mindazonáltal a földgáz iránti kereslet folyamatos növekedése, és a tranzit infrastruktúra kellő karbantartásának hiánya - amely minden egykori szovjet tagköztársaság esetében problémát jelent – a 2010-es évek elején a fogyasztási csúcsidőszakokban az átviteli és elosztó rendszer számára több alkalommal teljesítőképessége határán túli megterhelést jelentett. Erre a legjobb példa 2010/2011 valamint a 2011/2012 tele, amikor a földgáz ellátás fennakadásai miatt országszerte addig nem látott

³⁹¹ A 2000-es évek közepén a háztartások 10-11 dollárt fizettek a földgáz 1000 köbméteréért, ami 2007-re 13-28 dollárra, 2012-re pedig 47-104 dollárra emelkedett. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy az ár növekedés mellett továbbra is számos olyan körülmény maradt fent, amely kedvezményes földgáz ellátásra jogosította fel a lakossági fogyasztókat. Így például tovább élt a szovjet időkből örökölt elszámolási rendszer, amelynek értelmében háztömbök az ott élő lakók száma alapján fizetnek havi szinten 1-2 dollárnak megfelelő összeget a gázellátásért, nem pedig a tényleges fogyasztást fizették ki. Pirani, Simon [2012]: p. 59

mértékű ellátási zavarok alakultak ki a távfűtés és az elektromos áramellátás terén. Az ellátási zavarok azonban nem csupán az ország lakossági és ipari fogyasztóira voltak kihatással, hanem befolyásolták Üzbegisztán gáz exportját is. Az üzbég földgázszállításoktól függő három ország, Kazahsztán, Kirgizisztán és Tádzsikisztán esetében mindkét alkalommal a szerződésben vállalt mennyiségnél kevesebb földgáz került leszállításra.

Az üzbég vezetés az ország függetlenségének elnyerése óta az autarkiára való törekvés jegyében több, a földgáz felhasználás határfokának növelésére irányuló kezdeményezés fogatosítására tett kísérletet. Ezek közül kiemelkedik a 2005-ben elfogadott, az ország gáz fogyasztását 2020-ig 32 milliárd m³-re csökkenteni kívánó akcióterv, valamint az ország tranzit és elosztó vezetékhálózatának határfokát javítani, és a gázszivárgásokat felszámolni hivatott 2012-es program.³⁹² Ezek a törekvések azonban sorozatosan kudarcot vallottak, egyrészt mivel az energiahatékonyság növelése nem élvezett prioritást a kormányzati források elosztására során, másrészt pedig, mivel hiányzott mögülük a szilárd, akár társadalmi konfliktusokat is felvállalni kész politikai akarat és elköteleződés.

9.3 Türkmenisztán

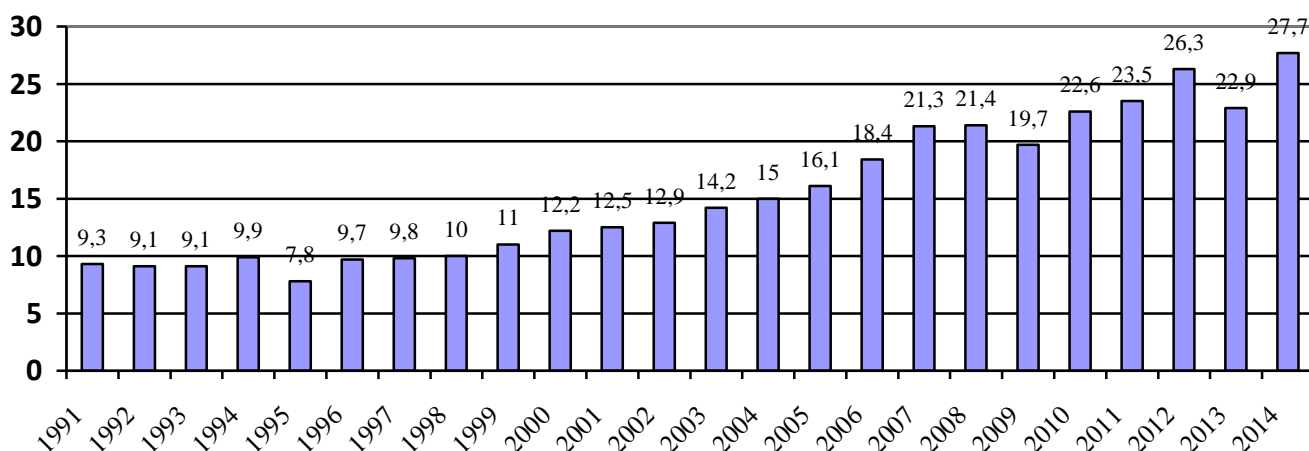
Türkmenisztán lakossági és ipari szektorának energia felhasználása hasonlóan földgáz intenzív, mint Üzbegisztáné. Az 5,3 millió lakosú ország gáz fogyasztása az elmúlt években 23 és 27 milliárd m³ között ingadozott, ami több mint a 11,5 millió lakosú Belgiumé, a 21,6 milliós Romániáé, vagy a 38,5 millió lakosú Lengyelorszáé.³⁹³ A BP adatai szerint Türkmenisztán földgáz fogyasztása függetlenségének 1991-es kikiáltásakor 9,3 milliárd m³ volt, ami az évtized során csupán marginális ingadozást mutatott. A mileneumot követően azonban dinamikusan növekedés vette kezdetét, és a 2000-es 12,2 milliárd m³-ről 2005-re a 16,1 milliárd m³-re, 2010-re pedig 22,6 milliárd m³-re növekedett, azaz egy évtized leforgása alatt közel megduplázódott az ország gázfogyasztása. A fogyasztás bővülése – 2013-tól eltekintve – a 2010-es évek során is folytatódott, és 2012-re elérte a 26,3 míg 2014-re a 27,7 milliárd m³-t.³⁹⁴

³⁹² The World Bank [2012]: World Bank Helps Reduce Energy Losses in the Uzbekistan's Capital City and Two Regions, 2012. március 27. <http://www.worldbank.org/en/news/press-release/2012/03/27/world-bank-helps-reduce-energy-losses-in-the-uzbekistans-capital-city-and-two-regions> (Letöltve: 2017. április 14.)

³⁹³ A lakosságszámra vonatkozó adatok mind a négy ország esetében 2016. júliusi állapotot kükröznek. CIA World Factbook, <https://www.cia.gov/index.html> (Letöltve: 2017. április 17.)
2014-ben Belgium földgáz fogyasztása 14,7 milliárd m³-t, Romániáé 11,7 milliárd m³-t, míg Lengyelorszáé 16,3 milliárd m³-t tett ki. BP [2015]: Natural Gas – Consumption szekció Türkmenisztánra, Belgiumra, Romániára és Lengyelországra vonatkozó adatsora.

³⁹⁴ BP [2015]: Natural Gas – Consumption szekció Türkmenisztánra vonatkozó adatsora.

Türkmenisztán földgáz fogyasztása 1991-2014 (milliárd köbméter)

Forrás: BP

Az UNDP és az IEA 2005-ös adatai szerint Türkmenisztán elektromos áram előállítása kizárólag földgázon alapul, ami miatt az összes felhasznált földgáz 40-45 %-a ezen szektorban belül kerül elfogyasztásra. Az ipar ezzel szemben a felhasznált földgáz 27, a lakosság 12, míg a közösségi szektor 3-4%-áért felelős. Az IEA legutóbbi, 2014-es adatai szerint a felhasznált földgáz 43%-a áramtermelésre, 31%-a az ipari szektorban, 24%-a lakosság, míg a fennmaradó rész a közösségi szektor által kerül felhasználásra.³⁹⁵

Az ország jelentős földgázfogyasztása az energia intenzív iparágak – úgy, mint az öntözésen alapuló gabona és gyapottermesztés, a műtrágyagyártás és petrokémiai iparág – megléte mellett köszönhető továbbá a lakosság magas fokú földgázellátottságának is. Míg 1990-ben a földgáz hálózatra kötött lakossági fogyasztók aránya az összlakosság csupán 40%-át tette ki, addig ez az arány 1999-re elérte a 90%-ot, 2003-ra pedig 99% mellett gyakorlatilag megvalósult a teljes lefedettség.³⁹⁶

A magas gázfogyasztás okai közé sorolható továbbá az is, hogy a türkmén kormányzat erősen szubvencionált áron, vagy akár ingyen biztosítja a hazai fogyasztó számára a földgáz ellátást. Ennek alapját Nijazov elnök 1992. áprilisi, a lakossági és ipari fogyasztók számára biztosított földgáz ellátási kedvezményekről szóló rendelete jelenti, amelyet utóda, a hatalmat 2007 februárjában átvevő Berdimuhamedov elnök is fenntartott. E rendszer keretében az ipari fogyasztók számára becslések szerint a földgáz ára 1997-ben a nemzetközi átlagár 2%-a volt csupán, a lakossági fogyasztók pedig – elektromos árammal, vízzel és sóval egyetemben - ingyen jutottak hozzá. 2012-es iparági források

³⁹⁵ IEA [2014]: Turkmenistan: Natural Gas for 2014, <https://www.iea.org/statistics> (Letöltve: 2017. április 18.)

³⁹⁶ Pirani, Simon [2012]: p. 58.

szerint a türkmén kisvállalatok 4 manat/ezer m³-t (1,4 USD) fizettek a földgázért, míg a nagyobb ipari és lakossági fogyasztók esetében nem állnak rendelkezésre a földgázára vonatkozó adatok.³⁹⁷

10. Közép-ázsiai földgáz export és tranzit

10.1 Kazahsztán

Jóllehet Kazahsztán jelenleg a közép-ázsiai régió legkisebb földgáz kitermelője, azonban növekvő gáz kibocsájtása és exportja, – amely immáron megközelíti a jóval nagyobb kitermeléssel rendelkező Üzbegisztán földgáz exportjának szintjét – valamint földrajzi fekvéséből adódó stratégiai jelentősége miatt meghatározó szerepet tölt be a közép-ázsiai földgáz export terén. A kazah gázvezeték hálózat hossza meghaladja a 25 ezer kilométert, amelyből több mint 13 ezer kilométer átviteli feladatot ellátó főcsővezeték. A földgáz áramlását 56 állomáson 316 kompresszor egység biztosítja.³⁹⁸ Az ország területén az alábbi nyolc átviteli főcsővezeték halad át:

- A 60 milliárd m³/éves kapacitású, 4163 km hosszú Közép-Ázsia-Központ földgázvezeték rendszer. (Üzemeltető: Intergas Central Asia)
- Az 55 milliárd m³/éves kapacitású, 3909 km hosszú Türkmenisztán-Kína vezeték (A. B és C ág) kazahsztáni szakasza. (Üzemeltető: Asian Gas Pipeline LLP)
- A 25 55 milliárd m³/éves kapacitású Szojuz vezeték 424 km hosszú kazahsztáni szakasza.
- A 14,6 milliárd m³/éves kapacitású, Orenburg-Novopskov vezeték 382 km hosszú kazahsztáni szakasza. (Üzemeltető: Intergas Central Asia)
- A 8 milliárd m³/éves kapacitású, Buhara-Ural vezeték 1576 km hosszú kazahsztáni szakasza. (Üzemeltető: Intergas Central Asia)
- Az 5,8 milliárd m³/éves kapacitású, 1597 km hosszú Buhara-Taskent-Biskek- Almati vezeték. (Üzemeltető: Intergas Central Asia)
- A 2,8 milliárd m³/éves kapacitású, 432 km hosszú Zhanaozen-Aktau vezeték.(Üzemeltető: KTG-Amiak)
- A 2,5 milliárd m³/éves kapacitású, 1454 km hosszú Beineu-Bozoi-Csimkent vezeték. (Üzemeltető: Intergas Central Asia)

Ezek a vezetékek egyrészt a Türkmenisztánban és Üzbegisztánban kitermelt földgáz Kazahsztánon át Oroszországba és Kínába, másrészt pedig az orosz gáz Európába történő tranzitját biztosítják. A KazMunayGas információi szerint 2012-ben 84,7 milliárd m³, míg 2014-ben 78,6 milliárd m³

³⁹⁷ Ibidem.

³⁹⁸ KazMunayGas [2016]: Gas infrastructure, <http://www.kmg.kz/en/manufacturing/gas/infrastructure/> (Letöltve: 2017. május 2.)

földgázt tranzitált az országon keresztül, amelyből 49,3 milliárd m³ orosz, 25,6 milliárd m³ türkmén, 3,7 milliárd m³ pedig üzbég földgáz volt.³⁹⁹ A vezetékek felügyeletét, karbantartását, - a Türkmenisztánt Kínával összekötő Közép-Ázsia-Kína vezeték kivételével - valamint a földgáz szállítását és tárolását a kazah állami földgázipari vállalat a KazMunayGas leányvállalatának a KazTransGasnak a tulajdonában lévő, 1997 júliusában létrehozott Intergas Central Asia vállalat végzi.⁴⁰⁰

Mindazonáltal érdemes jegyezni, hogy a Szovjetunió felbomlását követően Kazahsztán rendkívül rossz állapotban lévő, jelentős felújítást és technológiai korszerűsítést igénylő földgázvezeték hálózatot örökölt. A szovjet időkben lefektetett gázvezetékek esetében 35-40 éves élettartammal számoltak, azonban Kazahsztán rendkívül szikes, korrodálódást gyorsító talaja a kellő karbantartás hiányával párosulva a vezetékhálózat átlagosnál gyorsabb ütemű amortizációjához vezetett. Azonban nem csak környezeti tényezők, hanem politikai és gazdasági körülmények is közrejátszottak a vezetékhálózat állapotának romlásában. A Szovjetunió felbomlását követő recesszió a vezetékhálózat karbantartásához szükséges anyagi források elapadásához vezetett, mivel az asztanai vezetés számára egyéb, szociális jellegű kiadások prioritást élveztek.

Az asztanai vezetés tisztában volt a földgáz átviteli hálózat kellő karbantartásának hiányából eredő veszélyeknek, ezért 2000-ben 1 milliárd dollár értékű programot hirdetett az ország gázvezeték hálózatának modernizálása érdekében. A 2001 és 2006 között megvalósított program keretében 875 km-nyi főcsővezeték került felújításra vagy kicserélésre az országban. A karbantartási munkálatoknak köszönhetően a Közép-Ázsia-Központ vezeték kazahsztáni szakaszának kapacitása a 2001-es 40 milliárd m³-ről 54,6 milliárd m³-re növekedett. A vezeték átviteli képességének további növelése érdekében Kazahsztán 2007-ben elvégezte a Közép-Ázsia-Központ negyedik ágának egyes szakaszainak, valamint az opornajai kompresszor állomás felújítását is. A 2000-es évek végén az asztanai vezetés célja a türkménisztáni és üzbegisztáni földgáz export növekedésének függvényében a Közép-Ázsia-Központ vezeték kapacitásának 80-100 milliárd m³/évre történő növelése volt. Erre azonban az előző fejezetben már említett 2009 áprilisában a CAC vezetéken bekövetkezett robbanás, majd pedig Oroszország jelentősen lecsökkent közép-ázsiai földgáz importjának következtében nem került sor.

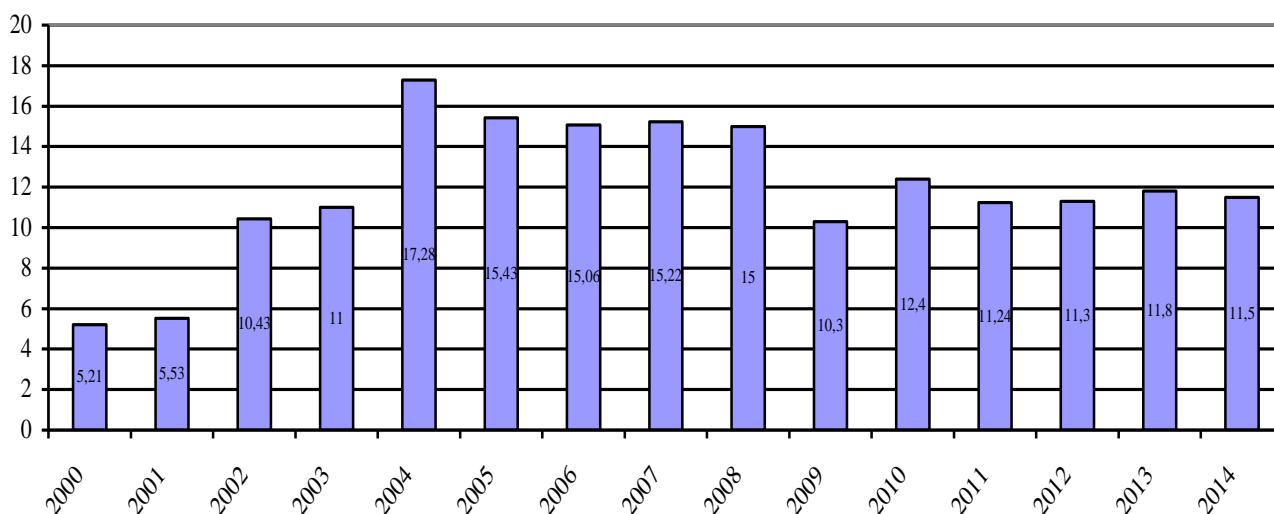
A függetlenségének 1991-es elnyerését követő egy évtizedben Kazahsztán viszonylag alacsony, 2,3 és 5 milliárd m³ közötti földgáz export volumennel rendelkezett, ami a 2000-es évek elejétől kezdődően jelentős növekedésnek indult. A BP adatai szerint a 2000-es 5,2 milliárd m³-hez képest

³⁹⁹ Ibidem.

⁴⁰⁰ Az Intergas Central Asia feladatai közé tartozik továbbá Kazahsztán három földalatti gáztárolójának (Bozoi 4 milliárd m³ kapacitás, Poltoratskoye 0,35 milliárd m³ kapacitás, Akyrtoobe 0,3 milliárd m³ kapacitás) üzemeltetése is. Intergas Cetral Asia [2015]: About the company, <http://www.intergas.kz/en/about-the-company/> (Letöltve:2017.május2.)

alig két év leforgása alatt duplájára, 10,43 milliárd m³-re, 2004-re pedig több mint háromszorosára, 17,28 milliárd m³-re növekedett a kazah földgáz export. Ezt követően az évtized utolsó harmadáig némi csökkenést követően 15 milliárd m³ körüli szinten mozgott az export volumen. 2008-ról 2009-re azonban újabb, immáron közel 30%-os export csökkenés következett be, amelynek eredményeként a kivitel 11-12 milliárd m³-re esett vissza, ami azóta sem növekedett.

Kazahsztán földgáz exportja 2000-2014 (milliárd köbméter)

Forrás: Interstate Statistical Committee of the CIS, OPEC Annual Statistical Bulletin (2016), BP statistical review 2011-2016

A Türkmenisztánt Kínával összekötő földgázvezeték 2009-es üzembe helyezése az elmúlt közel egy évtizedben jelentősen átrajzolta Közép-Ázsia földgáz export térképét, a megjelenő új export útvonal és kapacitás azonban meglepő módon mindez idáig nem volt jelentős kihatással Kazahsztán földgáz exportjának irányultságára. Asztana – az előzetes várakozásokkal ellentétben – nem használta ki számottevő mértékben az újonnan megjelenő export lehetőséget, hanem továbbra is elsősorban az orosz felvevőpiacra exportálja földgázát.

Így például 2009-ben a Közép-Ázsia-Kína vezeték üzembe helyezésének évében a 10,3 milliárd m³-es kazah földgáz exportból 9,82 milliárd m³ Oroszországban, 0,44 milliárd m³ Moldovába, míg 0,04 milliárd m³ Kirgizisztánba került értékesítésre. 2012-ben a 11,3 milliárd m³-es kazah export 97%-a (11 milliárd m³) irányult Oroszországba, míg a fennmaradó 3% (0,3 milliárd m³) Kirgizisztánban és Tádzsikisztánban került felhasználásra. Ezek az arányok két év elteltével, 2014-ben sem változtak: a 11,5 milliárd m³-es kazah földgáz export 96%-a (10,9 milliárd m³)

Oroszországba irányult, míg 0,2 milliárd m³ Kirgizisztánba, és 0,4 milliárd m³ Kínába került exportra.⁴⁰¹

10.1.1 A kazah gázexport jövőbeli alakulása

Kazahsztán jövőbeli földgáz export kapacitása szempontjából három tényező érdemel említést, amelyek képesek akár jelentősen befolyásolni a jövőben rendelkezésre álló kazah földgáz export volument.

Az első ilyen tényező, hogy az asztanai vezetésnek milyen mértékben sikerül megvalósítania az ország lakosságának földgázzal való ellátottságának növelésére irányuló, 2014 végén elfogadott programját, amelynek célja, hogy a jelenlegi 9-ről 13-ra emelje azon kazah megyék számát, amelyekben a háztartások számára elérhető a vezetékes földgáz. A program keretében a kazah kormány 2015 és 2020 között 4,4 milliárd dollár értékű földgázipari beruházást kíván megvalósítani, amelynek közel felét (45%-át) a földgáz elosztó hálózat falvakban és városokban történő kiépítésére tervezi fordítani. A program megvalósításához becslések szerint 10300 km átviteli, és további 18000 km települési elosztó vezeték lefektetése szükséges, ami lehetővé tenné, hogy közel 1600 településen az ország lakosságának 56%-a (10,3 millió ember) hozzáférést nyerjen a vezetékes földgázhoz. Ez esetben Asztana azzal számol, hogy az ország földgáz fogyasztása 2030-ra eléri a 18 milliárd m³-es szintet.⁴⁰² Figyelembe véve az ország jövőbeli földgáz kitermelésére vonatkozó várakozásokat – lásd következő tényező - a növekvő számú belföldi fogyasztó ellátása csak az exportált földgáz mennyiség rovására valósítható meg.

A második tényező Kazahsztán gáz kibocsátásának a kőolaj kitermeléshez kötött mivolta, amelynek terén a jövőben sem várható számottevő változás. Jelenleg nem láthatók annak jelei, hogy az országban nagyobb volumenű upstream beruházásokra kerülne sor a földgáz kitermelés és feldolgozás volumenének növelése érdekében. Ezzel szemben kőolaj kitermelés egyértelmű dominanciáját támasztja alá, hogy a KazMunayGas 2014-ben elállt azon tervétől, hogy a Karachaganak mező mellett egy 5 milliárd m³/éves kapacitással rendelkező földgáz feldolgozó üzemet létesítsen, ami hozzájárulhatott volna az ország földgáz export volumenének növeléséhez. Ehelyett a vállalat a kőolaj kitermelés fokozása érdekében az eredetileg feldolgozásra szánt földgáz mezőbe történő visszasajtolja mellett döntött.

A kazah Energetikai Minisztérium prognózisa szerint az ország bruttó földgáz kitermelése 2020-ra eléri a 60-62 milliárd m³-t, és egészen a 2030-as évek végéig megmarad ezen a szinten. Mindeközben a visszasajtott, elfájkázott, és egyéb célokra felhasznált gáz levonását követően a kereskedelmi forgalomba hozható földgáz mennyisége 2020-ra eléri a 24-25 milliárd m³-es mennyiséget, amelyet

⁴⁰¹ BP Statistical Review 2011-2016 földgáz exportra vonatkozó szekciója.

⁴⁰² KAZENERGY [2015]: p. 178-179.

követően annak lassú csökkenése várható. A minisztérium szerint a 2020-ban várható 62 milliárd m³-es kitermelés 60%-a (37,3 milliárd m³) kerül technikai felhasználásra, míg a hazai lakossági és ipari fogyasztók igényeinek kielégítésére és exportra együttesen 24,7 milliárd m³ szabad kapacitás fog rendelkezésre állni. 2025-re a tervezett 61 milliárd m³-es kitermelés 63%-a (38,6 milliárd m³) kerül technikai felhasználásra, míg a kereskedelmi földgáz mennyisége 22,3 milliárd m³-re fog csökkenni. 2030-ra a földgáz kitermelés 59 milliárd m³-es szintre történő visszaesése mellett a visszasajtolott földgáz arányának 66%-ra történő növekedését (38,8 milliárd m³) prognosztizálja a minisztérium, miközben 21 milliárd m³ ténylegesen felhasználható szabad kapacitással számol.⁴⁰³ Amennyiben helytállóak az ország jövőbeli földgáz kitermelésére, a kereskedelmi forgalomba hozható földgáz mennyiségére, valamint az ország gázfogyasztásának növekedésére vonatkozó előrejelzései, úgy jelenleg bizonytalan, hogy Kazahsztán a jövőben képes lesz-e egyáltalán földgázt exportálni.

A harmadik tényező az ország földgáz fogyasztásának jövőbeli alakulása. Az IHS Energy nemzetközi energiakutató értékelése szerint Kazahsztán primer energia fogyasztásában a földgáz részaránya a 2020-ra várható 22%-ról 2030-ra 28%-ra fog növekedni. Éves szinten a gázfogyasztás mértékét növekedését 2015 és 2040 között 3,5%-ra teszik, aminek eredményeként az ország földgáz fogyasztása 2030-ra elérheti a 22,3 milliárd, 2040-re pedig a 30,8 milliárd m³-t.⁴⁰⁴ Az IHS előrejelzése szerint a legnagyobb fogyasztásbővülés három területen, az elektromos áram előállítás, a lakossági fogyasztás és az ipari felhasználás terén várható.

E három tényező alapján megállapítható, hogy Kazahsztán jövőbeli földgáz export potenciálja rendkívül bizonytalan, az több tényező mátrixának függvényében fog alakulni. A legfontosabb, hogy az ország három legnagyobb földgáz lelőhelye, a Tengzi, a Kashagan és a Karachaganak esetében a kazah vezetés milyen mértékben részesíti előnyben a kőolaj kitermelést a földgázzal szemben, és ezzel összhangban az olajkitermelés érdekében milyen mértékben kívánja visszasajtolásra az adott mezőbe a felszínre törő földgázt. Némiképp kiszámíthatóbb, hogy Kazahsztán milyen mértékben lesz képes megvalósítani a 2015 és 2020 közötti időszakra tervezett, a fogyasztók körének növelésére irányuló programját. Az ország nyugati és déli része közötti átviteli hálózat (Beineu-Bozi-Csimkent) kiépítése egyenlőre a tervek szerint halad, azonban kérdéses, hogy a tervezés és munkaintenzívebb regionális és helyi hálózat kiépítése esetében tartható lesz-e az ütem, idő és költségterv.

⁴⁰³ Az IHS Energy becslése szerint 2030-ban a kazah földgáz kitermelés szinte teljes egészében három mezőből fog származni: a legnagyobb a Tengiz mező 23 milliárd m³-es éves kitermelésével, amelyből 7,5 milliárd m³ lesz várhatóan a kereskedelmi forgalomba hozható földgáz. A Karachaganak, amelynek 22 milliárd m³-es kitermeléséből 10 milliárd m³ lesz szabadon felhasználható, és a Kashagan, amelynek 13 milliárd m³-es kitermeléséből várhatóan 6 milliárd m³ lehet szabad a kapacitás. KAZENERGY [2015]: p. 161-163

⁴⁰⁴ KAZENERGY [2015]: p. 179

10.1.2 A kazah-orosz földgázipari kapcsolatrendszer

Az Oroszországba irányuló kazah földgáz export a Szovjetunió fennállásának időszakában nem képviselt releváns volument – jellemzően 2-4 milliárd m³-t tett ki éves szinten – ennek ellenére a két ország közötti gázipari együttműködés két tényező miatt egyszerre volt szükségszerű és előnyös volt mindkét fél számára. Egyrészt, mivel a kazah földgáz lelőhelyek az ország déli részén található legnagyobb fogyasztóközponttól távol, az ország nyugati és észak-nyugati részén helyezkedtek el, ami miatt az ott kitermelt és el nem fákházott földgáz az Ural hegység déli lábánál található orosz ipari központokban – Ufa, Magnitogorszk, Orenburg – gazdaságosabban hasznosítható volt, mint az országon belül. Másrészt pedig, annak ellenére, hogy csupán csekély mennyiségű földgáz exportról volt szó, az mégis barter kereskedelmi lehetőséget jelentett a kazah SzSzK számára.

A Szovjetunió felbomlása jelentősen visszavetette a kazah földgáz exportot, amelynek mélypontját 1994-ben érte el az ország 1,6 milliárd m³-es volumen mellett. Az 1990-es évek első felében Asztana és Moszkva figyelmét és erőforrásait az újfajta politikai és gazdasági realitásokhoz való alkalmazkodás kötötte le, ami Kazahsztán esetében a fosszilis energiahordozó szektor nemzeti tulajdonba vételét, annak strukturális és igazgatási szervezetének kialakítását jelentette. Emiatt a Gazprom csupán az évtized közepén, a folyamat lezárását követően látta elérkezettnek az idő a kazak földgáztermelésben való megjelenésre.

Ennek első lépéseként 1995-ben az orosz vállalat csatlakozott az észak-nyugat Kazahsztánban található Karachaganak mező fejlesztését és kitermelésének bővítését vállaló, a Gazpromon kívül brit British Gas-t és az olasz AGIP-et tömörítő nemzetközi konzorciumhoz. A tervek szerint a kitermelt földgáz orosz vezetékeken át az európai piacra került volna leszállításra és értékesítésre. Alig egy évvel később azonban a Gazprom kiszállít a projektből, és konzorciumbeli részesedését a szintén orosz Lukoilnak értékesítette. Ennek hátterében a Gazprom és két európai partnere közötti nézeteltérés húzódott meg a mező fejlesztésének finanszírozását illetően. A British Gas és az AGIP nem voltak hajlandók elismerni a Szovjetunió fennállásának idején a Gazprom által a mező kiépítésébe fektetett tőkéjét, míg az orosz vállalat addig nem volt hajlandó további pénzt költeni a mezőre, amíg ez meg nem történik.⁴⁰⁵

Ezzel a lépéssel a Gazprom alig több mint egy év után kivonult Kazahsztánból. Az orosz vállalat vezetője Rem Viakhirev⁴⁰⁶ ezt követően bejelentette, hogy a jövőben sem Kazahsztán sem pedig Türkmenisztán számára nem fogják lehetővé tenni, hogy a két ország használja a Gazprom vezetékhálózatát földgáz tranzit és export céljából. A Gazprom azonban nem váltotta be Viakhirev fenyegetését, és továbbra is áramolhatott a közép-ázsiai földgáz orosz vezetékeken át.

⁴⁰⁵ Yenikeeff [2008]: p.4.

⁴⁰⁶ Rem Viakhirev 1992 és 2001 között állt a Gazprom élén.

1997 júniusában a kazah kormány 20 éves időtartamra a belga Tractabel vállalatnak értékesítette az ország földgáz átviteli rendszerének működtetési jogát. A vállalat és Asztana közötti együttműködés azonban a kezdetektől fogva nem volt súrlódásoktól mentes. A felek közötti viszony olyannyira elmérgesedett, hogy a belga vállalat alig három év után, 2000 májusában bejelentette, hogy felhagy kazahsztáni tevékenységével, és koncessziós jogát a KazTransGaz számára értékesítette.

Nem sokkal ezt követően a kazah-országi földgázipari kapcsolatok ismételt megélénkülésének lehettünk szemtanúi. Putyin orosz és Nazarbaev kazah elnök 2001. november 28-án előbb kormányközi megállapodást írt alá a két ország közötti földgázipari együttműködésről, majd pedig a két államfő következő, 2002. június 7-i szentpétervári találkozásának margóján a KazMunayGas és a Gazprom kötött megállapodást a Kazahsztánban kitermelt földgáz nemzetközi értékesítéséről szóló megállapodást. Az együttműködés intézményesítéseként a KazMunayGas és a Gazprom létrehozta a felek által 50-50%-ban birtokolt, Almatiban bejegyzett KazRosGas nevű vállalatot, amely a kazah gáz feldolgozását, marketingjét és külpiazi értékesítését volt hivatott ellátni.

A kétezres évek közepén még szorosabbá vált a kazah-országi együttműködés a földgázipar területén azt követően, hogy a felek több együttműködési megállapodást is aláírtak mind a közös földgáz kitermelésre, mind pedig a kitermelt nyersanyag feldolgozására vonatkozóan. 2006. július 17-én Putyin orosz és Nazarbaev kazah elnök közös nyilatkozatot adott ki a Karachaganak mezőből kitermelt földgáz hosszú távú feldolgozásának biztosításának szándékáról az oroszországi Orenburg földgáz tisztító üzemben. Ezt követően 2007. május 31-én az ahhoz szükséges földgáz biztosítása érdekében a KazRosGaz 15 évre szóló megállapodást írt alá a Karachaganak mezőt üzemeltető konzorciummal a kitermelt földgáz egy résznek – évente 7-8,5 milliárd m³ – megvásárlásáról. A megállapodás 2007. szeptember 1-én lépett életben, és a földgáz szállítása pontosan egy hónappal ezt követően, október 1-én vette kezdetét az orenburgi létesítménybe, és azóta is folyamatosan zajlik.

Amellett, hogy a kazah-országi földgázipari kapcsolatrendszer és együttműködés központi eleme egyértelműen a Karachaganak mezőből kitermelt földgáz szállítása, feldolgozása és külpiazi értékesítése, a Gazprom további két kisebb projekt keretében szintén jelen van az országban. Az egyik a már korábban említett Imashevskoye mező, amelynek geológiai feltérképezéséről 2010-ban Asztana és Moszkva kormányközi megállapodást írt alá. A mező fejlesztését a KazRosGas végzi.

A Gazprom közreműködéssel megvalósuló másik projekt Kazahsztánban a Mahacskalától 150 km-re délre, a Kaszpi-tenger északi részén található, 2008-ban felfedezett Tsentrálnoye kőolaj, földgáz és kondenzátum mező feltárása, amelyet a kazah-országi Tsentrálnaya Olaj és Gázipari Vállalat végez. Oroszországot a projektben a Gazprom és a Lukoil közös leányvállalata a TsentrCaspnefteasz képviseli 50%-os részesedéssel, míg a másik 50% a KazMunayGaz tulajdonában van. A konzorcium 2016 szeptemberében 27 évre szóló szénhidrogén feltárási és kitermelési licenst kapott a Tsentrálnaya mezőre.

10.2 Üzbegisztán

Üzbegisztán Kazahsztánt megelőzve a közép-ázsiai társég második legnagyobb földgáz exportőre. Az elmúlt években a 10-13 milliárd m³-es üzbég gáz export túlnyomó része az egykori Szovjetunió tagköztársaságainak felvevőpiacaira, kisebb része pedig Kínába került leszállításra. Különösen nagy jelentőséggel bír az üzbég földgáz export Kirgizisztán és Tádzsikisztán esetében, mivel a két ország gáz ellátása teljes egészében Üzbegisztántól függ. Kazahsztán három déli megyéje – Kizilorda, Dél-Kazahsztán, és Zhambil - szintén ráutalt az Üzbegisztánból érkező földgázra, ennek jelentősége azonban, köszönhetően az országon belüli átviteli hálózat bővítésének, – Beineu-Bozoi-Csiment vezeték – valamint a dél-kazahsztáni Amangeldi földgázmező kitermelésének bővítésére irányuló lépéseknek a jövőben várhatóan jelentősen csökkenni fog.

Az Üzbegisztán területén található valamennyi átvitel és elosztó földgáz vezeték – a Közép-Ázsia-Kína vezetékét leszámítva - az Uzbekneftegáz leányvállalatának, az Uztransgaznak a tulajdonában van. Az ország 1200 mm-nél nagyobb, földgáz tranzit feladatokat ellátó vezetékeinek hossza közel 13000 km, míg a helyi elosztó hálózat hossza – amelyek jellemzően 700, 800 és 1000 mm átmérőjű vezetékekből áll - eléri a 118000 km-t, és az ország nagy fogyasztóközpontjait és vidéki régióit szinte teljesen lefedi. Az országban összesen 24 kompresszorállomáson 250 kompresszor biztosítja a földgáz áramlását. Az ország területén az alábbi négy földgáz átviteli főcsővezeték halad át:

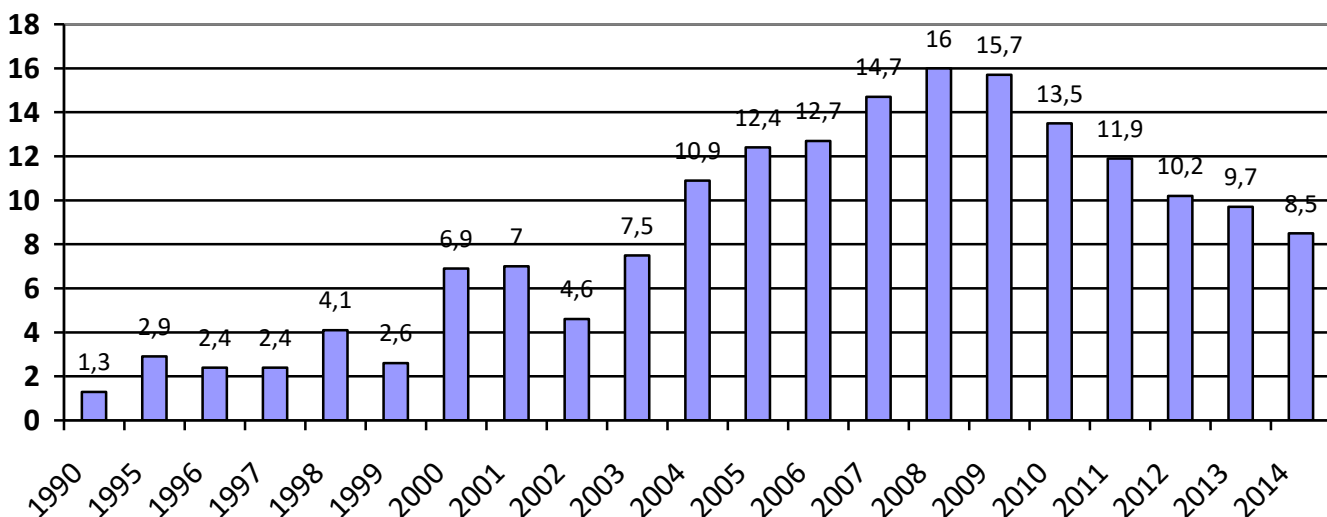
- A Közép-Ázsia-Központ földgázvezeték rendszer első, második, harmadik és ötödik ága.
- A Türkmenisztán-Kína vezeték.
- A Buhara-Ural vezeték.
- A Buhara-Taskent-Biskek-Almati vezeték.

Üzbegisztán nem hoz nyilvánosságra adatokat az Uzbekneftegas által exportált földgáz mennyiségére vonatkozóan, azonban iparági források alapján képet kaphatunk az ország földgáz exportjának alakulásáról függetlenségének elnyerésétől napjainkig.

A Szovjetunió felbomlását követő egy évtizedben Üzbegisztán földgáz exportja alacsony volumen mellett jelentős ingadozást mutat. 1990-ben 1,3 milliárd m³-t tett ki az üzbég földgáz export, ami az évtized közepére több mint duplájára, 2,9 milliárd m³-re növekedett. Az 1990-es évek második felében erről a szintről - az 1998-as 4,1 milliárd m³-t leszámítva – 2,4-2,6 milliárd m³-re csökkent az export mennyisége, és ezen szint körül ingadozott egészen az évtized végéig. Az új évezred kezdetétől azonban jelentős export bővülésnek lehetünk tanúi. Míg 2000-ben az ország 6,9 milliárd m³ földgázt exportált, addig 2005-re ez a mennyiség közel duplájára, 12,4 milliárd m³-re növekedett. Üzbegisztán földgáz exportja 2008-ban érte el csúcspontját 16 milliárd m³-es volumen mellett, és ezt

követően lassú, ám tartós csökkenés következett be a kivitel terén. Az ország 2010-ben 13,5 milliárd, 2012-ben 10,2 milliárd, 2014-ben pedig már csupán 8,5 milliárd m³ földgázt exportált.⁴⁰⁷

Üzbegisztán földgáz exportja 2000-2014 (milliárd köbméter)

Forrás: BP [2009-2016], Pirani [2014]: p. 348

A politikai, gazdasági és kereskedelmi logika egyaránt azt diktálja, hogy az Üzbegisztánnal szomszédos, földgáz importra szoruló államok - Kirgizisztán, Tádzsikisztán és Kazahsztán – mind természetes piakai az üzbég földgáz exportnak. Ha azonban alaposabban megvizsgáljuk az egyes országok Üzbegisztánhoz fűződő földgázipari kapcsolatrendszerét láthatjuk, hogy számos, nem feltétlenül pozitív gazdasági és infrastrukturális interdependencia következtében az ezekbe az országokba irányuló üzbég gázexport inkább nevezhető „kényszerűnek”, semmint piaci alapon szerveződőnek.

⁴⁰⁷ BP Statistical Review of World Energy [2009-2016]: Natural Gas – Consumption szekció Üzbegisztánra vonatkozó adatsora. Monaghan, Andrew [2011]: Uzbekistan: central Asian key, Routledge, London and New York, p. 124-12.

10.2.1 Kazahsztán

Az üzbég földgáz export számára Oroszország mögött a második legnagyobb felvevőpiacot Kazahsztán jelenti. A Szovjetunió felbomlásától a 2000-es évek első harmadáig Üzbegisztán éves szintem átlagosan 1 milliárd m³ földgázt exportált Kazahsztánba, ami az évtized közepére jelentősen, 3 milliárd m³-t meghaladó szintre emelkedett. A kétezres évek utolsó harmadától a 2010-es évek közepéig 2,1 – 3,3 milliárd m³ között ingadozott a Kazahsztánba irányuló üzbég földgázexport.⁴⁰⁸

Az üzbég forrásból származó kazah földgáz import első ránézésre különösnek tűnhet, figyelembe véve, hogy Kazahsztán nagyobb földgáz készletekkel rendelkezik, mint Üzbegisztán. Ennek hátterében az előző fejezetben már említett földrajzi tényezők húzódnak meg. A kazah földgázkészletek és kitermelés az ország déli részén található fogyasztóközpontoktól több ezer kilométer távolságra, az ország nyugati, észak-nyugati régióiban összpontosul. Kazahsztán három déli megyéje, - Kizilorda, Dél-Kazahsztán, és Zhambil – valamint az ország legnagyobb városa, az egykori főváros, Almati közelebb vannak az üzbég, mint a kazah földgázmezőkhöz, ami miatt gázzal történő ellátásukat az 1960-as üzembe helyezése óta szinte teljes egészében a Buhara-Taskent-Biskek-Almati vezeték biztosítja.

A Szovjetunió felbomlását követően a saját belső keresletének ugrásszerű növekedésére hivatkozva mind gyakoribbá váltak a fogyasztási csúcsidőszakot jelentő téli hónapokban az üzbég részről jelentkező csökkentett szállítási volumenek, illetve sporadikus szállítási stopok. Mindez politikai súrlódásokhoz vezetett Asztana és Taskent között, és arra ösztönözte a kazah vezetést, hogy lépéseket tegyen az üzbég gázimport kiváltása, és az önellátás megvalósításának irányába. Ennek során ezidáig három projekt került megvalósításra.

- A felszínre hozott földgáz mennyiségének növelése érdekében egyrészt modernizálásra került a Zhambil megyében található Amangeldi mező kitermelési infrastruktúráját, másrészt pedig 2014 novemberében megkezdtek a szintén ebben a megyében található Zharkum gázmező⁴⁰⁹ kitermelését. A két mezőből felszínre hozott földgáz képes biztosítani Zhambyl megye legnagyobb városának, Taraznak földgázszükségletének túlnyomó részét.
- A Közép-Ázsia-Kína földgázvezeték megépítése lehetővé tette Kazahsztán számára, hogy – a Türkmenisztánnal történt megállapodást követően - az arról leágazó, a BTBA vezeték kazahsztáni szakaszához csatlakozó három mellékág megépítése által csökkentse az Üzbegisztánból importált

⁴⁰⁸ Zhukov, Stanislav [2009]: p. 368-371 BP Statistical Review of World Energy [2009-2016]: Natural Gas – Consumption szekció Üzbegisztánra vonatkozó adatai.

⁴⁰⁹ A Zharkum mező becslések szerint 1,273 milliárd m³ földgáz és 41 ezer tonna gáz kondenzátummal rendelkezik, amelyből 833 millió m³ földgáz és 26 ezer tonna gáz kondenzátum termelhető ki. A mező kiépítésének befejeztét követően a tervek szerint napi 240 000 m³ földgáz (éves szinten 87,6 millió m³) kerül kitermelésre, ami a jelenlegi fogyasztás mellett 30 évig képes biztosítani Zhambil megye földgáz igényét. KazCham [2015]: Kazakhstan starts new gas field operation, 2015. január 4. <http://kazcham.com/kazakhstan-starts-new-gas-field-operation/> (Letöltve: 2017. március 28.)

földgáz mennyiségét. Az első türkmén földgáz leszállítására – 0,3 milliárd m³ - 2011-ben került sor.⁴¹⁰

- Kazahsztán kiemelt prioritásként tekint az ország nyugati részén található földgáz lelőhelyek, és legnagyobb népsűrűségű, üzbég földgázimportra szoruló iparosodott déli országrész közötti gázvezeték összeköttetés kiépítésére. A tervek szerint 2018 első felében üzembe helyezésre kerülő 6 milliárd m³ kapacitású Beineu-Bozi-Csimekent vezeték – kiegészülve az előző fejezetben már említett regionális elosztó hálózat kiépítésével – képes lehet teljes egészében kiváltani az üzbég földgáz importot, és biztosítani ezáltal Kazahsztán déli részének energiafüggetlenségét.

Mindez azt jelenti, hogy a közeljövőben várhatóan Ez pedig egyúttal számottevően csökkenteni fogja a Buhara-Taskent-Biskek-Almati vezeték jelentőségét a regionális földgázellátás terén, csupán az elhanyagolható méretű kirgiz és tádzsik piacot hagyva az üzbég földgáz közép-ázsiai exportja számára.

10.2.2 Tádzsikisztán

Tádzsikisztán elhanyagolható mértékű földgáz kitermeléssel rendelkezik,⁴¹¹ ami miatt kénytelen gáz szükségletét szinte teljes egészében külső forrásból fedezni. Köszönhetően az szovjet időkben kiépült földgázvezeték hálózat sajátosságainak, amely az üzbég főcsővezetékekről történő leágazások által biztosította az ország ellátását, Tádzsikisztán rendkívüli mértékben ráutal egyetlen, monopolhelyzetben lévő gázellátójára, Üzbegisztánra.

Az ország legnagyobb földgáz fogyasztója az ipari szektor, azon belül is a Tursunzodában található Tádzsik Alumínium Művek kohói, az ország 13 cementgyára, a Sarband városában található műtrágyagyár, valamint a yavani petrokémiai komplexum, amelyek együttesen az importált földgáz több mint felét használják fel. Mivel ezen fogyasztók mindegyike külföldön, sok esetben keményvalutáért értékesíti termékeiket, ezért Üzbegisztán több alkalommal kísérletet tett nemzetközi – európai – piacoknak megfelelő, vagy legalább is ahhoz közelítő árszabást elérni Tádzsikisztánba irányuló gázexportja terén, mindezidáig sikertelenül.⁴¹² Ennek oka, hogy Dusanbe erőteljes nyomásgyakorló eszközökkel rendelkezik Taskenttel szemben ennek elkerülése érdekében, ami

⁴¹⁰ Pirani, Simon [2012]: p. 68.

⁴¹¹ A Szovjetunió felbomlása óta eltelt időszakban az ország földgáz kitermelése 1992-ben érte el csúcspontját, azonban ekkor sem haladta meg a 2 milliárd m³-t. 1996-ban 1,2 milliárd, 2000-ben 1,3 milliárd 2005-ben 1,45 milliárd, 2009-től kezdődően pedig nem több, mint 0,2 milliárd köbméter volt az ország földgáz kitermelése.

EIA [2017]: Tajikistan - Dry natural gas production, https://www.quandl.com/data/EIA/INTL_26_2_TJK_MTOE_A-Dry-Natural-Gas-Production-Tajikistan-Annual (Letöltve: 2017. március 28.)

⁴¹² Mivel az ennek elérésére Üzbegisztán által kezdeményezett tárgyalások minden alkalommal kudarcba fulladtak, Taskent 2006-ban, 2009-ben és 2012-ben is rövidebb időre felfüggesztette a Tádzsikisztánban irányuló földgáz szállításokat.

visszavezethető a Szovjetunió felbomlását követően mesterségesen meghúzott határok miatt a közlekedési, energetikai és vízügyi szektorban létrejött kölcsönös függőségi viszonyokra.

Így például Üzbegisztán legjobb minőségű, legtermékenyebb mezőgazdasági területe a Ferghana-medence földgázzal történő ellátása jelenleg csak tádzsik területen keresztül áthaladó vezetékek által biztosítható. Mi több, ugyanezen régió elektromos árammal történő ellátása terén Üzbegisztán ráutalt a tádzsik vízerőművek által előállított, tádzsik vezetékeken szállított áramra is. Mindemellett több üzbég vasúti pálya is áthalad Tádzsikisztán területén az ország két pontja közötti összeköttetés biztosítása során, és az ország egyes keleti régióinak ivó és öntözővíz ellátása is Tádzsikisztántól függ.

Látható tehát, hogy az Üzbegisztán és Tádzsikisztán közötti földgáz kereskedelem nem választható külön a víz-elektromos áram-vasút nexusától, azok szorosan összekapcsolódnak. Ennek köszönhetően a Szovjetunió felbomlását követően a két ország közötti földgáz kereskedelem a gyakorlatban nem állt át keményvalután vagy egyéb fizetőeszközön – rubel – alapuló elszámolásra, hanem továbbra is barter alapon szerveződik. Az Üzbegisztán által leszállított földgázért cserébe⁴¹³ Tádzsikisztán elektromos áramot, vizet és szállítási szolgáltatásokat biztosít Taskent számára.

10.2.3 Kirgizisztán

Tádzsikisztánhoz hasonlóan Kirgizisztán sem rendelkezik számottevő földgáz kitermeléssel,⁴¹⁴ ami miatt teljes egészében egyetlen beszállítójától, Üzbegisztántól függ. Hasonlóan a tádzsik-üzbég viszonyhoz, a kirgíz-üzbég földgáz kereskedelem sem választható el külső tényezőktől, mindenekelőtt a víz és az elektromos áram felek közötti kereskedelmének sajátosságaitól. A Szovjetunió fennállásának időszakában a Narin folyón épített Toktogul gát mellett, hogy elektromos áramot állított elő, felfogta a környező hegyek őszi és téli csapadék és olvadékvizét, amelyet tavasszal és nyáron nem csupán Kirgizisztánba, hanem az üzbegisztáni Ferghana medencében is felhasználtak öntözésre. Mindemellett mivel a gát segítségével előállított elektromos áram mennyisége meghaladta Kirgizisztán fogyasztását, ezért a felesleg Kazahsztánba és Üzbegisztánba került exportra. Ellentételezésként Üzbegisztán a téli időszakban földgázzal látta el Kirgizisztánt.

⁴¹³ Az Amerikai Energia Információs Ügynökség adatai szerint Tádzsikisztán 1992-ben 1,9 milliárd, 1995-ben 0,76 milliárd, 2000-ben 1,2 milliárd, 2005-ben 1,38 milliárd, 2010-ben 0,18 milliárd, 2012-ben 0,19, míg 2014-ben 0,21 milliárd köbméter földgázt importált.
EIA [2017]: Tajikistan – Annual Imports of Dry Natural Gas,
<https://www.eia.gov/opendata/qb.php?category=2134613&sdid=INTL.26-3-TJK-BCF.A> (Letöltve: 2017. március 29.)

⁴¹⁴ Kirgizisztán 1992-ben 0,9 milliárd, 1996-ban 0,7 milliárd, 2001-ben 0,16 milliárd, 2007-ben 1,8 milliárd, 2011-ben pedig 1 milliárd m³ földgázt termelt ki.
EIA [2017]: Kyrgyzstan – Dry natural gas production
https://www.quandl.com/data/EIA/INTL_26_2_TJK_MTOE_A-Dry-Natural-Gas-Production-Kyrgyzstan-Annual
(Letöltve: 2017. március 28.)

A Szovjetunió felbomlását követően Üzbegisztán több alkalommal kísérletet tett ennek a rendszernek a megszüntetésére: többször felfüggesztette az elektromos áram átvételét Kirgizisztántól, és ragaszkodott hozzá, hogy Biskek ellenszolgáltatás nélkül lássa el vízzel. A felek között több ilyen jellegű konfliktusra került sor, amelyek azonban minden alkalommal a földgázt áramért és vízért séma továbbvitelével értek véget.⁴¹⁵

10.2.4 Oroszország

Üzbegisztán függetlenségének elnyerését követően Taskent Moszkvához fűződő politikai viszonya rendkívül hullámzóan alakult, ez azonban a földgázipari kapcsolatrendszer terén szinte alig érezte hatását. A Szovjetunió felbomlását követően Oroszország nem csupán az üzbég földgáz export legnagyobb felvevő piacává, hanem egyúttal a nyugati irányú export megkerülhetetlen tranzit országává is vált. Ettől eltekintve azonban Üzbegisztán autarkióra törekvő energiapolitikájának következtében egészen a 2000-es évek elejéig külföldi, így orosz vállalatok sem voltak jelen az üzbég földgázipar up-, mid-, és downstream szektorában.⁴¹⁶

A 2000-es évek elejétől azonban, köszönhetően egyrészt Oroszország gazdasági megerősödésének, másrészt Putyin elnök elődjéhez képest aktívabb és koherensebb Közép-Ázsia politikájának a két ország közötti kapcsolatok dinamikus fejlődésnek indultak.⁴¹⁷ A földgázipar területén ez elsősorban a Gazprom és a Lukoil valamint az Uzbekneftegas közötti, az üzbegisztáni földgáz lelőhelyek felkutatására, feltárására, kiépítésére és kiaknázására, valamint a földgáz exportjára irányuló együttműködés fokozatos elmélyítését jelentette.

Függetlenségének 1991-es elnyerésétől egészen 1997-ig az üzbég földgáz exportot az Uzbekneftegas leányvállalata az Uztransgaz bonyolította. Ezt követően Tashkent nemzetközi tendert írt ki az ország gázexportjának lebonyolítására, amelyet négy éves időtartamra a svájci székhelyű Gaspex S.A vállalat nyert meg. Tashkent a Gaspex S.A-val kötött szerződést annak 2001 elején történt lejártát megelőzően nem hosszabbította meg automatikusan, hanem új tendert írt ki export lebonyolítására vonatkozóan. Ezen jóllehet a Gaspex S.A is elindult, azonban nem a svájci vállalat, hanem egy négy vállalatból álló konzorcium - az orosz Itera (a konzorcium vezetője), az ukrainai Donbasz Ipari Unió, a német Debis, és a svájci Zeromax - nyerte meg. A Gazprom 2003-ban

⁴¹⁵ Így például 2000 decemberében Üzbegisztán több napra felfüggesztette a Kirgizisztánba irányuló földgáz szállításokat, mivel Biskek nem az előzetesen megállapodott ütemben fizette vissza vele szemben a földgázimportból eredően felhalmozott, 1,6 millió dollárt meghaladó tartozását. Hasonló okok miatt került sor a gázszállítás leállítására 2001 októberében, és 2007 márciusában is. A legutolsó, és egyben leghosszabb szállítási stop 2014-ben következett be, amikor Üzbegisztán négy és fél hónapig nem szállított földgázt Kirgizisztánnak.

⁴¹⁶ Ez alól kivételt jelentett a Svájcban bejegyzett, de üzbég háttérrel rendelkező Zeromax nevű vállalat, amely az 1990-es évek során több üzbég földgázipari vállalattal is – Kokdumalak Gaz, Gisasneftegaz, Shurtan Gaz Mahsulot – együttműködött a földgáz kitermelés terén.

⁴¹⁷ Ennek bizonyítéka a 2004 júniusában megkötött Stratégiai Partnerségi Megállapodás, valamint a 2005 novemberében aláírt katonai szövetségről szóló szerződés.

megvásárolta az Itera konzorciumbeli részesedését, amelyet követően utóbbi 2004. márciusági felszámolta képviselőjét Üzbegisztánban és kivonult az országból.

Ezzel párhuzamosan a Gazprom önállóan is folyamatosan erősítette üzbegisztáni jelenlétét a földgáz kitermelés, export és a tranzit terén egyaránt. Ennek fontos eleme volt, hogy 2002. december 17-én az Uzbekneftegas és a Gazprom stratégiai partnerségi megállapodást írt alá a földgázipart területén megvalósítandó szorosabb együttműködésről. A megállapodás az alábbi főbb pontokat tartalmazta:⁴¹⁸

- Az Gazprom közreműködését az üzbég földgáz export volumenének 2003-as 5 milliárd m³-ről 10 milliárd m³-re történő növelését 2012-ig.
- Az Uzbekneftegas és a Gazprom közös szénhidrogének utáni kutatását az Ustiurt régióban kitermelés megosztási megállapodás alapján.
- A Gazprom által Türkmenisztántól vásárolt földgáz üzbegisztáni tranzitálásának operátori feladatainak ellátását, valamint az üzbegisztáni tranzit kapacitás fejlesztését.
- A Gazprom, mint stratégiai befektető Uztransgazban történő kisebbségi részesedésének (44%) feltételeinek megvizsgálását.

Sem a Gazprom sem pedig az Uzbekneftegas nem hoz nyilvánosságra adatokat arra vonatkozóan, hogy az orosz vállalat üzbegisztáni érdekeltségeiből – a Shakhpakhty mező és az Ustiurt fensík lelőhelyei – kitermelt földgáz mekkora hányada kerül exportra, és mekkora hányad kerül belföldön felhasználásra. Hasonló a helyzet az Üzbegisztánban földgázipari érdekeltségekkel rendelkező másik orosz vállalat, a Lukoil esetében is. Jóllehet a Lukoil két üzbegisztáni földgáz projektjének - Kandym csoport és Dél-Nyuagt Gissar projekt – kitermelésére vonatkozóan rendelkezésre állnak adatok⁴¹⁹ - ellentétben a Gazprom üzbegisztáni projektjeivel - azonban annak kitermelést követő felhasználásával kapcsolatban a Lukoil már nem szolgáltat adatokat.

A szovjet időkhöz hasonlóan az Üzbegisztánon áthaladó földgáz tranzit infrastruktúra a függetlenség elnyerését követően is predesztinálta az ország gázexport irányultságát. Eltekintve a Kirgizisztánba és Tádzsikisztánba exportált csekély mennyiségű földgáztól, az ország gázexportjának túlnyomó része Oroszországba, és kisebb részben Kazahsztánba irányult. E téren változás a Közép-Ázsia-Kína vezeték három ágának üzembe helyezését követően sem következett be. Az előzetesen beharangozottakkal ellentétben ugyanis Üzbegisztán Kínába irányuló földgáz exportja csupán töredékét teszi ki a tervezett évenkénti 10 milliárd m³-es mennyiségnek. Így például a szállítások 2012. április 1-i kezdete és 2013 vége között Üzbegisztán 6 milliárd m³ földgázt exportált Kínába.⁴²⁰

⁴¹⁸ Zhukov [2009]: p. 370-372.

⁴¹⁹ Lásd a disszertáció nyolcadik fejezetének Üzbegisztánnal foglalkozó szekcióját.

⁴²⁰ Ferghana News [2015]: Uzbekistan stopped gas exports to China early 2015?, 2015.04.05 <http://enews.ferghananews.com/news.php?id=2954> (Letöltve: 2017. április 2.)

Ezt követően pedig a keletre irányuló üzbég export volumene fokozatos csökkenésnek indult. 2014-ben 2,4 milliárd m³, 2015-ben és 2016-ban pedig már csak 1,5 milliárd m³ üzbég földgáz került leszállításra Kínába.⁴²¹

Az új útvonal megjelenése ellenére tehát az üzbég földgáz export legnagyobb felvevőpiaca továbbra is Oroszország és Kazahsztán maradt. Üzbegisztán 2010-ben 11,86 milliárd m³, 2012-ben 10,32 milliárd m³, 2014-ben 4,1 milliárd m³, míg 2016-ban 3,3 milliárd m³ földgázt exportált Oroszországba,⁴²² míg Kazahsztán esetében 2010-ben 1,9 milliárd m³-t, 2012-ben 2,9 milliárd m³-t, 2014-ben 2 milliárd m³-t, 2016-ban pedig 2,6 milliárd m³-t tett ki az üzbég export.⁴²³

10.2.5 Üzbegisztán jövőbeli földgáz exportja

Kazahsztánhoz hasonlóan Üzbegisztán esetében is belső tényezők fogják meghatározni az ország jövőbeli gáz export kapacitásának alakulását. Míg azonban Kazahsztán esetében a kőolaj kitermelés szinten tartása érdekében szükséges fokozatosan növelni a mezőkbe visszasajtolott földgáz mennyiségét, addig Üzbegisztán esetében a már amúgy is jelentős belső lakossági és ipari fogyasztás további várható növekedése teszi kérdésessé az ország jövőbeli gázexportjának nagyságát. Taskent mindazonáltal bízik az ország földgáz kitermelésének, és ez által export kapacitásának elkövetkező években történő számottevő növekedésében, amelyet jelentős gázipari beruházások megvalósítása által kíván elérni. Ennek keretében a 2017 és 2021 közötti időszakban az ország 30,4 milliárd dollárt tervez gázipari beruházásokra fordítani, amelytől Taskent azt várja, hogy 2021-ig 111 milliárd m²-re – azaz több mint a jelenlegi duplájára – növekedjen a kitermelt földgáz mennyisége.⁴²⁴

Ennél jóval alacsonyabb - és minden bizonnyal realisabb – kitermelés növekedést prognosztizál az EIA 2012-es, Üzbegisztán jövőbeli földgáz kitermelésére vonatkozó elemzése. Eszerint az ország földgáz kitermelése 2015-ben eléri a 71, 2035-ben pedig a 80 milliárd m³-t. Figyelembe véve, hogy az üzbég földgáz kitermelés 2015-ben 57,7 milliárd m³-t tett ki a prognosztizált 71 milliárd m³ helyett, több mint kérdéses, hogy a Taskent által vizionált 111 milliárd m³-es kitermelés elérése lehetséges 2021-ig, vagy akár csak a 80 milliárd m³-es kitermelés megvalósítása 2030-ig.⁴²⁵

⁴²¹ BP Statistical Review [2013-2016] Natural Gas Production szekció Üzbegisztánra vonatkozó adatsora.

⁴²² Sajtóhírek szerint ezzel szemben 2016-ban az Oroszországba irányuló üzbég földgáz export ennek közel duplája, 6,2 milliárd m³ volt
Azernews [2017]: Gazprom, Uzbekistan agree on gas purchases, 2017. március 30.
<https://www.azernews.az/region/110756.html> (Letöltve: 2017. április 2.)

⁴²³ BP Statistical Review [2013-2016] Natural Gas Production szekció Üzbegisztánra vonatkozó adatsora.

⁴²⁴ Azernews [2017]: Uzbekistan plans to realize oil & gas projects worth over \$30B, 2017. május 18.
<https://www.azernews.az/region/113331.html> (Letöltve: 2017. április 5.) Ferghana News [2017]: Uzbekistan doubles gas production and invests \$30 billion in oil and gas industry by 2022, 2017. május 17.,
<http://enews.ferghananews.com/news.php?id=3346&mode=snews> (Letöltve: 2017. június 2.)

⁴²⁵ United States Energy Information Administration [2012]: Country Analysis Brief—Uzbekistan.
www.eia.gov/countries/cab.cfm?fips=UZ (Letöltve: 2017. április 5.)

Előrejelzések szerint Üzbegisztán lakossága a jelenlegi 29,5 millióról 2030-ra várhatóan eléri 35,2 millió főt,⁴²⁶ ami szintén erőteljes földgázfogyasztás növekedést előre vetítő tényezőt jelent. Az Ázsiai Fejlesztési Bank 2013-as előrejelzése szerint köszönhetően a lakosságszám növekedésnek 2035-ig az ország földgáz iránti kereslet 1,7%-al fog éve szinten növekedni. Ez az elkövetkező húsz év során összesen több, mint 35%-os fogyasztás bővülést jelentene, azaz a jelenlegi 50 milliárd m³ körüli szintről 65-67 milliárd m³-re fog növekedni az ország földgáz fogyasztása.⁴²⁷ Ázsiai Fejlesztési Bank szerint ezzel párhuzamosan az ipari szektor energia felhasználása terén ugyanezen időszak alatt további 1,2%/év-es növekedés várható, amelynek 0,7%-át a földgáz fogja adni.

Figyelembe véve a lakossági és ipari fogyasztók földgáz felhasználásának várható növekedését, nem jelenthető ki teljes bizonyossággal, hogy Üzbegisztán a jövőben képes lesz növelni jelenlegi, 8-10 milliárd m³ körüli földgáz exportját. Sőt fennáll a lehetősége annak is, hogy nem sikerül megvalósítani a kitermelés növelésére irányuló kormányzati terveket, ami végső soron a földgáz export volumenének csökkenéséhez, vagy akár teljes megszűnéséhez is vezethet. Erre utaló tényező lehet, hogy Üzbegisztán földgáz kitermelése amellet, hogy messze elmaradt az EIA által 2015-re prognosztizált szinttől, bizonyosan nem fogja elérni a taskenti kormányzat által prognosztizált 111 milliárd m³-es szintet sem 2021-ben, sem pedig az azt követő évtizedben.

10.3 Türkmenisztán

Türkmenisztán Közép-Ázsia legnagyobb földgáz exportőre, az ország gáz kivitele több mint kétszerese Kazahsztán és Üzbegisztán együttes földgáz exportjának. A Szovjetunió felbomlását követően közel egy évtizedig csak az Üzbegisztánon, Kazahsztánon és Oroszországon áthaladó Közép-Ázsia-Központ vezeték jelentette az egyetlen útvonalat a türkmén földgáz export számára. E téren változás 1997 decemberében következett be a Türkmenisztánt Iránnal összekötő 8 milliárd m³ éves kapacitású Korpeje-Kordkuy földgázvezeték átadásával. Jóllehet ez a vezeték csupán kis mennyiségű földgáz exportjára alkalmas, üzembe helyezése mégis történelmi jelentőséggel bírt, mivel ez volt az első vezeték, amely a poszt-szovjet közép-ázsiai térségből nem Oroszországon áthaladva tette lehetővé a gáz exportot. Mindazonáltal az Iránba vezető export útvonal létrejötté még a két országot összekötő második, 12 milliárd m³ éves kapacitású Dauletabad–Salyp Yar vezeték 2010-es átadását követően sem növelte számottevően a déli irányú türkmén földgáz exportot és export diverzifikációt, mivel éves szinten a két vezeték kapacitásának átlagosan alig több mint egyharmada kerül kihasználásra.

⁴²⁶ Doi, Naoki és Matsumoto, Tomoko [2010]: Energy outlook for Central and West Asia – Azerbaijan, Kazakstan, Turkmenistan and Uzbekistan, p.8. Institute of Energy Economics, - Japan, <https://eneken.ieej.or.jp/data/3450.pdf> (Letöltve: 2017. április 5.)

⁴²⁷ Asian Development Bank [2013]: Energy outlook for Asia and the Pacific, 2013. október, p.173 <https://www.adb.org/sites/default/files/publication/30429/energy-outlook.pdf> (Letöltve: 2017. április 5.)

Ezzel szemben a 2010-es évek elején üzembe helyezett, Türkmenisztánt Kínával összekötő Közép-Ázsia-Kína földgázvezeték rendszer által jelentett új export diverzifikációs potenciál alig öt év leforgása alatt – köszönhetően nem utolsó sorban a már említett, Oroszország felé irányuló gáz szállítások terén 2009-től kezdődő visszaesésnek - jelentős mértékben felértékelődött Türkmenisztán számára.

Ugyanakkor számottevő bizonytalansági tényezőt jelent Türkmenisztán számára, hogy az ország mindegyik szomszéda nagy, vagy potenciálisan nagy földgáz kitermelő és exportőr. A türkmén földgáz export útvonalai mentén fekvő országok tehát amellet, hogy tranzit szolgáltatás nyújtásának, egyúttal aszimmetrikus előnyt is élveznek Türkmenisztánnal szemben, a jövőben akár a türkmén földgáz versenytársaivá is válhatnak az export vezetékek kapacitásának kihasználása terén. Mindez jelentősen befolyásolja Ashgabat mozgásterét az önálló és független földgáz export politika kialakítása és végrehajtása terén.

A türkmén földgázvezeték hálózat hossza valamivel több, mint 8000 km, és elsődleges feladata a kitermelt földgáz exportjának biztosítása. A Szovjetunió felbomlását megelőzően, az 1980-as évek végén a Türkmen SzSzK éves szinten megközelítőleg 75-80 milliárd m³ földgázt táplált az össz-szovjet földgáz hálózatba. Függetlenségének elnyerését követően azonban az ország gázkitermelésének rohamos csökkenésével párhuzamosan az exportált földgáz mennyisége is töredékére zsugorodott. Míg Türkmenisztán földgáz exportja 1991-ben még 74,9 milliárd m³-t tett ki, addig 1994-ben 26,1 milliárd m³-re, 1996-ban pedig 24,3 milliárd m³-re csökkent. A türkmén földgáz kivitel 1998-ban érte el mélypontját, amikor az ország csupán 1,7 milliárd m³ földgázt, azaz a hat évvel azt megelőző mennyiség alig több, mint 2%-át exportálta.⁴²⁸

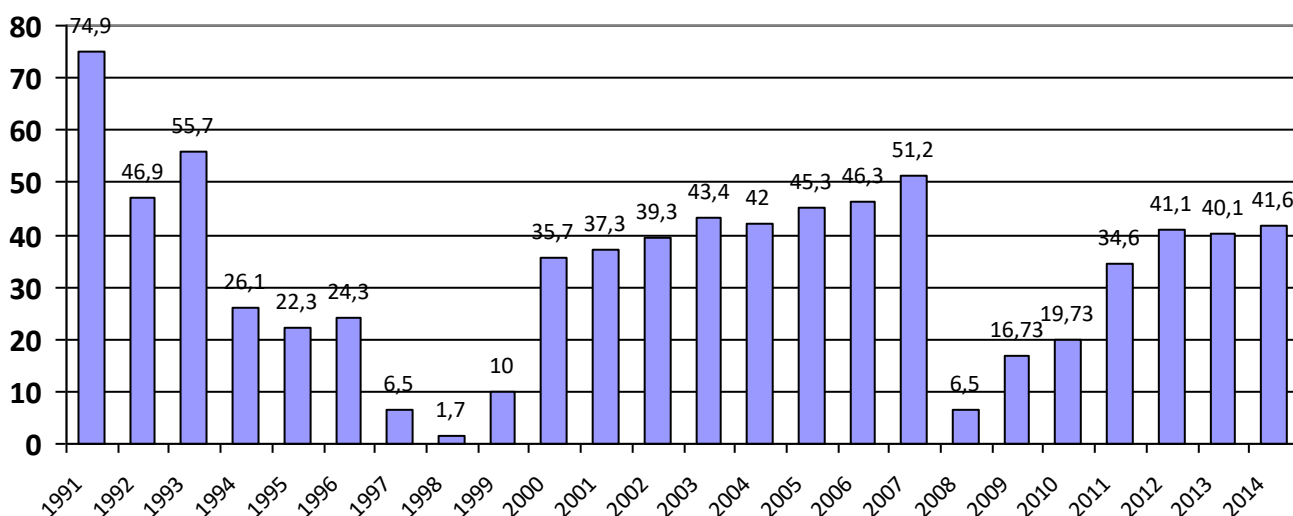
Ezt a precedens nélküli földgáz export csökkenést követően azonban ismét jelentős kivitelbővüléssel járó közel egy évtized következett Türkmenisztán számára. 1999-ben az ország már 10 milliárd m³ földgázt, azaz az egy évvel korábbi mennyiség több, mint ötszörösét exportálta. Az export bővülése némileg lassabb ütemben, de egészen a 2000-es évek utolsó harmadáig folytatódott. 2000-ben a türkmén földgáz kivitele elérte a 35,7 milliárd m³-t, ami 2003-ban 43,4 milliárd m³-re, 2007-ben pedig 51,2 milliárd m³-re növekedett. 2008-ban azonban ismét jelentős visszaesés következett be, amelynek eredményeként a függetlenségének elnyerése óta eltelt közel húsz év második legalacsonyabb szintjére, 6,5 milliárd m³-re esett vissza az ország földgáz kivitele. Ezt követően az ország exportja ismét növekedésnek indult, azonban koránt sem olyan dinamikus, mint az 1998-as visszaesést követően. Türkmenisztán földgáz kivitele 2010-ben 19,7 milliárd m³-re, 2012-ben 41,1 milliárd m³-re, 2014-ben pedig 41,6 milliárd m³-re növekedett.⁴²⁹

⁴²⁸ Pirani, Simon [2009]: p. 275

⁴²⁹ Pirani, Simon [2009]: p. 275, BP [2008-2015]

Mindazonáltal fontos megjegyezni, hogy a türkmén földgáz export elmúlt két és fél évtizedben megfigyelhető jelentős ingadozásának hátterében nem a kitermelést érintő technikai-technológiai problémák, hanem Ashgabatnak az exportált földgáz árának folyamatos növelésére irányuló törekvése, és az arra adott közvetlen vagy közvetett importóri válaszlépések álltak.

Türkmenisztán földgáz exportja 1991-2014 (milliárd köbméter)

Forrás: Pirani, Simon [2009]: p. 275, BP [2008-2015]

10.3.1 A türkmén-ország-ukrán földgáz háromszög

A Szovjetunió felbomlását követően rövidesen Türkmenisztán követelni kezdte, hogy az általa exportált földgáz – amelynek legnagyobb felvevőpiacát a poszt-szovjet térség, azon belül is Ukrajna jelentette – ellenértékét minden vásárló kemény valutában és „világpiaci áron”⁴³⁰ egyenlítse ki. Erre azonban a sok esetben a gazdasági összeomlás szélén álló egyetlen ország sem volt képes vagy hajlandó, ezért rövid időn belül jelentős tartozásokat felhalmoztak fel Türkmenisztán irányába.⁴³¹ A

⁴³⁰ Ez a gyakorlatban az európai piac átlagárát jelentette.

⁴³¹ Az 1990-es évek első felében számos elképzelés látott napvilágot azzal kapcsolatban, hogy hogyan lehetne ezeket a tartozásokat kiegyenlíteni, valamint elkerülni újabbak jövőbeli felhalmozódását, biztosítva ezáltal a poszt-szovjet térségen belüli földgáz kereskedelem stabilitását. Ezek közül kiemelkedik Turkmenneftegaz (52%) a Gazprom (45%) és az Itera (4%) által 1995 novemberében létrehozott TurkmenRosGaz vállalat tevékenysége, amely kizárólagos jogot kapott Ashgabatól az országban kitermelt földgáz külpiaci értékesítésére. (9) Türkmenisztán ettől a lépéstől nagyobb fizetési fegyelmet elérését várta, hiszen azáltal, hogy érdekelté tette a Gazpromot a türkmén földgáz exportjában erőteljes szövetséget tudhatott maga mögött. A várakozásokkal ellentétben azonban ez a struktúra sem vezetett sem a fizetési fegyelem számottevő javulásához, sem pedig egy keményvalután alapuló elszámolási rendszer létrejöttéhez. Ehelyett továbbra is a szovjet időkben alkalmazott barter elszámolás – szolgáltatások biztosítása, és késztermékek szállítása – maradt az elszámolás alapja, ami miatt Türkmenisztán 1997 márciusában egyoldalúan megszüntette a Turkmenrosgazt.

helyzettel egyre inkább elégedetlen türkmén vezetés végül 1997. március 20-án határozatlan időre felfüggesztette a Közép-Ázsián kívülre irányuló földgázszállításokat.⁴³²

Ezt követően multilaterális tárgyalások kezdődtek az érintett felek között a földgáz szállítások újraindítása érdekében, amelynek csúcspontját az 1997 augusztusában Nijazov türkmén elnök, Csernomirigyin orosz miniszterelnök, és Rem Viakhirev Gazprom elnöke közötti találkozó jelentette. A várakozásokkal ellentétben azonban a feleknek nem sikerült megegyezniük a türkmén földgáz export újraindításáról, mindenek előtt a földgáz árára vonatkozó nézeteltérések miatt. Hasonló okok miatt eredménytelenül végződött a türkmén és az orosz fél ismételt, 1998. januári egyeztetése is. Ezt követően nem került sor újabb magas szintű találkozóra 1998 folyamán, ami a türkmén gázexport stop fenntartásához, és ezáltal az ország földgáz exportjának történelmi mélypontra, 1,7 milliárd m³-re zuhanásához vezetett.

Közel két évvel a türkmén földgáz export felfüggesztését követően a feleknek végül 1999 januárjában sikerült megállapodniuk a gázkereskedelem neuralgikus pontját jelentő ár kérdésében, aminek köszönhetően még ugyanebben a hónapban újraindult a türkmén földgáz export a Közép-Ázsián kívüli országokba. A megállapodás értelmében Türkmenisztán vállalta, hogy 1999-ben 20 milliárd m³ gázt fog Ukrajna számára értékesíteni a türkmén-üzbég határon, 36 USD/ millió ³-es áron. A földgáz ellenértékét Ukrajna 40%-ban készpénzben, 60%-ban pedig barterben volt köteles kiegyenlíteni. A felek megállapodtak továbbá abban is, hogy az Üzbegisztánon, Kazahsztánon és Oroszországon át vezető tranzit lebonyolításával az orosz Iterát bízzák meg, amelyet ezért cserébe földgázzal fizettek ki.⁴³³ A megállapodás azonban nem bizonyult tartósnak. Kevesebb, mint három hónap elteltével ismét felfüggesztésre került az Ukrajnába irányuló türkmén földgáz export azt követően, hogy Kijev - amelyek már így is 100 millió dollárt meghaladó tartozást halmozott fel Ashgabat felé - nem volt képes maradéktalanul kiegyenlíteni az addig leszállított földgáz ellenértékét. A szállítások azt követően indultak újra, hogy 1999 júliusában Ukrajna elismerte 1995 és 1999 között Türkmenisztánnal szemben felhalmozott tartozásait, és beleegyezett, hogy annak ellenértékét szolgáltatások biztosítása és áruszállítás útján kiegyenlíti.

Az 1990-es évek feszült, konfliktusos időszakával szemben a 2000-es évek minőségi változást hoztak a türkmén-ukrán és a türkmén-orosz földgáz kereskedelem terén. Ashgabad és Kijev 2000 nyarán tárgyalásokat kezdett egy rövid és egy középtávú földgáz szállítási szerződés megkötéséről, amelyek aláírására 2000 októberében került sor. Előbbi értelmében Türkmenisztán vállalta, hogy még ugyanabban az évben 5 milliárd m³ 2001-ben pedig további 30 milliárd m³ földgázt szállít le

Fredholm, Michael [2008]: Natural-Gas Trade between Russia, Turkmenistan, and Ukraine - Agreements and Disputes, Asian Cultures and Modernity Research Report No. 15, Stockholm University, p. 16.

⁴³² Ez alól kivételt jelentett a Korpeje-Kordkuy vezetéken át Iránba tartó földgáz export.

⁴³³ Stern, Jonathan [2005]: The Future of Russian Gas and Gazprom, Oxford Institute for Energy Studies, Oxford University Press, Oxford, p. 74.

Ukrajnának 40 USD/ millió ³-es áron, amelyet Kijev 50%-ban készpénzben, 50%-ban pedig barter alapon egyenlít ki. A múltbeli ukrán nem fizetésekre tekintettel a megállapodás tartalmazott egy klauzúrát, amelynek értelmében Kijevnek egy 7 millió dolláros biztonsági alapot kellett létrehoznia, amelyet Türkmenisztán lehívhatott nem fizetés esetén. A középtávú megállapodás értelmében a 2002 és 2010 közötti időszakban Türkmenisztán évenként 50 milliárd m³ földgáz átadását vállalta Ukrajnának 42 USD/ millió m³-es áron a türkmén-üzbég határon, amelynek ellenértékét Kijev 50%-ban készpénz, 50%-ban pedig barter formájában volt köteles megfizetni.⁴³⁴

Az Ukrajnával fenntartott földgáz kereskedelmi kapcsolatok szerződéses megerősítése, és magasabb ár elérése arra ösztönözte Türkmenisztánt, hogy hasonló feltételek elérésének irányába tegyen lépéseket második legnagyobb felvevőpiaca, Oroszország esetében is. Közel egy évnyi tárgyalásokat követően 2002 februárjában a felek végül megállapodtak, hogy Oroszország esetében is érvénybe léptetik az Ukrajnára vonatkozó árszabási és elszámolási feltételeket. Ez jelentős többletbevételekkel járt Türkmenisztán számára figyelembe véve, hogy addig az orosz importőr, az Itera 38 USD/ millió m³-es áron vásárolta a türkmén földgázt, amelyért 40%-ban készpénzben, 60%-ban pedig barterben fizetett.⁴³⁵

További, Oroszországot érintő változás volt, hogy 2002 végén Türkmenisztán – a Gazprom egyetértésével, és hathatós támogatásával⁴³⁶ – felmondta az Itera türkmén földgáz külpiaci értékesítésére vonatkozó koncesszióját, és azt a nem sokkal azelőtt alapított ukrán háttérű Eural Trans Gas nevű vállalatnak adta.⁴³⁷

Ez akár szimbolikus mérföldkönek is tekinthető a türkmén-ukrán, a türkmén-orosz, és összességében a türkmén földgáz export terén, mivel innentől fogva megfigyelhető, hogy a Gazprom – amely addig nem ellenezte, hogy Ashgabat a türkmén-üzbég határon közvetlenül értékesítse földgázát Ukrajnának – igyekezett felszámolni a Türkmenisztán és Ukrajna közötti közvetlen

⁴³⁴ Stern, Jonathan [2005]: p. 75-77.

⁴³⁵ Ibidem.

⁴³⁶ 2002 végén a Gazprom – amelynek élén ekkor már nem Rem Vyakhirev, hanem a jelenlegi elnök Alexey Miller állt – rövid idő alatt kiszorította az Iterát az Ukrajnába irányuló földgáz szállítások lebonyolításának üzletágából. 2002 novemberében elején a Gazprom csökkentette a vezetékein az Itera által Ukrajnába szállítható földgáz mennyiségét, a hónap végén pedig bejelentette, hogy átveszi Ukrajna türkmén földgázzal történő ellátását az Iterától, és ezzel egyidőben felmondta az Iterával meglévő, vezetékhalózatra vonatkozó szerződését. Ez ellen az ukrán importőr, a Naftogaz Ukrainy sem emelt kifogást, mivel az Itera jelentősen rontotta pozícióját az ukrán piacon azáltal, hogy sok esetben közvetlenül a végfogyasztóknak adta el a türkmén földgázt. Global Witness [2006]: It's a Gas – Funny business in the turkmen-ukraine gas trade, 2006. április., <https://www.globalwitness.org/en/reports/its-gas/> (Letöltés: 2017. április 7.)

⁴³⁷ Azt követően, hogy a Gazprom felbontotta az Iterával kötött, Ukrajna türkmén földgázzal való ellátására vonatkozó szerződését 2002. december 5-én megállapodást kötött a Naftogaz Ukrainyval egy vegyesvállalat létrehozásáról, amely a közép-ázsiai földgáz Ukrajnába történő exportját volt hivatott végezni. Jóllehet a vállalat nevének ekkor még nem hozták nyilvánosságra, a Gazprom még ugyanezen a napon szerződést kötött az Eural Trans Gas nevű vállalattal az Ukrajnába irányuló földgázszállításokra vonatkozóan. Az Eural Trans Gas addig teljesen ismeretlen volt a földgáz kereskedelem terén. Olyannyira, hogy a Gazprommal kötött szerződés napján jegyezték be Magyarországon.

földgázkereskedelmet, és helyette saját ellenőrzése alá kívánta vonni a türkmén földgáz exportját. Ennek első lépéseként Putyin és Nijazov elnök 2003 áprilisában egy 25 évre szóló (2003-2028) földgázszállításra vonatkozó szerződést írt alá, amelynek értelmében:⁴³⁸

- 2004 és 2006 között a Gazprom 4-10 milliárd m³ földgázt vásárol 44 USD/millió m³-es áron, amelyért 50%-ban készpénzbe 50%-ban pedig barterben fizet.
- 2006-ot követően a leszállított mennyiség jelentősen növekedett volna az alábbiak szerint: 60-70 milliárd m³ 2007-ben, 63-73 milliárd m³ 2008-ban, 70-80 milliárd m³ 2009-ben és azt követően.

A türkmén-országi szerződés leszállítandó földgáz mennyiségére vonatkozó részleteinek ismerete különösen fontos, mivel az jól illusztrálja az Ukrajnába irányuló türkmén földgáz export feletti Gazprom ellenőrzés megszerzésére irányuló orosz törekvéseket. A szerződésben megjelölt két időszak – azaz 2006 előtt és után – egybeesik a Türkmenisztán és Ukrajna között 2000-ben megkötött földgáz szállítási szerződés kifizetésével. A Gazprom és Türkmenisztán által kötött hosszú távú megállapodás ennek megfelelően azt vizionálta, hogy 2007-től kezdve az orosz vállalat látja el Ukrajnát türkmén földgázzal. Ezáltal lezárult az a hét éves időszak (1999-től 2006 végéig) amikor független vállalatok – előbb az Itera, majd pedig az Eural Trans Gas – meghatározó szerepet játszottak a türkmén földgáz felvásárlásában és Közép-Ázsia államain, valamint az orosz földgázvezetékeken át Ukrajnába irányuló exportjában.⁴³⁹

A türkmén-országi földgáz kereskedelmi kapcsolatok szorosabbá fűzéséhez – és ezzel párhuzamosan az Ukrajnával tartott kapcsolatok elhidegüléséhez – jelentős mértékben hozzájárult az is, hogy Ukrajna 2004 ismét nem volt képes teljes mértékben kifizetni a Türkmenisztánból importált földgáz ellenértékét, tovább növelve ezáltal meglévő tartozását.⁴⁴⁰ Emiatt Asgabat 2004. december 31-én felfüggesztette az Ukrajnába irányuló földgázszállításokat, és mind Kijevtől mind pedig Moszkvától követelte, hogy a 2005-ös évtől kezdődően emeljék 60 dollár / millió m³-re a türkmén földgázért fizetett árat.⁴⁴¹ Ezt mind Oroszország mind Ukrajna visszautasította, és – a téli időjárásra való tekintettel – sürgős tárgyalásokat kezdeményeztek a földgáz áramlásának mielőbbi biztosítása érdekében. Kijev és Asgabat rendkívül gyorsan, 2005. január 3-án egyezsége jutott, amelynek értelmében Ukrajna a jövőben 58 dollárt fog fizetni egymillió m³ türkmén földgázért (50% készpénz - 50% barter)⁴⁴². Ezzel szemben az Oroszországba irányuló szállítások csupán 2005 májusában indultak újra, azt követően, hogy Nijazov türkmén elnök és Alexei Miller Gazprom elnök

⁴³⁸ Stern, Jonathan [2005]: p. 77.

⁴³⁹ Ibidem.

⁴⁴⁰ Ukrajna 2003-ban 281,7 millió dollár értékű tartozásának visszafizetését ütemezte át 2007-ig.

⁴⁴¹ Stern, Jonathan [2005]: p. 77.

⁴⁴² 2005 júliusában azonban a felek váratlanul ismét módosították a földgáz árán és ismét visszatértek a 44 dollár/ millió m³-es árhoz, de egyúttal abban is megállapodtak, hogy befejezik a barter alapú elszámolást, valamint hogy Ukrajna a lehető leghamarabb visszafizeti kintlévőségeit/tartozásait, Pirani, Simon [2009]: p. 290

megegyezett, hogy a 2005-2006-os időszakra fenntartják a 44 USD/millió m³-es árat, azzal a kikötéssel, hogy azt Oroszország teljes egészében készpénzben fizeti meg.⁴⁴³

2005 végétől kezdődően Oroszország újabb lépéseket tett a türkmén földgáz export feletti szorosabb ellenőrzésének elérése, és a közvetlen türkmén-ukrán földgáz kereskedelem végleges felszámolására. 2006 januárjában, az első orosz-ukrán „gázháborút” követően, amelynek során a Gazprom az Ukrajnába irányuló földgáz szállításokat a négy napig csökkentette Kijev, Moszkva és Asgabat 2006. január 4-én megállapodott, hogy a jövőben minden, Ukrajnába irányuló türkmén földgázt a Gazprom vásárol meg a türkmén-üzbég határon 65 USD/millió m³-es áron, és az tovább értékesíti a RusUkrEnergo nevű orosz-ukrán vállalatnak tranzit és a végfelhasználó részére történő eladás céljából.

A Gazprommal januárban kötött megállapodás ellenére Türkmenisztán még ugyanabban az évben jelezte, hogy tovább kívánja emelni az általa exportált földgáz árát. Hónapokig tartó tárgyalásokat követően a Gazprom 2006 augusztusában végül engedett Asgabat követelésnek, és beleegyezett, hogy a 2007 és 2009 közötti időszakban 100 dollárra emeli a türkmén földgáz millió m³-ért fizetett összeget. Türkmenisztán mindeközben érzékelte a földgáza iránti dinamikusan növekvő nemzetközi keresletet, amire alapozva elérte, hogy a Gazprom – a potenciális európai és kínai vevők távol tartása érdekében – 2008 első felében 130 USD/millió m³-re, 2008 második felétől kezdődően pedig 150 USD/millió m³-re emelje a türkmén földgázért fizetett árat, valamint hogy kidolgozzon egy, a 2009 és 2028 közötti időszakban megvalósuló szállításokra vonatkozó árformulát.⁴⁴⁴

2008 márciusában Gazprom és a három közép-ázsiai földgáz exportőr állam nemzeti földgázipari vállalatának vezetői Moszkvában találkoztak, és megállapodtak, hogy Oroszország a jövőben „európai nettó árakon”, fogja megvásárolni a közép-ázsiai földgázt. Három hónappal később Miller Gazprom elnök Asgabatba látogatott, és új szerződést kötött a Türkmengazal, amelynek értelmében a felek a 2009-es évre vonatkozóan 225-295 USD/millió m³-es földgáz árban állapodtak meg.⁴⁴⁵

Nemzetközi események azonban rövidesen komoly próbára tették az Oroszország és Közép-Ázsia államai, azon belül is elsősorban Moszkva és Ashgabat közötti földgázipari kapcsolatrendszerét. A kőolaj világpiaci ára 2008 közepén történelmi magasságokba emelkedett, ami közvetlen kihatással volt Oroszország közép-ázsiai földgáz importjára is. Mivel a közép-ázsiai földgáz ára immáron az európai fogyasztói árakat reflektálta, - amelyek viszont a kőolaj árának változását követték megközelítőleg kilenc hónapos késleltetéssel – a Gazprom 2009 első harmadában szintén rekord összegeket volt kénytelen fizetni földgáz vásárlása során. Egyúttal ez volt az az időszak is, amikor az európai és FÁK-térség államaiban – illetve kisebb mértékben Oroszországban – a gazdasági válság

⁴⁴³ Stern, Jonathan [2005]: p. 78

⁴⁴⁴ Tomberg, Igor [2007]: Energy policy and energy project sin Central Asia, Central Asia and the Caucasus, No.6(48) 2007, p.47.

⁴⁴⁵ Fredholm, Michael [2008]: p.10

következtében jelentős csökkenés következett be a földgáz iránti kereslet terén. Oroszországnak nem maradt más választása, minthogy megpróbálja rábírní Türkmenisztánt a földgáz árának, vagy a leszállított gáz mennyiségének csökkentésére. Asgabat azonban elzárkózott bármelyik lehetőség teljesítése elől. Ilyen előzmények közepette került sor 2009. április 9-én a türkmén földgáz export elsődleges útvonalának számító Közép-Ázsia-Központ vezeték negyedik ágán bekövetkezett robbanásra,⁴⁴⁶ ami Türkmenisztán földgáz exportjának több mint 90%-os visszaesését eredményezte.⁴⁴⁷ Jóllehet a keletkezett károkat rövid időn belül kijavították, Oroszország egészen 2010 elejéig nem vett át Türkmenisztántól földgázt, és nem is fizetett kompenzációt Asgabatnak, jóllehet a felek közötti szerződés tartalmazott „vedd át vagy fizess”⁴⁴⁸ klauzúrát.

Gazdasági szempontból a türkmén földgáz vásárlásának leállítása jóllehet előnyös volt a Gazprom számára, politikai szempontból azonban negatív kihatásai voltak a türkmén-orosz kapcsolatokra. Az események megerősítették Asgabat azon nézetét, miszerint Moszkva nem megbízható partner a földgáz kereskedelem terén, és egyúttal növelték Türkmenisztán elszántságát a Kína irányába történő mihamarabbi, és minél nagyobb fokú földgáz export diverzifikáció megvalósítására. Ez rendkívül fontos lépés, mivel megcáfolja az orosz „energia fegyver” hatékonyságával kapcsolatban széles körben elterjedt és elfogadott nézetet, sőt mi több, inkább annak gyengeségét illusztrálja. A gazdasági válság által okozott földgáz iránti kereslet csökkenés, és abból következő bevétel kiesés megállítása érdekében Oroszország a Türkmenisztánnal fennálló, földgáz szállításra vonatkozó szerződésének megszegése mellett döntött, ami azonban aláásta az egész Közép-Ázsiai régióval kapcsolatos földgázipari stratégiáját.

2009. december 22-én, kilenc hónappal a gázimport felfüggesztését követően a Gazprom és a Turkmengaz megállapodás írt alá, amelynek értelmében 2010. január 1-jétől ismét megindult a türkmén földgáz export Oroszországba. A szerződés éves szinten 30 milliárd m³ földgáz leszállításáról szólt, azonban Moszkva és Ashgabat is jelezte, hogy a tényleges mennyiség az elkövetkező időszakban nem fogja meghaladni a 10-11 milliárd m³-t. 2010 és 2014 között az Oroszországba irányuló türkmén földgáz export valóban nem haladta meg ezt a szintet, 9 és 10,6 milliárd m³ között ingadozott. 2015-ben Moszkva tovább csökkentette az átvett gáz mennyiségét, ami

⁴⁴⁶ Az ártatlanság vélelmének fenntartása mellett a Közép-Ázsia-Központ vezetéken bekövetkezett robbanás, és a türkmén földgáz export emiatti leállása rendkívül jókor jött a Gazpromnak. 2009-ben Oroszország földgáz fogyasztása 6%-al, Ukrajnáé 21%-al, míg az Európai Unióé 5%-al csökkent, miközben Oroszország számára már az is problémát kezdett jelenteni, hogy fogadni és kezelni tudja a Türkmenisztánból érkező földgázt.

⁴⁴⁷ Bohr, Annette [2016]: *Turkmenistan: Power, Politics and Petro-Authoritarianism*, Chatham House, The Royal Institute of International Affairs, 2016. március 8.
<https://www.chathamhouse.org/publication/turkmenistan-power-politics-and-petro-authoritarianism> (Letöltve: 2017. április 9.)

⁴⁴⁸ Az ilyen jellegű megállapodások esetén a vevő az előzetesen megkötött szerződésnek megfelelően köteles átvenni a leszállított árut, vagy amennyiben ezt nem teszi meg, úgy büntetést fizet.

így abban az évben 2,8 milliárd m³-re esett vissza. Ezt követően Oroszország 2016 januárjában teljes egészében felfüggesztette a türkmén földgáz vásárlását.⁴⁴⁹

10.3.2 Irán

Átlagosan 4-8 milliárd m³-es fogyasztásával az elmúlt közel két évtizedben - 1997 és 2016 között - Irán a türkmén földgáz export harmadik legnagyobb felvevőpiaca volt. Köszönhetően Oroszország 2016 januárjában a türkmén gáz import teljes megszüntetésére vonatkozó döntésének, Teherán napjainkban Peking mögött a türkmén földgáz második legnagyobb vásárlójává lépett elő.

Némileg meglepő ez annak fényében, hogy Irán rendelkezik a föld legnagyobb bizonyított földgáz tartalékával.⁴⁵⁰ A gáz import legfőbb oka, hogy az iráni gáz készletek az ország dél-keleti részén találhatók,⁴⁵¹ míg az ország lakosságának nagy része annak északi, észak-keleti régióiban⁴⁵² összpontosul. Mivel a kettő között meglévő vezetékes összeköttetés nem rendelkezik kellő kapacitással, ezért Irán a szomszédos Türkmenisztánra utalt az ország ezen északi régióinak földgáz ellátása terén.

Függetlenségének elnyerését követően amellet, hogy a Közép-Ázsia-Központ vezetékhálózat jelentette Türkmenisztán számára a földgáz export elsődleges útvonalát, a Korpeje-Kurt Kuti vezeték 1997-es átadását követően az Iránnal fenntartott földgázipari kapcsolatok, és a déli irányú export útvonal fokozatosan felértékelődött a türkmén kül- és gazdaságpolitika számára, jóllehet a vezeték 8 milliárd m³-es kapacitása soha nem került teljes mértékben kihasználásra. Ennek ellenére 2010-ben egy újabb 12 milliárd m³/éves kapacitású vezeték átadására került sor, amely a türkménisztáni Dueletabad földgázmezőt köti össze előbb az észak iráni Khangira városával, majd pedig a vezeték 2012-es meghosszabbítását követően Sangbattal.

Mindazonáltal a Türkmenisztán és Irán közötti földgázipari kapcsolatrendszer sem feszültségektől mentes. 2007. december 29-én Türkmenisztán technikai okokra hivatkozva felére csökkentette Korpedje-Kurt Kuti vezetékben áramló földgáz mennyiségét, másnap pedig teljes egészében leállította a vezeték működését ameddig az állítólagos hibák kijavításra nem kerülnek. Irán északi részének energiaellátásában bekövetkező fennakadások mellett a lépés jelentős pénzügyi veszteségeket is okozott Teheránnak, mivel az ország a 95 USD/millió m³-es áron vásárolta türkmén földgáz egy részét megközelítőleg 300 USD/millió m³-es áron tovább értékesítette Törökországnak, jelentős nyereségre szert téve ezáltal. A feleknek végül négyhónapnyi tárgyalást követően 2008

⁴⁴⁹Putz, Catherine [2016]: Russia's Gazprom Stops Buying Gas from Turkmenistan, 2016. január 6., <http://thediplomat.com/2016/01/russias-gazprom-stops-buying-gas-from-turkmenistan/> (Letöltve: 2017. április 10.)

⁴⁵⁰ A BP adatai szerint Irán földgáz tartalékai 34 trillió köbmétert, azaz a globális készletek 18,2%-át tették ki 2015-ben. BP Statistical Review of World Energy [2016]: Natural gas – reserves szekció Iránra vonatkozó adatai.

⁴⁵¹ Elsősorban Hormozgan, Fars, Busher, és Khuzensztan körzetekben.

⁴⁵² Elsősorban Teherán, Qom, Gilan, Mazandaran, Hamadan és Golestan körzetekben.

áprilisában sikerült megállapodniuk a türkmén földgáz szállítások újraindításának feltételeiről. Ennek értelmében Irán a jövőben a Türkmenisztán és Oroszország között hatályos földgázszállítási szerződésben foglaltakkal megegyező áron fogja a türkmén gázt vásárolni, azaz 2008 első felében 130 USD/millió m³-t, 2008 második felétől kezdődően pedig és 150 USD/millió m³-t fizet érte.⁴⁵³

2012 novemberében Türkmenisztán ismét előzetes tájékoztatás nélkül csökkentette az Iránban szállított földgáz mennyiségét. Teherán szerint ennek hátterében az állt, hogy a két országnak nem sikerült megállapodnia a jövőbeli földgázvásárlás feltételeiről, míg Ashgabat arra hivatkozott, hogy a szállításcsökkentést Irán kezdeményezte annak érdekében, hogy karbantartási munkálatokat tudjon végezni a Korpedje-Kurt Kuti vezetéken. A csökkentett szállítások két napig tartottak, amelyet követően Türkmenisztán ismét visszatért az azt megelőző mennyiség vezetékebe történő betáplálásához.⁴⁵⁴

A Teherán és Ashgabat közötti földgáz kereskedelem volumenére vonatkozóan nem állnak rendelkezésre hivatalos adatok, mivel sem Irán sem Türkmenisztán nem hoz nyilvánosságra azzal kapcsolatos információkat. A BP adatai szerint Türkmenisztán 2010-ben 5,7 milliárd m³, 2011-ben 6,5 milliárd m³, 2012-ben 9 milliárd m³, 2013-ban 6 milliárd m³, 2014-ben 6,5 milliárd m³, 2015-ban 7,2 milliárd m³ földgázt exportált Iránba.⁴⁵⁵

2014 augusztusában Irán bejelentette, hogy 2015-től kezdődően nem lesz szüksége Türkmenisztánból érkező földgáz importra köszönhetően saját, a nemzetközi szankciók feloldását követően várhatóan növekvő kitermelésének, valamint az ország déli és északi részét összekötő átviteli hálózat kapacitásbővítésének. A türkménisztáni földgáz import megszüntetésének terve azonban – mindenekelőtt a vezetékhálózat átviteli képességének bővítése terén bekövetkező technikai nehézségek és csúszások miatt - elhamarkodottnak bizonyultak. Emiatt Teherán már 2014 novemberében kénytelen volt visszakozni augusztusi bejelentését illetően, és közölte, hogy a jövőben is szándékában áll folytatni a türkmén földgáz importját.⁴⁵⁶

Türkmenisztán a meglévő déli irányú vezetékhálózat kapacitásának teljes kihasználása, illetve annak bővítése esetén Iránon át elméletileg képes volna Törökországba, és azon keresztül Európába

⁴⁵³ Pirani, Simon [2009]: p. 300

⁴⁵⁴ Egyes hírek szerint a földgáz szállítás csökkentésének hátterében az állt, hogy Irán közel 1 milliárd dollárnyi tartozást halmozott fel Türkmenisztánnal szemben ki nem fizetett földgáz számlák formájában, amely nukleáris programja miatt pénzügyi és energetikai szektorát sújtó nemzetközi szankciók miatt nem tudott törleszteni. Reuters [2012]: Turkmen gas company says flows to Iran restored, 2012. november 16. <http://www.reuters.com/article/us-gas-turkmenistan-iran-idUSBRE8AF0B520121116> (Letöltve: 2017. április 11.)
Azernews [2012]: Iran owes Turkmenistan \$1bln for gas, 2012. december 18. https://www.azernews.az/oil_and_gas/47651.html (Letöltve: 2017. április 11.)

⁴⁵⁵ BP [2010-2015] natural gas trade szekció Türkmenisztánra vonatkozó adatsora.

⁴⁵⁶ Anceschi Luca [2015]: Turkmenistan's Export Crisis: Is TAPI the Answer?, Central Asia Policy Brief No. 27, 2015. június, p.3., <http://centralasiaprogram.org/wp-content/uploads/2015/06/Policy-Brief-27-June-2015.pdf> (Letöltve: 2017. április 11.)

jelentős mennyiség földgázt exportálni, csökkentve ezáltal saját ráutaltságát a közel monopol helyzetben lévő kínai felvevőpiacra. A gyakorlatban azonban ez – a plusz forrást jelentő tranzit díjak ellenére – ellentétes Teherán politikai és gazdasági érdekeivel. Figyelembe véve Irán óriási földgáz készleteit, valamint a Teheránnal 2015 áprilisában kötött, nukleáris programjára vonatkozó megállapodást, amely megszüntette a vele szemben bevezetett – az energetikai szektort érzékenyen érintő – gazdasági és pénzügyi szankciók jelentős részét, az ország közép és hosszú távon minden bizonnyal földgáz kitermelésének és exportjának jelentős növelését kívánja megvalósítani. Következésképpen Türkmenisztán számára Irán a jövőben sokkal inkább versenytárs, semmint tranzitország lesz az új felvevőpiacok megszerzéséért folyó verseny során.

10.3.3 Kína

Köszönhetően Türkmenisztánban megvalósított földgázipari projektjeinek integrált jelenlétének – amelynek során részt vesz az ország földgázmezőinek feltárásában, kiépítésében és kitermelésében, valamint a felszínre hozott nyersanyag tisztításában és szállításában – Kína kevesebb, mint egy évtized alatt Asgabat legfontosabb gázipari partnerévé és földgáz vásárlójává nőtte ki magát, jócskán maga mögött hagyva Oroszországot. Mi több, a Közép-Ázsia-Kína földgázvezeték megépítésének és üzembe helyezésének köszönhetően Peking nem csupán Asgabattal, hanem Taskenttel és Asztanával is sikeresen fűzte szorosabbra gázipari kapcsolatait, és teremtett számukra alternatív földgáz export útvonalat a meglévő, Oroszország irányú vezetékekhez képest. Kína térnyerése egyértelműen visszavezethető hajlandóságára, hogy olyan nagy volumenű földgázipari projektek finanszírozzon, illetve vállalja az abból eredő kockázatokat, amelyekre egyetlen másik külső szereplő, így Oroszország sem hajlandó.

Türkmenisztán esetében a kínai modus operandi központi elemét a kedvező feltételekkel nyújtott hitelek jelentették, amelyeknek köszönhetően az ország – jóllehet részben vagy egészben kínai vállalatok által biztosított és üzemeltetett technológiával – új földgáz kitermelési és feldolgozási kapacitásokra és export útvonalra tett szert. Így például 2009-ben a Kínai Fejlesztési Bank 4 milliárd dollár értékű hitelt adott Türkmenisztánnak a Dél-Yolotán mező első fejlesztési fázisának megvalósítására, amelyet 2011-ben a második fejlesztési szakasz megvalósítása érdekében egy újabb 4,1 milliárd dolláros hitel követett.⁴⁵⁷ A Peking által nyújtott hitel ellenértékének egy részét Asgabat a Közép-Ázsia-Kína földgázvezetéken át megvalósuló gáz szállítások által törleszti. Ennek mértéke a vezeték 2009-es üzembe helyezése óta folyamatosan növekszik. A BP adatai szerint a Türkmenisztánból Kínába irányuló földgáz export 2010-ben 3,5 milliárd m³, míg, 2011-ben már 14,3 milliárd m³ tett ki, azaz egy év leforgása alatt több, mint megkétszereződött. 2012-ben tovább folytatódott a jelentős export bővülés, és elérte a 21,3 milliárd m³-t, azaz a két évvel azt megelőző

⁴⁵⁷CNPC [2017]: CNPC in Turkmenistan, http://www.cnpc.com.cn/en/Turkmenistan/country_index.shtml (Letöltve: 2017.08.12)

szint több mint hatszorosára növekedett. Ezt követően jelentősen visszaesett az export volumen bővülésének üteme. 2013-ban 24,4 milliárd m³-t, 2014-ben 25,5 milliárd m³-t, 2015-ben 27,7 milliárd m³-t, 2016-ban pedig 29,4 milliárd m³-t tett ki a Türkmenisztánból Kínába irányuló földgáz export mennyisége.⁴⁵⁸

10.3.4 Türkmenisztán jövőbeli földgáz exportja

Türkmenisztán földgáz export politikája függetlenségének elnyerése óta változatlan alapelvek mentén szerveződik. Egyrészt a „pozitív semlegesség” doktrínáján alapuló külpolitikájával összhangban Asgabat nem tesz politikai vagy stratégiai alapon különbséget földgáz exportjának potenciális felvevőpiacai között, másrészt pedig csak az országhatárig hajlandó elszállítani a kitermelt földgázt, ami miatt onnantól a vásárlónak kell viselniük a tovább szállítás költségeit és kockázatait. Ennek megfelelően minden, Türkmenisztánt más országgal összekötő vezeték megépítését is a potenciális importőröknek kell finanszírozniuk és kivitelezniük.

Üzbegisztánhoz hasonlóan Türkmenisztán esetében is a lassan ám folyamatosan növekvő – jöllehet az üzbéghez képest jóval alacsonyabb szinten lévő - földgáz fogyasztás alakulása meghatározó tényező az ország jövőbeli földgáz export kapacitása szempontjából. Míg 2006-ban a kitermelt földgáz 30,4%-a került belföldön felhasználásra, addig ez az arány, 2008-ban 32,4%-ra, 2010-ben pedig 51,1%-ra növekedett. A 2010-es évek elején bekövetkezett kitermelés bővülésének, valamint a belső fogyasztás növekedési ütemének lassulásának köszönhetően az elmúlt időszakban 40-42% körüli szinten stabilizálódott a belső fogyasztás mértéke. 2014-ben 38%-ot, 2015-ben 42,1%-ot, 2016-ban pedig 44,1 %-ot tett ki.⁴⁵⁹

Mindemellett az ország várhatóan jócskán el fog maradni mind a 2020-ra tervezett 175 milliárd m³-es, mind pedig a 2030-ra a tervezett 230 milliárd m³-es kitermelési szinttől. Az elmúlt egy évtizedben az ország földgáz kitermelése a 62-70 milliárd m³-es szint körül ingadozott, - eltekintve az 2009-es 36,3 és a 2010-es 42,4 milliárd m³-es kitermeléstől - és jelenleg nem tapasztalhatóak annak jelene, hogy belátható időn belül jelentős kitermelés növekedés következne be a türkmén földgáz szektorban.⁴⁶⁰ A földgáz fogyasztás folyamatos növekedése, valamint a kitermelés bővülésének tervezettől jócskán elmaradó üteme kérdésessé teszi, hogy Türkmenisztán képes lesz-e növelni földgáz exportját, és teljesíteni Kínával kötött hosszútávú földgáz exportra vonatkozó szerződését, amelynek értelmében 2020-ig 65 milliárd m³-re kellene emelnie a leszállított földgáz mennyiségét. Jelenleg ennek a mennyiségnek csupán a fele áramlik a Közép-Ázsia-Kína vezetékben,

⁴⁵⁸BP statisitcal Rewiev of World Energy [2011-2017]: Natural Gas trade movements by pipeline szekció adatsora alapján.

⁴⁵⁹ BP statisitcal Rewiev of World Energy [2017]: A Natural gas-Consumtion és a Natura gas-Production szekciók adatsora alapján.

⁴⁶⁰ Ibidem.

és az export volumen elmúlt években tapasztalható lassú növekedése alapján kizárható, hogy az elkövetkező három évben sikerüljön elérni a 2020-ra kitűzött célt. Mi több, amennyiben megépül a Közép-Ázsiát Kínával összekötő vezeték negyedik, 30 milliárd m³ kapacitású „D” ága is, úgy jelen állás szerint Türkmenisztán számára jelentős kihívást fog jelenteni annak földgázzal való ellátása.

Türkmenisztán déli irányú, iráni földgáz exportja esetében a meglévő 20 milliárd m³-es kapacitás ellenére nem valószínű, hogy a jelenlegi 6-8 milliárd m³-es szintet meghaladó mennyiség kerülne exportra a jövőben. Mi több, a teheráni kormányzatnak az ország déli részén található földgáz lelőhelyek és az ország északi részén elhelyezkedő nagy fogyasztóközpontok közötti vezetékes összeköttetés kapacitásának növelésére irányuló törekvései miatt elképzelhető, hogy Iránnak akár 2-3 éven belül már nem lesz szüksége a türkmén földgáz importra. Ez Asgabat számára a déli irányú export folyosó megszűnését jelentheti.

A türkmén földgázexport számára az eddigi legnagyobb, konkrét veszteséget az északi irányú, Oroszországba tartó földgáz export megszűnése jelentette. A Szovjetunió fennállásának időszakában, és az annak felbomlását követő két évtizedben Asgabat számára a Közép-Ázsia-Közpnt földgázvezeték jelentette a legfontosabb export útvonalat, és Ukrajna, majd pedig Oroszország a legnagyobb, 30-40 milliárd m³-es évenkénti felvevőpiacot.

Ha azonban alaposabban megvizsgáljuk a kialakult helyzetet láthatjuk, hogy az északi földgáz export útvonal megszűnése közép és hosszú távon nem feltétlenül hátrányos Türkmenisztán számára. Az ország ugyanis nem rendelkezett volna elegendő földgáz kitermeléssel ahhoz, hogy mind a Közép-Ázsia-Központ, mind pedig a Közép-Ázsia-Kína vezetékbe betáplálja az Oroszországgal illetve Kínával szerződésben vállalt földgáz mennyiséget.⁴⁶¹ A türkmén földgáz vásárlásának 2016 januári leállítást követően nincsenek annak irányába mutató jelek, hogy Oroszország az előre látható jövőben ismét importálna földgázt Türkmenisztánból, ami a gyakorlatban Asgabat számára az északi export útvonal megszűnését, és Kína kvázi monopól helyzetű fogyasztóvá történő előlépését jelentette.

Ez a helyzet azonban csupán átmenetinek tekinthető. 2008. április 24-én Afganisztán, Pakisztán és India keret megállapodást írt alá a Türkmenisztántól való közös földgáz vásárlás szándékáról, 2010. december 11-én pedig – egy kormányközi megállapodás keretében - Asgabat is hozzájárulását adta a négy országot összekötő vezeték (TAPI) megépítéséhez.⁴⁶² A projekt megvalósulását azonban hátráltatta, hogy India hosszú ideig nem tudott megállapodni Afganisztánnal és Pakisztánnal a területükön áthaladó földgáz tranzit díjáról. A feleknek végül 2012 májusában sikerült egyezsége jutniuk, amelyet követően a Turkmengas még ugyanebben az évben 30 évre szóló földgáz szállítási

⁴⁶¹ A 2003 áprilisában Asgabat és Moszkva között megkötött, 25 évre földgáz szállítási szerződés értelmében 2009-től kezdődően Türkmenisztánnak éves szinten 70-80 milliárd m³ földgázt kellett volna Oroszországnak leszállítania.

⁴⁶² Bohr, Annette [2016]: p. 83.

szerződést írt alá a pakisztáni és indiai, 2013-ban pedig az afgán nemzeti földgázipari vállalattal. Az 1735 km hosszú, 1420 mm átmérőjű, 33 milliárd m³ éves kapacitású TAPI vezeték építési munkálatai 2015. december 13-án vették kezdetét, és várhatóan 2018 végére/2019 elejére befejeződnek be.⁴⁶³

Ahogy azonban a Közép-Ázsia-Kína vezeték esetében, úgy a TAPI kapcsán is kérdéses, hogy Türkmenisztán valóban képes lesz-e ellátni azt a kellő mennyiségű, szerződésben vállalt földgázzal.

11. A közép-ázsiai energiabiztonsági komplexum

A Szovjetunió 1991-es felbomlását követően a poszt-szovjet térség államai örökölt földgáz export infrastruktúrájuk irányultságának köszönhetően kvázi automatikusan az Oroszország körül szerveződő energiabiztonsági komplexum részévé váltak. A Balti államok, a „nyugati államok csoportja”, valamint Örményország, Kirgizisztán és Tádzsikisztán a földgáz importra szoruló államok szub-komplexumát, míg Azerbajdzsán, Kazahsztán, Üzbegisztán és Türkmenisztán az exportőr országok szub-komplexumát alkotta. A két szub-komplexum közös vonása, hogy előbbi esetében az export útvonal, utóbbi esetében pedig a nyersanyag biztosítása által az országok negatív interdependens viszonyban álltak Oroszországgal. Közép-Ázsia államai az alábbi három feltétel teljesülése esetén lehetnek képesek csökkenteni, vagy akár teljesen megszüntetni ezt az Oroszországra való ráutaltságukat a földgáz export terén, ami egyúttal szub-komplexumból önálló és teljes értékű komplexummá történő fejlődésüket is jelentené:

- Oroszországtól területén át nem haladó, kellően nagy kapacitással rendelkező új földgáz export útvonal(ak) létrejötte, amely(ek) lehetővé teszik Közép-Ázsia földgáz exportőr államai számára, hogy csökkentsék, vagy teljesen megszüntessék az Oroszországon áthaladó földgáz exportjukat, felszámolva ezáltal Moszkva monopol helyzetét a földgáz tranzit terén.
- Egyetlen állam se váljon a régió földgáz exportjának monopol felvevőpiacává.
- A régió államai – mindenek előtt Kazahsztán és Üzbegisztán - a lehető legkisebb mértékben biztonságiasítsák a területükön áthaladó földgáz exportot.

Közép-Ázsia önálló energiabiztonsági komplexummá fejlődése tehát egy belső és külső tényezők által indukált folyamat végpontjaként írható le, ami jelen disszertáció szerzője szerint ugyan elkezdődött, azonban még nem zárult le, napjainkban is folyamatban van. Jelenleg Közép-Ázsia már nem egy Oroszország körül szerveződő földgázipari szub-komplexum, hanem olyan önálló komplexumot alkot, amelyben orosz és kínai átfedés érvényesül. Alátámasztja ezt a régió földgáz szektorának határaiban, polaritásában valamint biztonsági dinamikájában a térség államainak függetlenedése óta bekövetkezett változása. Döntő fontosságúnak bizonyult ebből a szempontból új, nagy kapacitású export útvonalak 2009-et követő megjelenése, amelyek az addig, kvázi

⁴⁶³ Ibidem.

monopolhelyzetet élvező, Oroszországon át vezető földgáz export útvonalakhoz képest alternatívát jelentenek.

11.1 Határok

A közép-ázsiai regionális energiabiztonsági komplexum határait egészen 2009-ig két tényező határozta meg. Egyrészt, hogy a Szovjetunió felbomlását követően Közép-Ázsia államai egyéb alternatíva hiányában az általuk kitermelt földgáz szinte teljes exportjának lebonyolítása során az északi irányba, Oroszországon áthaladó Buhara-Ural, valamint a Közép-Ázsia-Központ vezetékekrendszer használatára, és ezáltal Moszkva voltak utalva.⁴⁶⁴ A vezetékek irányultsága mellett a másik tényezőt a térség földrajzi adottságai jelentették, amelyek determinálták, hogy a régióban kitermelt földgáz exportja nagy volumen mellett költséghatékony módon csak vezetékekrendszerek segítségével valósítható meg. Éppen ezért Közép-Ázsia államai számára függetlenségük elnyerését követően nem volt opció LNG (Liquefied Natural Gas – cseppfolyósított földgáz) terminálok építése, és ezáltal földgáz exportjuk útvonalának, szállítási módjának – tankhajó a vezetékek helyett -, valamint struktúrájának diverzifikálása, mivel mindhárom ország „land locked”, azaz nem rendelkezik közvetlen kijáráttal a világtengerekhez és óceánokhoz.⁴⁶⁵ Mi több, a régió második legnagyobb földgáz kitermelő állama, Üzbegisztán kétszeresen „land locked” ország, azaz csak olyan országgal határos, amely szintén nem rendelkezik tengeri kijáráttal.⁴⁶⁶ Mindez nem tette lehetővé Közép-Ázsia országai számára, hogy bekapcsolódjanak a cseppfolyósított földgáz tankhajók által bonyolított globális kereskedelmének vérkeringésébe. Ennek a két tényezőnek köszönhetően az 1990-es évek közepéig a közép-ázsiai energiabiztonsági komplexum keleti, déli, nyugati és északi határát a türkmén, üzbég és kazah államhatárok jelentették.

Közép-Ázsia környező régióktól való elszigeteltségében a Türkmenisztánt Iránnal összekötő 8 milliárd m³ kapacitású Korpeje–Kordkuy földgázvezeték 1997-es üzembe helyezésével következett be változás. A vezeték kis kapacitás ellenére – amelyet az átadása óta eltelt két évtizedben soha nem került teljes mértékben kihasználásra – kettős jelentőséggel bírt a közép-ázsiai földgázipari komplexum határát illetően. Egyrészt megszüntette a régió elszigeteltségét és teljes ráutaltságát az Oroszországon át vezető export útvonalakra, másrészt pedig nemzetközi perspektívába helyezte a türkmén földgázt. Amellett, hogy a vezeték földgázzal látta el Észak-Íránt a déli irányú export útvonal megteremtette annak elvi lehetőségét, hogy a türkmén földgáz Iránon és Törökországon át elérje az európai felvevőpiacokat. Mivel azonban a vezetéken üzembe helyezése óta nem áramlott

⁴⁶⁴ Egy harmadik, jóllehet Közép-Ázsián belüli export útvonalat jelentett a Kirgizisztánt és Tádzsikisztánt földgázzal ellátó Buhara-Taskent-Biskek-Almati vezeték. Ennek jelentősége azonban marginális, mivel azon keresztül a régió földgáz exportjának csupán töredéke – jellemzően kevesebb, mint 1%-a – bonyolódott le.

⁴⁶⁵ A Kaszpi-tenger zárt víztömeg, ezért beltengernek tekinthető, mivel nem áll közvetlen összeköttetésben egyetlen másik tengerrel vagy óceánnal sem.

⁴⁶⁶ Üzbegisztán földünk egyetlen ilyen országa.

azon keresztül jelentősebb mennyiségű földgáz, és az Iránban került felhasználásra, ezért a Korpeje–Kordkuy földgázvezeték hatása a közép-ázsiai energiabiztonsági komplexum határait legjobban is csak korlátozottan tekinthető. Mivel csupán Türkmenisztán számára biztosított a meglévőkhöz képest alternatív export útvonalat, ezért a vezeték komplexum formáló ereje és jelentősége korlátozott. Üzembe helyezése mindazonáltal történelmi jelentőséggel bír köszönhetően annak, hogy elsőként tette lehetővé a közép-ázsiai földgáz exportot oroszországi tranzit igénybe vétele nélkül.

Közép-Ázsia a Korpeje–Kordkuy földgázvezeték ellenére a 2000-es évek végéig lényegében továbbra is egy Oroszország körül szerveződő energiabiztonsági szub-komplexum maradt, amelynek határai kvázi változatlanok maradtak.

11.2 Polaritás

A közép-ázsiai energiabiztonsági komplexum esetében – hasonlóan annak biztonsági dinamikájához – belső és külső polaritási viszonyok egyaránt megfigyelhetők. Előbbi a térség államainak egymás közötti, míg utóbbi a régió kívüli országokhoz fűződő földgázipari kapcsolatrendszerük konfliktusosságának fokát jelenti.

A Közép-Ázsia államai közötti belső polaritási viszonyok egészen az 1990-es évek közepéig marginális szerepet játszottak, mivel függetlenségének elnyerését követően a földgáz export illetve import kérdésén a régió államai nem biztonságiasították. Ennek legfőbb oka, hogy a Szovjetunió felbomlását követően a térség államainak figyelmét és erőforrásait a földgázipar nemzeti tulajdonba vétele, és új működési struktúrájának kialakítása kötötte le. E folyamat lezárását követően azonban egyre inkább kezdtek felszínre kerülni a Szovjetunió fennállásának időszakában mesterségesen elnyomott belső ellentétek, mindenekelőtt az Asztana és Taskent közötti földgázipari kapcsolatok terén. Kazahsztán déli megyéinek Üzbegisztánból importált földgáztól való függősége nem kellett volna hogy szükségszerűen a két ország közötti földgázipari kapcsolatrendszer megromlásához vezessen, azonban a sporadikus üzbég szállítási stopok fokozatosan a felek közötti földgázipari kapcsolatok elhidegüléséhez, és ezáltal negatív polaritási viszonyok kialakulásához vezettek a két ország között. A Közép-Ázsián belüli földgáz kereskedelemmel ellentétben a térség államain áthaladó, régió kívülré irányuló gáz export kapcsán nem alakult ki nézeteltérés Közép-Ázsia államai között, ezért annak szerepe a szub-komplexumon belüli polaritási viszonyok alakítása terén nem volt számottevő befolyásoló tényező.

A külső polaritási viszonyok vizsgálata során különbséget kell tennünk Közép-Ázsia államainak Oroszországhoz, illetve egyéb országokhoz fűződő viszonyát illetően. A Kazahsztánból és Üzbegisztánból Oroszországba tartó földgáz export a Szovjetunió felbomlását követően megrázkódtatásoktól, incidensektől mentesen bonyolódott, még akkor is, amikor az 1990-es évek

végétől kezdődően a Taskent és Moszkva közötti kapcsolatok jelentősen megromlottak. Ezzel szemben a türkmén-országi relációban a politikai-katonai kapcsolatok 1990-es évek elejétől kezdődő elhidegülésével, és Türkmenisztán külvilágtól való elzárkózásával párhuzamosan a földgázipari kapcsolatok terén is mind feszültebbé vált az Asgabat és Moszkva közötti viszony. Az első komolyabb konfliktus 1997-1998-ban alakult ki, amikor Türkmenisztán – az Kijev által felhalmozott kifizetetlen számlák miatt - leállította a Közép-Ázsián kívülre, elsősorban Ukrajnába irányuló, így Oroszországon is áthaladó földgáz exportot, ami jelentős tranzitdíj kiesést jelentett Moszkva számára. A felek közötti viszony azonban azt követően sem javult látványosan, hogy a türkmén földgáz export országától történő lebonyolítása 2002-től kezdődően orosz vállalatok kezébe került. Ezt követően ugyanis leszállított földgáz árának folyamatos növelésére vonatkozó türkmén követelések alacsony intenzitású, ám tartós feszültség forrásává vált Moszkva és Asgabat között, ami negatív irányba tolt el a bilaterális kapcsolatok polaritási viszonyait.

Közép-Ázsia külső polaritási viszonyai esetében két további kapcsolatrendszer jellegéről szükséges még röviden említést tennünk. Az egyik ilyen Türkmenisztán Iránhoz fűződő viszonya. A két országot összekötő első gázvezeték 1997-es átadását követően az azon bonyolódó földgáz kereskedelem egy évtizedig kölcsönösen előnyös alapon, fennakadások nélkül zajlott. A gáz szállítások 2007 decemberi leállítása, és a felek által annak okaként megjelölt eltérő körülmények, valamint a Taskent által követelt, Teherán által 2008-ban vonakodva elfogadott új gázár számítási formula azonban arra enged következtetni, hogy Türkmenisztán - feltehetően az Oroszországgal szemben elért jelentős gázár növekedés által ösztönözve - immáron Iránnal szemben is hajlandó volt a szállítások felfüggesztését nyomásgyakorló eszközként használni magasabb ár elérésére. Mindez a bilaterális földgázipari kapcsolatok polarításában bekövetkezett negatív változás jeleként értelmezhető.

A másik külső viszonyrendszer az Üzbegisztán és Kirgizisztán valamint Tádzsikisztán között fennálló földgáz-víz-közlekedési infrastruktúra-elektormos áram nexusából ered. A felek közötti negatív interdependencia mindhárom országot abban teszi érdekelté, hogy a lehető legnagyobb mértékben csökkentse saját függő helyzetét. A Szovjetuniótól örökölt infrastruktúra sajátosságainak köszönhetően azonban ez mind a mai napig egyik országnak sem sikerült, ami a függőségi viszonyrendszer továbbélését, és ezáltal az érintett államok közötti negatív polaritású kapcsolatrendszer fennmaradását jelenti.

11.3 Biztonsági dinamika

A közép-ázsiai földgázipari komplexum biztonsági dinamikáját belső és külső tényezők egyaránt befolyásolják. Míg a belső tényezők az egyes országok földgázipari szektoraihoz, és a régió belüli földgáz kereskedelem struktúrájához kötődnek, addig a külső tényezők a Közép-Ázsián kívülre

irányuló földgáz export infrastrukturális sajátosságaiból erednek. A disszertáció célkitűzésével összhangban mindkét esetben szükséges vizsgálnunk Oroszország szerepét azok alakulásában.

Ahogy az az elméleti részben ismertetésre került, Buzzan szerint minél imperiálisabb jellegű a központosított RSC, annál nagyobb a valószínűsége, hogy a hatalomelosztásban bekövetkező változás széthulláshoz vezet.⁴⁶⁷ A Szovjetunió fennállásának időszakában a közép-ázsiai tagköztársaságok földgáziparára vonatkozó döntések meghozatala – legyen szó annak fejlesztési stratégiájáról, a kitermelési célkitűzések meghatározásáról, vagy az egységes szovjet hálózatba betermelendő földgáz mennyiségének megadásától - a moszkvai föderális központ hatáskörébe tartozott, annak szigorú felügyelete alatt állt. A Szovjetunió felbomlása azonban a Moszkva és a tagköztársaságok közötti hatalomelosztásban bekövetkezett alapvető változást jelentett, hiszen az újonnan létrejött államok már nem voltak politikailag utasíthatóak egy föderális központtól. Buzan elmélete szerint mindez azt kellett volna, hogy jelentse, hogy a földgázipar területén is megszűnik az orosz hegemonia. Ez azonban csupán részben következett be. Jóllehet Közép-Ázsia államai nemzeti tulajdonba vették a földgáz szektort és állami irányítás alatt álló vállalatokat hoztak létre, ami biztosította számukra a kitermelés, feldolgozás, országon belüli szállítás, és a lakossági valamint ipari fogyasztók ellátása feletti ellenőrzést, a földgáz export lebonyolítása terén azonban továbbra is az Oroszországon áthaladó vezetésekre, ezáltal pedig Moszkvára voltak utalva.

A Közép-Ázsiai földgázipari RSC belső biztonsági dinamikája szempontjából a Szovjetunió felbomlását követően a kazah-üzbég viszony alakulása volt az elsődleges meghatározó tényező. Az 1990-es évek közepétől alacsony intenzitású ám tartós politikai feszültség alakult ki Asztana és Taskent között, amelynek oka, hogy a téli időszakokban technikai okokra való hivatkozással Üzbegisztán többször leállította a Kazahsztán déli tartományaiba irányuló földgázszállításokat. Mindez arra ösztönözte Asztanát, hogy alternatív megoldások – új, az ország déli részén található földgáz mezők feltárása, már meglévő mezők kitermelésének növelése, vezetékhálózat bővítés - keresése és megvalósítása által rövidtávon csökkentse, hosszú távon pedig megszüntesse ráutaltságát az üzbég földgáz importra. Ez a folyamat jelenleg is tart, és előre láthatólag 2018 végére befejeződik be, amelyet követően várhatóan megszűnik Kazahsztán üzbég földgáz importra való ráutaltsága, és ezáltal az Asztana által erőteljesen biztonságiasított tényező a bilaterális kapcsolatok terén.

Oroszország Közép-Ázsia belső biztonsági dinamikájának alakításában betöltött szerepe a Szovjetunió felbomlását követő közel két évtizedben csupán marginálisnak nevezhető, mivel orosz vállalatok - elsősorban a kellő erőforrások hiánya miatt - szinte egyáltalán nem voltak jelen a régió államainak földgáz upstream és midstream szektoraiban. Üzbegisztán és Türkmenisztán elzárkózott a külföldi – s nem csupán orosz - tulajdonszerzés engedélyezése elől földgáz szektorában, míg Kazahsztánban a Gazprom csak két mezőben - Imashevskoje és Karachaganak - rendelkezett

⁴⁶⁷ Buzan Barry, Waever Ole [2003]: p.56.

kisebbségi tulajdonnal. Azt követően, hogy a Gazprom 1996-ban eladta részesedését a Karachaganak mezőt üzemeltető konzorciumban, az Imasevskoje maradt Oroszország egyetlen hídfőállása Kazahsztánban, és egyúttal a Közép-Ázsiai régióban.

A közép-ázsiai földgázipari RSC külső biztonsági dinamikája szempontjából meghatározó tényező a régióban kitermelt földgáz exportját biztosító csővezetékek irányultsága. A Szovjetunió felbomlását, és a tagköztársasági struktúra megszűnését követően a régió országai által exportált földgáz Oroszországba irányult, vagy csupán Oroszországban áthaladva érhetett el felvevőpiacait, ami jó okot szolgáltatott volna arra, hogy Közép-Ázsia államai a felvevőpiac vagy útvonalfüggőség okán magas fokon biztonságiasítsák a földgáz export kérdését. Köszönhetően azonban annak, hogy a gázexport 1991-et követően is fennakadások nélkül, az azt megelőző modus operandinak megfelelően zajlott, nem tapasztalhatóak annak jelei, hogy Közép-Ázsia államai biztonságiasították volna földgázexport terén Oroszországhoz fűződő viszonyukat.

11.4 A közép-ázsiai földgázipari RSC 2009 után

A közép-ázsiai regionális energiabiztonsági komplexum határait 2009-et követően a legnagyobb hatást a megszűnő – Közép-Ázsia-Központ vezetékhálózat ötödik ága – valamint az újonnan létrejövő – Dauletabad–Salyp Yar és Közép-Ázsia-Kína vezetékek – földgáz export útvonalak jelentették.

A közép-ázsiai földgáz export hagyományosan legnagyobb és legfontosabb útvonalát az 1960-as évek közepétől kezdődően a Közép-Ázsia-Központ vezetékhálózat jelentette. Fénykorában – az 1970-es és 1980-as években – éves szinten közel 90 milliárd m³ földgáz áramlott az öt ágból álló vezetékhálózaton, a Szovjetunió széthullását követően azonban, a karbantartás elhanyagolásának köszönhetően megközelítőleg felére csökkent ez a mennyiség. Ennek során az export túlnyomó része a legutolsóként megépített, éppen ezért legjobb állapotban lévő türkménisztáni Dauletabad mezőből kiinduló ötödik ágon zajlott. 2009. április 9-én ezen a vezetéken bekövetkezett be robbanás, ami közel egy évre megszüntette a Türkménisztánból Oroszországban irányuló földgáz exportot. Asgabat Moszkvát hibáztatta az incidens miatt, ami a felek közötti földgázipari kapcsolatok rövid időn belüli jelentős elhidegüléséhez vezetett. Annak ellenére, hogy a két ország a vezetéken keletkezett károk kijavítását követően 2009 decemberében megegyezett a gázszállítások 2010 januárjától kezdődő ismételt megindításáról, az – a felek közös akaratából – csupán 9-10 milliárd m³-t, azaz a robbanást megelőző mennyiség 20-25%-át érte el. 2015ben Oroszország tovább csökkentette, 2016-ban pedig teljesen megszüntette a türkmén földgáz importját. Mindez az északi export útvonal jelentőségének számottevő csökkenéséhez vezetett Közép-Ázsia földgáz exportja szempontjából. A CAC vezetékhálózat Türkménisztánból kiinduló negyedik és ötödik ága nem szállít földgázt Oroszországba, ami – a kieső tranzitdíj bevételek mellett – az üzbég és a kazah export számára a jelentősen csökkentett kapacitáson üzemelni képes első, második, és harmadik ágon, valamint a

Buhara-Ural vezetékét teszi lehetővé a kitermelt földgáz északi irányú exportját. Közép-Ázsia földgáz exportja szempontjából az északi útvonal jelentőségének csökkenésével párhuzamosan az újonnan létrejött déli és mindenek előtt a keleti export útvonal szerepének felértékelődése figyelhető meg.

A Türkmenisztán Iránnal összekötő, 2010-ben átadott Dauletabad–Salyp Yar vezeték elméletileg tovább növelte a déli irányba exportálható földgáz mennyiségét, a gyakorlatban azonban - az 1997-ben átadott első vezetékkel megegyező okok miatt - nem vezetett a déli irányú export útvonal jelentőségén számottevő növekedéséhez. Jóllehet a két vezeték együttesen 20 milliárd m³/éves kapacitással rendelkezik, annak azonban jellemzően kevesebb, mi fele kerül kihasználásra. Mi több, azt követően, hogy Irán befejezi az ország déli részén található földgáz mezőket az északon található fogyasztó központokkal összekötő vezeték megépítését, Teheránnak már nem lesz szüksége türkmén földgáz importjára szükségleteinek kielégítéséhez. Ebbe az irányba mutató erőteljes jelnek tekinthető Irán azon 2014-es bejelentése, miszerint a következő évtől kezdődően nem kíván türkmén földgázt importálni, mivel képes hazai forrásokra támaszkodva biztosítani az ország egészének földgáz ellátását. Jóllehet ez elhamarkodott kijelentésnek bizonyult, mégis jól illusztrálja a türkmén-iráni földgáz kereskedelmi kapcsolatok terén a közeljövőben (2-3 éven belül) valószínűsíthető alapvető változásokat.

Mi több, figyelembe véve Irán azon célkitűzését, hogy 2020-ig a jelenlegi 8 milliárd m³ körüli szintről 70 milliárd m³-re emelje földgáz exportját⁴⁶⁸ kérdésessé teszi, hogy Teherán milyen mértékben járulna hozzá a türkmén földgáz déli irányú, területén áthaladó exportjához, hiszen az vetélytársat jelentene saját gázexportja számára az olyan potenciálisan nagy felvevőpiacok esetében mint Törökország vagy az Európai Unió. Amellett, hogy a Korpeje–Kordkuy és a Dauletabad–Salyp Yar vezetékek eddig is csupán Türkmenisztán számára biztosítottak export diverzifikációs lehetőséget Közép-Ázsia államai közül, az iráni célkitűzés akár csak részleges megvalósulása esetén is a két vezeték türkmén gázexport szempontjából való jelentőségének számottevő csökkenésével, vagy akár teljes megszűnésével számolhatunk.

Közép-Ázsia földgáz exportja szempontjából 2009-et követően a legfontosabb tényező a régiót Kínával összekötő földgázvezeték lefektetése és üzembe helyezése volt. A jelenleg három ágból – A, B és C – álló, 55 milliárd m³ éves kapacitású vezetékrendszeren keresztül elsősorban a CNPC türkménisztáni kontrakt területéről, kisebb mértékben pedig Üzbegisztánból és Kazahsztánból származó földgáz áramlik Kínába. Jelenleg a vezeték kapacitásának valamivel több, mint fele – megközelítőleg 55%-a – kerül kihasználásra szinte kizárólag Türkmenisztán által, annak ellenére, hogy Taskent és Asztana 10 illetve 5 milliárd m³-es lekötött kapacitással rendelkezik. Jóllehet a vezeték mindhárom vizsgált közép-ázsiai országon áthalad, jelenleg csupán Türkmenisztán használja

⁴⁶⁸ Azernews [2017]: Iran eyes to increase gas export by over 7 times, 2017. január 7.
https://www.azernews.az/oil_and_gas/107296.html (2017.09.11)

azt ki nagyobb volumenű földgáz exportjára. A Közép-Ázsia-Kína vezeték jelentősége elsősorban abban rejlik, hogy összeköttetést teremtett a dinamikusan növekvő földgáz iránti kereslettel rendelkező Kína és Közép-Ázsia legnagyobb exportőre, Türkmenisztán között, akkor amikor Asgabat számára fokozatosan megszűnt az Oroszország felé vezető földgáz export útvonal. A rendelkezésre álló új export útvonal azonban a régió másik két exportőr állama, Kazahsztán és Üzbegisztán esetében nem vezetett a földgáz export irányának jelentős módosulásához. Asztana és Taskent továbbra is a CAC illetve a Buhara-Ural vezetéket, és ezáltal az északi, Oroszországba vezető export útvonalat részesíti előnyben földgáz exportja során. Jelenleg nem mutatkoznak annak jelei, hogy Kazahsztán vagy Üzbegisztán földgáz exportjának nagyobb mértékű volumen, útvonal vagy célország diverzifikálását tervezné. Ennek jövőbeli lehetősége azonban nem zárható ki, különösen abban az esetben nem, ha a továbbra is dinamikusan növekvő kereslet kielégítése érdekében Peking hajlandó magasabb árat ajánlani, vagy jelentős befektetéseket végrehajtani – adott esetben nagyobb részesedést szerezni - a két ország földgáziparában.

A közép-ázsiai regionális energiabiztonsági komplexum jövőbeli határai szempontjából két további tényező bír jelentőséggel. Egyrészt, ha a terveknek megfelelően 2018 végére, 2019 elejére befejeződik a 33 milliárd m³ kapacitású, Türkmenisztán Afganisztánnal, Pakisztánnal és Indiával összekötő TAPI vezeték építése, akkor egy újabb jelentős, dél-keleti irányú földgáz export útvonal fog Asgabat rendelkezésére állni. A vezeték kapcsán azonban több kérdés is felmerül, amelyek képesek számottevően befolyásolni annak jelentőségét a közép-ázsiai földgáz export szempontjából. Egyrészt, mivel a TAPI csupán Türkmenisztánt köti össze külföldi felvevőpiacokkal, ezért csupán korlátozott regionális export diverzifikációt tesz lehetővé, ami Kazahsztánt és Üzbegisztánt nem érinti. Másrészt a vezeték nyomvonala három olyan országon halad keresztül, amelyek politikai és biztonsági helyzetében bármelyik pillanatban negatív fordulat következhet be, - Afganisztán és Pakisztán esetében a terrorizmus, míg Pakisztán és India viszonyában a rendszeresen visszatérő politikai feszültségek és kisebb katonai konfliktusok - könnyű célponttá téve ezáltal a vezetéket akár terrortámadások akár politikai indítatású csapelzárások számára. Harmadrészt pedig, ahogyan az a Türkmenisztán jövőbeli földgáz export potenciáljával kapcsolatos fejezetben bemutatásra került, jelenleg bizonytalan, hogy az ország a jövőben rendelkezni fog azokkal a kapacitásokkal és forrásokkal, amelyek ahhoz szükségesek, hogy teljesítse Kínával szemben fennálló földgáz export kötelezettségét.

A közép-ázsiai földgáz export útvonalának diverzifikálása, és ezáltal a régió földgázipari szempontú határai szempontjából a legfontosabb jövőbeli befolyásoló tényező, hogy a térség államai milyen mértékben és milyen feltételek mellett lesznek képesek bekapcsolódni a cseppfolyósított földgáz globális kereskedelmébe. Az első lépést ez irányba Türkmenisztán tette meg 2009-ben, amikor üzembe helyezte a Kaszpi-tenger partján, Kiyanly városában található LNG terminált. Az éves szinten 200 000 tonna LNG-t kezelni képes létesítmény a közelében található Turkmenbashi

városában található kőolaj és földgáz feldolgozó üzemből kapja a cseppfolyósított földgázt, amelyet aztán Kijany kikötőjében táplálnak be az annak szállítására alkalmas tankhajókba. Kazahsztán nem rendelkezik LNG terminállal, azonban az asztanai kormány jelenleg két lehetőséget – Atyrau, Aktau, - vizsgál azzal kapcsolatban, hogy hol tudná a legkedvezőbb feltételek mellett felépíteni az ország első tengerparti LNG terminálját. Közép-Ázsia államai közül „land locked” jellege miatt Üzbegisztán van a legrosszabb helyzetben az LNG export terén, mivel az számára jelenleg csupán vasúton megoldható. Amennyiben Taskent nagyobb mennyiségű, világpiacra szánt cseppfolyósított földgázt kíván exportálni, úgy meg kellene egyeznie valamelyik szomszédjával azok létesítményeinek használatát illetően. Mivel azonban Kazahsztán jelenleg még nem rendelkezik LNG terminállal, Türkmenisztánnak pedig nem áll érdekében, hogy elősegítse más állam cseppfolyósított földgázának piacra jutását, ezért nem valószínű, hogy Üzbegisztán a közeljövőben belépne a cseppfolyósított földgázt tankhajók segítségével exportáló országok sorába.

11.5 Polaritás

A közép-ázsiai energiabiztonsági komplexum polaritási viszonyainak 2009-et követő alakulását az azt megelőző időszakhoz hasonlóan belső és külső tényezők határozták meg, azonban egyértelmű eltolódás figyelhető meg a külső tényezők dominánsá válásának irányába.

A régió belső polaritási viszonyai esetében továbbra is a kazah-üzbég földgázipari kapcsolat alakulása maradt a meghatározó tényező. A már említett, Üzbegisztán által a 2000-es évek közepétől visszatérő jelleggel végrehajtott, földgáz volumen csökkentések és szállítási stopok miatt Asztana az évtized végén az üzbég import három projekt megvalósítása általi kiváltása mellett döntött. Ennek során Kazahsztán modernizálta a már kitermelés alatt lévő dél-kazahsztáni Amangeldi mezőt, növelve ezáltal kibocsátását, valamint kitermelés alá vonta a szintén a régióban található Zharkum mezőt, valamint megállapodást kötött Asgabattal türkmén földgáz importjáról. A harmadik, legfontosabb projekt azonban minden kétséget kizáróan az ország keleti földgáz régiója és Dél-Kazahsztán közötti vezetékes összeköttetés kiépítésére vonatkozó döntés volt. A belső hálózat bővítésének köszönhetően 2018 első felére Kazahsztán várhatóan képes lesz függetleníteni magát az üzbég – és adott esetben a türkmén - földgáz importjától, megteremtve, és saját forrásra alapozva ezáltal az ország déli régióinak ellátásbiztonságát. Mindezedáig nem láthatóak arra utaló jelek, hogy a Asztana lépései negatív kihatással lennének a kazah-üzbég földgázipari kapcsolatrendszerre. A kazah import megszűnését követően előre láthatólag a régióban kitermelt földgáz exportjának jelenlegi modus operandija fog a kapcsolatok középpontjába kerülni, ami a közép-ázsiai régió belső polaritási viszonyainak javulását eredményezheti.

A külső polaritási viszonyok esetében a Közép-Ázsiai államainak Oroszországhoz és Iránhoz fűződő viszonyában 2009 után bekövetkezett változásokat, illetve a Kínával kialakított kapcsolat minőségét kell vizsgálnunk. Azt követően, hogy 2009. április 9-én robbanás következett be a

türkmen földgázexport elsődleges útvonalának számító Közép-Ázsia-Központ vezetéken, amiért Asgabat és Moszkva egyaránt a másikat hibáztatta, a bilaterális földgázipari kapcsolatok terén gyors és jelentős elhidegülés következett be. A vezetéken keletkezett károk gyors kijavítása ellenére közel egy évnek kellett eltelnie, hogy újrainduljon a türkmen gáz export Oroszország irányába, azonban ez nem vezetett a felek közti földgázipari kapcsolatok javulásához. A türkmen-orsz földgáz kereskedelem egészen 2014 végéig alacsony volumenű – 9-11 milliárd m³ éves szinten - modus operandi mentén zajlott, 2015-ben azonban ismételt negatív fordulat következett be a gázexport terén, azt követően, hogy Oroszország kevesebb, mint 3 milliárd m³-re csökkentette az átvett földgáz mennyiségét, 2016 januárjában pedig teljesen megszüntette azt. Amellett, hogy ezáltal megszűnt a közvetlen türkmen-orsz földgázipari kapcsolat, az orosz lépés egyértelműen negatív irányba tolt el az Asgabat és Moszkva közötti polaritási viszonyokat. Ezzel szemben az Üzbegisztán és Kazahsztán valamint Oroszország közötti földgázipari kapcsolatrendszer 2009-et követően is stabil maradt. Mindkét ország számára továbbra is az északi irányú, Oroszországba vezető csővezetékek jelentik az elsődleges földgáz export útvonalat, és orosz vállalatok, jelen vannak a kazah és üzbég upstream, midstream és downsteam szektorokban egyaránt.

2009-et követően a türkmen-iráni kapcsolatok az azt megelőző időszakhoz hasonlóan pozitív irányba fejlődtek, különösen azt követően, hogy 2010 januárjában üzembe helyezésre került a két országot összekötő második, 12 milliárd m³ kapacitású Dauletabad–Salyp Jar vezeték. Az együttműködés egészen 2012 novemberéig zajlott nagyobb fennakadások nélkül, ekkor azonban - feltehetően magasabb ár elérése érdekében történő nyomásgyakorlasként – Türkmenisztán csökkentette az Iránnak leszállított földgáz mennyiségét, a veszélyeztetve ezáltal Észak-Írán ellátásbiztonságát.

Asgabat ezen lépése mellett, hogy a bilaterális kapcsolatok elhidegüléséhez vezetett, tovább erősítette Teherán azon elhatározását, hogy a türkmen gázimport kiváltása érdekében mihamarabb kiépítse az ország déli gázrégiójának északi fogyasztóközpontokkal történő összeköttetését biztosító földgázvezeték. Ennek 2018 első negyedében tervezett üzembe helyezését követően várhatóan meg fog szűnni Irán türkmenisztáni földgáz iráni importja. Mindemellett mivel ezzel párhuzamosan Teherán saját földgáz kitermelésének és exportjának jelentős növelésére törekszik, ezért nem áll érdekében, hogy területén keresztül biztosítsa a türkmen földgáz külpiacra jutását, ami magában hordozza a türkmen-iráni kapcsolatok jövőbeli megromlásának lehetőségét.

Oroszország és Irán mellett a Közép-Ázsia külső földgázipari polaritásának alakulása szempontjából a régió államainak Kínával 2009-t követően kialakított kapcsolatrendszere bír kiemelkedő jelentőséggel. Ahogyan Oroszország, úgy Kína esetében is a legfontosabb bilaterális kapcsolat a türkmen-kínai viszony. A felek közötti földgázipari együttműködés jelentőségét jól érzékelteti, hogy a kínai CNPC az egyetlen külföldi vállalat, amely Türkmenisztán szárazföldi területén - Bagtjarlik régió - földgáz kitermelő tevékenységet végezhet. A 2009 áprilisában a Közép-

Ázsia-Központ vezetéken történt robbanás, majd pedig az azt követően Oroszországgal fenntartott kapcsolat gyors és tartós megromlása azt jelentette, hogy Asgabat a gázexport terén ráutaltá vált a kínai felvevőpiacra, amely, - köszönhetően a 2009 decemberében üzembe helyezett Közép-Ázsia-Kína vezetéknek – egyedülként volt képes biztosítani a türkmén export kapacitás lekötését. Mindez a türkmén-kínai kapcsolatok gyors ütemű fellendüléséhez vezetett, amelynek eredményeként három év leforgása alatt, 2011 végére Kína vált a türkmén földgáz első számú felvevőpiacává.

Kazahsztán és Üzbegisztán esetében már sokkal kevésbé volt jelentős az új útvonal létrejötte által biztosított export diverzifikációs lehetőség. A Közép-Ázsia-Kína vezeték üzembe helyezése, és a két ország által abban lekötött kapacitás ellenére Taskent és Asztana számára egyaránt Oroszország maradt a földgáz exportjuk elsődleges felvevőpiaca. E téren változás abban az esetben képzelhető el a jövőben, hogyha Kína jelentősebb befektetést eszközöl a két ország földgáz iparába, vagy számottevő tulajdonrészt szerez nemzeti földgázipari vállalataikban.

Összességében elmondható, hogy a közép-ázsiai energiabiztonsági komplexum külső polaritási viszonyait 2009-t követően elsősorban Türkmenisztán Oroszországhoz és Kínához fűződő viszonya határozta meg. Míg Oroszország jelenléte és befolyása gyengült a régióban, addig Kína szerepvállalása erősödött, ami a regionális energiabiztonsági komplexum elmélet értelmében „átfedés” kialakulásához vezetett a régióban.

11.6 Biztonsági dinamika

Közép-Ázsia földgázipari biztonsági dinamikáját 2009-et követően elsősorban az ellátásbiztonsághoz, és a földgázexport infrastruktúra fizikai biztonságához kapcsolódó kérdések határozták meg. Az ellátásbiztonság a jövőben rendelkezésre álló földgáz mennyiségére vonatkozó bizonytalanságok miatt mindhárom vizsgált ország esetében a belső kereslet kielégítéséhez és az export kötelezettségek teljesítéséhez kötődik. Az egyes közép-ázsiai országok, valamint a tartalékok nagyságának felmérésével, és a földgázipar fejlődésének nyomon követésével foglalkozó nemzetközi vállalatok és szervezetek egymástól akár jelentősen eltérő, tartalékokra, és jelenlegi, valamint jövőbeli kitermelésre vonatkozó adatai és prognózisai miatt már rövidtávon is nehézségekbe ütközik a régió államai esetében a földgáz rendelkezésre állására vonatkozó előrejelzések felállítását. Mindez számottevő bizonytalansági tényezőt jelent a három vizsgált közép-ázsiai ország földgáz ellátásának és exportjának stabilitása, kiszámíthatósága, és fenntarthatósága szempontjából.

Kazahsztán esetében egyrészt az ország déli részének hazai forráson alapuló földgáz ellátásának megteremtése, másrészt pedig az ország középső és keleti régióinak vezetékes földgáz infrastruktúrához való csatlakozása, illetve az annak következtében várható földgáz felhasználás növekedés jelentenek kihívást Asztana számára. Mivel a kazah kormány a kőolaj kitermelést részesíti előnyben a földgázzal szemben, és annak szinten tartása illetve növelése érdekében elengedhetetlen

mind több földgáz visszasajtolása a mezőkbe, ezért kérdéses, hogy a fogyasztók számának növekedésével rendelkezése fog-e állni a keresletet kielégítéséhez szükséges szabad földgáz mennyiség. Jelenleg – mivel az ország nyugati és déli régióit összekötő, illetve a középső és keleti részeket hálózatba integráló vezetékek kiépítése még folyamatban van – még nem érzékelhetőek annak jelei, hogy Asztana ellátás biztonsági kihívásként tekintene, illetve kezelné a belső földgáz kereslet várható növekedését. Közép és hosszú távon azonban a kazah kormánynak várhatóan felül kell vizsgálnia a kőolaj és földgáz kitermelésre vonatkozó prioritásait és politikáját.

Kazahsztánhoz hasonlóan Üzbegisztán esetében is a földgáz fogyasztás növekedése, valamint infrastrukturális kérdések jelentik a földgázipari belső biztonsági dinamika legkritikusabb pontjait. A tranzit infrastruktúra kellő karbantartásának elmulasztása következtében a 2010-es évek elején a fogyasztási csúcsidőszakokban az üzbég átviteli és elosztó rendszer több alkalommal teljesítőképességét meghaladó terhelésnek lett kitéve, ami meghibásodásokhoz vezetett. Ennek következtében 2010/2011 valamint a 2011/2012 telén országszerte fennakadások és ellátási zavarok alakultak ki a távfűtés és az elektromos áramellátás terén. A lakossági és ipari fogyasztók földgáz felhasználásának csökkentésére irányuló kormányzati programok sikertelensége, valamint a kitermelés lassú, már-már stagnálásba hajló növekedése következtében Taskent számára nem csupán a belső igények kielégítése, hanem az ország földgáz exportjának jelenlegi volumenének fenntartása is jelentős kihívást fog jelenteni a közeli jövőben. Ennek első jelekének tekinthető a Kazahsztánba irányuló export sporadikus megszakítása, ami Asztana részéről az üzbég gázimport magas fokú biztonságiasítását eredményezte.

A vizsgált három közép-ázsiai állam közül Türkmenisztán esetében a legnagyobb a valószínűsége a földgáz kitermelés és export magas fokú biztonságiasításának, mivel a türkmén gazdaság a leginkább ráutalt az abból származó bevételekre. A belső fogyasztás folyamatos növekedése, valamint a meglévő, hosszútávra vállalt földgázszállítási kötelezettségek a tervezettől jócskán elmaradó kitermelés bővüléssel párosulva akár már az évtized vége előtt oda vezethetnek, hogy Asgabat nem lesz képes eleget tenni szerződésben vállalt export kötelezettségeinek.

A földgáz export infrastruktúra fizikai biztonsága szempontjából a Közép-Ázsia-központ vezeték negyedik ágán 2009. április 9-én bekövetkezett robbanás teremtett új realitást a régi államai, mindenek előtt Türkmenisztán számára. Amellett, hogy Asgabat és Moszkva kölcsönösen a másikkra kívánta hárítani az incidens miatti felelősséget, Türkmenisztán számára messzemenő következményekkel és bizalomvesztéssel járt Oroszország irányába. Ezzel szemben a két másik közép-ázsiai földgáz exportőr állam, Kazahsztán és Üzbegisztán esetében nem volt érzékelhetően negatív kihatással a robbanás, és az annak következtében kialakult feszültség Moszkva és Asgabat között. Asztana és Taskent továbbra sem biztonságiasította Oroszországhoz fűződő földgázipari kapcsolatrendszerét, amelyet jól érzékeltet, hogy a Közép-Ázsia-Kína vezeték üzembe helyezését

követően is a CAC vezetékek maradt mindkét ország számára az elsődleges földgáz export útvonal, és Oroszország a legnagyobb felvevőpiac.

12. Összefoglalás

Disszertációm elkészítése során kettős célkitűzés megvalósítására törekedtem. Egyrészt, hogy a Szovjetunió felbomlása óta eltelt időben Közép-Ázsiai államai és Oroszország közötti politikai és biztonsági kapcsolatrendszer, másrészt pedig a földgázipari együttműködésben bekövetkezett változások vizsgáljam, illetve azok okait és következményeit elemezzem. A két politikaterület és célkitűzés között az összekötő kapcsot a disszertáció elméleti keretét szolgáló, Barry Buzan és Ole Waever által kidolgozott regionális biztonsági komplexum elmélet jelentette. Az Oroszországgal és Közép-Ázsiával, illetve a köztük lévő politikai, gazdasági és biztonsági kapcsolatrendszerrel foglalkozó elemzések esetében érdemtelenül mellőzött regionális biztonsági komplexum elmélet alkalmazása eltávolodást jelent a napjainkban leggyakrabban alkalmazott realista és neorealista alapokon nyugvó megközelítéstől. Ez a „mainstream” látásmóddal való szakítás több okból is a disszertáció elsődleges, azonban nem egyetlen hozzáadott értékének tekinthető.

A politikai és biztonsági kapcsolatrendszer vizsgálata szempontjából a regionális biztonsági komplexum elmélet alkalmazása azért bír jelentőséggel, mivel holisztikus módon – Buzan és Waever által – a 2000-es évek elején került sor legutóbb a közép-ázsiai régió RSCT elvei alapján történő vizsgálatára. Az azóta eltelt közel másfél évtizedben bekövetkezett jelentős, több szempontból komplexumformáló erővel bíró események időszerűvé tették a regionális biztonsági komplexum elmélet térségre vonatkozó megállapításainak felülvizsgálata, és RSCT alapján történő elemzését és értékelését.

A politikai-biztonsági kapcsolatrendszer vizsgálatához képest nagyobb kihívásnak bizonyult – mindennek előtt a hiteles forrásból származó adatsorok töredékes mivolta következtében – a regionális biztonsági komplexum elmélet alkalmazása a Közép-Ázsia államai és Oroszország közötti földgázipari kapcsolatrendszer terén, mivel arra a hazai és nemzetközi szakirodalom is szinte alig tett erre kísérletet. Márpedig a XXI. században mind nagyobb stratégiai jelentőségre szert tevő, Oroszország és Közép-Ázsia államai között bonyolódó földgáz kereskedelem politikai, gazdasági és fizikai aspektusaiak újszerű megközelítés alapján történő vizsgálata képes hozzájárulni ennek az összetett kapcsolatrendszernek új szempontok alapján történő értékeléséhez, és ez által előremutató következtetések levonásához.

Az alábbiakban előbb a disszertációm tárgyául szolgáló közép-ázsiai régió államainak Oroszországgal fenntartott bilaterális politikai-biztonsági, majd pedig földgázipari kapcsolatrendszerének főbb jellemzőinek és mozgatórugóinak áttekintésére kerül sor, amelyet követően a felírt hipotézisek helytállóságát vizsgálom meg.

A Szovjetunió felbomlását követően Oroszország Közép-Ázsia újonnan létrejött öt államával, Kazahsztánnal, Üzbegisztánnal, Türkmenisztánnal, Tádzsikisztánnal, és Kirgizisztánnal fenntartott politikai-biztonsági kapcsolatrendszer az elmúlt másfél évtizedben nem mindenkor volt stabilnak és pozitív irányba fejlődőnek nevezhető. Ennek háttérében a régió államai között a politikai, gazdasági és katonai erőforrások és képességek terén megnyilvánuló akár jelentős különbségek, és ez által az egykori szövetségi központra, Moszkvára való ráutaltság terén megnyilvánuló minőségi és intenzitásbeli eltérések álltak. Míg egyes államok, - úgy, mint Kazahsztán, Üzbegisztán és Türkmenisztán - köszönhetően stratégiai elhelyezkedésüknek, erőforrásaiknak, gazdasági szerkezetüknek és ezáltal politikai manőverező képességüknek képesek voltak arra, hogy viszonylag önálló, multi vektorú kül- és biztonságpolitikát folytassanak, addig mások - Kirgizisztán és Tádzsikisztán – politikai és gazdasági stabilitásuk, valamint katonai biztonságuk terén erősen Oroszországra utáltak maradtak. A régió minden állama esetében elmondható azonban, hogy saját nehézségei ellenére egészen a 2000-es évek elejéig Oroszország maradt a legfontosabb politikai, gazdasági és katonai partner. E téren részleges – és átmeneti - változás, a 2001. szeptember 11-i terrortámadásokat követően az USA afganisztáni hadjáratának hatására következett be. Stratégiai szempontból előnyös elhelyezkedésüknél fogva Közép-Ázsia államai felértékelődtek Washington számára, újfajta, a régióban azt megelőzően soha nem tapasztalt kihívás elé állítva ezáltal Oroszországot.

Az Üzbegisztánnal és Kirgizisztánnal kialakított biztonságpolitikai és katonai együttműködés amellet, hogy hozzájárult ahhoz, hogy Washington megvalósítsa afganisztáni stratégiáját, új hatalmi konstelláció kialakulásához is vezetett a közép-ázsiai régióban. Az amerikai katonai jelenlét Oroszország déli határaitól alig több mint ezer kilométerre rövidtávon aláásta Oroszország regionális stratégiai törekvéseit és katonai erőprojektáló képességét, végső soron azonban Moszkva stratégiai érdekeit is szolgálta. Egyrészt, csökkentette a déli irányból, elsősorban Afganisztánból kiinduló terrorizmus és iszlám széparatizmus által jelentett fenyegetés mértékét, másrészt pedig közép és hosszú távon az orosz katonai jelenlét megerősödéséhez is vezetett. Mindez a 2000-es évek utolsó harmadára lényegében egy Oroszország déli, közép-ázsiai régióval határos része alatt létrejött „buffer zóna” kialakulásához vezetett.

Oroszország legfontosabb közép-ázsiai szövetségese *Kazahsztán*. Nurszultan Nazarbajev kazah elnök az elmúlt két és fél évtized során több, Oroszország körül szerveződő, a poszt-szovjet térség államait integrálni hivatott politikai, biztonsági és gazdasági tömörülés létrehozására tett javaslatot és működött közre aktívan azok felállításában, ami hozzájárultak a kazah-orosz kapcsolatok progresszív fejlődéséhez. Ilyen volt többek között a Szovjetunió utódállamai közötti együttműködés szorosabbra fűzését célzó Független Államok Közössége, valamint az abban részes államok szuverenitását, biztonságát és területi egységét szavatolni hivatott Kollektív Biztonsági Szerződés létrehozása.

A kazah-orosz bilaterális biztonságpolitikai kapcsolat az USA afganisztáni invázióját követően is stabil maradt annak ellenére, hogy Asztana engedélyezte légterének használatát a tálibok elleni csapásmérés, valamint a harcoló szövetséges alakulatoknak történő utánpótlás szállítása céljából. Szintén nem volt negatív kihatással az Asztana és Moszkva közötti viszonyra, hogy Kazahsztán 2003 szeptemberében öt évre szóló katonai együttműködési megállapodást írt alá az Amerikai Egyesült Államokkal. Ennek oka egyrészt, hogy Moszkva is támogatta Washington tálibokkal szembeni fellépése terén, és ennek keretében elfogadta az USA afganisztáni katonai intervencióját, másrészt pedig, hogy ezzel párhuzamosan Kazahsztán Oroszországgal is a biztonsági és védelmi együttműködés szorosabbra fűzéséről állapodott meg.

A politikai és katonai együttműködés mellett mindkét ország számára a gazdasági kérdések alkotják a bilaterális kapcsolatok legfontosabb elemét. Oroszország és Kazahsztán gazdasági szerkezete nagymértékben hasonlít egymásra, mindkét ország esetében a nyersanyagok, azon belül is a fosszilis energiahordozók kitermelése és exportja a gazdaság húzó ágazata. Ennek fényében nem meglepő, hogy Nazarbajev elnök aktívan promótálta mind a bilaterális, mind pedig a FÁK államai közötti gazdasági együttműködés előmozdítását célzó olyan szervezetek létrehozását, mint az Egységes Gazdasági Térség és Vámunió, Eurázsiai Gazdasági Közösség, vagy az Eurázsiai Gazdasági Unió.

Napjainkban Oroszország a közép-ázsiai vezető szerep iránti kazah ambíció legfőbb azonban nem egyetlen támogatója. A 2000-es évek közepétől – mindenekelőtt az üzbég-amerikai kapcsolatok elhidegülésének hatására – az USA is Asztanát tekinti elsőszámú közép-ázsiai szövetségesének. Köszönhetően stratégiai elhelyezkedésének, jelentős nyersanyag – mindenek előtt kőolaj, földgáz és urán – tartalékainak, a külvilág felé viszonylag nyitott gazdasági szerkezetének, valamint a régió államai közül egyik legkevésbé autoriter politikai struktúrájának Kazahsztán függetlenségének elnyerése óta sikerült kiegyensúlyozott, multi-vektorú kapcsolatokat kialakítani a régióban érdekelt minden nagyhatalommal. Az ország stabilitására szempontjából a legnagyobb bizonytalansági tényező jelenleg

Nazarbajev elnök idős kora – 2017. júliusában töltötte be 77. életévét – mellett az jelenti, hogy mindezidáig nem került sor egyértelműen utód megnevezésére. Ennek hiányában nem elképzelhetetlen az országot alkotó politikai-gazdasági-etnikai klánok és frakciók közötti, akár fegyveres összecsapás sem a hatalom megszerzése érdekében Nazarbajev halálát követően.

A függetlenség elnyerése óta eltelt két és fél évtized során Közép-Ázsia államai közül *Üzbegisztán* Oroszországgal fenntartott kapcsolata fluktuált a legnagyobb mértékben, több esetben rövid idő leforgása alatt akár jelentős irányvonalváltásokat végrehajtva. Az 1990-es évek első felében Taskent és Moszkva viszonyát a távolságtartás és a kapcsolatok alacsony intenzitása jellemezte. Ennek háttérben egyrészt Iszlom Karimov üzbég elnöknek a Nyugattal, azon belül is elsősorban az USA-val való kapcsolatépítési szándéka, másrészt pedig – ennek sikerére alapozva – Közép-Ázsiavezető

regionális hatalmi pozíciójának megszerzésére irányuló törekvése állt, aláásva ezáltal Oroszország térségbeli befolyását. Ezt a célt szolgálta, hogy az ország csatlakozott előbb az Észak-atlanti Együttműködési Tanácshoz, majd pedig a NATO Partnerség a Békéért programjához és a GUAM-hoz, valamint, hogy kilépett az Oroszország körül szerveződő Kollektív Biztonsági Szerződésből. Az USA-val történő kapcsolatépítés a szeptember 11-i terrortámadásokat követően érte el csúcspontját, mivel stratégiai elhelyezkedésének és – a régió többi államához képest kiterjedtebb és jobb - logisztikai képességének köszönhetően Üzbegisztán vált Washington legfontosabb regionális partnerévé. Az USA és szövetségesei 1500 katonát állomásoztathattak a Karshi-Khanabadban található bázison, valamint használhatta annak repterét Afganisztánban harcoló csapatainak támogatására. Az USA 2003-as iraki offenzívájával az afganisztáni hadszíntér Washington számára veszített jelentőségéből, ami az üzbég belpolitikai események mind erőteljesebb kritikájával párosulva a bilaterális kapcsolatok fokozatos lehűléséhez vezetett. A felek közötti katonai együttműködés terén a végleges szakítás az andijani incidens hatására - amely során közel 200 ember vesztette életét egy tüntetés során - következett be, mivel az USA a történetek nemzetközi közösség által történő kivizsgálását követelte, és ezzel párhuzamosan büntetőintézkedéseket vezetett be Üzbegisztán ellen. Taskent ezzel szemben az amerikai lépéseket belügyeibe való durva beavatkozási kísérletként értékelte. Moszkva az andijani eseményeket az iszlamista terrorizmus elleni szükségszerű és arányos fellépésként értékelte, és demonstratív módon kiállt az üzbég vezetés lépései mellett. Ezt követően Üzbegisztán 2005 júliusában bejelentette, hogy a továbbiakban nem látja szívesen az amerikai alakulatokat az országban, és felszólította Washingtont, hogy hat hónapon belül vonja ki csapatait a karshi-khanabadi támaszpontról.

Az USA-val fenntartott kapcsolatok elhidegülésével párhuzamosan a Taskent és Moszkva közötti viszony gyors ütemű javulása vette kezdetét. Ezt támasztja alá, hogy Üzbegisztán előbb kilépett a GUUAM-ból, majd pedig stratégiai partnerségről és együttműködésről szóló megállapodást kötött Oroszországgal, ami lehetővé tette Oroszország számára a karshi-khanabadi katonai bázis használatát, továbbá előirányozta a két ország védelmi együttműködésének fokozását és az üzbég fegyveres erők orosz segítséggel történő képzését és fejlesztését. Az üzbég-orosz közeledés 2006 júniusában érte el csúcspontját, amikor Üzbegisztán ismét csatlakozott a Kollektív Biztonsági Szerződés Szervezetéhez.

A kapcsolatok javulása azonban kérész életűnek bizonyult. Taskent ugyanis rövidesen úgy érezte, hogy az Oroszország körül szerveződő nemzetközi szervezetekben történő részvétel magában hordja annak veszélyét, hogy túlzott mértékben Moszkva orbitájába kerül, és ezáltal korlátozódik külpolitikai mozgástere. Ennek elkerülése érdekében Üzbegisztán a 2000-es évek végén előbb csökkentette, majd pedig megszüntette tevékenységét több Oroszország által dominált szervezetben. Így például 2008 októberében kilépett az Eurázsiai Gazdasági Közösségből, és egyre passzívabb magatartást kezdett tanúsítani a Kollektív Biztonsági Szerződés Szervezetében is, amelyből végül 2012 júniusában

szintén kilépett. Ezt követően Üzbegisztán ismét az USA-val fenntartott kapcsolatok erősítésére törekedett, amelyre Washington is nyitottnak bizonyult. Az USA kongresszusa 2012 szeptemberében eltörölte a Taskenttel szemben az andijani incidenst követően bevezetett embargót, és katonai eszközökkel látta el az országot.

Karimov elnök 2016 szeptemberében bekövetkezett halála után a hatalmat az ország addigi miniszterelnöke Shavkat Mirziyoyev szerezte meg. Az azóta eltelt időszak tapasztalatai alapján elmondható, hogy Mirziyoyev elnök elődjéhez képest aktívabb és kevésbé hullámzó, irányváltásokkal teli külpolitikai irányvonalat igyekszik követni. Ennek jegyében már elnöksége elején ellátogatott Moszkvába, Washingtonba és Pekingbe egyaránt, ami arra enged következtetni, hogy Üzbegisztán egyre inkább multi-vektorú külpolitikai irányvonal kialakítására törekszik.

Türkmenisztán függetlenségének elnyerését követően olyan, a külvilágtól szinte hermetikusan elzárkózó, autoriter államként jött létre, amelynek külpolitikája a nemzetközileg elismert semlegesség státusának elérésére irányult. Ennek jegyében az ország azóta is elsősorban a bilaterális, mintsem a multilaterális alapokon nyugvó korlátozott politikai és gazdasági kapcsolatépítésre törekszik a régió államaival és a világpolitika szereplőivel egyaránt. Mindez némileg meglepő, mivel az 1990-es évek elején Taskent aktív, sőt kifejezetten kezdeményező és ösztönző szerepet játszott Közép-Ázsia államainak Független Államok Közösségéhez való csatlakozása terén. Ironikus módon a csatlakozást követően Türkmenisztán fokozatosan csökkenteni kezdte aktivitását a szervezetben, mígnem 2005 augusztusában bejelentette, hogy a jövőben csupán társult tagként megfigyelői státusban kíván részt venni annak további tevékenységében.

A poszt-szovjet térségen belüli multilaterális politikai-biztonsági együttműködéshez hasonlóan Taskent gazdasági szuverenitásának fenntartására hivatkozva az 1990-es és 2000-es évek folyamán elzárkózott a Szovjetunió utódállamai közötti gazdasági integráció különböző formáiban való részvétel elől is. Ennek megfelelően Türkmenisztán nem csatlakozott az Egységes Gazdasági Térség és Vámunióhoz, az Eurázsiai Gazdasági Közösséghez és az Eurázsiai Gazdasági Unióhoz sem.

A Szovjetunió felbomlását követően úgy tűnt, hogy a bilaterális kapcsolatok terén a katonai együttműködés lehet az egyetlen terület, ahol megmarad az együttműködés Asgabat és Moszkva között. Annak ellenére, hogy Türkmenisztán már 1991 decemberében átvette a felügyeletet a területén állomásozó szovjet csapatok nagy része felett, azonban a kellő tapasztalat - mindenek előtt a szervezeti és irányítási struktúra terén - és erőforrások hiányában Oroszországra volt utalva önálló hadseregének létrehozása terén. Ennek megfelelően az 1990-es évek során Moszkva koncepcionális, operatív és technikai támogatást nyújtott Taskentnek fegyveres erejének felállítása során. Ez azonban nem vezetett az Oroszország körül szerveződő multilaterális biztonsági szervezetekhez való közeledéshez, így a Kollektív Biztonsági Szerződés Szervezetéhez való csatlakozáshoz sem, mivel Türkmenisztán attól tartott, hogy ezzel a lépéssel függő helyzetbe kerülne annak legnagyobb és legerősebb tagállamától, Oroszországtól.

Az 1990-es évek során a katonai-biztonsági realitások azonban - az arra való saját képesség hiányában - nem hagytak más választást Taskent számára, minthogy határainak védelme terén bilaterális alapon együtt működjön Moszkvával. Egy 1993 decemberében kötött megállapodás értelmében az Orosz Szövetségi Határőr Szolgálat alakulatai látták el a türkmén-afgán határ felügyeletét, amely biztonsági szempontból a térség egyik neuralgikus pontjának számított. A megállapodás egészen 1999 májusáig volt életben, akkor azonban Asgabat felmondta az 1993-ban kötött megállapodást, és az országból való távozásra szólította fel az orosz határőr alakulatokat, amelyek december végéig el is hagyták az ország területét. Vlagyimir Puyin hatalomra kerülését követően a türkmén-országi kapcsolatok új szakasza vette kezdetét, amelynek középpontjában immáron nem a biztonságpolitikai hanem a gazdasági kérdések, azon belül is elsősorban a földgázipari együttműködés állt.

Asgabat semlegességére hivatkozva elzárkózott az USA afganisztáni hadjáratához történő katonai segítségnyújtás elől, és csupán azt engedélyezte, hogy légtérén áthaladjanak a kizárólag humanitárius rakományt szállító repülőgépek. A 2003-as iraki intervenciót Türkmenisztán egyáltalán nem támogatta, ahhoz semmiféle felajánlást nem tett.

Saparmurat Nijazov elnök 2006 decemberében bekövetkezett halála utána a hatalom Gurbanguly Berdimuhamedov, az ország addigi elnökhelyettesének kezébe került. Az új elnök alatt ez idáig a türkmén külpolitikát az elzárkózás kontinuitása, semmint a külvilág felé történő akár csak korlátozott mértékű nyitás jellemezte. Türkmenisztán várhatóan a jövőben is a világ egyik legautoriterebb, külvilágtól elzárkózó országa marad, amely nem fogja feladni semlegességét, nem fog csatlakozni egyetlen politikai, gazdasági vagy katonai integrációt célzó szervezethez sem.

Kirgizisztán az egyik legszegényebb, politikai, gazdasági és biztonsági szempontból leginkább Oroszországra utalt állam a poszt-szovjet térségben. Az 1990-es évek során Biskek a kiegyensúlyozott, multi-vektorú külpolitikai kapcsolatépítés jegyében mind a Nyugat, mind pedig a poszt-szovjet térség meghatározó nemzetközi szervezeteivel kapcsolatok kiépítésére törekedett, ami az Akajev elnök által megfogalmazott „selyemút diplomácia” koncepciójában öltött testet. A koncepció azon a feltevésen alapult, hogy Kirgizisztán a Kelet és Nyugat érintkezésének metszéspontjában helyezkedik el, ami miatt függetlenségének megőrzése szempontjából elengedhetetlen a mindkét erőközponttal történő jó viszony kialakítása és fenntartása. Ennek megfelelően Kirgizisztán már az 1990-es évek során tagja lett az ENSZ-nek, valamint csatlakozott a Világbankhoz, a Nemzetközi Valutaalaphoz, a WTO-hoz, illetve a Független Államok Közösségéhez, a Kollektív Biztonsági Szerződés Szervezetéhez és a Sanghaji Együttműködés Szervezetéhez is.

A multi-vektorú külpolitikai irányvonal követése azonban az 1990-es évek végére elérte határait, és annak fenntartása egyre nagyobb kihívást jelentett Biskek számára. Míg a Nyugat a politikai

reformok elodázásával, és autoriter rendszer kiépítésére való törekvéssel vádolta meg Akajev elnököt, addig Moszkva a Nyugat által dominált nemzetközi szervezetekkel történő gyors és sikeres kirgiz kapcsolatépítést nem nézte jó szemmel. Felismerve az ebből fakadó politikai és gazdasági realitásokat Kirgizisztán a milleneumot követően fokozatosan feladta a semlegesség politikáját, és az Oroszországgal történő szorosabb együttműködés mellett döntött.

Biskek minden bizonnyal Moszkva politikai orbitjában kötött volna ki, hanem következik be a 2001. szeptember 11-i terrortámadás és az USA afganisztáni offenzívája, ami az ország stratégiai-hadászati pozíciójának felértékelődéséhez vezetett. Az Afganisztántól alig több mint 200 km-re lévő Kirgizisztán egy csapásra az USA nélkülözhetetlen partnerré vált annak tálibok elleni hadjárata során. A kirgiz vezetés a terrorizmus elleni fellépés jegyében 2001 decemberében az amerikai haderő rendelkezésére bocsájtotta a Biskek mellett található manasi légi kikötőt. A döntés jelentős kihívást jelentett a kirgiz-orosz viszonyra nézve, mivel amerikai támaszpont létrehozása kevesebb, mint 1000 km-re közép-ázsiai határaitól biztonságpolitikai kihívást jelentett a Kreml számára. Ezt érzékelvén Biskek 2003 őszén beleegyezett, hogy Oroszország Kant városa mellett szintén katonai bázist létesítsen az országban.

Az amerikai jelenlét azonban csupán elodázni, de megakadályozni nem tudta, hogy Biskek orosz orientációja tovább erősödjön. A 2000-es évek elejétől növekvő gazdasági nehézségeik hatására az ország lakossága fokozatosan a politikai elit ellen fordult, ami a 2005 februárjában megtartott választásokat követően előbb demonstrációkhoz, majd véres zavargásokhoz, végül pedig Akajev elnök hatalmának megdöntéséhez vezetett.

Az ezt követően hatalomra került Kurmanbek Bakijev szintén az Oroszországgal történő szoros kapcsolatépítést állította külpolitikájának középpontjába. Ennek jegyében az afganisztáni helyzet stabilizálódására hivatkozva megkérdőjelezte az amerikai katonai jelenlét kirgizisztáni szükségességét, és csupán Washington közbenjárásának volt köszönhető, hogy sikerült elérni a manasi bázis szövetséges általi történő használatának fenntartását. Bakijev elnök hatalma sem bizonyult azonban tartósnak, mivel elnöksége hamar a korrupció, és nepotizmus szinonimájává vált, ami 2010 áprilisában végül bukásához vezetett. Az ezt követően 2011 októberében megtartott elnökválasztáson Almazbek Atambajev szerezte meg az elnöki széket.

Kirgizisztán a politikai és mindenekelőtt gazdasági ráutaltság okán várhatóan a jövőben is erőteljes orosz orientációjú bi- és multilaterális külpolitikát fog folytatni. E téren változás abban az esetben képzelhető el, ha az ország képessé válik arra, hogy kihasználja stratégiai elhelyezkedéséből adódó előnyeit, és valóban a Nyugat és Kelet közötti összekötő hídként szolgáljon.

Tádzsikisztánban függetlenségének kikiáltását követően nem sokkal véres polgárháború tört ki az ország politikai – észak (a Rakhmanov vezette Népfront) és dél (a Nuri vezette ETE) - és etnikai - khojandi és pamiri/garmi - frakciói között a hatalom megszerzéséért. Oroszország hivatalosan nem

vett részt a konfliktusban, azonban a Tádzsikisztánban állomásozó orosz alakulatok - 201-ik gépesített lövészadosztályt – többször a Népfront oldalán avatkoztak be a harcokba. Az ország és a közép-ázsiai régió biztonsági helyzetét tovább bonyolította, hogy időközben a szomszédos Afganisztánban konszolidálódott a tálib rezsim hatalma, és emiatt fennállt annak a veszélye, hogy a két ország biztonsági dinamikája összekapcsolódik, ami akár súlyos következményekkel is járhatott volna mind Tádzsikisztán, mind pedig az egész régió biztonsága szempontjából. Felismerve ennek veszélyét, Moszkva a konfliktus mielőbbi, politikai alapon történő rendezése irányába szorította a feleket. A tárgyalások azonban vontatottan haladtak, és az 1990-es évek közepére megfeneklettek. A holtponton történő elmozdulás orosz közbenjárásnak volt köszönhető, és a felek, végül 1996 decemberében megállapodást kötöttek a polgárháború lezárását illetően. A béke megállapodás aláírását követően egyre több hatalom összpontosult a Népfrontot képviselő Emomali Rakhmanov kezében, aki fokozatosan autoriter hatalomgyakorlási módszereket vezetett be.

Mivel a tádzsik vezetés figyelmét és erőforrásait az 1990-es évek során a polgárháború kötötte le, ezért Dusanbe nem rendelkezett kellő kapacitásokkal, hogy aktívan részt vegyen a nemzetközi politika vérkeringésében. Ennek megfelelően Tádzsikisztán számára az Oroszországgal fenntartott bilaterális kapcsolat, illetve a poszt-szovjet térség szervezetei jelentették a külvilággal történő érintkezés elsődleges formáját és színterét. Annak ellenére, hogy az ország alapító tagja volt mind a FÁK-nak, mind a Kollektív Biztonsági Szerződés Szervezetének, azok tevékenységében azonban a polgárháború kitörését követően nem vett aktívan részt.

A polgárháború lezárását követően a tádzsik-orosz kapcsolatok központi eleme továbbra is a katonai-biztonsági együttműködés maradt. Az országban állomásozó orosz haderő döntő hányada a tádzsik-afgán határ mentén állomásozik - míg kisebb része a tádzsik-kínai határt biztosította – második „védvonalat” alkotva az orosz határőr alakulatok mögött. A Dusanbe és Moszkva között 2012 októberében aláírt szerződés értelmében a felek megállapodtak, hogy az orosz csapatok egészen 2042-ig állomásozhatnak Tádzsikisztánban. Az ország erős Oroszországra való ráutaltsága ellenére a szeptember 11-i terrortámadások és az USA afganisztáni inváziója kapcsán – a Moszkvával történő előzetes egyeztetést követően - Dusanbe kifejezte csatlakozási szándékát a nemzetközi anti-terrorista koalícióhoz és az afgán hadjáratához. Ennek jegyében engedélyezte a szövetséges csapatok számára területének és légtérének használatát. Az ország katonai infrastruktúrájának elmaradottsága miatt azonban az ország nem játszott számottevő szerepet a koalíciós erők kiszolgálása terén.

Tádzsikisztán – Kirgizisztánhoz hasonlóan – politikai, gazdasági és biztonsági szempontból nagymértékben ráutalt Oroszországra. Az ország jelentős kitettséggel rendelkezik az Afganisztánból kiinduló biztonsági kihívásokkal szemben, ami a közép-ázsiai régió legkönnyebben destabilizálható államává teszi Tádzsikisztánt, ami miatt Dusanbe a jövőben is ráutalt marad az országban állomásozó orosz katonák által nyújtott biztonsági garanciára.

H1: A Szovjetunió felbomlását követően az orosz katonai alakulatok közép-ázsiai jelenlétének köszönhető, hogy a régió biztonsági dinamikája nem kapcsolódott össze Afganisztánéval, megteremtve ezáltal a közép-ázsiai regionális biztonsági komplexum déli határát.

A Szovjetunió felbomlása nem jelentette automatikusan a közép-ázsiai orosz katonai jelenlét megszűnését, az 1990-es évek végéig orosz alakulatok Üzbegisztán kivételével jelen voltak az összes egykori tagköztársaság területén. Ez két körülményre vezethető vissza. Egyrészt, hogy a térség államai a szükséges tapasztalat és erőforrások hiányában Moszkva segítségére voltak utalva saját hadseregeik létrehozása, szervezeti struktúrájának kialakítása, és a szükséges technikai-technológiai feltételek megteremtése terén. Másrészt pedig – az önálló, illetve gyenge haderő által jelentett alacsony önvédelmi képesség okán - az orosz csapatok közép-ázsiai jelenléte nélkülözhetetlen volt saját, és a régiót veszélyeztető külső veszélyforrások elhárítása, és a térség biztonságának fenntartása és szavatolása terén. Ebből a szempontból az orosz katonai alakulatok türkmenisztáni és tádzsikisztáni jelenléte kulcsfontosságúnak bizonyult. Mindkét ország közös határszakasszal rendelkezik Afganisztánnal, ahol a tálibok hatalma az 1990-es évek közepére konszolidálódott, olyan politikai, ideológiai és katonai szempontból kiszámíthatatlan erőközpontot létrehozva, amely jelentős biztonsági kihívás elé állította Közép-Ázsia államait. Reális esélye volt ugyanis annak, hogy – különösen a tádzsik polgárháború kapcsán – a régió államainak biztonsági dinamikája összekapcsolódjon Afganisztánéval, destabilizálva ezáltal az egész közép-ázsiai térséget. Éppen ezért a Türkmenisztánban és Tádzsikisztánban állomásozó orosz alakulatok, amelyek elsősorban határrendészeti és védelmi feladatokat láttak el kulcsfontosságú szerepet játszottak ennek megakadályozásában. A régió biztonsági szempontból legneuralgikus pontjának számító tádzsik-afgán határszakasz emellett „dupla biztosítást” élvezett, mivel az országban állomásozó orosz 201-ik gépesített lövészadosztály alakulatai a határőr alakulatok mögött állomásoztak, második védvonalat alkotva ezáltal mögöttük.

Köszönhetően az orosz katonai jelenlétnek, nem került sor az Afganisztánból eredő bizonytalanság közép-ázsiai begyűrűzésére, ami a tádzsik polgárháború lezárásával az 1990-es évek végére elhárította a régió biztonsági dinamikájának Afganisztánéval való összekapcsolódását, megszilárdítva ezáltal a közép-ázsiai regionális biztonsági komplexum déli határát.

H2: A Közép-Ázsia államait és Oroszországot is sorai között tudó nemzetközi regionális katonai-biztonsági szervezetek a Szovjetunió felbomlását követően nem járultak hozzá számottevő mértékben Oroszország közép-ázsiai katonai befolyásának erősödéséhez, emiatt napjainkig a bilaterális orosz-közép-ázsiai együttműködés a meghatározó a régió biztonsági dinamikájának alakítása szempontjából.

A Szovjetunió felbomlását követően Oroszország több olyan nemzetközi szervezetet felállítását szorgalmazta, amelynek célja az egykori tagköztársaságok közötti politikai, gazdasági és katonai integráció erősítése volt. A katonai együttműködés terén kiemelkedik a Független Államok Közössége és a Kollektív Biztonsági Szerződés Szervezete, azonban még ezek is csupán részsikereket értek el a közép-ázsiai térség és Oroszország közötti katonai-biztonsági kooperáció előmozdítása terén.

A Független Államok Közössége, amelynek Türkmenisztán kivételével minden közép-ázsiai ország tagja csupán néhány területen rendelkezik szupranacionális kompetenciákkal – elsősorban a kereskedelem, a pénzügyek és a jogharmonizáció terén – míg a tagállamok közti biztonsági együttműködés esetében csupán politikai koordináló jellegű feladatkört lát el.

A FÁK-nál nagyobb fokú biztonsági együttműködés figyelhető meg Oroszország és Közép-Ázsia államai között a Kollektív Biztonsági Szerződés Szervezetének keretei között. A KBSzSz statútuma kimondja, hogy egy tagállam megtámadása az összes tagállam elleni agressziót jelenti ami lehetőséget ad a kollektív önvédelemre, válaszlépések megtételére. Mindemellett a KBSzSz nem csupán politikai-retorikai szinten tekinthető tovább lépésnek a FÁK-hoz képest, hanem azért is, mivel égisze alatt a tagállamok gyakorlati szinten, a „terepen is” törekednek katonai képességeik összehangolására közös hadgyakorlatok keretében. Oroszország számára mindazonáltal gyengíti a KBSzSz regionális jelentőségét, hogy Türkmenisztán nem tagja a szervezetnek, míg Közép-Ázsia legütőképesebb haderejével rendelkező állama, Üzbegisztán kétszer is kilépett a szervezetből, és annak jelenleg sem tagja.

Mind ezek miatt Oroszország számára továbbra is a bilaterális együttműködés jelenti a Közép-Ázsia államaival fenntartott biztonsági és védelmi kooperáció elsődleges színterét. Ezt támasztja alá, hogy Oroszország a Szovjetunió felbomlása óta eltelt időben minden esetben bilaterális alapon igyekezett biztosítani katonai alakulatainak regionális jelenlétét, és annak elérésére nem a FÁK vagy a KBSzSz keretei között tett kísérletet. Ilyen volt az orosz határőr alakulatok türkmenisztáni illetve tádzsikisztáni jelenlége 1998 illetve 2005 végéig. Kirgizisztánban az orosz légierő 2027-ig használhatja a kanti légikikötőt, míg Kazahsztán esetében 2050-ig a bajkonuri kozmodrómot, a Balkhas radarállomást, és a sary-shagani anti-ballisztikus rakéta tesztterepet. A Dusanbe és Moszkva között 2012-ben kötött megállapodás értelmében 2042-ig maradhatnak Tádzsikisztánban a 201-ik gépesített lövészhadosztály alakulatai.

Szintén alátámasztja a bilaterális biztonsági és védelempolitikai kapcsolatépítés primátusa melletti érvet, hogy Oroszország a FÁK és a KBSzSZ keretein kívül járt sikerrel a tőle távolságot tartani igyekvő Üzbegisztánnal és Türkmenisztánnal való biztonsági-katonai kapcsolatépítés terén.

Moszkva és Taskent a Szovjetunió felbomlását követően bilaterális alapon első alkalommal 2005-ben tartott hadgyakorlatot Üzbegisztánban, amelynek keretében orosz csapatok két és fél évtized után

első ízben léptek üzbég területre. A legutóbbi, öt napos orosz-üzbég hadgyakorlatra 2017 októberében került sor Üzbegisztánban.

Mindemellett az elmúlt időszakban megfigyelhetőek az orosz és a türkmén haderők közötti kapcsolatépítés és élénkülő együttműködés jelei is. Ennek keretében a romló afgán biztonsági helyzet miatt Türkmenisztán az elmúlt időszaknak nyitottságot mutatott az orosz fegyveres erőkkel történő együttműködésre. Ennek gyakorlati megnyilvánulási formája, hogy 2016 júniusában az orosz védelmi minisztérium bejelentette, hogy megegyezést kötött Türkmenisztánnal annak hadseregének képzésére és felszerelésének modernizálására vonatkozóan.

H3: A 2001. szeptember 11-i terrortámadásokat követő amerikai jelenlét Közép-Ázsiában közép és hosszú távon Oroszország regionális katonai-stratégiai pozíciójának megerősödéséhez vezetett.

A szeptember 11-i terrortámadások, és az USA azt követő afganisztáni inváziója alapvetően változtatta meg a közép-ázsiai régió biztonsági dinamikáját. Az amerikai katonai jelenlét Afganisztánban és mindenekelőtt Közép-Ázsia államainak területén addig nem tapasztalt biztonsági kihívások elé állította Oroszországot, és új stratégiai környezetet teremtett Moszkva számára „hátsó udvarában”. A régió államai által tett felajánlások az afganisztáni hadjárat támogatása érdekében – katonai létesítmények használata Üzbegisztán, Kirgizisztán és Tádzsikisztán, légtérhasználat a térség összes állama esetében – mind Oroszország regionális katonai befolyásának jelentős csorbulásának irányába hatottak. Ez azonban nem bizonyult tartósnak. Amellett, hogy Moszkva felismerte, hogy a tálib rezsim által jelentett bizonytalansági tényező elhárítása saját érdekeit is szolgálja, sikeresen biztosította saját térségbeli katonai jelenlétének kiterjesztését. Kazahsztánban, Kirgizisztánban és Tádzsikisztánban több támaszpont esetében évtizedekre sikerült biztosítania az orosz csapatok jelenlétét. Mindeközben a közép-ázsiai amerikai jelenlét folyamatosan gyengült. Üzbegisztánból 2005-ben, Kirgizisztánból 2014-ben vonultak ki az amerikai csapatok, míg az Afganisztánban állomásozó erők nagysága Washington csapatkivonásra vonatkozó döntése értelmében 2014 végétől kezdődően fokozatosan csökkenni kezdett. Az ezzel párhuzamosan Moszkva a régió államaival fenntartott biztonsági-katonai együttműködés mélyítése irányába tett lépéseket. Ennek bizonyítéka, hogy – Türkmenisztánt leszámítva – a térség minden államával több közös hadgyakorlatot hajtott végre az elmúlt egy és fél évtized során, hozzájárulva ezáltal regionális erőprojektáló képessége fenntartásához, míg amerikai részről ilyenre nem került sor. Közép-Ázsiában jelenleg hosszú időre biztosított az orosz csapatok jelenléte, és a térség államaival történő biztonsági-katonai együttműködés fokozásának köszönhetően Oroszország stratégiai pozíciói napjainkban erősebbek a régióban min a Szovjetunió felbomlása óta eltelt időben bármikor.

Közép-Ázsia államainak földgázipari fejlődése a Szovjetunió felbomlása óta eltelt időszakban az alábbiak szerint összegezhető:

Kazahsztán a közép-ázsiai régió második legnagyobb földgáz tartalékokkal és export volumennel, valamint a harmadik legnagyobb gáz kitermeléssel rendelkező állama. Az ország stratégiai célkitűzése, hogy bővítse földgáz kitermelését, növelve ezáltal a belső piac és az export számára rendelkezésre álló gáz mennyiségét. Disszertációmban azonban több, egymással szorosan összefüggő tényező is azonosításra került, amelyek képesek hátráltatni, vagy akár ellehetetleníteni Asztana ezen irányú törekvéseit.

Az első, és minden bizonnyal legfontosabb tényező az ország földgáz lelőhelyeinek geológiai sajátosságainak, és az asztanai vezetés gazdaságpolitikai prioritásainak kombinációjára vezethető vissza. Az országban kitermelt földgáz szinte teljes egészében vegyes, kőolajat és földgázt is tartalmazó mezőkből – azon belül is elsősorban az ország nyugati részén található Karachaganak, a Tengiz, és a Kashagan lelőhelyekből – származik. Mivel a Szovjetunió fennállásának időszakában Moszkva a kazah tagköztársaságra mint kőolaj kitermelő, illetve a türkmén és üzbég SzSzK-ban kitermelt földgáz tranzit útvonalaként tekintett semmint önálló gáz kitermelő és potenciális exportáló országra, ezért a felszínre hozott gáz jelentős része visszasajtolásra kerül a mezőbe az olaj kitermelés szinten tartása, illetve fokozása érdekében. Ez a kitermelési koncepció képezi napjainkban is Kazahsztán fosszilis energiahordozó kitermelésének alapját. Minél több kőolaj kerül kitermelésre azonban az egyes mezőkből, a felszínre törő földgáz annál nagyobb mennyiségének visszasajtolására lesz szükség a kőolaj kitermelés szinten tartása illetve fokozása érdekében. Ez becslések szerint azt jelenti, hogy a visszasajtolott földgáz aránya az összes kitermelt földgázhoz képest a jelenlegi 29%-ról, 2020-ra 36%-ra, míg 2030-ra 43%-ot meghaladó szintre fog emelkedni. Ez pedig várhatóan jelentős kihatással lesz mind a belső piacra, mind pedig az export számára rendelkezésre álló földgáz mennyiségére.

Annak érdekében, hogy Asztana növelni tudja a belföldi piac és az export számára a jövőben rendelkezésre álló földgáz mennyiségét, csökkentenie kell a kőolaj kitermelés primátusát, és nagyobb hangsúlyt fektetve ezáltal a földgáz kitermelésre. Ezt azonban több tényező is hátráltatja.

Az egyik legnagyobb kihívást jelentő ilyen körülmény a földgáz lelőhelyek elhelyezkedéséből, valamint Kazahsztán földrajzi adottságaiból fakad. Az ország földgázkészletének több mint 95%-a az ország négy nyugati megyéjének területén, - Mangisztan, Atirau, Nyugat-Kazahsztán, és Aktobe - három óriásmezőben – Kashagan, Karachaganak, Tengiz – koncentrálódik. Ezek a mezők jóllehet képesek kielégíteni az ország nyugati részén található lakossági és ipari központok igényeit, azonban vezetékes összeköttetés hiányában a belőlük kitermelt földgáz nem jut el ország déli, sűrűn lakott - Zhambil, Almati és Dél-Kazahsztán -, illetve középső és keleti - Akmola, Karaganda, Észak-Kazahsztán, Pavlodar és Kelet-Kazahsztán - alacsony népességszámú megyéibe. A szovjet időkben és azt követően a déli megyék esetében az Üzbegisztánból származó gázimport, míg a középső és keleti megyék esetében a nagy távolság és az alacsony lakosságszám, és az ebből fakadó magas hálózatépítési költségek miatt nem került kiépítésre vezetékes összeköttetés a nyugati

földgázkitermelő régiókkal. Ennek megfelelően Kazahsztán 14 megyéje vezetékes földgáz ellátottság szempontjából jelenleg három kategóriába sorolható: belső vagy külső forrásból ellátott, ellátni tervezett, és ellátni egyenlőre nem tervezett megyék. Amennyiben Asztana a jövőben lépéseket tesz a vezetékes földgázzal jelenleg nem rendelkező, ám azzal ellátni tervezett megyék ellátórendszerbe való bekapcsolásának irányába, úgy a belső gázfogyasztás növekedése elkerülhetetlenné válik.

Szintén ebbe az irányba hat a folyamatban lévő, a déli megyék gázellátását hazai forrásra alapozó program megvalósítása. A régiót az 1960-as évek elejétől kezdődően a Buhara-Tashkent-Bishkek-Almati vezetékről leágazó mellékágak látták el éves szinten átlagosan 2-3 milliárd m³ Üzbegisztánból érkező földgázzal. A gáz kereskedelem a Szovjetunió felbomlását követően is folytatódott, a 2000-es évek elejétől azonban egyre több sűrűlőds kiindulási pontjává vált Asztana és Taskent között. Ennek oka, hogy a téli időszakban Üzbegisztán technikai okokra hivatkozva több alkalommal leállította a földgázszállításokat, ami arra ösztönözte Kazahsztánt, hogy alternatív módot keressen a régió földgáz ellátására, és ezáltal energiabiztonságának megteremtésére. Ennek keretében három projekt került kidolgozásra, amely közül kettőnek már befejeződött az implementálása, míg a harmadik, egyúttal legjelentősebb befejezése 2018 első felére tehető. A megvalósult projektek a dél-kazahsztáni földgáz mezők modernizálását, valamint új mezők kitermelés alá vonását, illetve a Közép-Ázsia-Kína vezetéken át kis mennyiségű türkmén földgáz importját jelentik, míg a harmadik projekt az ország nyugati részén található földgáz lelőhelyek és a déli országrész közötti földgázvezeték összeköttetés kiépítését valósítja meg. Ez utóbbi projekt megvalósítása azonban várhatóan a belső földgáz fogyasztás számottevő növekedéséhez fog vezetni. Amennyiben mindez kiegészül a kőolaj kitermelésnek elsőbbséget biztosító kormányzati politika változatlanságával - ami a kitermelt földgáz egyre nagyobb mértékű visszasajtolását fogja szükségessé tenni a jövőben - akár azt is előfordulhat, hogy Kazahsztán kénytelen lesz csökkenteni, vagy akár teljesen megszüntetni földgáz exportját a belső szükségletek kielégítése érdekében.

A kazah földgázipar és export jövője szempontjából a másik fontos tényező a Türkmenisztánt Kínával összekötő Közép-Ázsia-Kína földgázvezeték 2009-es üzembe helyezése. A nagy kapacitású, három ágból álló vezeték az elmúlt közel egy évtizedben jelentősen átrajzolta Közép-Ázsia földgáz export térképét, új útvonalat és felvevőpiacot nyitva a régió államainak gázexportja előtt. Mindazonáltal – az előzetes várakozásokkal ellentétben - a Közép-Ázsia-Kína vezeték mindezidáig nem volt számottevő kihatással Kazahsztán földgáz exportjának struktúrájára és irányultságára. Asztana a vezeték üzembe helyezését követő négy évben egyáltalán nem, 2013-tól kezdődően pedig marginális – éves szinten maximum 0,4 milliárd m³- mennyiségű földgázt exportált a Közép-Ázsia-Kína vezetéken át Kínába. Ezzel szemben a kazah földgáz kivitel számára továbbra is Oroszország jelenti az elsődleges felvevőpiacot, ahova éves szinten 10-11 milliárd m³ földgázt, azaz a teljes kivitel 95%-át szállítja. Jelenleg semmi nem utal arra, hogy e téren számottevő változás következne be.

A disszertációban leírtak alapján látható, hogy Kazahsztán jövőbeli földgáz kitermelése, fogyasztása és mindenek előtt exportja számos tényező mátrixának függvényében fog alakulni, azzal kapcsolatban akár csak rövid vagy középtávú prognózis felállítása is számos nehézségbe ütközik. A legfontosabb – és egyben legkiszámíthatatlanabb – tényező a kormányzati politika jövőbeli viszonyulása a kőolaj illetve földgáz kitermelés prioritásait illetően. Amennyiben Asztana a jövőben nagyobb hangsúlyt fog fektetni a földgáz kitermelésre, úgy lehetősége nyílna nem csupán az orosz, hanem a kínai piac számára is nagyobb mennyiségű földgáz leszállítására a belső fogyasztás növekedése esetén is.

Üzbegisztán Közép-Ázsia legkisebb földgáz tartalékaival, de második legnagyobb kitermelésével, és legnagyobb gázfogyasztásával rendelkezik. Függetlenségének elnyerésekor az ország 37,9 milliárd m³-es földgáz kitermelésével a föld kilencedik legnagyobb kitermelőjének számított, napjainkban azonban annak ellenére, hogy elérte az 56-58 milliárd m³-es szintet az ország visszacsúszott a tizennegyedik helyre.

Üzbegisztánt három tényező megkülönbözteti Közép-Ázsia mások két, disszertációmban vizsgált földgáz kitermelőjétől. Egyrészt, hogy a vegyes, kőolajat és földgázt is tartalmazó mezők esetében a felszínre hozott gázból nem kerül visszasajtolásra a mezőkbe a kőolaj kitermelése érdekében. Másrészt, hogy a felszínre hozott földgáz túlnyomó része a hazai lakossági és ipari fogyasztók igényeit elégíti ki, és csupán kisebb része kerül exportra. Harmadrészt pedig, hogy az ország nagy és óriás mezői – Shurtan, Gazli, Kultak, Urtaulak stb - már elérték és meghaladták kitermelési csúcukat, így azok kitermelése leszálló ágban van, ami miatt napjainkban az ország földgáz kitermelése terén a közepes és kis mezők dominálnak. Üzbegisztán földgáz lelőhelyeinek túlnyomó része az ország két régiójában, dél-nyugaton, - Gazli, Bukhara, Mubarek és Karshi városok környékén -, kisebb mértékben pedig az észak-nyugaton - Karakalpakasztán autonóm körzetben – koncentrálódik.

Napjainkban Üzbegisztán 47- 49 milliárd m³ es fogyasztásával Oroszország mögött a poszt-szovjet térség második legnagyobb földgáz fogyasztója, éves szinten több gázt felhasználva, mint Kazahsztán és Türkmenisztán együttesen. Ennek oka egyrészt, hogy függetlenségének elnyerését követően Taskent az ország földgáz készleteire alapozva az energia autarkia megteremtését, valamint a lakossági és ipari fogyasztók számára a lehető legolcsóbb energia ellátás biztosítását kívánta megvalósítani, amelyet a földgázra alapozott. Ennek jegyében a régió többi országához képest jóval gyorsabban és nagyobb mértékben került kiépítésre az ország vidéki régióiban a földgázvezeték hálózat, ami jelentős fogyasztás ösztönzőként hatott. További fogyasztásnövelő tényezőt jelent, hogy mind a lakossági, mind az ipari szektor rendkívül alacsony energiahatékonysággal rendelkezik.

A magas belső fogyasztás ellenére Üzbegisztán az elmúlt évek során átlagosan 9-11 milliárd m³-es földgázt exportált, ami – Kazahsztánt megelőzve - Közép-Ázsiai második legnagyobb földgáz exportőrévé teszi az országot. A kivitel túlnyomó része a poszt-szovjet térség felvevőpiacaira, kisebb

része pedig Kínába kerül leszállításra. Különösen nagy jelentőséggel bír az üzbég földgáz export – amely jellemzően nem haladja meg éves szinten az 1 milliárd m³-t - Kirgizisztán és Tádzsikisztán esetében, mivel a szovjet időkben kiépült földgázvezeték hálózat sajátosságainak következtében a két ország ellátását az üzbég főcsővezetésekről leágazó mellékágak biztosítják. A függőség azonban nem egyoldalú, mivel a Szovjetuniótól örökölt infrastruktúra sajátosságainak következtében Üzbegisztán ráutalt a Kirgizisztánból és Tádzsikisztánból érkező vízre illetve áramra, valamint a területükön áthaladó vasúti útvonalakra. Mindez sokkal inkább „kényszeredetté” semmint piaci alapon szerveződővé teszik az üzbég-kirgiz és az üzbég-tádzsik földgáz kereskedelmi kapcsolatot.

Az üzbég földgáz export legnagyobb közép-ázsiai felvevőpiaca Kazahsztán, amely az elmúlt időszakban átlagosan 2-3 milliárd m³ földgázt importált. A Szovjetunió felbomlását követően saját földgáz szükségleteinek növekedésére hivatkozva azonban Üzbegisztán több alkalommal leállította illetve csökkentette a Kazahsztánnak szállított földgáz mennyiségét a fogyasztási csúcsidőszakot jelentő téli hónapokban, ami politikai súrlódásokhoz vezetett Taskent és Asztana között. A szállítási stopok arra ösztönözték Kazahsztánt, hogy lépéseket tegyen az üzbég gázimport kiváltása, és az önellátás megteremtésének irányába. Ennek során az előzőekben már említett három projekt kerül implementálásra.

A magas belső földgáz fogyasztás, és a kitermelés 55-57 milliárd m³-es szint körüli stagnálása az elmúlt közel egy évtizedben együttesen azt jelzik, hogy az üzbég földgáz kitermelés újabb nagy lelőhelyek felfedezésének nélkül növekedésre nem, csupán szinten tartásra képes. Mindez kihatással van Üzbegisztán Oroszországba és Kínába irányuló földgáz exportjára. Jóllehet Taskent számára továbbra is Oroszország jelenti földgáz exportja legnagyobb felvevőpiacát, azonban az elmúlt években csökkenő tendenciát mutat - 2010-ben 11,86 milliárd m³, 2012-ben 10,32 milliárd m³, 2014-ben 4,1 milliárd m³, míg 2016-ban 5,6 milliárd m³ – az orosz piacra irányuló gáz mennyisége. Hasonló folyamat figyelhető meg a Kínába esetében is. 2012. áprilisa és 2013 vége között Üzbegisztán 6 milliárd m³ földgázt exportált Kínába, azt követően azonban az export volumen fokozatos csökkenésnek indult. 2014-ben 2,4 milliárd m³, 2015-ben és 2016-ban pedig már csak 1,5 milliárd m³ üzbég földgáz került leszállításra Kínába.

Kazahsztánhoz hasonlóan Üzbegisztán esetében is belső tényezők fogják meghatározni az ország jövőbeli gáz export kapacitásának alakulását. Eltérés azonban, hogy Üzbegisztán esetében nem a mezőbe visszasajtol gáz mennyiségnek növekedése, hanem a már amúgy is jelentős belső lakossági és ipari fogyasztás további várható növekedése, valamint az óriás és nagy lelőhelyek kimerülése, illetve új nagy mezők felfedezésének hiánya teszi kérdésessé az ország jövőbeli gázexport volumenét. Ugyanakkor Taskent bízik az ország aktív földgáz mezőinek modernizálása által a kitermelés növelése, és ennek segítségével a hazai és export piacok rendelkezésére álló gáz mennyiségének elkövetkező években történő növekedésében, amelyet – már folyamatban lévő - jelentős gázipari beruházások megvalósítása által kíván elérni.

Mindazonáltal figyelembe véve a lakossági és ipari fogyasztók földgáz felhasználásának várható növekedését, kérdéses, hogy Üzbegisztán a jövőben képe lesz-e növelni jelenlegi földgáz exportjának volumenét, ami akár már középtávon is a földgáz export mennyiségének csökkenéséhez, vagy akár teljes megszűnéséhez is vezethet. A Közép-Ázsia-Kína földgázvezeték jöllehet Üzbegisztán számára is új export útvonalat és fellevevőpiacot teremt, azonban az üzbég földgáz kivitel struktúrája jelenleg azt indikálja, hogy az Taskent számára a jövőben is Oroszország marad a legfontosabb partner a gázexport terén.

Türkmenisztán rendelkezik Közép-Ázsia államai közül a legnagyobb földgáz tartalékokkal, annak méretei sokszorosan meghaladják Kazahsztán és Üzbegisztán összes gázvagyonát. Az ország gázkészleteivel kapcsolatban azonban csupán tág becslések állnak rendelkezésre, annak méreteit jelenleg 17 és 23 billió m³ között valószínűsítik. Feltételezhetően azonban, hogy Türkmenisztán még ennél is nagyobb földgáz tartalékokkal rendelkezik, mivel napjainkig csupán részlegesen került sor az ország geológiai feltérképezésére, ami miatt nagy a valószínűsége annak, hogy további, akár jelentő gázvagyonnal rendelkezzen.

Türkmenisztán földgáz tartalékainak és kitermelésének túlnyomó része az ország déli és keleti részén, Mari és Lezap körzetben koncentrálódik. Előbbi területén található az ország három óriásmezője, a Dél-Yolotan-Osman, Yashlar és a Dauletabad, míg utóbbi területén olyan nagy mezők találhatók, mint a Malaj, az Uchadzi, a Napi vagy az Achak.

A türkmén SzSzK az 1960-as évek közepéig marginális szerepet játszott a Szovjetunió földgáz kitermelésében, az évtized közepétől kezdődően azonban gyors ütemben kezdett növekedni földgáz kibocsátása. Míg 1967-ben csupán 2,2 milliárd m³-t tett ki a felszínre hozott földgáz mennyisége, addig 1970-re elérte a 13 milliárd m³-t, 1975-re pedig 51,7 milliárd m³-re növekedett. A bővülés – jöllehet némileg lassabb iramban - ezt követően is folytatódott, és a Szovjetunió 1991-es felbomlásakor az ország 76,3 milliárd m³-es földgáz kitermeléssel rendelkezett.

Függetlenség elnyerését követően azonban megtört a türkmén földgáz kitermelés lendülete, és hullámzó, ám összességében a kibocsátás csökkenését eredményező szakasz vette kezdetét. Az ország földgáz kitermelése 1998-ban érte el mélypontját, amikor kibocsátása mindössze 12 milliárd m³-t, azaz az 1991-es szint csupán alig több mint 15%-át tette ki. Ezt követően ismét növekedésnek indult a kitermelés – egy 2009-ben kezdődő, három évig tartó hullámvölgyet leszámítva – folyamatos bővülést produkálva, aminek köszönhetően napjainkban Türkmenisztán földgáz kibocsátása a 62-69 milliárd m³-es szint között ingadozik. Ennek fényében nem tűnik reálisnak az asgabati vezetés azon 2006-ban megfogalmazott célkitűzése, hogy az ország földgáz kitermelését 2020-ig 175 milliárd m³-re, 2030-ig pedig 230 milliárd m³-re emelje. Mindeközben az ország lakossági és ipari szektorának energia felhasználása hasonlóan földgáz intenzív, mint Üzbegisztáné. Az 5,3 millió lakosú Türkmenisztán gázfogyasztása az elmúlt évek során dinamikusan növekedett, elérve a 27 milliárd

m³-es szintet. A fogyasztás bővülése várhatóan a jövőben is folytatódni fog, ami miatt a kitermelt földgáz növekvő hányada belföldön kerül majd felhasználásra. Az országban 2014-ben felszínre hozott földgáz 38%-a, 2015-ben 42,1%-a 2016-ban pedig 44,1 %-a került belföldön felhasználásra.

Türkmenisztán külkapcsolatainak többi szegmenséhez hasonlóan a külvilágtól való elzárkózás és a pozitív semlegesség elvei mentén alakítja földgáz export politikáját. Az ország függetlenségének elnyerésétől fogva a kitermelt földgáz kizárólag határig történő szállításának és ott történő értékesítésének politikáját követi, a vevőre hárítva ezáltal a tovább szállításához szükséges infrastruktúra kiépítésének költségeit és kockázatát. Ezzel párhuzamosan a türkmén vezetés csupán rendkívül korlátozott mértékben engedélyezi külföldi vállalatok upstream tevékenységét szárazföldi területén, azokat igyekszik kitermelés megosztási megállapodások keretében kaszpi-tengeri földgáz lelőhelyinek kiaknázásában érdekelté tenni, mindez idáig kevés sikerrel.

Függetlenségének elnyerését követően Türkmenisztán számára közel két évtizedig az északi irányú, Üzbegisztánon és Kazahsztánon áthaladó, Oroszország végpontú Közép-Ázsia-Központ vezeték jelentette az elsődleges útvonalat 6,5 és 55 milliárd m³ között ingadozó gázexportja számára. E téren gyökeres változás két tényező együttes hatásának volt köszönhető. Egyrészt a vezetéken 2009. áprilisában bekövetkezett robbanásnak, ami a türkmén gázexport közel 90%-os visszaesését eredményezte, másrészt pedig a Türkmenisztánt Kínával összekötő gázvezeték ugyanezen évben decemberében történt üzembe helyezésének. Jóllehet a robbanás következtében keletkezett károk rövid időn belül kijavításra kerültek, Oroszország – élő szerződése ellenére - egészen 2010 elejéig nem vett át földgázt Türkmenisztántól, és azt követően is csupán a vállalt mennyiség egyharmadát. Moszkva 2015-ben tovább csökkentette, 2016 januárjában pedig megszüntette a türkmén földgáz vásárlását.

Ezzel párhuzamosan megfigyelhető a 2009 decemberében üzembe helyezett, Türkmenisztánt Kínával összekötő Közép-Ázsia-Kína földgázvezeték és a kínai felvevőpiac jelentős felértékelődése Asgabat számára. Míg a türkmén-kínai földgáz kereskedelem 2010-ben csupán 3,5 milliárd m³-t, addig 2012-ben már 21,3 milliárd m³-t, 2014-ben 25,5 milliárd m³-t, 2016-ban pedig 29,4 milliárd m³-t tett ki. Kína ezáltal kevesebb, mint egy évtized leforgása alatt Türkmenisztán legfontosabb gázipari partnerévé és földgáz vásárlójává vált, maga mögé utasítva Oroszországot.

Az orosz felvevőpiac monopóliumának megszűnése azonban már jóval a kínai export megindulása előtt, a Türkmenisztánt Iránnal összekötő Korpeje-Kordkuy földgázvezeték 1997-es átadásával bekövetkezett. Jóllehet ez a vezeték csupán kis mennyiségű – 8 milliárd m³ - földgáz szállítására alkalmas, üzembe helyezése ennek ellenére kiemelt jelentőséggel bírt, mivel ez volt az első vezeték, amely a poszt-szovjet közép-ázsiai térségből nem Oroszországon áthaladva tette lehetővé a földgáz exportját. A két ország között 2010-ben egy újabb, Dauletabad–Salyp Yar névre keresztelt, 12 milliárd m³ kapacitású vezeték került üzembe helyezésre, tovább növelve ezáltal a déli irányú gázexport potenciált. Mivel azonban a két vezeték összkapacitásának megközelítőleg egyharmada

kerül csupán kihasználásra, ezért az Iránnal való összeköttetés megteremtése nem járult hozzá számottevően a türkmén export diverzifikációhoz.

Türkmenisztán földgáz exportja szempontjából – Kazahsztánnal és Üzbegisztánnal ellentétben - nem a rendelkezésre álló gáz mennyisége, a kitermelés lassú növekedése illetve stagnálása, netán a belső kereslet gyors növekedése, hanem elhelyezkedése jelenti a legnagyobb bizonytalansági tényezőt és kihívást, mivel az ország mindegyik szomszédja aktív vagy potenciálisan nagy földgáz kitermelő és exportőr. Ebből következik, hogy azok az országok, amelyeken áthalad a türkmén földgáz exportját biztosító vezetékek aszimmetrikus előnyt élveznek Asgabattal szemben, mivel az ráutalt az általuk nyújtott tranzit szolgáltatásra. Mi több, az ezekben az országokban kitermelt földgáz a jövőben akár konkurenciát is jelenthet a türkmén gáz számára ezen vezetékek kapacitásának kihasználása terén.

H4: A Szovjetunió felbomlása után Közép-Ázsia előbb egy Oroszország körül szerveződő földgázipari szub-komplexummá, a 2000-es évek végétől kezdődően pedig egy olyan önálló komplexummá fejlődik, amelyben orosz és kínai átfedés érvényesül.

Disszertációmban három körülmény került azonosításra, amelyek teljesülése esetén Közép-Ázsia államai önálló földgázipari komplexumként válnak azonosíthatóvá. Ezek az alábbiak voltak:

- Oroszországtól területén át nem haladó, nagy kapacitású új gáz export útvonal(ak) létrejötte.
- Egyetlen állam se váljon a régió földgáz exportjának monopol tranzit országává vagy felvevőpiacává.
- A régió országai a lehető legkisebb mértékben biztonságiasítsák a területükön áthaladó földgáz exportot.

Függetlenségük elnyerését követően a közép-ázsiai régió államainak esetében a három tényező közül egyik sem állt fent. Kazahsztán, Üzbegisztán és Türkmenisztán földgáz exportja továbbra is szinte kizárólag a Közép-Ázsia-Központ és a Buhara-Ural vezetékeken át Oroszországba, illetve Oroszországon át a poszt-szovjet térség egyéb felvevőpiacaira irányult. Az északi irányú export útvonalra való ráutaltság terén számottevő változás egészen a 2000-es évek végéig nem következett be, jóllehet 1997-ben átadásra került a Türkmenisztán-Iránnal összekötő Korpeje-Kordkuy vezeték, amely lehetővé tette közép-ázsiai földgáz déli irányú, Oroszországot elkerülő exportját. A vezeték jelentősége export diverzifikációs szempontból azonban két okból kifolyóan marginálisnak tekinthető. Egyrészt, mivel csupán kis kapacitással rendelkezett, s még az is mindössze részlegesen került kihasználásra, másrészt pedig, mivel a vezeték csak Türkmenisztán számára jelentett némi export diverzifikációs lehetőséget, mivel a régió többi állama összeköttetés hiányában nem tudott abba földgázt betáplálni. Mind ezek miatt a vezeték nem tudta érdemben befolyásolni a közép-ázsiai régió gázexportjának struktúráját, így Közép-Ázsia államai továbbra is ráutaltak maradtak a monopólium helyezettől rendelkező Oroszországra a felvevőpiac és tranzit tekintetében egyaránt, export biztonsági

kockázati tényezőt jelentve ezáltal Asztana, Taskent és Ashgabat számára egyaránt. Látható tehát, hogy Közép-Ázsia államai elsősorban a Szovjetuniótól örökölt földgázipari infrastruktúra sajátosságainak és irányultságának köszönhetően függetlenségük elnyerését követően egy Oroszország körül szerveződő földgázipari központosított szub-komplexummá váltak, amelyben Moszkva aszimmetrikus előnyökkel rendelkezett. E téren változás a 2000-es évek végén, két tényező együttes hatásának köszönhetően következett be. Egyrészt a Közép-Ázsia-Kína földgázvezeték üzembe helyezésével, másrészt pedig, hogy Oroszország előbb csökkentette, majd pedig beszüntette a türkmén gáz importját.

A Türkmenisztán és Kínát összekötő Közép-Ázsia-Kína vezeték 2009 decemberében történt üzembe helyezése – és azt megelőzően Kína bekapcsolódása a türkmén földgáz kitermelésébe - több szempontból is alapvetően megváltoztatta Közép-Ázsia államainak földgáz export lehetőségeit, valamint annak dinamikáját. Használatba vételével megvalósult az a nagy kapacitású, nem Oroszország területén áthaladó, ezáltal export diverzifikációt biztosítani képest útvonal, amely elengedhetetlen feltétele volt a régió önálló komplexummá fejlődésének. A lehetőség megleten azonban nem jelentette feltétlenül annak kihasználását is. A közép-ázsiai földgáz export volumenének és irányultságának vezeték üzembe helyezését követő időszakra vonatkozó vizsgálata ugyanis rávilágított arra, hogy a Közép-Ázsia-Kína vezeték jöllehet minden állam számára amelyen áthalad reális alternatívát jelent az oroszországi exporthoz képest, azonban jelenleg Türkmenisztán használja ki azt érdemben. Kazahsztán és Üzbegisztán számára továbbra is Oroszország maradt a legnagyobb és legfontosabb felvevőpiac, s csupán kisebb mennyiséget táplálnak be a Közép-Ázsia-Kína vezetékbe. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a két ország ne strukturálhatná át földgáz exportját a jövőben, nagyobb teret biztosítva a Kínába irányuló exportnak, ennek jelei azonban jelenleg nem érzékelhetők.

Ami azonban még ennél is fontosabb, hogy a Közép-Ázsia-Kína vezeték üzembe helyezésének következményeként előbb Oroszország kvázi monopól, majd pedig legnagyobb földgáz felvevő pozíciója szűnt meg Közép-Ázsia viszonylatában. Ugyanebbe az irányba hatott, azonban jóval kisebb jelentőséggel bírt a Türkmenisztánt Iránnal összekötő második földgázvezeték 2010-es átadása, mivel – az első vezetékhez hasonlóan – annak kapacitása csupán részlegesen került kihasználásra.

Ezzel párhuzamosan Közép-Ázsián belül olyan folyamatok kezdődtek, amelyek a földgáz export régió belüli biztonságiasítottságának csökkenése irányába hatottak. A 2000-es évek során Taskent és Asztana viszonyát egyre inkább megterhelte, hogy Üzbegisztán sporadikusan csökkentette illetve felfüggesztette a Kazahsztánba irányuló gázszállításokat, ami veszélyeztette annak energiabiztonságát. Asztana az évtized utolsó harmadában éppen ezért három projekt megvalósítása által lépéseket tett az üzbég gázimport kiváltása érdekében. Ezek közül a Kazahsztán nyugati részén található gázmezőket az ország déli részével összekötő földgázvezeték 2018 első felében várható üzembe helyezése kiemelt jelentőséggel bír, mivel képes lesz biztosítani a déli országrész gázigényét,

szükségtelemmé téve ezáltal az üzbég gáz importját, megszüntetve ezáltal annak kazah részről történő biztonságiasítását.

A Közép-Ázsia-Kína vezeték megépítése és üzembe helyezése, Kína bekapcsolódása a türkmén földgáz kitermelésbe, a teljes türkmén, és kisebb mértékben a kazah és az üzbég földgáz export kínai piac felé történő csatornázása a 2010-es évek elejére azt eredményezte, hogy földgázipari szempontból Közép-Ázsia olyan önálló komplexummá fejlődött, amelyben jelenleg orosz és kínai átfedés érvényesül.

H5: Közép-Ázsia jelentős földgáz tartaléka és kitermelése ellenére rövid és középtávon nem fog meghatározó szerepet játszani a globális földgáz iránti kereslet kielégítése terén.

Jóllehet Kazahsztán, Üzbegisztán és különösen Türkmenisztán jelentős földgáz készletekkel rendelkezik, mindhárom ország esetében több, elsősorban belső tényező azonosítható, amelyek rövid és középtávon az exportált földgáz volumenének növekedése ellen hatnak.

Kazahsztán esetében az asztanai vezetés kőolaj kitermelést előnyben részesítő politikája a mezőbe visszasajtol földgáz mennyiségének folyamatos növelését teszi szükségessé, ami csökkenti a földgáz export számára rendelkezésre álló gáz mennyiségét. Azonban még ha sikerül is növelni az országban kitermelt és kereskedelmi fogalomba hozott földgáz mennyiségét, a kazah kormányának az ország déli, nagy lakosságszámú, ipari régióinak hazai forráson alapuló gázellátásának - és ezáltal az üzbég import kiváltásának -, valamint az ország eddig vezetékes földgázzal el nem látott több megyéjének szolgáltatásba történő bekapcsolására irányuló lépései az export számára rendelkezésre álló gáz mennyiségét fogják csökkenteni.

Üzbegisztán esetében - miközben Közép-Ázsia legkisebb földgáz tartalékait mondhatja magáénak - a legnagyobb bizonytalansági tényezőt és kihívást az jelenti, hogy az ország már jelenleg is magas belső gázfogyasztással rendelkezik, amelynek további számottevő növekedése várható. Az ország legnagyobb földgázmezői már meghaladták kitermelhetőségi csúcsukat, ezért az azokból kinyert gáz mennyisége csökkenő tendenciát mutat, miközben ezt ellensúlyozni képes új, nagy lelőhelyek nem kerültek felfedezésre. Emiatt a kitermelés súlypontja folyamatosan a kis és közepes mezők irányába tolódik el, amelyek feladata egyre inkább az energaintenzív lakossági és ipari szektor gázigényének kielégítése, semmint export kapacitás biztosítása lesz a jövőben. Mindez együttesen bizonytalanná teszi Üzbegisztán jövőbeli földgáz export képességét és kapacitását, és végső soron státusát is.

Türkmenisztánt földgáz tartalékainak nagysága nem csupán a régió legnagyobb, hanem globális szinten is jelentős gázexportőr szerepére predesztinálja. Ennek ellenére az aszghabati kormánynak több olyan tényezővel is szembe kell néznie, amelyek hátráltatják ezen potenciál realizálását. Türkmenisztán földgáz kitermelésének növekedése az elmúlt években lassuló tendenciát mutat, miközben az ország gázfogyasztás folyamatosan növekszik, és jelenleg már közel a kitermelt mennyiség felét teszik ki. Az ország mindemellett nem volt képes megvalósítani saját, kitermelés

növelésére vonatkozó célkitűzéseit, és jelenleg annak akár csak részleges elérése – figyelembe véve a kitermelés bővülésének lassulását – is komoly kétségeket vet fel. Azonban még ha Ashgabtnak sikerülne is növelni a kitermelés volumenét, illetve lassítani a belső kereslet növekedését, az ország rugalmatlan export politikája továbbra is gátját fogja képezni a kivitel számottevő növelésének. Amennyiben Türkmenisztán a jövőben is ragaszkodni fog ahhoz, hogy csupán az országhatárig szállítja el a kitermelt földgázt, és onnan a vevő feladata, költsége illetve kockázata marad annak továbbszállítása, alacsony a valószínűsége annak, hogy a türkmén gáz eljut a nyugati felvevőpiacokra. Azonban még ha Ashgabat változtat is földgáz export politikájának ezen szegmensén, a disszertációban bemutatott, jövőbeli kitermelésre vonatkozó prognózisok ismeretében bizonytalan, hogy rendelkezésre állna-e kellő nagyságú, szabad kapacitás a vezeték földgázzal történő ellátására.

A belső mellett szükséges említés tennünk olyan külső tényezőkről is, amelyek mindhárom közép-ázsiai állam esetében befolyásolják illetve hátráltatják, hogy a jelenleginél nagyobb szerepet játszanak a földgáz iránti globális kereslet kielégítése terén. Az egyik, s talán legfontosabb ilyen tényező, hogy olyan országok veszik körül a régiót – Oroszország, Azerbajdzsán, Irán – amelyek maguk is nagy, vagy potenciális nagy földgáz exportőrök, és emiatt nem áll érdekükben, hogy elősegítsék a közép-ázsiai földgáz külpiacon, azon belül is elsősorban a jelentős vásárlóerővel bíró és egyúttal legstabilabb európai felvevőpiacra történő eljutását. További nehézséget jelent, hogy a térség „land locked” jellege, azaz, hogy nem rendelkezik közvetlen hozzáféréssel a világtengerekhez és óceánokhoz, ami nem teszi számukra lehetővé, hogy gazdaságos módon bekapcsolódjanak a földgáz kereskedelem terén mind nagyobb szerepet játszó cseppfolyósított földgáz exportjába. Mind ezek alapján jelen disszertáció szerzője úgy látja, hogy Közép-Ázsia államai nem fognak meghatározó szerepet játszani a növekvő globális földgáz iránti kereslet kielégítése terén, és szerepük inkább regionális felvevőpiacok illetve Kína ellátására fog korlátozódni.

Az RSCT elméleti háttérként történő alkalmazása disszertációmban több szempontból is újszerű megközelítés alkalmazását és ezáltal érdekes, kihívásokkal teli elemző munkát tett lehetővé Közép-Ázsia biztonsági illetve földgázipari kapcsolatrendszerének vizsgálata terén. Ennek során bebizonyosodott, hogy a regionális biztonsági komplexum elmélet alapján a közép-ázsiai térségre vonatkozóan legutóbb 2003-ban – Buzan és Waever által - elvégzett átfogó elemzés óta eltelt időben jelentős, Közép-Ázsia fejlődése pályáját alapvetően befolyásoló katonai-biztonsági események következtek be a régióban.

Mindemellett jelen disszertáció szerzője szükségesnek tartja a regionális biztonsági komplexum elmélet földgázipari kapcsolatok leírása és elemzése szempontjából való alkalmazhatóságának a dolgozat elkészítése során megismert korlátainak ismertetését. Jóllehet Közép-Ázsia esetében az RSCT alkalmazható, és újszerű megközelítést jelentő elméleti háttérnek bizonyult a térség államai közötti és Oroszországgal fenntartott földgázipari kapcsolatrendszerük vizsgálata során, ez azonban

Közép-Ázsia más térségektől való viszonylagos izoláltságának köszönhető. Amennyiben a régió államai hozzáféréssel rendelkeznenek a világtengerekhez és óceánokhoz, és ezáltal bekapcsolódhatna a cseppfolyósított földgáz globális kereskedelmébe, úgy az elmélet jelentősen veszítene régió specifikus elemző és magyarázó erejéből.

Összességében megállapítható, hogy a „nagy játszma” Közép-Ázsiában koránt sem ért véget, csupán annak szereplői, területei bővültek ki és dinamikája változott meg. Nagy Britannia helyét az USA, illetve mind nagyobb mértékben Kína veszi át, míg Oroszország konstans tényező maradt. A „nagy játszma 2.0” jelenleg is tart, és győztest hirdetni, a versenyt lefutottnak tekinteni minden bizonnyal még évtizedekig nem lehet, s lehet, hogy ez soha nem is fog bekövetkezni. Mindazonáltal globális nagyhatalmak régió iránti érdeklődése egyértelműen bizonyítja, hogy függetlenségének elnyerését követően Közép-Ázsia politikai, gazdasági, és katonai-stratégiai szerepe és jelentősége számottevően felértékelődött, és annak további növekedése várható. A régió jövője szempontjából a legnagyobb kérdés, hogy regionális gazdasági jelenlétének erősödésével párhuzamosan Kínának szándékában áll-e a jövőben katonailag is megvetni lábát a régióban. Amennyiben ez megtörténik, úgy elkerülhetetlenné válik az elsősorban Oroszország és Kína között vívott „nagy játszma 3.0”.

Mellékletek

1. számú melléklet

Kazahsztán

Forrás: CIA – World Factbook

2. számú melléklet

Üzbegisztán

Forrás: CIA – World Factbook

3. számú melléklet

Türkmenisztán

Forrás: CIA – World Factbook

4. számú melléklet

Kirgizisztán

Forrás: CIA – World Factbook

5. számú melléklet

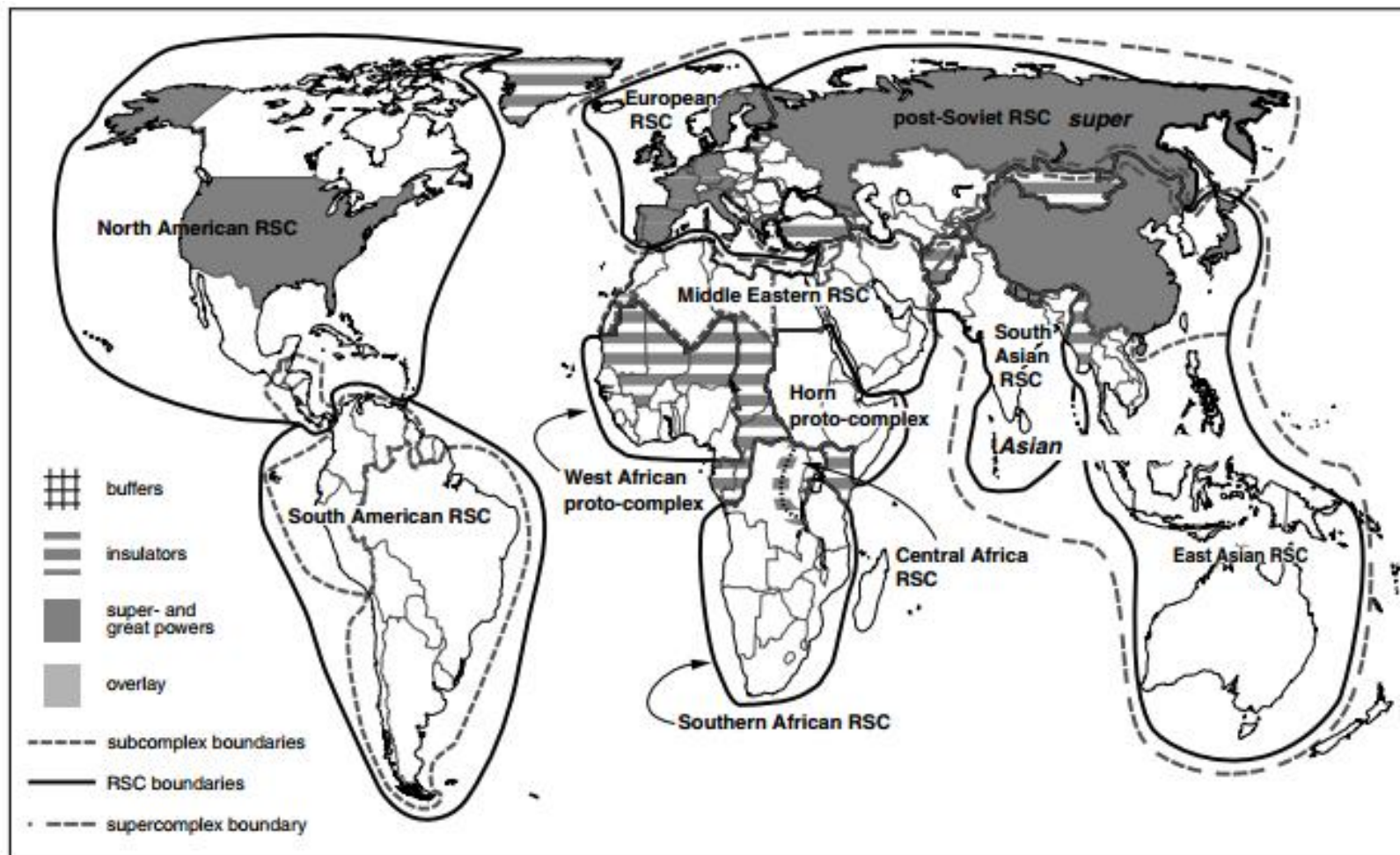
Tádzsikisztán

Forrás: CIA – World Factbook

6. számú melléklet

Regionális biztonsági komplexumok a hidegháború végét követően

Forrás: Buzan és Waever [2003:] p. xxvi

7. számú melléklet.

A poszt-szovjet és a közép-ázsiai RSC napjainkban

Forrás: A szerző saját grafikája

8. számú melléklet

Anti-terrorista hadgyakorlatok Közép-Ázsiában

Gyakorlat neve	Időpont	Gyakorlat típusa
Yuzhnyy Shchit Sodruzhestva (Közös déli pajzs)	1999-2002	Fegyveres zavargás és forradalom leverésére irányuló gyakorlat
Rubezh (Védekezés)	2004-2012	Gyorsbevetéső erők anit-terrorista tevékenységének összehangolása
Vzaimodeistvie (Kölcsönhatás)	2009-2013	Gyorsbevetéső erők tevékenységének összehangolása
Kobalt	2010, 2013	Belügyi egységek anti-terrorista tevékenységének összehangolása
Tsentr (Központ)	2011	Gyorsreagálású erők és az orosz hadsereg tevékenységének összehangolása

Forrás: Gorenburg, Dimitrij [2014, p.51.]

9. számú melléklet

A Szovjetunió földgázvezeték gerinchálózatának kiépülése

	Vezeték hossza (km)	Vezeték átmérője (mm)	Vezetékek száma	Maximális éves kapacitás (milliárd köbméter)	Egyéb információ
Ukrán SzSzK rendszer					
Dashava-Kijev-Brjanszk- Moszkva	1300	529	1	1,5	Üzembe helyezve 1919-ben. A második Dashava-Kijev vezeték üzembe helyezve 1959-ben.
Shebelinka-Brjanszk	875	720	2	10	
Lvov-Ivano-Frankivszk-Csernovosti	300	N/A	1	2	Üzembe helyezve 1961
Dashava-Minszk-Ivatsevisci-Vilnius - Riga	1385	529-720- 820	1	6,8	Üzembe helyezve 1962-ben.
Belszk-Szumi-Shehors-Gomel-Minszk	725	425	1	N/A	Üzembe helyezve 1962-ben
Shebelinka-Kijev	500	1020-1420	3	23	Első ág üzembe helyezve 1964-ben. Második ág üzembe helyezve 1970-ben. Harmadik ág üzembe helyezve 1975-ben.
Shebelinka-Dnetropetrovszk-Odessza	700	720	2	10	Első ág üzembe helyezve 1966-ban. Második ág üzembe helyezve 1976-ban.
Krasznodar-Kercs-Szevasztopol	575	820	1	N/A	Építve az 1960-as évek elején.
Dashava-Pozsony	700	820	1	4	A Barátság vezeték egyik, 1967-ben átadott

					mellékába.
Odessza-Kisinyov	180	184	1	1	Üzembe helyezve 1967-ben.
Poltava-Kremencsug- Krivij Rih	275	720-1020	1	8,5	Üzembe helyezve 1967-ben.
Shebelinka-Szlavinszk- Licsanszk- Luhanszk	260	720	1	3,7	Üzembe helyezve 1969-ben.
Valtai-Pskov-Riga	600	1020	1	7	Üzembe helyezve 1972-ben.
Dolina-Dashava-Ungvár	200	820-1420	2	29	A Barátság vezeték második, 1975-ben átadott ága.
Kijev-Nyugat-Ukrajna	550	1020	2	16	Első ág Kamenka és Bugskaja között üzembe helyezve 1970-ben. Második ág Dolináig üzembe helyezve 1975-ben.
Sztrelowszkoje-Dzankoj-Szimferopol	160	820	1	N/A	Üzembe helyezve 1976-ban.
Központi rendszer					
Moszkva-Tula	180	529	1	1,5	Üzembe helyezve 1954-ben.
Sztavropol-Moszkva	1275	720-1020	2	10	Első ág üzembe helyezve 1956-ban. Második ág üzembe helyezve 1960-ban.
Rosztov-Tagnrog	80	720	2	8	Első ág üzembe helyezve 1956-ban. Második ág üzembe helyezve 1958-ban
Taganrog-Zhdanov	100	520-720	2	8	Üzembe helyezve 1959-ben.
Serpukhov-Leningrád	800	720-1020	2	17	Első ág üzembe helyezve 1959-ben. Második ág üzembe helyezve 1968-ban.
Taganrog-Donyeck-Szlovjanszk	230	520-720	1	4	Üzembe helyezve 1960-ban.
Szaratov-Gorkij-Cserepovetsz	1200	529-720- 820	1	6	Üzembe helyezve 1961-ben.
Shebelinka- Osztrogozsszk	250	1020	1	8,5	Üzembe helyezve 1961-ben.
Riga- Liepaja	180	N/A	1	N/A	Üzembe helyezve 1962-ben.
Moszkva körgyűrű	420	820-1020	2	20	Első gyűrű üzembe helyezve 1963-ban. Második gyűrű üzembe helyezve 1976-ban.
Gorkij-Vladimir-Moszkva	350	820	1	6	Üzembe helyezve 1967-ben.

Panevezys-Klaipeda	200	N/A	1	N/A	Üzembe helyezve 1968-ban.
Leningrád-Viborg-Imatra-Finnország	180	1420	1	20	Üzembe helyezve 1974-ben.
Osztrogozszk-Gubkin	150	529	2	N/A	Első gyűrű üzembe helyezve 1975-ben. Második ág üzembe helyezve 1976-ban.
Kaukázusi és Transzkaukázusi rendszer					
Karadag-Baku	50	529	1	1,5	Üzembe helyezve 1956-ban.
Sztavropol-Grozni	425	529-720	1	4,8	Üzembe helyezve 1959-ben.
Karadag-Jereván-Tibiliszi	770	720-1220	3	10	Első ág üzembe helyezve 1960-ban. Második ág üzembe helyezve 1970-ben. Harmadik ág üzembe helyezve 1977-ben
Krasznodar-Rosztov-Luhanszk-Szerpukov	1200	820-1020	2	30	Első ág üzembe helyezve 1962-ben. Második ág üzembe helyezve 1966-ban.
Mozdok- Ordzhonikidze-Tibiliszi	380	528-720	3	8	Első és második ág üzembe helyezve 1964-ben. Harmadik ág üzembe helyezve 1978-ban.
Karadag-Szumgait-Siazan	115	500-720	1	1,8	Üzembe helyezve 1964-ben.
Közép-Ázsiai rendszer					
Bukhara-Taskent-Csimkent	770	529-720	1	2	Üzembe helyezve 1959-ben.
Szamarkand-Leninabad-Kokand-Fergana-Kuvaszai	475	520	1	2	Első ág üzembe helyezve 1963-ban. Második ág üzembe helyezve 1964-ben.
Bukhara-Cseljabinszk	2340	1020	2	20	Üzembe helyezve 1964-ben. (Más néven Bukhara-Ural vezeték)
Bukhara- Nizhnij Tagil	2300	1020	1	10	Üzembe helyezve 1966-ban. (A Bukhara-Ural vezeték második ága)

Bukhara-Moszkva-Leningrád	3200	1020	1	10	A CAC első ága. Üzembe helyezve 1967-ben.
Mubarek-Kelif-Afganisztán	275	820	1	4	Üzembe helyezve 1967-ben.
Kelif-Dusanbe	300	N/A	2	N/A	Első ág üzembe helyezve 1967-ben. Második ág üzembe helyezve 1974-ben.
Uzen-Shevcsenko	150	520	1	2	Üzembe helyezve 1967-ben.
Mubarek-Alma Ata	1325	529-1020	2	17	Első ág üzembe helyezve 1970-ben. Második ág üzembe helyezve 1975-ben.
Bukhara-Moszkva	2400	1220	1	15	A CAC második ága. Üzembe helyezve 1970-ben.
Okarem-Beineu-Ostrogorszk	2550	1020-1220	1	20	A CAC harmadik ága. Üzembe helyezve 1977-ben.
Shatlik-Khiva- Ostrogorszk	2600	1420	1	40	A CAC negyedik ága. Üzembe helyezve 1975-ben.
Urali rendszer					
Szaratov-Moszkva	790	305	2	0,5	Üzembe helyezve 1946-ban. Második ág üzembe helyezve 1970-ben.
Kazan-Gorkij	375	305	1	0,5	Üzembe helyezve 1957-ben.
Tujmaj-Skapovo-Ishimbay-Magnitogorszk	475	529	2	3	Első ág üzembe helyezve 1958-ban. Második ág üzembe helyezve 1966-ban.
Orenburg-Kremencshug-Ungvár	2750	1420	1	28	Más néven Szojuz vezeték.
Orenburg-Zainszk	500	1020	1	8,5	Üzembe helyezve 1972-ben.
Nyizsnaja Tura-Perm	250	1020	1	9	Üzembe helyezve 1966-ban.
Orenburg-Novoposkov	1200	1220	1	12	Üzembe helyezve 1976-ban.
Dombarovszk-Orenburg	400	1220	1	15	A Bkhara-Ural és a Szojuz vezetékeket összekötő vezeték.
Nyugat-Szibériai rendszer					

Urengoy-Medvezhye-Punga-Vuktyl-Torzhok-Ungvár	5500	1220-1420	3	56	Más néven Északi Fény vezeték
Urengoy-Medvezhye-Punga-Nyizynaja Tura-Moszkva	2600	1220-1420	2	40	Más néven Urengoy-Központ vezeték.
Urengoy-Vyngapur-Cseljabinszk	1600	1420	1	33	Üzembe helyezve 1979-ben.
Volgoda-Cserepovetsz-Leningrád	550	1020-1420	1	30	Az Északi Fény vezeték egyik leágazása.

Forrás: CIA [1978]: p. 59-62.

10.számú melléklet

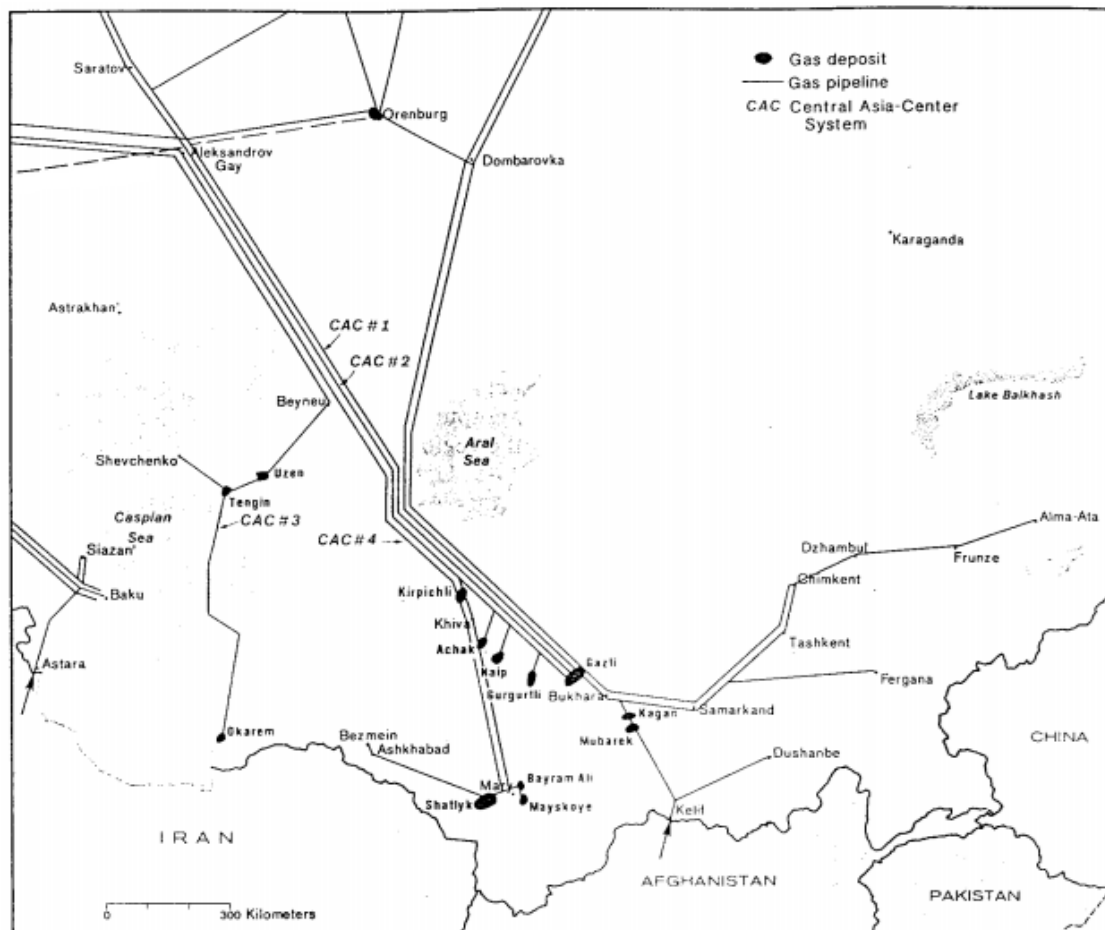
Szibéria földgáz lelőhelyei

Forrás: Gazprom

11. számú melléklet

A közép-ázsiai földgázvezeték gerinchálózat

Forrás:

Central Intelligence Agency [1978]: p.36.

12. számú melléklet

A Közép-Ázsia-Központ a kaukázusi, és a szibériai, vezetékrendszer

Forrás: Central Intelligence Agency [1978]: p. 88.

13. számú melléklet

A közép-ázsiai tagköztársaságok földgáz kitermelési adatai

Forrás: Central Intelligence Agency [1978]: p.37,és p.70, BP Statistical Review of World Energy „Gas Production” szekció

	Kitermelés (bcm)	Részaránya a szovjet kitermelésben (%)	Üzbég SzSZK földgáz (bcm)	Üzbég SzSZK közép-ázsiai kitermelésbeli (%)	Türkmen SzSZK kitermelése (bcm)	Türkmen SzSZK közép-ázsiai kitermelésbeli (%)	Kazah SzSZK földgáz (bcm)	Kazah SzSZK közép-ázsiai kitermelésbeli részaránya (%)
1960	0,78	1,7	0,45	57,2	0,23	30	0,039	0,05
1961	1,45	2,5	1,01	69,9	0,24	16,7	0,046	0,03
1962	2,48	3,4	2,03	81,7	0,25	10,2	0,046	0,02
1963	3,41	3,8	2,99	87,7	0,25	7,5	0,040	0,01
1964	10,19	9,4	9,32	91,4	0,69	6,8	0,037	0,003
1965	17,86	14	16,47	92,2	1,15	6,5	0,029	0,001
1966	24,13	16,9	22,56	93,5	1,26	5,2	0,046	0,002
1967	29,44	19,7	26,63	90,5	2,22	7,6	0,083	0,003
1968	34,81	20,6	28,98	83,3	4,84	13,9	0,32	0,01
1969	39,76	22	30,77	77,4	7,53	18,9	0,68	0,017
1970	48,04	24,3	32,09	66,8	13,1	27,3	2,1	0,044
1971	54,13	25,4	33,65	62,2	16,89	31,2	2,75	0,05

1972	59,47	26,9	33,74	56,7	21,31	35,8	3,52	0,06
1973	71,51	30,3	37,01	51,9	39,27	40,1	4,85	0,067
1974	82,52	31,7	37,06	44,9	51,77	47,6	5,37	0,065
1975	94,01	32,5	36,5	38,8	62,6	55,1	5	0,05
1985	111,5	26,6	31,3	28,1	75,3	67,5	4,9	4,4
1990	122,8	20,8	36,9	30	79,5	64,7	6,4	5,2

14.számú melléklet

A Szovjetunió kompresszor kapacitásának növekedése

	Vezetézhálózat hossza (ezer km)	Földgáz szállítás átlagos hossza (km)	Kompresszor állomások száma	Kompresszorál- lomások összkapacitása (ezer kilowatt)	Átlagos kompresszor kapacitás 100 km-en (ezer kilowatt)*
1959	16,5	570	18	130,2	0,79
1960	21	587	21	256,7	1,22
1961	25,3	601	28	564,7	2,23
1962	28,5	611	37	910,2	3,20
1963	33	616	52	1190,0	3,60
1964	37,1	644	71	1638,8	4,17
1965	42	656	81	1868,8	4,42
1966	47,4	678	85	2069,0	4,35
1967	52,6	744	96	2460,0	4,66
1968	56,1	864	119	2990,7	5,38
1969	63,2	909	124	3077,3	4,97
1970	67,5	917	130	3400,7	5,15

1971	71,7	964	136	3873,7	5,48
1972	77,7	1004	154	4348,3	5,64
1973	83,5	1051	180	5309,8	6,49
1974	92,1	N/A	222	7000	7,60
1975	99,2	1285	286	8000	8,13

Forrás: Central Intelligence Agency [1978]: p 75-76, *A szerző saját számítása

15. számú melléklet

Kazahsztán földgáz kitermelésének és a mezőkbe visszasajjtolt földgáz mennyiségének alakulása

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2020	2025	2030
Total gas production (gross volumes)	37.4	39.5	40.3	42.4	43.2	44.2	62.0	61.0	59.8
Gas reinjection	13.0	14.9	15.8	17.8	18.4	12.5	22.8	24.8	25.1
Other upstream use for processing and internal needs (including flared volumes) *	11.1	9.8	8.6	6.8	6.4	5.6	5.9	5.5	5.3
Total commercial gas production	24.1	24.7	24.4	24.6	24.8	26.1	33.3	30.7	29.4
Fuel gas for pipeline use, including gas turbines*	2.7	2.9	3.0	2.9	1.8	3.9	8.6	8.5	8.4
Commercial gas for distribution (to consumers, export, etc.)	21.4	21.7	21.4	21.7	23.0	22.2	24.7	22.3	21.0

* The Ministry of Energy presents the own and internal use data breakdown in this fashion: Other Upstream use and separately fuel for gas pipeline use, including gas turbines.

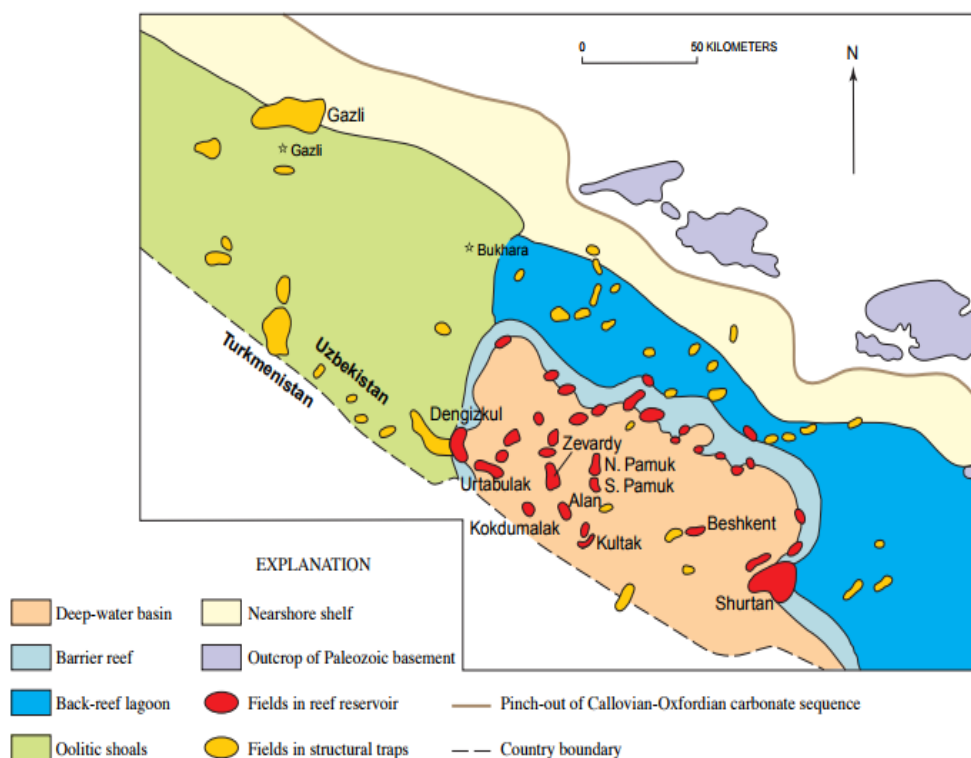
Source: Ministry of Energy report, Republic of Kazakhstan Gas Supply to 2030, 5 December 2014.

Data for 2010-2014 compiled by IHS Energy from various sources, including reports from the Ministry of Energy.

Forrás: Kazenergy [2015]: p. 163.

16. számú melléklet

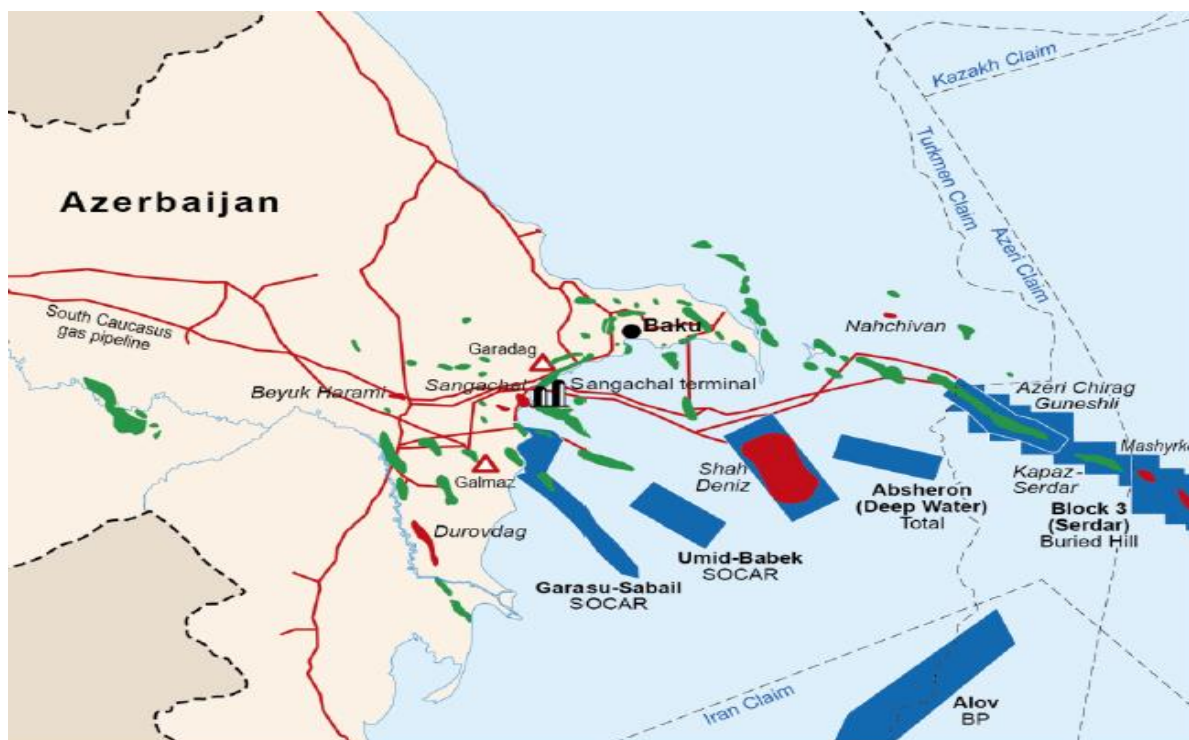
Üzbegisztán dél-nyugati földgáz mezői

Forrás: U.S. Geological Survey Bulletin 2201–H (2004) p.9.

17.számú melléklet

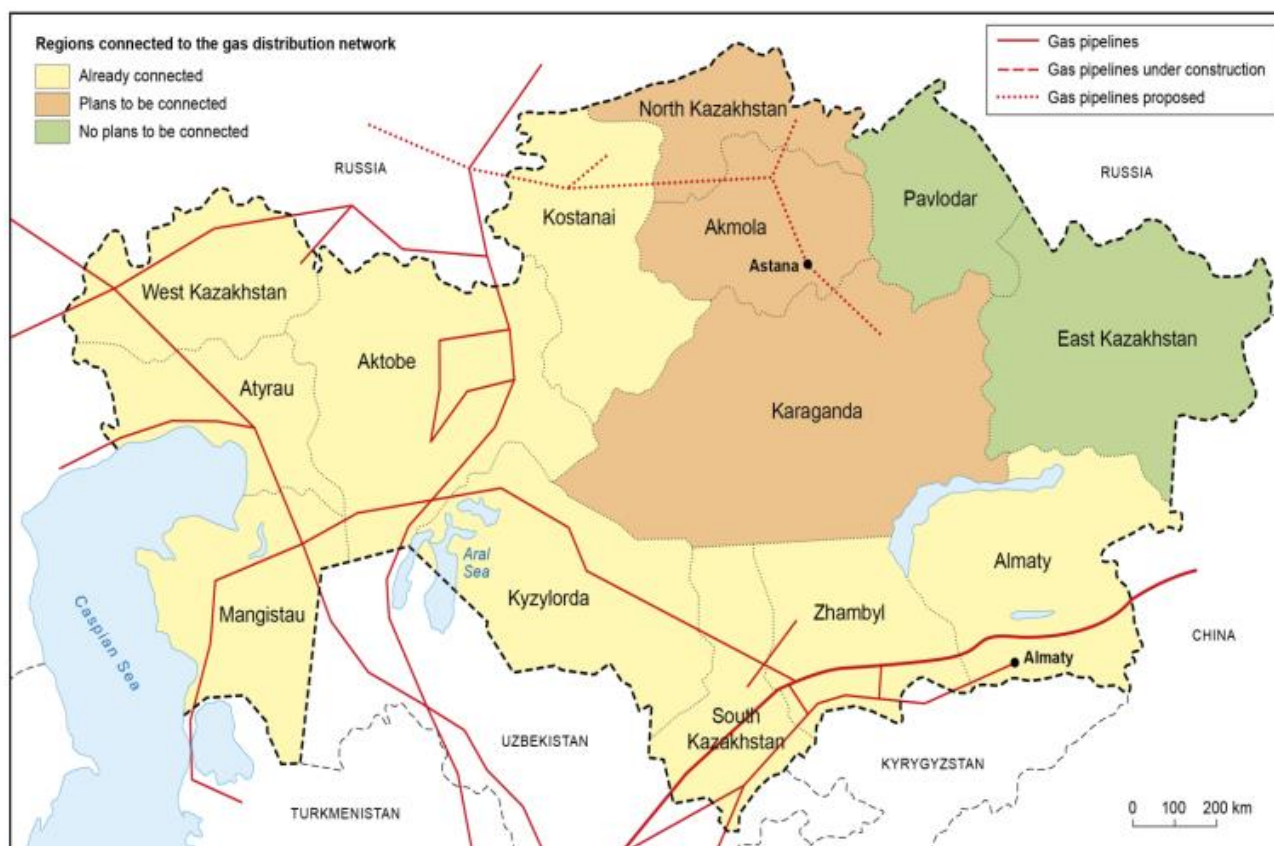
Vitatott hovatartozású szénhidrogén lelőhelyek a Kaszpi-tengerben

Forrás: Pirani [2012]: p. 51.

18. számú melléklet

Kazahsztán megyéinek földgáz átviteli és elosztó rendszerhez való hozzáférése

Forrás: Pirani [2012]: p.66.

Felhasznált irodalom

Könyvek, monográfiák

- Albion**, Adam Smith [1995]: Playing Geopolitics in Central Asia: the Turkmenistan-Iran-Turkey Gas Pipeline project, ASA-4, Hannover
- Allison**, Roy és Jonson, Lena [2001]: Central Asian Security: The New International Context, Royal Institute of International Affairs, Brookings Institution Press, London.
- Anceschi**, Luca [2009]: Turkmenistan's Foreign Policy – Positive Neutrality and the consolidation of the Turkmen regime, Routledge, Abingdon.
- Barton**, Barry és Redgwell, Catherine és Ronne, Anita és Zillman N, Donald [2004]: Energy Security: Managing Risk in a Dynamic Legal and Regulatory Environment, Oxford University Press, Oxford
- Berlin**, Isaiah [1994]: Russian Thinkers, Penguin Books, Harmondsworth.
- Bohr**, Annette [1998]: Uzbekistan - Politics and Foreign Policy, Royal Institute of Internal Affairs, London.
- Bougai**, Nikolai [1996]: The deportation of peoples in the Soviet Union, Nowa Science Publishers Inc, New York.
- Brzezinski**, Zbigniew és Sullivan, Paige [1996]: Russia and the Commonwealth of Independent States, Routledge, London.
- Buzan** Barry [1983]: People, States and Fear - The National Security Problem in International Relations, Wheatsheaf Books, London.
- Buzan**, Barry [1991]: People, states and fear: An agenda for international security studies in the post-cold war era, Lynne Rienner Publishing, London.
- Buzan** Barry, Waever Ole, de Wilde, Japp [1993]: Security - A New Framework for Analysis, Lynne Pienner Publishing, London
- Buzan** Barry, Waever Ole [2003]: Regions and Power: The structure of international security, Cambridge University Press, Cambridge.
- Congress** of the United States [1981]: Technology and Soviet Energy Availability, U.S. Government Printing Office, Washington.
- Deese** A. David és Ney S. Joseph [1981]: Energy and security, Ballinger Publishing Co., Cambridge
- Dienes**, Laslie és Shabad, Theodore [1979]: The Soviet energy system: resource use and policies, Winston and Sons, Washington.

- Donaldson**, H. Roert és Nogge, L. Joseph [2009]: The foreign policy of Russia: Changing systems, enduring interests, M.S Sharpe, Armonk.
- Elliot** F. Iain [1974]: The Soviet Energy Balance - Natural gas, other fossil fuels, and alternative power sources, Praeger, New York.
- Gilpin**, Robert [1981]: War and Change in World Politics, Cambridge University Press, Cambridge, Longan és New York.
- Heinrich**, Andreas és Pleines, Heiko [2014]: Export Pipelines from the CIS Region - Geopolitics, Securitization, and Political Decision-Making, ibidem-Verlag, Stuttgart.
- Hodgkings**, Jordan [1961]: Soviet power: energy resources, production and potential, Englewood Cliffs, Prentic-Hall.
- Högselius**, Per [2013]: Red Gas - Russia and the Origins of European Energy Dependence, Palgrave Macmillan, New York
DOI: 10.1057/9781137286154
- Huskey**, Eugene [1999]: The New Russian Political System - Presidential Power in Russia, M.E Sharpe Inc, New York.
- International** Business Publications [2013]: Uzbekistan mining laws and regulations handbook – strategic information and regulations, International Business Publications, Washington D.C,
- James** Henderson és Simon Pirani [2014]: The Russian Gas Matrix: How Markets are Driving Change, Oxford Institute for Energy Studies, Oxford
- Jonson**, Lena [1998]: Russia and Central Asia - A New Web of Relations, Royal Institute for International Affairs/Chatham House, London.
- Jonson**, Lena [2004]: Vladimir Putin and Central Asia: The Shaping of Russian Foreign Policy, I.B.Tauris & Co Ltd, London.
- Jonson**, Lena [2006]: Tajikistan in the New Central Asia: Geopolitics, Great Power Rivalry and Radical Islam, I.B.Tauris, London.
- Kalyuzhnova**, Yelena és Jaffe, Amy Myers és Lynch, Dov és Sicklet, C. Robin [2002]: Energy in the Caspian Region: Present and Future, Palgrave Publishing Ltd, New York.
- Keohane**, Robert és Ney, Joseph [1977]: Power and Interdependence – World Policy in Transition, Little-Brown Co, Boston.
- Khramov**, Victor [2001]: Turkmenbashi diplomacy: to the new world through neutrality (1991-2000), Türkmen döwlet habarlary, Ashgabat.
- Laquer**, Walter [1993]: Black Hundred - The Rise of the Extreme Right in Russia, Harper Collins, New York.
- Libman**, Alexander és Vinokurov Evgeny [2012:] Holding-Together Regionalism: Twenty Years of Post-Soviet Integration. Euro-Asian Studies Series, Palgrave Macmillan, Basingstoke.
- Lo**, Bobo [2002]: Russian foreign policy in the post-Soviet era – Reality, Illusion and Mythmaking, Palgrave Macmillan, Houndmills.

- Lo, Bobo** [2003]: Vladimir Putin and the evolution of russian foreign policy, The Royal Institute of International Affairs, London.
- Mankoff, Jeffrey** [2009]: Russian foreign policy – The return of great power politics, Rowman&Littlefield Publishers Inc, Plymouth.
- Malashenko Alexey** [2013]: The Fight for Influence: Russia in Central Asia, Carnegie Endowment for International Peace, Washington DC.
- Marat, Erica** [2006]: The Tulip Revolution: Kyrgyzstan One Year After, The Jamestown Foundation, Washington.
- Marton Péter, Balogh István, Rada Péter** [2015]: Biztonsági tanulmányok - Új fogalmi keretek, és tanulságok a visegrádi országok számára, Antal József Tudásközpont, Budapest
- Mozaffari, Mehdi** [1997]: Security Policies in the Commonwealth of Independent States: The Southern Belt, Macmillan Press, Houndmills
- Nohlen, Dieter és Grotz Florian és Hartmann Christof** [2001]: Elections in Asia and the Pacific - A data handbook, Vol I - Middle East, Central Asia, and South Asia, Oxford University Press, Oxford.
- Nygren, Bertil** [2008]: The Rebuilding of Greater Russia – Putin’s foreign policy towards the CIS countries, Routledge, Abingdon.
- Olcott Martha Brill, Aslund Anders és Garnett, W. Sherman** [1999] Getting It Wrong - Regional Cooperation and the Commonwealth of Independent States, Carnegie Endowment For international Peace, Washington.
- Peimani, Hooman** [1998]: Regional Security and the Future of Central Asia: The Competition of Iran, Turkey and Russia, Prager, London.
- Peyrouse, Sebastien** [2012]: Turkmenistan – Strategies of Power, Dilemmas of Development, M.E Sarpe Inc, London.
- Rudolph, Karsten** [2004]: Wirtschaftsdiplomatie im Kalten Krieg - Die Ostpolitik der westdeutschen Großindustrie 1945 – 1991, Campus Verlag, Frankfurt am Main.
- Russell, Jeremy** [1976]: Energy as a factor in soviet foreign policy, Royal Institute of International Affairs, Lexington Books, Farnborough.
- Shirin, Akiner** [2001]: Tajikistan: Disintegration or Reconciliation?, Royal Institute for International Affairs, London.
- Sovacool K. Benjamin** [2011]: The Routledge Handbook of Energy Security, Routledge, Abingdon
- Stent, E. Angela** [1981]: From Embargo to Ostpolitik: The Political Economy of West German-Soviet Relations, 1955–1980, Cambridge University Press, Cambridge.
- Stern, Jonathan** [2005]: The Future of Russian Gas and Gazprom, Oxford Institute for Energy Studies, Oxford University Press, Oxford
- Wendt, Alexander** [1999]: Social Theory of International Politics, Cambridge University Press, Cambridge

Könyvfejezetek

- Arne**, Walther [2005]: The international energy forum and energy security and stability, In: McPherson, Hugo és Wood, W. Duncan és Robinson, Derek: Emerging Threats to Energy Security and Stability, Springer, London, 71-79.
- Bohr**, Annette [2010]: Central Asia: Responding to the Multi-Vectored Game, In: Niblett, Robin: America and a Changed World - A Question of Leadership, The Royal Institute of International Affairs, London, p. 109-125.
- Bohr**, Annette [2016]: Turkmenistan: Power, Politics and Petro-Authoritarianism, Chatham House, The Royal Institute of International Affairs, 2016. március 8.
<https://www.chathamhouse.org/publication/turkmenistan-power-politics-and-petro-authoritarianism>
- Campbell**, Robert W [1981]: Technology Transfer in the Soviet Energy Sector in: Bruce Parrott (eds): Trade, Technology, and Soviet-American Relations, Indiana University Press, Bloomington, p. 141-169.
- Chenstova**, Olga [2004]: Kazakh legislation on subsurface use – Historical background and present status, in: Bantekas Ilias (eds): Oil and Gas Law in Kazakhstan - National and International Perspectives, Kluwer Law International, Hága, p. 123-147.
- Grigoriev**, Leonid [2011]: Russia, Gazprom and the CAC, in: Dellecker, Adrian és Gomart, Thomas (eds): Russian energy security and foreign policy, Routledge, London, p. 147-169
- Legvold**, Robert [2003]: U.S Policy Toward Kazakhstan, In: Legvold, Robert (ed): Thinking Strategically – The Major Powers, Kazakhstan, and the Central Asian Nexus, American Academy of Arts and Science, Cambridge, p. 67-107.
- McHugh**, Jimmy és Gürgen, Emine [1999]: External Sector Policies in: Gürgen, Emine (eds): Economic Reforms in Kazakhstan, Kyrgyz Republic, Tajikistan, Turkmenistan, and Uzbekistan, IMF, Washington DC., Occasional Paper No. 183, p. 35-48.
- Milov**, Vladimir [2011]: Ups and downs of the Russian – Turkmenistan relationship, In: Dellecker, Adrian és Gomart, Thomas (eds.): Russian Energy Security and Foreign Policy, Routledge, Abingdon, p. 100.
- Mitrova**, Tatiana [2009]: Natural gas in transition: Systemic reform issues, in: Pirani, Simon (eds): Russian and CIS gas markets and their impact on Europe, Oxford University Press, Oxford, p. 13-54.
- Mokhatab**, Saeid, és Poe, William és Speight, James G [2006]: Handbook of Natural Gas Transmission and Processing, Elsevier Inc, Amsterdam

- Papayouanou**, Paul A. [1997]: Great powers and regional orders: possibilities and prospects after the Cold War, In: Lake, David és Morgan, Patrick: Regional Orders - Building Security in a New World. University Park, Pennsylvania State University Press, p. 125-139.
- Podberezsky** V. Igor [1999]: Between Europe and Asia: the search for Russia's civilizational identity, In: Chufirin, Gennady: Russia and Asia: The Emerging Security Agenda, Oxford University Press, Oxford, p. 33-51.
- Pirani**, Simon [2009]: Turkmenistan: an exporter in transition, In: Pirani, Simon (eds.) Russian and CIS Gas Markets and Their Impact on Europe, Oxford University Press, Oxford, p. 271-315.
- Roeder** A. Philip [1997]: From hierarchy to hegemony: The post-Soviet security complex, IN: Lake A. David és Morgan M. Patrick: Regional Orders: Building Security in a New World, University Park, Pennsylvania State University Press, p. 219-244.
- Stent**, Angela [1995]: The Return of a Great Power, In: Daniel Yergin és Thane Gustafson: Russia 2010 - And What It Means for the World, Vintage Books, New York p. 238–265.
- Syroezhkin**, Konstantin [1999]: The policy of Russia in Central Asia: a perspective from Kazakhstan, IN: Chufirin Gennady: Russia and Asia - The Emerging Security Agenda, Oxford University Press, p. 100-109.
- Yenikeyeff**, Shamil [2009]: Kazakhstan's gas sector, in: Pirani, Simon (eds.): Russian and CIS Gas Markets and their Impact on Europe, Oxford University Press, Oxford, p. 316-354.
- Zuhkov**, Stanislav [2009]: Turkmenistan: an exporter in transition, In: Pirani, Simon (eds.): Russian and CIS Gas Markets and their Impact on Europe, Oxford University Press, Oxford, p.271- 315.
- Zuhkov**, Stanislav [2009]: Uzbekistan: A domestically oriented gas producer, In: Pirani, Simon (eds.): Russian and CIS Gas Markets and their Impact on Europe, Oxford University Press, Oxford p. 355 -394

Tanulmányok, folyóiratcikkek

- Andrei**, Roxana [2015]: Energy Security in South-East Europe: Natural Resources as Causes of conflict or Building Stability, Balkan Social Science Review, Vol. 5, p.63-87
- Baldwin** A. David [1997]: The Concept of Security, Review of International Studies, Vol. 23 No. 1, p.5-26
- Balmaceda**, Margarita [2004]: Der Weg in die Abhängigkeit: Ostmitteleuropa am Energietropf der UdSSR, in: Osteuropa Vol 54., No. 8-9. p. 162-197.
- Bohr**, Annette [2016]: Turkmenistan: Power, Politics and Petro-Authoritarianism, The Royal Institute of International Affairs -Russia and Eurasia Programme, <https://www.chathamhouse.org/sites/files/chathamhouse/publications/research/2016-03-08-turkmenistan-bohr.pdf>

- Bundesanstalt** für Geowissenschaften und Rohstoffe [2013]: Energy Study 2013 - Reserves, Resources, Availability
http://www.bgr.bund.de/EN/Themen/Energie/Downloads/energiestudie_2013_en.pdf?__blob=publicationFile&v=2
- Central** Intelligence Agency [1978]: USSR - Development of the gas industry, National Foreign Assessment Center, ER 78-10393, Washington.
- Central** Intelligence Agency [1978]: USSR - Development of the gas industry, National Foreign Assessment Center, ER 78-10393, Library of Congress, Washington
- Central** Intelligence Agency [1982]: The Soviet Gas Pipeline in Perspective, SNIE 3-11/2-82, <https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/19820921.pdf>
- Central** Intelligence Agency [1990]: Soviet Energy Data Resource handbook, https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/DOC_0000292332.pdf
- Česnakas**, Giedrius [2010]: Energy Resources in Foreign Policy: A Theoretical Approach, Baltic Journal of Law & Politics, Vol. 3, No. 1, p. 30–52.
- Commission** of the European Communities [2000]: Towards a European strategy for the security of energy supply – Green Paper, COM(2000) 769 final, Brüssel, 2000.11.29. p. 2.
- Cutler**, M. Robert [2012]: The Central Eurasian Hydrocarbon Energy Complex – From Central Asia to Central Europe, In: Amineh, Parvizi és Guang, Yang: Secure Oil and Alternative Energy – The Geopolitics of Energy Paths of China and the European Union, Brill, Boston, p. 41-75.
- Dick**, J. Charles [1994]: The military doctrine of the Russian federation, The Journal of Slavic Military Studies, Vol. 7., No. 3, p. 481-506.
- Doi**, Naoki és Matsumoto, Tomoko [2010]: Energy outlook for Central and West Asia – Azerbaijan, Kazakhstan, Turkmenistan and Uzbekistan, p.8. Japanese Institute of Energy Economics, <https://eneken.ieej.or.jp/data/3450.pdf>
- Elliott**, Steve, és O'Hearn, Terry, és Sylvester, F. Ian, és Vercesi, Ricardo [1998]: The Giant Karachaganak Field – Unlocking Its Potential, Oilfield Review, Vol 10, No.3
- Energy** Information Administration [1993]: Oil and Gas Resources of the Fergana Basin, Washington D.C, <http://www.osti.gov/scitech/servlets/purl/10133192>
- Frazier**, Derrick és Stewart-Ingersoll, Robert [2010]: Regional powers and security: A framework for understanding order within regional security complexes, European Journal of International Relations, Vol 16, No.4, p. 731-753
- Fredholm**, Michael [2008]: Natural-Gas Trade between Russia, Turkmenistan, and Ukraine - Agreements and Disputes, Asian Cultures and Modernity Research Report No. 15, Stockholm University
- Global** Witness [2006]: It's a Gas – Funny business in the turkmen-ukraine gas trade, 2006. április., <https://www.globalwitness.org/en/reports/its-gas/gas>

- Götz, Roland** [2007]: Mythos Diverzifizierung – Europa und das Erdgas des Kaspiraums, Osteuropa Vol 57, No. 8-9. p. 449-462
- Huskey, Eugene** [2008]: Foreign policy in a vulnerable state - Kyrgyzstan as military entrepot between the great powers, China and Eurasia Forum Quarterly, Vol.6, No. 4, p. 5-18
- International Energy Agency** [1998]: Caspian oil and gas: the supply potential of Central Asia and Transcaucasus, Párizs.
- Jonson, Lena** [1994]: Foreign politley debate in Russia: In search of a national interest, Nationalities papers, Vol 22. No.1, p. 175-194.
- KAZENERGY** [2015]: The National Energy Report, Astana, p. 153.
<http://www.kazenergy.com/en/analytics/the-national-energy-report.html>
- KazMunayGas** [2015]: JSC NC "KAZMUNAYGAS" Annual Report 2015, p. 26.
http://www.kmg.kz/upload/corporate_management/equity/2015/kmg_annual_report_2015_en.pdf
- Kirchner, Eric és Berk, Can:** [2010]: European Energy Security Co-operation: Between Amity and Enmity, Journal of Common Market Studies, Vol. 48, No 4, p. 859-880.
- Lolaeva, Svetlana** [1992]: ATajikistan in Ruins The Descent into Chaos of a Central Asian Republic, Demokratizatsiya - The Journal of Post-Soviet Democratization, p. 32-43.
- Lydolph E. Paul és Shabad, Theodore** [1960]: The Oil and Gas Industries in the U.S.S.R, Annals of the Association of American Geographers, Vol 50, No. 4, p.461-486
- Mankoff, Jeffrey** [2008]: Russian foreign policy and the United States after Putin IN: Problems of Post-Communism, Vol. 55, No. 4, p. 42-51.
- Marat, Erica** [2015]: How Russkii Mir Enters Central Asian Politics, Central Asia-Caucasus Analyst, Vol.17, No. 2., p. 10-14
- Marbo, Robert** [2008]: On the security of oil supplies, oil weapons, oil nationalism and all that, OPEC Energy Review 33, Vol 32. No1., p. 1-12.
- Mateo Fumagalli** [2007]: Allignments and Realignments in Central Asia: The Raionale and Implications of Uzbekistan's Rapproachment with Russia, International Political Science Review, Vol 28, No. 23, 2007. p. 253-271.
- Mazurek, Sławomir és Torr, Guy** [2002]: Russian Eurasianism: Historiosophy and Ideology, In: Studies in East European Thought, Springer, Vol. 54, No. 1/2, p. 105-123.
- Mondal, I. Wali** [2010]: Economic Growth Of Post-Soviet Central Asian Countries: Can Microentrepreneurship Play A Role?, in: International Business & Economics Research Journal, Vol 9, No 3. p.139-146.
- Nezavisimaya gazeta** [1992]: Strategiya dlya Rossii – Stratégia Oroszország számára, 1992. augusztus 19, p.4-5.

- Paramonov**, Vladimir és Stokov, Aleksey [2008]: The evolution of Russia's Central Asia policy, Defence Academy of the United Kingdom. Advances Research and Assessment Group 08/21, https://www.files.ethz.ch/isn/92594/08_June.pdf
- Pirani**, Simon [2012]: Central Asian and Caspian Gas Production and the Constraints on Export, The Oxford Institute for Energy Studies, Oxford, NG 69, https://www.oxfordenergy.org/wpcms/wp-content/uploads/2012/12/NG_69.pdf
- RÁCZ** András [2013]: A belorusz-orsz viszony és a szuverenitás problémája, Külügyi Szemle, Budapest, 2013/3. pp. 3-17.
- Richter**, Anthony [1994]: Springtime in Tajikistan, World Policy Journal, Vol. 11, No. 2, p. 81-86.
- Safranchuk**, Ivan [2008]: The Competition for Security Roles in Central Asia, Russia In Global Affairs, Vol. 6., No. 1., p. 159-169
- Sakwa**, Tichards és Webber, Mark [1999]: The Commonwealth of Independent States 1991-1998: Stagnation and Survival, Europe-Asia Studies, Vol 51, No 3, 1999, p.379-415.
- Sari**, Yasar [2012]: Foreign policy of Kyrgyzstan under Askar Akayev and Kurmenbek Bakiyev, Center for Strategic Research, PERCEPTIONS, Vol. 17, No.3, pp. 131-150
- Silvius**, Ray [2014]: The Russian State, Eurasianism, and Civilisations in the Contemporary Global Political Economy, Journal of Global Faultlines, Vol. 2 No.1, p. 44-69.
- Sharples**, Jack [2012]: Russo-Polish energy security relations: a case of threatening dependency, supply guarantee, or regional energy security dynamics?, Political Perspectives, Vol. 6., No.1, p. 27-50.
- Shishlevskiy**, Vladmimir [1994]: The evolution of Turkmenistan's armed forces, Asian Defence Journal, No.7, Vol. 4, pp. 43–52.
- Smith**, Graham [1999]: The Marks of Proteus - Russia, Geopolitical Shift and the New Eurasianism, In: Transactions of the Institute of British Geographers, Blackwell Publishing, Vol, 24, No. 4, p 481-494.
- Society** of Petroleum Engineers [2005]: Oil and Gas Reserves Committee (OGRC) - Mapping Subcommittee Final Report, 2005. december http://www.spe.org/industry/docs/OGR_Mapping.pdf
- Stephen M. Walt** [1991]: The renaissance of the Security Studies, In: International Studies Quarterly, Vol. 35, No.2. p. 211-239.
- Talwain**, Manik és Belopolsky, Andrei és Berry, L. Dianne [1998]: Unlocking the assets: Energy and the future of Central Asia and the Caucasus – Geology and petroleum potential of Central Asia, The James A. Baker Institute for Public Policy of Rice University, <http://bakerinstitute.org/files/2682/>
- Tomberg**, Igor [2007]: Energy policy and energy project sin Central Asia, Central Asia and the Caucasus, No.6(48) 2007,

- Vasánczki, Luca Zs.** [2011]: Gas Export in Turkmenistan, Institut Francais des Relations Internationales (IFRI), Párizs, 2011. november, <https://www.ifri.org/en/publications/enotes/notes-de-lifri/gas-exports-turkmenistan#sthash.6bJZyTzr.dpbs>
- Yenikeyeff, Shamil Midkhatovic** [2008]: Kazakhstan's Gas: Export Markets and Export Routs, Oxford Institute for Energy Studies, Oxford, https://www.oxfordenergy.org/wpcms/wp-content/uploads/2010/11/NG25_KazakhstansgasExportMarketsandExportRoutes-ShamilYenikeyeff-2008.pdf
- Yenikeyeff, Shamil** [2009]: Kazakhstan's Gas: Export Markets and Export Routes, Oxford Institute for Energy Studies, Oxford, 2008. november, NG 25
- Zabortseva, N. Yelena** [2014]: Rethinking the Economic Relationship between Kazakhstan and Russia, Europe-Asia Studies, Vol. 66, No.2, p. 311-327
- Zhukov, Stanislav** [2009]: Uzbekistan: a domestically oriented gas producer In: Pirani, Simon (eds.) Russian and CIS Gas Markets and Their Impact on Europe, Oxford University Press, Oxford

Internetes források

- Apelt, Beate** [2008]: Russland und Usbekistan: Sicherheitspolitische und ökonomische Beziehungen, Stiftung Wissenschaft und Politik, FG5, 2008/3, http://www.swp-berlin.org/fileadmin/contents/products/arbeitspapiere/Apelt_Usb2_ks.pdf
- Anceschi Luca** [2015]: Turkmenistan's Export Crisis: Is TAPI the Answer?, Central Asia Policy Brief No. 27, 2015. június, <http://centralasiaprogram.org/wp-content/uploads/2015/06/Policy-Brief-27-June-2015.pdf>
- Aral Sea Operating Company** [2014]: About us, <http://www.aralsea-op.com/index.html>
- Asian Development Bank** [2013]: Energy outlook for Asia and the Pacific, 2013. október, p.173 <https://www.adb.org/sites/default/files/publication/30429/energy-outlook.pdf>
- Azernews** [2012]: Iran owes Turkmenistan \$1bln for gas, 2012. december 18. https://www.azernews.az/oil_and_gas/47651.html
- Azernews** [2017]: Gazprom, Uzbekistan agree on gas purchases, 2017. március 30. <https://www.azernews.az/region/110756.html>
- Azernews** [2017]: Uzbekistan plans to realize oil & gas projects worth over \$30B, 2017. május 18. <https://www.azernews.az/region/113331.html>
- Azernews** [2017]: Iran eyes to increase gas export by over 7 times, 2017. január 7. https://www.azernews.az/oil_and_gas/107296.html (2017.09.11)
- Azizov, Demir** [2014]: Uzbekistan approves new major gas processing plant construction, 2014. november 24. <http://en.trend.az/casia/uzbekistan/2336215.html>

- BBC** [2011]: Row between Russia and Tajikistan escalates, 2015. november 15, <http://www.bbc.com/news/world-europe-15735418>
- British Petrol** [2015]: Natural gas trade movements, <http://www.bp.com/en/global/corporate/energy-economics/statistical-review-of-world-energy/natural-gas-review-by-energy-type/natural-gas-trade-movements.html>
- British Petrol**: BP Statistical Review of World Energy June 2015
<https://www.bp.com/content/dam/bp/pdf/energy-economics/statistical-review-2015/bp-statistical-review-of-world-energy-2015-full-report.pdf>
- Central Intelligence Agency** [2016]: Kazakhstan Country Profile 2016. augusztus 15-i frissítés. <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/kz.html>
- Central Intelligence Agency** [2016]: Central Asia – Uzbekistan
<https://www.cia.gov/library/publications/resources/the-world-factbook/geos/uz.html>
- Central Intelligence Agency** [2016]: Central Asia – Turkmenistan
<https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/tx.html>
- Clarke, Michael E.** [2015]: Kazakhstan’s Multi-vector Foreign Policy: Diminishing Returns in an Era of Great Power “Pivots”?, The ASAN Forum, 2015. április 9, <http://www.theasanforum.org/kazakhstans-multi-vector-foreign-policy-diminishing-returns-in-an-era-of-great-power-pivots/?dat=March%20%E2%80%93%20April,%202015>
- Clifford J. Levy** [2010]: Ukraine Woos Russia With Lease Deal, The New York Times, 2010. április 21. http://www.nytimes.com/2010/04/22/world/europe/22ukraine.html?_r=0
- CNPC** [2007]: First line of the Third Zhanazhol Oil and Gas Processing Plant becomes operational, 2017. december 13.
<http://www.cnpc.com.cn/en/nr2007/201211/5776c4f86559479db2830b27984c1f53.shtml>
- CNPC** [2014]: No. 2 Gas Processing Plant of Amu Darya project becomes operational and the EPC project on the Galkynysh Gas Field starts, 2014.május 19.
<http://www.cnpc.com.cn/en/nr2014/201405/c491b93a6d3146ec94b5a2a26ab05dbc.shtml>
- CNPC** [20106]: CNPC in Kazakhstan - Kenkiyak Subsalt Reservoir
http://www.cnpc.com.cn/en/Kazakhstan/country_index.shtml
- CNPC** [2017]: Central-Asia-China Gas Pipeline Operational,
<http://www.cnpc.com.cn/en/FlowofnaturalgasfromCentralAsia/FlowofnaturalgasfromCentralAsia2.shtml>
- CNPC** [2017]: CNPC in Turkmenistan - Amu Darya Natural Gas Project
http://www.cnpc.com.cn/en/Turkmenistan/country_index.shtml
- CNPC** [2017a]: CNPC in Turkmenistan - Amu Darya Natural Gas Project
- Cohen, Ariel** [1997]: The „Primakov Doctrine”: Russia’s Zero-Sum Game With the United States, The Heritage Foundation No. 167., 1997. december 15,
http://s3.amazonaws.com/thf_media/1997/pdf/fyi167.pdf

- Cohen**, Ariel [2003]: The Putin-Turkmenbashi Deal of the Century: Towards an Eurasian Gas OPEC? Central Asia-Caucasus Analyst, 2003. május 7., <http://www.cacianalyst.org/publications/analytical-articles/item/8024-analytical-articles-caci-analyst-2003-5-7-art-8024.html>
- Crude** Accountability [2015]: ENI (BURREN ENERGY PLC) <https://crudeaccountability.org/campaigns/turkmenistan/whos-who-in-turkmenistan-petroleum-company-dossiers/eni-burren-energy-plc/>
- CSTO** [2002]: Charter of the Collective Security Treaty Organisation, 2002. október 7., http://www.odkb-csto.org/documents/detail.php?ELEMENT_ID=1896
- Dąbrowski**, Marek [1995]: The Reasons of the Collapse of the Ruble Zone, Center for Social and Economic Research, 1995. november, Varsó, http://www.case-research.eu/sites/default/files/publications/3460035_058e_0.pdf
- Dannreuther**, Roland [2010]: International Relations Theories: Energy, Minerals and Conflict, POLINARES working paper No. 8., http://www.polinares.eu/docs/dl-1/polinares_wp1_ir_theories.pdf
- Dimitrov**, Plamen [2007]: Geopolitical orientation of Kyrgyzstan and Uzbekistan after 11th September 2001, <http://www.viaevrasia.com/en/articles/central-asia-and-russia-eurasia>
- EIA** [2017]: Tajikistan - Dry natural gas production, https://www.quandl.com/data/EIA/INTL_26_2_TJK_MTOE_A-Dry-Natural-Gas-Production-Tajikistan-Annual
- EIA** [2017]: Tajikistan – Annual Imports of Dry Natural Gas, <https://www.eia.gov/opendata/qb.php?category=2134613&sdid=INTL.26-3-TJK-BCF.A>
- EIA** [2017]: Kyrgyzstan- Dry natural gas production https://www.quandl.com/data/EIA/INTL_26_2_TJK_MTOE_A-Dry-Natural-Gas-Production-Kyrgyzstan-Annual
- Eurasianet** [2009]: Turkmenistan: Gas Blast Ignites Turkmen-Russian Row, 2009.04.09, <http://www.eurasianet.org/departments/insightb/articles/eav041009b.shtml>
- European** Bank for Reconstruction and Development: Turkmenistan, Uzbekistan, Kazakhstan country profile.
 Türkmenisztán: <http://www.ebrd.com/downloads/legal/irc/countries/turkmenistan.pdf>
 Üzbegisztán: <http://www.ebrd.com/downloads/legal/irc/countries/uzbegistan.pdf>
 Kazahsztán: <http://www.ebrd.com/downloads/legal/irc/countries/kazakhstan.pdf>
- Farkas**, Attila [2012]: Energy Security from a Regional Perspective – The Concept of Regional Energy Security Complexes, http://www.etd.ceu.hu/2013/farkas_attila.pdf
- Ferghana** News [2015]: Uzbekistan stopped gas exports to China early 2015?, 2015.04.05 <http://enews.ferghananews.com/news.php?id=2954>

- Ferghana News** [2017]: Uzbekistan doubles gas production and invests \$30 billion in oil and gas industry by 2022, 2017. május 17., <http://enews.ferghananews.com/news.php?id=3346&mode=snews>
- Eurasianet** [2002]: Turkmen President Nizayov Survives Assassination Attempts, 2002. november 24. <http://www.eurasianet.org/departments/insight/articles/eav112502.shtml>
- Gazprom** [2006]: 60th anniversary of first gas main in Russia, <http://www.gazprom.com/about/history/events/60years/>
- Gazprom** [2009]: 40th anniversary of Russian gas supplies to Italy <http://www.gazprom.com/about/history/events/italy40/>
- Gazprom** [2016]: Kazakhstan - Imashevskoye field <http://www.gazprom.com/about/production/projects/deposits/kazakhstan/>
- Gazprom** [2016]: Uzbekistan - Ustyurt Plateau, Shakhpakhty field <http://www.gazprom.com/about/production/projects/deposits/uzbekistan/>
- Gazprom International** [2015]: Gas production at Shakhpakhty surpasses 3 bn cubic metres, 2015. 07. 06. <http://www.gazprom-international.com/en/news-media/articles/gas-production-shakhpakhty-surpasses-3-bn-cubic-metres>
- Gorenburg, Dimitrij** [2014]: External Support for Central Asian Military and Security Forces, Stockholm International Peace Research Institute, p. 38. <http://www.sipri.org/research/security/afghanistan/central-asia-security/publications/SIPRI-OSFno1WP.pdf>
- Government** of the Russian Federation [2010]: Energy strategy of Russia for the period until 2030, Elfogadva az Oroszországi Federáció kormánya által a1715-s számú dekrétummal 2009. november 13-án. <http://www.energystrategy.ru/projects/docs/ES-2030>
- Hydrocarbons-Technology.com** [2017]: Central Asia-China Gas Pipeline, Turkmenistan to China, <http://www.hydrocarbons-technology.com/projects/centralasiachinagasp/>
- IEA** [2014]: Turkmenistan: Natural Gas for 2014, <https://www.iea.org/statistics>
- IHS Markit** [2007]: Tengizchevroil Hit with US\$609-mil. Fine for Environmental Violations in Kazakhstan, 2007.10.04, <https://www.ihs.com/country-industry-forecasting.html?ID=106597588>
- IHS Markit** [2009]: Turkmenistan Accuses Gazprom of Irresponsible Actions in Triggering Gas Pipeline Explosion, 2009.04.13, <https://www.ihs.com/country-industry-forecasting.html?ID=106595650>
- IHS Markit** [2011]: Kazakhstan Threatens to Freeze Karachaganak Project over Lingering Dispute, 2011. 09.05, <https://www.ihs.com/country-industry-forecasting.html?ID=1065929633>
- International Energy Agency** [2001]: Towards a sustainable energy future - 2001 <http://www.iea.org/textbase/nppdf/free/2000/future2001.pdf>
- Intharak, Narumon** [2007]: A quest for energy security in the 21st century – Resources and constraints, Asia Pacific Energy Research Centre,

- http://www.ieej.or.jp/aperc/2007pdf/2007_Reports/APERC_2007_A_Quest_for_Energy_Security.pdf.
- Kaptur**, Karolina és Rauk, Roksana [2008]: The EU's partnership with Russia in the energy sphere. Towards greater security or increased vulnerability to threats?, Aalborg University, http://projekter.aau.dk/projekter/files/14253008/Kaptur_Rauk_Spring_2008.pdf
- Karachaganak** Petroleum Operating BV [2016]: Parent Companies <http://www.kpo.kz/en/about-kpo/parent-companies.html>
- Karimova**, Aynur [2015]: Uzbekistan begins exploring hydrocarbons in Aral Sea, 2015.11.05, <http://today.az/news/regions/144937.html>
- KazCham** [2015]: Kazakhstan starts new gas field operation, 2015. január 4. <http://kazcham.com/kazakhstan-starts-new-gas-field-operation/>
- KAZINFORM** [2012]: Kazakh-US strategic partnership commission's inaugural meeting opens new avenue for coop, 2012. április 19. <http://www.inform.kz/kaz/article/2457186>
- KazMunayGas** [2014]: Karashaganak <http://www.kmg.kz/en/manufacturing/upstream/karashaganak/>
- KazMunayGas** [2016]: Kashagan, <http://www.kmg.kz/en/manufacturing/upstream/kashagan/>
- KazMunayGas** [2016]: Kashagan - Summary on the North Caspian Project <http://www.kmg.kz/en/manufacturing/upstream/kashagan/>
- KazMunayGas** [2016]: About the company, <http://www.kmg.kz/en/about/>
- KazRosGas** [2012]: Construction of gas pipeline in central Kazakhstan is scheduled to begin in 2013. 2012. április 27. <http://kazrosgas.org/eng/press-centre/news/117/>
- KazRosGas** [2016]: Imashevskoe gas deposit project <http://kazrosgas.org/eng/activity/projects/imashevskoe-mestorozhdeniye-eng/>
- KazTransGas** [2015]: Structure - LLP "AmangeldyGas" <http://www.kaztransgas.kz/index.php/en/main-page/structure>
- Larabee**, F. Stephen és Karaski, W. Theodore [1997]: Foreign and security policy decisionmaking under Yeltsin, RAND-National Research Institute, Santa Monica, p.5 http://www.rand.org/content/dam/rand/pubs/monograph_reports/2007/MR831.pdf
- Laurelle**, Marlène [2012]: Factoring the Regional Impact of Uzbekistan's Withdrawal From the CSTO, GMF, http://www.gmfus.org/wpcontent/blogs.dir/1/files_mf/1345830436Laruelle_Uzbekistan_Aug12.pdf
- Lavrov**, Sergei [2012]: Russia in the 21st-Century World of Power, In: Russian in Global Affairs, 2012. december 27, <http://eng.globalaffairs.ru/number/Russia-in-the-21st-Century-World-of-Power-15809>
- Lelyveld**, Michael [1997]: Russia/Turkmenistan: The Race To Turkey's Energy Market, RFE/RL, 2017. október 21. <http://www.rferl.org/a/1086831.html>

- Lillis**, Joanna [2008]: Russia-Kazakhstan: Medvedev Tries to Pick Up Where Putin Left Off, 2008. május 22., <http://www.eurasianet.org/departments/insight/articles/eav052308.shtml>
- Lukoil** [2014]: Gissar 2014.09.25, <http://www.lukoil-overseas.uz/en/gissar>
- Lukoil** [2014]: Kandym, 2014. 09. 25. <http://lukoil-international.uz/en/kandym>
- Lumpe**, Lora [2010]: A Timeline of U.S. Military Aid Cooperation with Uzbekistan, Open Society Foundations, New York, 2010. október, p. 8. https://www.opensocietyfoundations.org/sites/default/files/OPS-No-2-20101015_0.pdf
- NATO** [2004]: Tajikistan to boost support for NATO's Afghanistan mission, 2004. október 27. <http://www.nato.int/docu/update/2004/10-october/e1020a.htm>
- NATO** [2016]: NATO's relations with Turkmenistan, http://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_50317.htm
- NATO** [2016]: Relations with Tajikistan, http://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_50312.htm
- Natural Gas Worl** [2015]: KazTransGas launches new pipeline 5 months ahead of schedule, 2015. november 24. <http://www.naturalgasworld.com/jsc-kaztransgaz-connects-west-with-the-south-26652>
- Natural Gas World** [2016]: Turkmenistan to bring Galkynysh output to 95 bn m³/yr, 2016. január 27. <http://www.naturalgasworld.com/turkmenistan-to-bring-galkynysh-output-to-95bn-m/yr-27830>
- Novatek** [2017]: Classification of Reserves, <http://www.novatek.ru/en/press/reserves/>
- Nuclear Energy Agency és OECD** [2010]: The Security of Energy Supply and the Contribution of Nuclear Energy, <https://www.oecd-neo.org/ndd/pubs/2010/6358-security-energy-sup.pdf>
- Oil and Gas Journal** [1991]: USSR offers variety of exploration targets, 1991. március 06., <http://www.ogj.com/articles/print/volume-89/issue-22/in-this-issue/general-interest/ussr-offers-variety-of-exploration-targets.html>
- Oil and Gas Journal** [2013]: Kashagan oil field starts production, 2013. szeptember 11., <http://www.ogj.com/articles/2013/09/kashagan-oil-field-starts-production.html>
- Oil and Gas Journal** [2013]: ConocoPhillips closes on \$5.4 billion sale of Kashagan interest, 2013. október 31. <http://www.ogj.com/articles/2013/10/conocophillips-closes-on-5-4-billion-sale-of-kashagan-interest.html>
- Oil and Gas Journal** [2017]: Kashagan production said to be on target, 2017. április 24. <http://www.ogj.com/articles/2017/04/kashagan-production-said-to-be-on-target.html> (Letöltve: 2016.09.22.)
- OPEC** [2016]: OPEC Annual Statistical Bulletin, Bécs, http://www.opec.org/opec_web/static_files_project/media/downloads/publications/ASB2016.pdf
- Orr**, M. J [2001]: The Russian Garrison in Tajikistan – 201st Gatchina Twice Red Banner Motor Rifle Division, Conflict Studies Research Center, Occasional Brief No. 85, 2001. október 18,

http://kms1.isn.ethz.ch/serviceengine/Files/ISN/96545/ipublicationdocument_singledocument/07877b03-1217-41a7-b689-70bca1058896/en/01_Oct_2.pdf

OSCE [2015]: Republic of Kazakhstan Early Presidential Elections – OSCE/ODIHR Election Observation Mission Final Report, <http://www.osce.org/odihr/elections/kazakhstan/174811?download=true>

Palonkorpi, Mikko [2013]: Matter over Mind? - Securitizing Regional Energy Interdependencies, <http://www.lsa.umich.edu/UMICH/ceseuc/Home/Academics/Research%20Projects/Energy%20Security%20in%20Europe%20and%20Eurasia/Matter%20Over%20Mind%20-%20Palonkorpi.pdf>

Pannier, Bruce [1997]: The Latest Tajik Agreement, Is This Peace at Last?, OMRI Analytical Brief, No. 517, <http://www.omri.cz/Publications/AB/AB.970103-517.html>

Parkhomchik, Lidiya [2016]: China-Kazakhstan Relations in the Oil and Gas Sector, Eurasian Research Institute, 2016. június 27. <http://eurasian-research.org/en/research/comments/energy/china-kazakhstan-relations-oil-and-gas-sector>

Putz, Catherine [2016]: Russia's Gazprom Stops Buying Gas from Turkmenistan, 2016. január 6, <http://thediplomat.com/2016/01/russias-gazprom-stops-buying-gas-from-turkmenistan/>

Reuters [2012]: Turkmen gas company says flows to Iran restored, 2012. november 16. <http://www.reuters.com/article/us-gas-turkmenistan-iran-idUSBRE8AF0B520121116>

Reuters [2013]: China buys into giant Kazakh oilfield for \$5 billion, 2013.szeptember 7. <http://www.reuters.com/article/us-oil-kashagan-china-idUSBRE98606620130907>

RFE/RL Turkmen Service [2001]: Turkmen Offer Humanitarian Corridor For Action Against Afghanistan, 2001. szeptember 24. <http://www.rferl.org/content/article/1347103.html>

RFE/RL [2016]: Uzbekistan's Acting President To Run In December Election, 2016. szeptember 16, <https://www.rferl.org/a/uzbekistan-mirziyayev-running-december-election/27992694.html> (Letöltve: 2017. július 14.)

Rice, Condoleezza [2005]: Remarks at Eurasian National University, 2005. október 13. Asztana, <http://2001-2009.state.gov/secretary/rm/2005/54913.htm>

Rome, Anthony [2013]: Oil and gas of Uzbekistan, 2013. december 29. <http://eaglefordtexas.com/news/id/89/oil-gas-uzbekistan/>

Schottenfeld, Joe [2015]: Tajikistan's Russian Dream, Foreign Affairs, 2015. május 11. <https://www.foreignaffairs.com/articles/tajikistan/2015-05-11/tajikistans-russian-dream>

Sputnik [2016]: Строительство газопровода Узбекистан—Китай отложено до конца года, <http://ru.sputniknews-uz.com/economy/20160628/3131792.html>

Tengizchevroil [2016]: The Tengiz Field <http://www.tengizchevroil.com/about/tengiz>

The World Bank [2012]: World Bank Helps Reduce Energy Losses in the Uzbekistan's Capital City and Two Regions, 2012. március 27. <http://www.worldbank.org/en/news/press->

release/2012/03/27/world-bank-helps-reduce-energy-losses-in-the-uzbekistans-capital-city-and-two-regions

Toktomushev, Kemel [2014]: Regime security and kyrgyz foreign policy, <https://ore.exeter.ac.uk/repository/bitstream/handle/10871/16245/ToktomushevK.pdf?sequence=1>

Turbogaz [2014]: Implemented projects, <http://www.turbogaz.com.ua/eng/about/project.html>

Turkmenistan.ru [2011]: Turkmenistan's super-giant gas field renamed as "Galkynysh" <http://www.turkmenistan.ru/en/articles/15619.html>

United Nations General Assembly [1995]: Maintenance of international security - A permanent neutrality of Turkmenistan [A/RES/50/80], 1995. december 12. <http://www.un.org/documents/ga/res/50/a50r080.htm>

US Department of State [2003]: Kyrgyz Republic - 2002 Country Reports on Human Rights Practices, 2003. március 31. <http://www.state.gov/j/drl/rls/hrrpt/2002/18374.htm> (Letöltve: 2016. február 12.)

US Department of State [2005]: 2004 Country report on Human Rights Practices in Uzbekistan, Bureau of Democracy, Human Rights, and Labor, 2005. február 28. <http://www.state.gov/j/drl/rls/hrrpt/2004/41717.htm>

US Energy Information Administration [2015]: Kazakhstan Country Analysis - Full report, 2015. január 14. https://www.eia.gov/beta/international/analysis_includes/countries_long/Kazakhstan/kazakhstan.pdf

US Energy Information Administration [2015]: Proved Reserves of Natural Gas 2015 https://www.eia.gov/beta/international/rankings/#?product=3-6&iso=TKM&pid=3&aid=6&tl_id=6-A&tl_type=a&cy=2015

Uzbekistan Today [2016]: Mubarek Gas Processing Plant to Develop the Production of Sulfur, 2016. 09.14, <http://www.ut.uz/en/business/mubarek-gas-processing-plant-to-develop-the-production-of-sulfur/>

Uzbekneftegaz [2014]: Годовой отчет по итогам 2014 года http://www.uzneftegaz.uz/ru/stockholders/filings/quartery_reports

Uzdily [2014]: Petdéronas exits two PSAs in Uzbekistan, 2014. 05.07, <https://www.uzdaily.com/articles-id-27706.htm>

Uzdaily [2016]: Ustyurt Gas Chemical Complex opened in Uzbekistan, 2016.05.11 <https://www.uzdaily.com/articles-id-35947.htm>

UzReport [2015]: Ustyurt Gas and Chemical Complex to start operation in 2016 http://news.uzreport.uz/news_4_e_133212.html

Valciukaite, Silvestra és Missen, Mark és Gulbinaite, Simona [2013]: Energy Security in the Baltic States, Roskilde University, <http://www.rucsdigitaleprojektbibliotek.dk/bitstream/1800/11480/1/Full%20project,%20final.pdf>

Vinokurov, Evgeny [2010]: The Evolution of Kazakhstan's Position on Relations with Russia in 1991-2010, MPRA Paper, https://mpra.ub.uni-muenchen.de/22187/1/MPRA_paper_22187.pdf

Zelensky, Mikhail [2009]: Changing the Energy Security Balance in the Baltic Sea Region – Building Regional Energy Security Complex and Community, <https://tampub.uta.fi/bitstream/handle/10024/81304/gradu04082.pdf?sequence=1>

A szerző publikációi

- Energia- és klímapolitika az Európai Unióban In: Magyarország és az Európai Unió – Díjnyertes pályázatok 2009, 80-109.o.
Szerkesztett: Dr. Tamás Csaba Gergely
ISSN 1787- 4777
Kiadó: Az Országgyűlés Hivatala
A kiadásért felelős: Dr. Soltész István az Országgyűlés főtitkára, Budapest, 2009
- A Német Szövetségi Köztársaság Afrika politikája a Hallstein-doktrínától az újraegyesítésig IN: Kül-Világ – A nemzetközi kapcsolatok folyóirata, VII. évfolyam, 2010/1. 35-52. oldal
HU ISSN 1785-5284
Főszerkesztő: Wagner Péter
- Az Északi Áramlat földgázvezeték energetikai és biztonságpolitikai következményei a balti-térség államai számára, IN: Grotius – A Budapesti Corvinus Egyetem Nemzetközi Tanulmányok Intézetének tudományos folyóirata, 2012
- Energiapolitikai szolidaritás és piaci integráció az Európai Unióban - Az európai energiabiztonság növelésének belső tényezői
IN: Grotius – A Budapesti Corvinus Egyetem Nemzetközi Tanulmányok Intézetének tudományos folyóirata, 2012
- "Peak Oil" és a jövő kőolaj konfliktusai, Kül-Világ, 2012, No. 1-2. 64-78. o.
- New players in the russian gas game - The Rise of Non-Gazprom Gas Producers in Russia

IN BiztPol Affairs Vol. 3. No. 1. (Spring 2015) p. 3-21, Issue: Energy Security Challenges In The Post-Soviet Region

- Russian foreign policy under Vladimir Putin: Norms, ideas, and determining factors, IN: Export Pipelines from the CIS Region – Geopolitics, Securitization, and Political Decision-Making, ibidem-Verlag, 2014, Stuttgart, p. 77-91

ISSN: 1863-8716

ISBN-13: 978-3-8382-0639-4